CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चौखम्बा संस्कृत सीरीज १४२

पराशरस्मृतिः

माधवाचार्यकृता पराशरमाधवीयसहिता

('स्वर्णलता' हिन्दीटीकाविभूषिता 'अमिता' संस्कृतटिप्पणीसमलङ्कृता च)

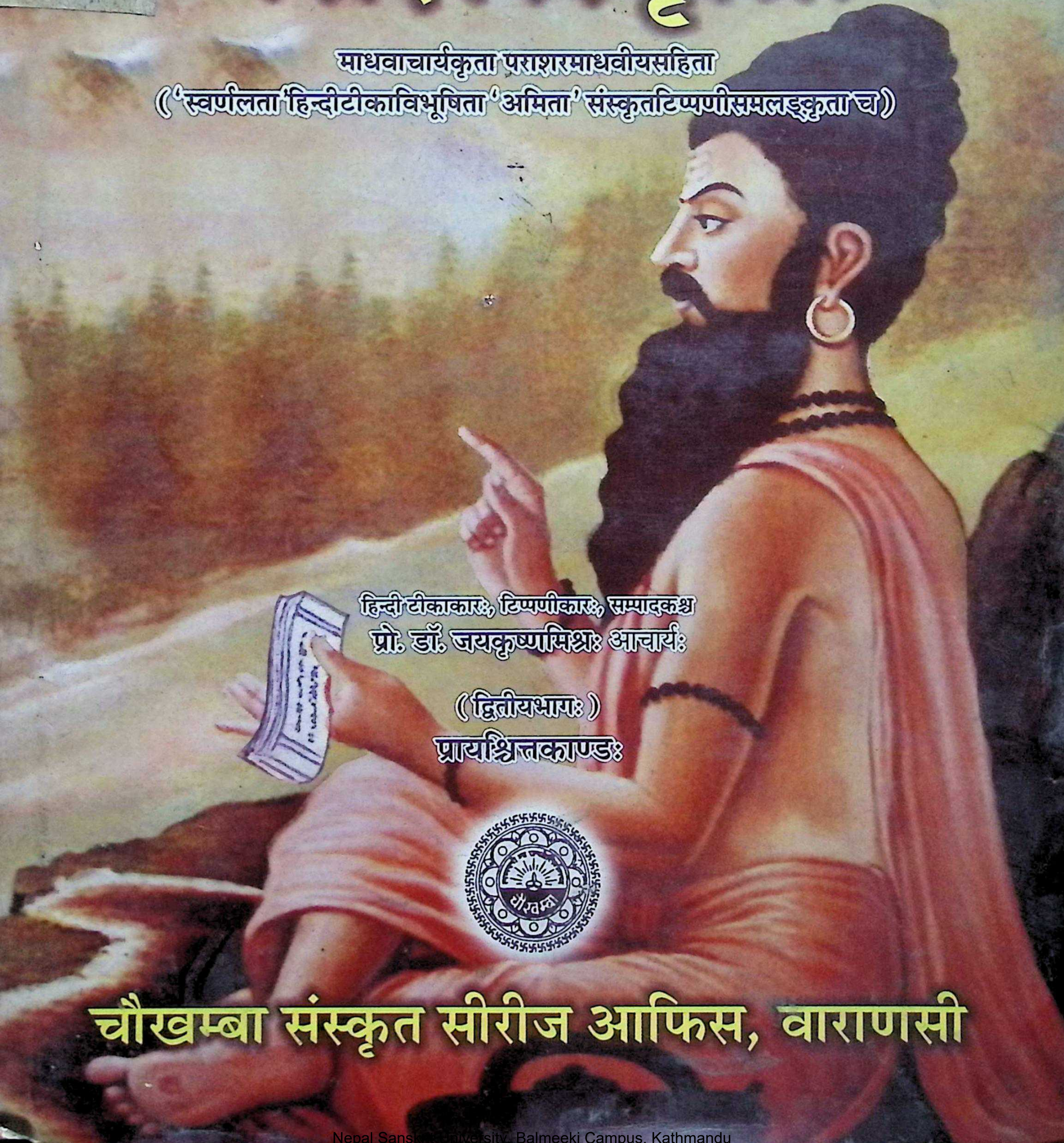

हिन्दी टीकाकारः, टिप्पणीकारः, सम्पादकश्च

प्रो. डॉ. जयकृष्णमिश्रः आचार्यः

(द्वितीयभागः)

प्रायश्चित्तकाण्डः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चौखम्बा संस्कृत सीरीज
१४२
****

घा.ग्रा. ८१९
R.66

पराशरस्मृतिः

माधवाचार्यकृता पराशरमाधवीयसहिता
('स्वर्णलता'हिन्दीटीकाविभूषिता 'अमिता' संस्कृतटिप्पणीसमलङ्कृता च)

हिन्दी टीकाकारः, टिप्पणीकारः, सम्पादकश्च
प्रो. डॉ. जयकृष्णमिश्रःआचार्यः
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी, ओडिशा

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय पुस्तकालय

(द्वितीयभागः)
प्रायश्चित्तकाण्डः

PARĀŚARASMṚTI

With Parāśaramādhavīya of Mādhavācārya

Edited with 'Svarṇalatā' Hindi Commentary &
'Amitā' notes in Sanskrit

By
Prof. (Dr.) Jayakrishna Mishra

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण : प्रथम, वि० सं० २०६८, सन् २०१२

ISBN : 978-81-7080-384-3 (द्वितीय भाग:)
978-81-7080-386-7 (सेट)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पो० बा० नं० १००८, वाराणसी—२२१००१ (भारत)
फोन : (आफिस) (०५४२) २३३३४५८
(आवास) (०५४२) २३३५०२०, २३३४०३२
Fax : 0542 - 2333458
e-mail : cssoffice@sify.com
web-site : www.chowkhambasanskritseries.com

Acc. 39962 / 31172

अपरं च प्राप्तिस्थानम्
चौखम्बा कृष्णदास अकादमी
के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पो० बा० नं० १११८, वाराणसी–२२१००१ (भारत)
फोन : (०५४२) २३३५०२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प: शा-८५८

पराशरमाधवीयस्य प्रायश्चित्तकाण्डस्य

विषयसूची

विषयः पृष्ठाङ्कः

पुस्तकालय NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY

विषयः		पृष्ठाङ्कः
चतुर्थोऽध्यायः	-	**१-२७**
प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वप्रतिपादनम्	-	२
उद्बन्धनमरणस्यातिकष्टत्वप्रतिपादनम्	-	७
दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तम्	-	७
गोहतादीनां प्रायश्चित्तम्	-	१०
पतितसंसर्गनिन्दा	-	११
प्रायश्चित्तनिमित्तानि	-	१४
रजस्वलाप्रायश्चित्तानि	-	१५
भर्त्रनुज्ञामन्तरेण व्रतानुष्ठाने स्त्रियाः प्रायश्चित्तम्	-	१८
कुण्डगोलकपुत्रयोः सदृष्टान्तोपस्थापनम्	-	१९
पुत्रभेदाः	-	२०
दत्तपुत्रलक्षणम्	-	२१
परिवित्त्यादीनां प्रायश्चित्तम्	-	२१
कुब्जत्वादिषु परिवेदने दोषाभावः	-	२३
स्त्रियाः भर्त्तरि मृते ब्रह्मचर्यानुष्ठाने फलविशेषः	-	२४
भर्तुरनुगमने फलम्	-	२५
पञ्चमोऽध्यायः	-	**२८-३५**
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	-	२८
शुना दष्टप्रायश्चित्तम्	-	२९
दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तम्	-	३१
प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य	-	३२
आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति	-	३४
षष्ठोऽध्यायः	-	**३६-६८**
मलिनीकरण-सङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि	-	३६
बलाकादिवधे प्रायश्चित्तम्	-	३७
गृध्रादिवधे व्रतचर्या	-	३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जलकाकादीनां वधे प्रायश्चित्तम्	-	३८
अनुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायश्चित्तम्	-	३८
सङ्करीकरणपापे प्रायश्चित्तम्	-	३९
शिशुमारादीनां हनने प्रायश्चित्तम्	-	४०
गजादिवधे प्रायश्चित्तम्	-	४१
कुरङ्गादिवधे प्रायश्चित्तम्	-	४१
मृगादिहत्यायां प्रायश्चित्तम्	-	४२
उपपातकानां प्रायश्चित्तम्	-	४२
क्षत्रियवैश्ययोर्वधे प्रायश्चित्तम्	-	४३
स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्	-	४५
वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तम्	-	४६
चण्डालवधे प्रायश्चित्तम्	-	४७
चण्डालसंभाषणे प्रायश्चित्तम्	-	४८
चण्डालदर्शन-स्पर्शन-सहमार्गगमन-एकशय्यास्वापनेषु प्रायश्चित्तम्	-	४८
चण्डालस्वामिकवाप्युदकपाने प्रायश्चित्तम्	-	४९
चण्डालभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तम्	-	५०
अन्त्यजभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तम्	-	५१
अज्ञानपूर्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तम्	-	५२
परिषद्विशेषद्विजाः	-	५३
अचेतनानां शुद्धिहेतवः	-	५५
गृहस्य शुद्धिप्रकारः	-	५५
चण्डालसङ्करे प्रायश्चित्तम्	-	५६
चण्डालगृहप्रवेशे शुद्धिः	-	५७
कृ· ुपहतदेहस्य शुद्धिव्यवस्था	-	५८
आपत्काले व्रतानुष्ठानविधिः	-	६०
विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वम्	-	६२
केशकीटादिदूषितान्नस्य शुद्धिः	-	६४
प्रतिषिद्धशुद्धिव्यवस्था	-	६४
द्रोणाढकयोः परिमाणम्	-	६५
रसस्य शुद्धिः	-	६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्तमोऽध्यायः	-	६९-९३
द्रव्यशुद्धिः	-	६९
दारुपात्राणां शुद्धिः	-	६९
कांस्यताम्रयोः शुद्धिः	-	७०
जारसम्पर्कोपहतायाः स्त्रियाः शुद्धिः	-	७०
रथ्योदकादीनामुपहतौ शुद्धिः	-	७१
कूपादिशुद्धिः	-	७२
कन्यायाः विवाहात् प्रागशुद्धिः	-	७३
रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे वर्णक्रमेण शुद्धिः	-	७५
रजोनिमित्ता शुद्धिव्यवस्था	-	७८
ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्पर्शने कर्त्तव्यम्	-	८०
उच्छिष्टस्यान्योन्यस्पर्शे शुद्धिव्यवस्था	-	८१
गवाघ्रातादीनां पात्राणां शुद्धिव्यवस्था	-	८२
गजदन्तादीनां शुद्धिव्यवस्था	-	८३
भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिव्यवस्था	-	८४
मुञ्जादीनां शुद्धिव्यवस्था	-	८६
सतूलशय्यादीनां शुद्धिव्यवस्था	-	८६
भूमिस्पृष्टोदकस्य नाशुद्धित्वम्	-	८७
मुखान्तर्गतताम्बूलादीनां नोच्छिष्टत्वम्	-	८८
उदकपानगतधारादीनां नाशुद्धित्वम्	-	८८
पञ्चविधा भूमिशुद्धिः	-	९१
देहविषये शुद्ध्यशुद्धिव्यवस्था	-	९१
आपदि शुद्धिव्यवस्था	-	९२
अष्टमोऽध्यायः	-	९४-११९
गोवधप्रायश्चित्तम्	-	९४
पापस्य शक्तिद्वयम्	-	९५
परिषदि पापनिवेदनविधिः	-	९६
परिषदयोग्याः ब्राह्मणाः	-	९७
मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदाः	-	१००
नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्ति	-	१०२
वेदविदां महिमा	-	१०६
योग्यायाः परिषदः स्वरूपम्	-	१०७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यम्	-	१०८
परिषदि समाचरणीयाः नियमविशेषाः	-	१०९
प्राजापत्यव्रतविशेषविधानम्	-	११२
प्राजापत्यविभागाः	-	११२
नवमोऽध्यायः	-	**१२०-१४०**
गोरोधादिनिमित्तविशेषे प्रायश्चित्तव्यवस्था	-	१२०
रोधस्य स्वरूपम्	-	१२१
वधनिमित्तयोः बन्धनयोक्त्रयोः स्वरूपम्	-	१२२
वधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपम्	-	१२३
दण्डस्य स्वरूपम्	-	१२३
गोगर्भस्य वधे प्रायश्चित्तम्	-	१२४
पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांश्चतुरो वपनविशेषाः	-	१२४
सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तम्	-	१२५
अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषाः	-	१२६
शृङ्गभङ्गास्थिभङ्गादौ प्रायश्चित्तम्	-	१२६
व्रणभङ्गादौ प्रायश्चित्तम्	-	१२७
वैर्य्यादिदोषेण कामकृतगोवधे प्रायश्चित्तविशेषाः	-	१२७
गोवधोक्तव्रतेषु दक्षिणाविशेषाः	-	१२८
चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तानि	-	१२९
प्रमादाद् गृहदाहे गोमरणे प्रायश्चित्तम्	-	१३०
गोवधस्य षट्कारणानि	-	१३०
गृहे सर्पादिभिः गोवधे प्रायश्चित्तम्	-	१३३
गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकगोमरणे न प्रत्यवायः	-	१३४
गोवृषाणां विपत्तौ प्रेक्षकाणामपि प्रत्यवायः	-	१३५
इतरेषां प्रहर्त्तृणां प्रायश्चित्तम्	-	१३६
प्रायश्चित्ताचरणे केशवपनं कर्त्तव्यम्	-	१३८
स्त्रीणां वपने विशेषः	-	१३९
गोवधप्रायश्चित्तस्याननुष्ठाने नरकविशेषः	-	१४०
दशमोऽध्यायः	-	**१४१-१७२**
अगम्यागमनरूपादीनामुपपातकादीनां प्रायश्चित्तम्	-	१४१
चान्द्रायणस्य लक्षणम्	-	१४१
चान्द्रायणभेदाः	-	१४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चान्द्रायणे ग्रासपरिमाणम्	-	१४४
अत्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्तम्	-	१४५
क्षत्रियवैश्य-शूद्राणां दक्षिणापरिमाणम्	-	१४६
मातृगमनप्रायश्चित्तम्	-	१४८
अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तम्	-	१५१
जननीव्यतिरिक्तपितृभार्यागमने प्रायश्चित्तम्	-	१५२
स्वैरिणीबन्धकी-व्यभिचारिणीगमने प्रायश्चित्तम्	-	१५८
विधवा-पुल्कस्यादिगमने प्रायश्चित्तम्	-	१५९
मुखमैथुने रजस्वलागमने च प्रायश्चित्तम्	-	१६०
पश्वादिगमने प्रायश्चित्तम्	-	१६१
आपत्काले पुरुषकर्त्तव्यम्	-	१६२
आपन्नायाः स्त्रियाः चण्डालसम्पर्के कर्त्तव्यम्	-	१६३
व्रताचरणानन्तरकर्त्तव्यम्	-	१६४
रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ प्रायश्चित्तम्	-	१६५
पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण प्रायश्चित्तम्	-	१६६
सान्तपनस्वरूपम्	-	१६७
शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह	-	१६८
स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्या	-	१६९
निर्गतायाः पुनः प्रत्यावर्त्तने कर्त्तव्यम्	-	१७०
एकादशोऽध्यायः	-	**१७३-२१०**
अभोज्यभोजनप्रायश्चित्तम्	-	१७३
चतुर्विधं मेध्यम्, अमेध्यञ्च	-	१७४
क्षत्रियवैश्यादीनाममेध्यभोजने प्रायश्चित्तम्	-	१७७
विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तम्	-	१७८
पंक्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तम्	-	१८५
अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तम्	-	१८५
गोमांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तम्	-	१८७
शूद्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	-	१९०
शूद्रतण्डुलादीनां ग्रहणे न दोषः	-	१९५
भोज्यान्नाः	-	१९६
दासादीनां लक्षणम्	-	१९६
नटादीनां जलादौ पीते प्रायश्चित्तम्	-	१९७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याणि	-	१९८
गोमूत्रादीनां प्रत्येकं परिमाणम्	-	१९८
गोमूत्रादीनां प्रत्येकं मन्त्रानाह	-	१९९
होममन्त्रानाह	-	२००
पानस्येतिकर्त्तव्यता	-	२०१
श्वशृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने प्रायश्चित्तम्	-	२०२
परपाकनिवृत्तादीनां लक्षणम्	-	२०४
जातिभ्रंशकरस्य प्रायश्चित्तम्	-	२०६
ताडनादौ प्रायश्चित्तम्	-	२०७
ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तम्	-	२०८
अतिकृच्छ्रस्वरूपम्	-	२०९
द्वादशोऽध्यायः	-	**२११-३११**
दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानम्	-	२११
प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तानि	-	२१२
अकामतो विण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तम्	-	२१२
पञ्चमरणहेतवः	-	२१३
स्नानभेदानाह	-	२१५
पञ्चानां स्नानभेदानां स्वरूपम्	-	२१५
आचमननियमाः	-	२१८
दानकालनियमाः	-	२१९
स्नानस्य निमित्तान्तराणि	-	२२०
शूद्रान्नप्रतिषेधः	-	२२१
सूतकान्ननिन्दा	-	२२२
भोजनकालनियमाः	-	२२३
अन्यायादिना धनार्जनं प्रतिषेधनि	-	२२४
पुण्यवस्तुदर्शनं	-	२२५
गोचर्मनिरूपणम्	-	२२५
रजस्वलायां विशेषः	-	२२६
केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तम्	-	२२७
दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तम्	-	२२९
मरणकालोपहते प्रायश्चित्तम्	-	२३०
प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह	-	२३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेतःस्खलने प्रायश्चित्तम्	-	२३०
ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तम्	-	२३१
सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यम्	-	२३३
मद्यपानस्य प्रायश्चित्तम्	-	२४०
सुरापानस्य प्रायश्चित्तम्	-	२४१
सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	-	२४२
संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वम्	-	२४५
ब्रह्महत्यासमानि पापानि	-	२४६
उपपातकानि	-	२४८
अग्नित्यागे, परस्वहरणादौ प्रायश्चित्तम्	-	२५०
अविक्रेयविक्रयस्य प्रायश्चित्तम्	-	२५३
व्रात्यप्रायश्चित्तम्	-	२५४
भृतकाध्ययनाध्यापनयोः, द्रुमादिहिंसायां च प्रायश्चित्तम्	-	२५५
अवकीर्णिप्रायश्चित्तम्	-	२५६
सुतादिविक्रये प्रायश्चित्तम्	-	२५७
कन्यादूषणे प्रायश्चित्तम्	-	२५८
द्यूतादिव्यसनेषु प्रायश्चित्तम्	-	२५८
जातिभ्रंशकराणि कर्माणि, प्रायश्चित्तञ्च	-	२५९
सङ्करीकरणप्रायश्चित्तम्	-	२५९
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	-	२५९
मलिनीकरणप्रायश्चित्तम्	-	२६०
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	-	२६०
ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे प्रायश्चित्तम्	-	२६३
सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तम्	-	२६३
दण्डकमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तम्	-	२६४
सन्ध्यादिकार्यलोपे प्रायश्चित्तम्	-	२६४
क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे प्रायश्चित्तम्	-	२६४
मिथ्याभिशंसने प्रायश्चित्तम्	-	२६४
अभिशस्तप्रायश्चित्तम्	-	२६५
रहस्यप्रायश्चित्तानि	-	२६५
रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तम्	-	२६६
प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि	-	२६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रतलक्षणानि	-	२७१
प्राजापत्यव्रतलक्षणम्	-	२७२
कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणम्	-	२७५
पराक-पर्णकृच्छ्रयोः लक्षणम्	-	२७५
तुलापुरुषलक्षणम्	-	२७६
वारुणकृच्छ्र-अघमर्षणकृच्छ्र-यज्ञकृच्छ्रादीनां लक्षणम्	-	२७८
प्रसृतियावकः	-	२७९
व्रतग्रहणप्रकारः	-	२७९
प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाः	-	२८०
कर्मविपाकनिरूपणम्	-	२८३
आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वम्	-	२८६
सत्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषः	-	२८७
पापविशेषेभ्यो योनिविशेषाः	-	२८८
नानानिषिद्धकर्मफलानि	-	२९२
विशेषेण कर्मविपाकः	-	२९४
हिंसाविशेषाद् योनिविशेषः	-	२९४
हिंसाकर्मविशेषफलानि	-	२९७
अपेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद् योनिविशेषः	-	२९९
स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः	-	३००
स्तेयकर्मशेषफलानि	-	३०१
अगम्यागमनकर्मविशेषाद् योनिविशेषः	-	३०३
प्रायश्चित्तस्य सत्तानिरूपणम्	-	३०६
रोगशान्त्यर्थं मन्त्रजपविधिः	-	३०७
प्रायश्चित्ताध्यायस्योपसंहारः	-	३०९
अस्य शास्त्रस्य पठनं स्वर्गसाधनत्वप्रतिपादनम्	-	३१०
पराशरशास्त्रस्य कलियुगे प्रामाण्यप्रतिपादनम्	-	३१०

इति पराशरस्मृतेः प्रायश्चित्तकाण्डस्य विषयसूची समाप्ता ।

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रन्थसङ्केताः

अग्निपु.	-	अग्निपुराणम्
अ.पा.सू.	-	अध्यायः, पादः, सूत्रम्
आङ्गि. स्मृ. उत्त.	-	आङ्गिरसस्मृतिः, उत्तरार्द्धम्
आप.ध.सू.	-	आपस्तंम्बधर्मसूत्रम्
आप.स्मृ.	-	आपस्तम्बस्मृतिः
ऋक्.	-	ऋग्वेदः
औश.स्मृ.	-	औशनसस्मृतिः
काण्व.सं.	-	काण्वसंहिता
काश्य.स्मृ.	-	काश्यपस्मृतिः
कूर्मपु. उत्त.	-	कूर्मपुराणम् - उत्तरार्द्धम्
कृ.कौ.	-	कृत्यकौमुदी
कृ.र.	-	कृत्यरत्नाकरः
गरूडपु.	-	गरूडपुराणम्
गौ.ध.सू.	-	गौतमधर्मसूत्रम्
छान्दो.उप.	-	छान्दोग्योपनिषत्
तै.ब्रा.	-	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै.सं.	-	तैत्तिरीयसंहिता
दा.म.	-	दानमयूखः
नार.स्मृ.	-	नारदस्मृतिः
पृ.	-	पृष्ठा
प्रजा. स्मृ.	-	प्रजापतिस्मृतिः
प्रा.म.	-	प्रायश्चित्तमयूखः
प्रा.वि.	-	प्रायश्चित्तविवेकः
बृह. उप.	-	बृहदारण्यकोपनिषत्
बृह.स्मृ.	-	बृहस्पतिस्मृतिः
बौधा.ध.सू.	-	बौधायनधर्मसूत्रम्
बौधा. स्मृ.	-	बौधायनस्मृतिः
ब्र. सू.	-	ब्रह्मसूत्रम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मपु.	-	ब्रह्मपुराणम्
ब्रह्माण्डपु.	-	ब्रह्माण्डपुराणम्
भविष्यपु.	-	भविष्यपुराणम्
मत्स्यपु.	-	मत्स्यपुराणम्
मनु.	-	मनुस्मृतिः
मिता.	-	मिताक्षरा
मी.सू.	-	मीमांसासूत्रम्
मुण्ड. उप.	-	मुण्डकोपनिषत्
यम. स्मृ.	-	यमस्मृतिः
याज्ञ. स्मृ.	-	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
लघुशंखस्मृ.	-	लघुशंखस्मृतिः
वराहपु.	-	वराहपुराणम्
वसि.ध.सू.	-	वसिष्ठधर्मसूत्रम्
वामनपु.	-	वामनपुराणम्
विष्णु. ध. सू.	-	विष्णुधर्मसूत्रम्
विष्णुधर्मोत्त. पु.	-	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
विष्णुपु.	-	विष्णुपुराणम्
विष्णुस्मृ.	-	विष्णुस्मृतिः
वृद्धयमस्मृ.	-	वृद्धयमस्मृतिः
व्य. प्र.	-	व्यवहारप्रकाशः
व्यासस्मृ.	-	व्यासस्मृतिः
शङ्खस्मृ.	-	शङ्खस्मृतिः
शु.प्र.	-	शुद्धिप्रकाशः
शु.म.	-	शुद्धिमयूखः
शु.यजु.	-	शुक्लयजुर्वेदः
शु.सा.	-	शुद्धिसारः
सं.प्र.	-	संस्कारप्रकाशः
सं.म.	-	संस्कारमयूखः
संव. स्मृ.	-	संवर्त्तस्मृतिः
हारी. स्मृ.	-	हारीतस्मृतिः

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वितीयभागः
प्रायश्चित्तकाण्डः
चतुर्थोऽध्यायः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ।।
सोऽहं विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं
मज्जन् सज्जनतीर्थसङ्गिनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयत् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ।।
सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्त्रर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षड्न्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयतां श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ।।
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
र्धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपतेः स्वौजानिमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्दत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ।।
प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपङ्घ्रिका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशः सुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ।।
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ।।
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ।।
स माधवः सकलपुराणसंहिताप्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमा पराशरः ।
पराशरस्मृतिजगदीहिताप्तये पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ।।

श्रीपराशरेणाचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधिनिषेधौ दर्शितौ । अथे-दानीं तदुल्लङ्घननिमित्तपातित्यपरिहारोपायप्रतिपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च रूढ्या योगेन च पापनिवर्त्तनक्षमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तशब्दोऽयं पापक्षयार्थे नैमित्तिके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्मविशेषे रूढ़ः, इत्याहुः सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादयः । योगस्त्वङ्गिरसा[१] दर्शितः -

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ।।
प्रायशश्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्षदा कार्य्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ।। इति ।।

अनुष्ठितेन द्वादशवार्षिकव्रतादिनाऽवश्यं पापं निवर्त्तते, इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठानलक्षणं तपः प्रायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चित्तं व्याकुलं सद्विषमं भवति, तच्च परिषदा येन व्रतानुष्ठानेन प्रायशोऽवश्यं समं कार्यते, तद्व्रतं प्रायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं चारयित्वा प्रदीयते, इति । व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्ड्यते विनाश्यते इत्यर्थः । यद्वा परिषदि उपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य्य प्रदीयते विधीयते कार्य्यते अनुष्ठाप्यते इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । किमिदं प्रायश्चित्तं नित्यं, उत नैमित्तिकं, अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः । 'प्रायश्चित्तैरपैत्येनः[२]' इत्यादि स्मृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् फलकामस्याधिकारात् काम्यं, यथा वृष्ट्यादि फलकामस्य कारीर्य्यादि[३] । अन्ये मन्यन्ते । पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नैमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः । अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यं, यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना[४] दर्शितः -

'चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्येनापि -
प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ।।
तामिस्रं लोहशङ्कुञ्च महानिरयशाल्मली ।
रौरवं कुड्मलं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ।।
सङ्घातं लोहितोदञ्च सविषं सम्प्रतापनम् ।
महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ।।
अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च ।
असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ।।
महापातकजैर्घोरैरुपपातकजैस्तथा ।
अन्विता यान्त्यचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ।। इति ।।

अत्रोच्यते । नैमित्तिकमेवेदं भवितुमर्हति । निमित्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुपजीवनं च 'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि[६]' इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं, तज्जातेष्टिन्यायेन नैमित्तिकत्वेऽप्यविरुद्धम्[७] । तस्यापि फलस्य

१. आङ्गि.स्मृ.उत्त. ४/१-२ २. याज्ञ.स्मृ., ३/२२६
३. 'कारीर्या वृष्टिकामो यजेत' इति विधिवाक्यं श्रूयते ।
४. मनु., ११/५३ ५. याज्ञ.स्मृ., ३/२२१-२२५ ६. याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
७. जातेष्टिन्यायः मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तदशाधिकरणे प्रतिपादितोऽस्ति । तत्र विधिवाक्यं यथा- 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति । पुत्रजन्म निमित्तीकृत्य विहिता या जातेष्टिः, सा नैमित्तिकी । तत्रार्थवादवाक्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियोज्यविशेषणत्वेनाश्रवणात् न काम्यत्वम् । न हि 'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि' इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम्, नाप्येतन्नित्यम् । तल्लक्षणाभावात् । न ह्युदाहृतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नूतनं किञ्चिद् दुरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते । किं तर्हि प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिर्भवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च 'पापेषु निरता नराः' इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु, नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायोऽस्ति । तथा महाभारतम्[८] -

'सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति' ।। इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि[९] - ग्रहणे संक्रमे वाऽपि न स्नायाद् यदि मानवः ।
सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याद्दुःखभागी च जायते ।। इति ।

एवं तर्हि, यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् । यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्चित्तप्रकरणस्योपक्रमोपसंहारयोः नैमित्तिकत्वं दर्शयति -

नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निबोधत ।
विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य निषेवनात् ।।
प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

इत्युपक्रमः, 'नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः'

इत्युपसंहाराच्च । तच्च निमित्तं दुरितापूर्वं, तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवल्क्येन[१०] दर्शितम् -

'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' ।। इति ।

मनुनाऽपि[११] - अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ।। इति ।

ननु निन्दितसेवनाद् भावरूपाद्दुरितोत्पत्तावपि विहिताकरणादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः, न ह्यभावाद् भाव उत्पद्यमानः क्वचिद् दृष्टः[१२] । अत्र केचिदाहुः । सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठानमग्निहोत्राद्यनधिकाररूपाशुचित्वद्योतकम् । अयमेवार्थः 'अकुर्वन् प्रत्यवैति' इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद् भावरूपस्य दुरितस्योत्पत्तिरभिधीयते । स चानधिकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनीयः इति । अपरे पुनराहुः । 'अकुर्वन्' इति लक्षणार्थे शतृप्रत्ययः । यदेतद्विहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणजन्यदुरितापूर्वसद्भावस्य

७.अनु.- यथा - 'यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव स तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति । अस्मात् फलसम्बन्धस्याविरुद्धत्वं ज्ञायते । प्रकृतविषयेऽपि पापं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तस्य विहितत्वात् नैमित्तिकत्वेऽपि पापक्षयरूपफलसम्बन्धस्तत्राविरुद्ध इति अर्थवादाज्ज्ञायते इति ।

८. कृ.र., पृ. -६२५, शातातप इति कृ.कौ., पृ. २४८

९. स.म., पृ. १३१

१०. याज्ञ.स्मृ., ३/२१९

११. मनु., ११/४४

१२. अभावाद् भावोत्पत्तिर्न भवतीति छान्दोग्यश्रुतौ (६/२/२) प्रतिपादितम् । यथा - 'कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लिङ्गं, तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्त्तते, इति । अन्ये त्वेवं समादधते । अभावाद् भावो नोत्पद्यते, इति नायमेकान्तः, तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात् । मीमांसकमते भाट्टैस्तावदभावाद् भावोत्पत्तिरभ्युपगता, योग्यानुपलब्धिलक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रमितेर्भावरूपायाजननात् । प्राभाकरैश्चाभाव एव नाभ्युपगम्यते,

'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया'

इत्युदीरणात् । तथा च सति, विहिताकरणमपि भावान्तरमेवेति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्पद्यताम्, का तव हानिः । अथोच्येत, प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वं, तच्च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यं, तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपत्वाभावादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य विहितप्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्पादप्रसङ्गात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम् -

'नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम् ।
आर्त्तं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः' ।। इति ।

आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वं मनुना[१३] प्रदर्शितम् -

'अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति' ।। इति ।

अथ, कथञ्चित्तत्र कृतिः सम्पाद्येत, तर्ह्यत्रापि विहितोल्लङ्घनलक्षणा कृतिरस्तु । एवञ्च सति बहूनि स्मृतिवचनान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनान्तु विहिताकरणस्याज्ञोल्लङ्घनरूपत्वात् कृतिरूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्य्यते-

'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते ।
आज्ञाछेदी मम द्वेषी न स भक्तो न वैष्णवः' ।। इति ।

सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमित्तं दुरितापूर्वमस्त्येव । निन्दितसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु, 'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम्', इति पृथगुपादानमयुक्तं, विहिताकरणान्निन्दितसेवनाच्चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभयात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि[१४] -

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः'

इति इन्द्रियप्रसक्तेर्निन्दितत्वं शाब्दं, स्नातकव्रतप्रकरणमध्ये पाठात्[१५] प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेनावगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयोल्लङ्घनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं विहिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनानैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु, गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते, फलभावाभावावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च[१६] 'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च । अथ खल्वयं पुरुषो याप्येन कर्मणा लिप्यते, यथैतदयाज्ययाजनमभक्ष्यभक्षणममेध्यमेधनं शिष्टस्याक्रिया निषिद्धसेवनमिति । तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात् न कुर्यादिति मीमांसन्ते । न कुर्यादित्याहुः । न हि कर्म क्षीयते, इति । कुर्यादित्यपरे ।

१३. मनु., ५/४ १४. मनु., ४/१६

१५. मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे शाबरभाष्ये स्पष्टं वर्णितमेतत् । यथा प्रजापतिव्रते 'नोद्यन्तमादित्यमीक्षेत नास्तं यान्तम्' इत्यत्रानीक्षणसङ्कल्पो लक्ष्यते, 'तस्य व्रतम्' इति व्रतत्वेन कीर्त्तनात् । प्रकृतविषयेऽपि स्नातकव्रतत्वेन कीर्त्तनात् प्रसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पो लक्ष्यते इति ।

१६. गौ.धर्म., ३/१/१-८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्तीति विज्ञायते, व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' इति । अयमर्थः । याज्यं गर्हितमयाज्ययाजनादि, तत्कृतस्य पापस्य निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । न हि कृतं कर्म भोगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते । अत एव स्मृत्यन्तरम् -

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्' ।। इति ।

शङ्खोऽपि - 'यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा ।
एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति प्रभवन्ति च' ।। इति ।

यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत, तदा सुकृतलेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिप्रसङ्गः । तस्मात् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षिण आहुः । कुर्यादेव प्रायश्चित्तमिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति[१७], 'पुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवनमायान्ति' इति । अयाज्ययाजनादिभिर्नित्यकर्माधिकाराद् भ्रष्टा ऐकाहिकेनेष्ट्वा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इत्यकृतप्रायश्चित्तविषयं सुकृतविषयञ्च । तथा च स्मृत्यन्तरम् -

'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति ।
मज्जमानस्य संसारे यावत्तस्माद्विमुच्यते' ।। इति ।

यदि 'नाभुक्तम्' इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्कुशं प्रवर्त्तेत, तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यं, न तु नैमित्तिकम् इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरत्वात् । अन्यथा, पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे दुरितान्तरमुत्पद्येत, ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं, तस्याप्यकरणे दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरवस्था स्यात् ।

अत्र केचिदाहुः । प्रायश्चित्तानि न केवलं नैमित्तिकानि, किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः[१८] प्रायश्चित्तानि प्रक्रम्य, 'दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति' । अनन्तरं, 'दोषात् कर्त्तव्यानि' इत्याह । एवञ्च सति प्रायश्चित्ताकरणे दोषनिर्घाताभावेन पूर्वसिद्धदोषस्तदवस्थः ।, इत्येतावन्मात्रं, न तु दोषान्तरमुत्पद्यते, इति । यद्वा, ग्रहणस्नानाद्यकरणमिव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्तीकृत्य प्रायश्चित्तान्तरविधानस्यादर्शनात् तन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्पयितुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे नानवस्था ।

ननु दोषनिर्घातोऽपि नैकान्तिकः । तथाहि द्विविधं पापं कामकृतमकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः -

'कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्' इति ।

तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेऽपि न कामकृतस्य सोऽस्ति । तथा च मनुः[१९] -

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ।। इति ।

बौधायनोऽपि[२०] - 'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ।
मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते' ।। इति ।

१७. गौ.धर्म., ३/१/६
१८. आप.ध.सू., १/८/२३/३
१९. मनु., ११/८९
२०. बौधा.ध.सू., २/१/६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावेऽपि भृगुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्य्यते[२१]-

'यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ।। इति ।

शातातपोऽपि - 'अकामकृते प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्' इति ।

अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घातो नानैकान्तिकः । तस्मान्निर्हन्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते इति सिद्धम् ।

ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः[२२] -

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति । तेनायं समाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंशकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु च । मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च । मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनम्, इत्यतिपातकानि । ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनम्, इति महापातकानि । तत्संयोगश्च । यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च वधो रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः, इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसदृशम् । पितृष्वसृमातृस्वसृगमनं च । श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च । स्वसुः सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ।

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा' ।। इति ।

मनुरपि[२३] - 'गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्य्यात्मविक्रयः । गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ।
परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ।।
कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् । तटाकारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ।।
व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ।।
सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ।।
इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ।।
अनाहिताग्निता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया । असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया ।।
धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ।।
ब्राह्मणस्य रुजःकृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः । जैह्म्यं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ।।
खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ।।
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ।।
कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम्' ।। इति ।

जातुकर्ण्योऽपि - 'स्कन्दितं व्रतिना रेतो येन स्याद् ब्रह्मचारिणा ।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं बुधाः' ।। इति ।

अवशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः[२४] - 'यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्' इति ।

---

२१. अङ्गिरा इति प्रा.म., पृ. १२

२२. विष्णु. ध.सू., ३३/१, ३, ४, ५, ३४/१, ३५/१-१२, ३६/१-८

२३. मनु., ११/५९-७० २४. विष्णु.ध.सू., ४२/१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रकीर्णकैरुपक्रम्य महापातकातिपातकैरुपसञ्जिहीर्षति । पूर्वाध्यायावसाने आशौचप्रसङ्गेन हीनवर्णशवानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य प्रायश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् ।

अत्रोद्बन्धनमृतानुगमनाग्निदानादेस्तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगमनादिकं निन्दितुमादावुद्बन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते -

अतिमानादतिक्रोधात् स्नेहाद्वा यदि वा भयात् ।

उद्बध्नीयात् स्त्री पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ।। १ ।।

पराशरमाधवीयम् - मातृभार्याद्यधिक्षेपादिजन्या मानहानिरतिमानः । पुत्रमित्रादिष्वीषत्प्रतिकूलेषु सत्स्वपराधाल्पत्वमपरामृश्य क्रियमाणो वेगाविष्टो महान् कोपोऽतिक्रोधः । स्नेहभययोरप्यतिशब्दोऽनुषञ्जनीयः । अन्यथा मुमूर्षाऽनुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्षाहेतुत्वं द्रोणाचार्यदशरथादौ प्रसिद्धम्, अतिभयस्य चापराधिनि भृत्यादौ । निमित्तवैषम्येऽपि दुर्मरणत्वं समम्, इति दर्शयितुमनेकनिमित्तोपन्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा धर्मोऽस्वातन्त्र्यम् । 'अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री' इति गौतमस्मरणात्[२५] । किञ्चित् पुरुषं प्रत्येव निषिद्ध्यते । तद्यथा[२६] -

'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' ।। इति ।

उद्बन्धनन्तु द्वयोस्तुल्यम्, इति विवक्षया, स्त्री पुमान् वा, इत्युक्तम् । गतिरिति नरकप्राप्तिः । एषा समनन्तरश्लोकेन वक्ष्यमाणा विधीयते ज्ञाप्यते ।। १ ।।

हिन्दीटीका - यदि कोई पुरुष या स्त्री अत्यन्त अभिमान से, अत्यन्त क्रोध से, स्नेह अथवा भय से फाँसी लगाकर आत्मवध करें तो उसकी यह गति होती है ।। १ ।।

प्रतिज्ञातां गतिं दर्शयति -

पूयशोणितसम्पूर्णे त्वन्धे तमसि मज्जति ।

षष्टिवर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ।। २ ।।

प.मा. - अन्धं तमस्तीव्रनरकविशेषः । 'तामिस्रमन्धतामिस्रम्' इति ह्युदाहरन्ति । तीव्रत्वाभिव्यक्तये षष्टीरित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

हि.टी - वह (आत्मघाती पुरुष या स्त्री) पूय तथा रक्त से परिपूर्ण अन्धतामिस्रनामक नरक में साठहजारवर्षतक निवास करता है ।। २ ।।

अस्त्वेवमतिकष्टत्वमुद्बन्धनमरणस्य, किं ततः ? इत्याशङ्क्य फलितं दर्शयन् विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य निमित्तञ्च सम्भावयन्नाशौचादीन् प्रतिषेधति -

नाशौचं नोदकं नाग्निं नाश्रुपातं च कारयेत् ।

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ प्रायश्चित्तं विदधाति, -

वोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ।। ३ ।।

तप्तकृच्छ्रेण शुध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।

---

२५. गौ.ध.सू., २/९/१

२६. मनु., २/१६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - उदकमुदकदानम्, अग्निमग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकारेण शववहनादिकं समुच्चिनोति । कारयेत् कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणेऽपि - 'शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्' इत्याद्यनुक्रम्य, 'पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः' इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम् -

'पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाश्रुपातो पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्' ।। इति ।

शातातपोऽपि[२७] - 'वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ।।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्' ।।

अत्र याज्ञवल्क्यः[२८] - 'पाषण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः ।
सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः' ।।

ब्रह्मपुराणे - शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः । सुदूरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ।।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतश्च यो राज्ञा चोरदोषेण कुत्रचित् ।।
परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ।।
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः । क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ।।
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः ।।
मुखे भगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैर्हताः ।।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् । एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः ।।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ।।

विष्णुपुराणे - 'भार्यापुत्रविहीनाश्च ह्यग्निसंस्कारवर्जिताः ।।
पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तरिक्षे प्रलम्बिताः । अग्निना भृगुपातेन ह्युद्बन्धेन जलेन वा ।।
दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा । चोरान्त्यजातिचण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ।।
श्राद्धकर्मविहीनाश्च लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते' ।। इति ।

अपरार्के - 'मृगभक्षे रणे चैव दावाग्नौ प्रहतं यदि । शूलेऽप्यर्द्धं कबन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ।।
दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् । विद्युदग्निपयःपन्थाचण्डालब्राह्मणैर्हतः ।।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । आत्मानं घातयेद् यस्तु विषाग्निजलबन्धनैः ।।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडब्दं पर्यवस्यति ।।
एतत् संवत्सरादूर्ध्वं प्रायश्चित्तं विधीयते । षण्मासाद् द्विगुणं प्रोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवेत् ।।
चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् । चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद् वैद्युतादपि ।।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।।

---

२७. शु.सा., २, पृ. ५७ २८. याज्ञ.स्मृ., ३/६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति । ब्राह्मणेन वधे पाशे चण्डालस्य करेण वा ।।
आत्मनाश: सनिर्घाते शूद्रवद्दाहयेद् द्विजम् । भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुशासनात् ।।
क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुन: संस्कारमाचरेत् । यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभि: ।।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया । चण्डालाशनिशस्त्राहिदंष्ट्रिशृङ्ग्यम्बुरज्जुभि: ।।
वृक्षाश्मविषविप्रैश्च मृतानामात्मघातिनाम् । नारायणबलि: कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च ।।
जीवतो यद् व्रतं प्रोक्तं मृते तद् द्विगुणं भवेत् । अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम्' ।। इति ।।

तथाशब्देनाशौचोदकदानादिकं समुच्चिनोति । तप्तकृच्छ्रलक्षणं वक्ष्यते । यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् -

'एतानि पतितानान्तु य: करोति विमोहित: ।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा' ।। इति ।

एतानि दाहादीनि, तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । तत्कामकारविषयम् ।

'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्'

इति स्मरणात्[२९] । यच्च बृहस्पतिनोक्तम् -

'विषोद्बन्धनशस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् ।
मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नायं संस्कारमर्हति ।।
पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निप्रदस्तथा ।
सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धयेत्तु पिण्डदो वा नराधमा:' ।। इति ।

यच्च यमेनोक्तम् - 'गोब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्बन्धनेन च ।
पाशाञ्छित्वा तथा तस्य कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

तदुभयमशक्तविषयम् । देशकालवय:शक्त्यादीनां प्रायश्चित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याघ्र: -

'देशं कालं वय: शक्तिं ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा ।
अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्क्रयणं वदेत्' ।। इति ।

शक्त्यादितारतम्यवन्निमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चित्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापति: स्पर्शाद्यल्पनिमित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह -

'तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा पातयित्वाऽश्रु वा तथा ।
एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम्' ।। इति ।

एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायश्चित्तभूयस्त्वम् । अत एवाशेषा: प्रेतक्रिया: कुर्वतोऽधिकं प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठ:[३०] -

'य आत्मत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् प्रेतक्रियां द्विज: ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ।। इति ।

प्रजापतिग्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदार्ढ्यार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयव्यवस्था द्रष्टव्येत्युक्तं भवति । सा चास्माभि: प्रदर्शिता ।। ३-४ ।।

---

२९. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/१८

३०. वसि.ध.सू., २३/१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - इस प्रकार आत्मवध करनेवाले का अशौच, उदकदान और दाहकर्म नहीं करना चाहिये । उसके लिये रोदन भी न करे । जो व्यक्ति उसको वहन करके श्मशानतक ले जाता है, या उसको दाह करता है या शव के बन्धनरज्जु को काटता है, वह तप्तकृच्छ्र करके शुद्ध होता है, यह प्रजापति कहते हैं ।। ३-४ ।।

उद्वन्धनन्यायं गोहतादिष्वतिदिशति,

गोभिर्हतं तथोद्‌बद्धं ब्राह्मणेन तु घातितम् ।। ४ ।।
संस्पृशन्ति तु ये विप्रा वोढारश्चाग्निदाश्च ये ।
अन्ये ये चानुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ।। ५ ।।
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गां च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ।। ६ ।।

प.मा. - अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद्द्रष्टव्यं, प्रामादिकमरणे पातित्याभावात् । एतच्चाशौचप्रकरणेऽस्माभिरुपवर्णितम् । पूर्वत्रोद्‌बन्धनविषये तप्तकृच्छ्रमात्रमुक्तं, इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते, इति नाशङ्कनीयं, परकर्तृकोद्‌बन्धनस्यात्र विवक्षितत्वात् । गोहतब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च परकर्तृकोद्‌बन्धने प्रायश्चित्ताल्पत्वमिति वाच्यं परकर्तृकोद्‌बन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विवक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यवनोऽप्याह -

'आत्मघातुकस्पर्शनदहनवहनेषु तप्तकृच्छ्रं चरेत् ।
वृषगावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु' इति ।

तप्तकृच्छ्रस्वरूपमाहात्रिः - 'त्र्यहमुष्णं पिवेद् वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिवेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिवेत् सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ।।
षट्पलं तु पिवेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिवेत् ।
पलमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते' ।। इति ।

वायुभक्षणमुपवासः । तप्तशब्देन शीतकृच्छ्रो व्यावर्त्यते । तत्स्वरूपञ्च यमेनोक्तम् -
'त्र्यहमुष्णं पिवेदम्भः त्र्यहमुष्णं घृतं पिवेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ।।
तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् शीतैः शीतमुदाहतम्' ।। इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्[३१] -
'तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिवेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः' ।। इति ।

तत् तप्तकृच्छ्रस्यावान्तरभेदविवक्षयोपपद्यते । यथा सान्तपनं, महासान्तपनमिति द्वैविध्यं, तथा तप्तकृच्छ्रं महातप्तकृच्छ्रमिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते । 'पलं सुवर्णाश्चत्वारः' इति याज्ञवल्क्यवचनात्[३२] । उक्तं च -

---

३१. याज्ञ.स्मृ., ३/३१७
३२. याज्ञ.स्मृ., १/३६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'पञ्चगुञ्जात्मको माषो निष्को माषाष्टनिर्मितः ।
दशनिष्कात्मकं प्रोक्तं पलमानं बुधैः सदा' ।। इति ।

एतादृशैः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिवेत् ।। ४-६ ।।

हि.टी. - गौंओं के द्वारा जो मरा हो, अपने से फाँसी लगाकर जो मरा हो, और जो ब्राह्मणों द्वारा मरा हो, उसे जो ब्राह्मण स्पर्श करता है या कन्धे में ले जाता है या दाह करता है, या शव के पीछे अनुगमन करता है या शव के शरीर से रज्जु को काटता है वह तप्तकृच्छ्र का आचरण कर शुद्ध होने के वाद ब्राह्मण लोगों को भोजन करायें और वृषभसहित गाय को ब्राह्मण के उद्देश्य से दक्षिणा के रूप में दें ।। ४-६ ।।

त्र्यहमुष्णं पिबेद् वारि त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पिबेत् सर्पिर्वायुभक्षो दिनत्रयम् ।। ७ ।।

(श्लोकस्यास्य पराशरमाधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

हि.टी. - यहाँ तप्तकृच्छ्र का विधान बताया गया है । यह वारह दिन में सम्पन्न होता है । उनमें से पहले तीनदिन उष्णजल पीकर रहे, उसके वाद तीन दिन उष्ण दुग्ध पान करे, उसके वाद तीन दिन उष्णघृत का पान करे, अन्तिम तीन दिन में वायुभक्षण करके रहे अर्थात् कुछ न खाये ।। ७ ।।

षट्पलं तु पिबेदम्भस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ।। ८ ।।

(श्लोकस्यास्य पराशरमाधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

हि.टी. - ऊपर बताये गये जलपान करने के दिनों में प्रत्यह छ पल परिमित जल पान करे । दुग्धपान करने के दिनों में प्रत्यह तीन पल दुग्ध पान करे । घी पान करने के दिनों में प्रत्यह एक पल घी पान करे । ऐसे एकवार अर्थात् वारदिन सम्पन्न होने से एक तप्तकृच्छ्र सम्पन्न होता है ।। ८ ।।

पतितसंसर्गप्रायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दिततत्वं दर्शयति, -

यो वै समाचरेद् विप्रः पतितादिष्वकामतः ।
पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।। ९ ।।
मासार्द्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।
अब्दार्द्धमब्दमेकं वा तदूद्ध्वं चैव तत्समः ।। १० ।।

प.मा. - अत्र विप्रग्रहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणं, मनुष्यमात्रे तत्संसर्गस्य निन्दिततत्वात् । तथा च मनुः[३३] -

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये' ।। इति ।

समाचरणं सह यानासनादि । तथा च कण्वः[३४] -

'आसनाच्छयनाद् यानात् संलापात् सहभोजनात् ।
संक्रमन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।।

३३. मनु., ११/१८१ ३४. देवल इति मिता. याज्ञ., ३/२६१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संवत्सरेण पततति पतितेन सहाचरन् ।
यानासनादिभिर्नित्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः' ।। इति ।

याजनादौ तु सद्यः पतति । तथा च बौधायनः[३५] -

'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्' ।। इति ।

बृहस्पतिरपि[३६] बहुविधं समाचरणं निषेधति, -

'एकशय्यासनं पङ्क्ति भाण्डं पक्त्यन्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सह भोजनम् ।।
नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह' । इति ।

देवलोऽपि[३७] - 'संलापस्पर्शनिश्वासात् सह शय्याऽऽसनाशनात् ।
याजनाध्यापनाद् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्' ।। इति ।

एतच्च पूर्वस्मिन् युगे, अत्र तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । यानादेर्वक्ष्यमाणत्वात् संसर्गश्चात्र याजनादिर्ग्राह्यः । पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते । 'पतितोत्पन्नः पतितो भवति' इति वसिष्ठेन[३८] तन्निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्याल्पत्वं ज्ञापयितुमकामत इत्युक्तम् । कामतः संसर्गे तु विशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः[३९] -

'पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् ।
पराकस्त्वर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ।।
मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ।
संसर्गे चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्' ।। इति ।

पृथक् पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहाद्यनेकपक्षोपन्यासः । 'तदूर्द्ध्वञ्चैव तत्समः' इत्यभिधानात् पूर्वत्र तत्साम्याभावेऽपि ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति, इत्यवगम्यते । यः समाचरेत् स पापी भवति, इत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया ।। ९-१० ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण पतितप्रभृतियों के साथ अनिच्छापूर्वक पाञ्च दिन अथवा दश दिन अथवा वारह दिन अथवा पन्द्रहदिन अथवा एकमास अथवा दो मास अथवा छ मास अथवा एकवर्ष या उससे अधिक कालतक सम्बन्ध रखता है या रहता है, तो वह पतित के समान हो जाता है । उस पापसे मोचन के लिये उसको वक्ष्यमाण प्रायश्चित्त करना पडता है ।। ९-१० ।।

इदानीं कालतारतम्येन पूर्वोक्तेष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं विदधाति, -

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।। ११ ।।

---

३५. बौधा.ध.सू., २/१/२/२३
३६. मिता., याज्ञ., ३/२६१
३७. मिता., याज्ञ., ३/२६१
३८. वसि.ध.सू., १३/५४
३९. सुमन्तु इति मिता., याज्ञ., ३/२६१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे मतः ।
कुर्य्याच्चान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ।। १२ ।।
शुद्ध्यर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ।
पक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ।। १३ ।।

प.मा. - प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः, तत्र त्रिरात्रसंज्ञकं कृच्छ्रमाचरेत् । त्रिरात्रकृच्छ्रो नाम त्रिरात्रोपवासः । तथा च विष्णुः[४०] -

'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति, त्र्यहं नाश्नीयात्' इति ।

द्वितीयपक्षो दशाहसंसर्गः, तत्र प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्रविशेषो न श्रूयते, इति शङ्कनीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरुपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य प्राजापत्य एव प्राचुर्य्येण प्रयोगात् । 'कृच्छ्रमिति प्राजापत्यम्' इति देवलस्मरणाच्च । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह[४१] -

'त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः' ।। इति ।

तृतीयपक्षो द्वादशाहसंसर्गः, तत्र सान्तपनं कृच्छ्रमाचरेत् । सान्तपनं चतुर्विधं, द्विरात्र सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमेकविंशतिरात्रं चेति । तत्र द्विरात्रसप्तरात्रयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः[४२] -

'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽहन्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ।।
पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षड़हः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम्' ।। इति ।

यमेन[४३] पञ्चदशाहसाध्यो महासान्तपनोऽभिहितः -

'त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्' ।। इति ।

जाबालेन[४४] त्वेकविंशतिरात्रनिर्वर्त्त्यो महासान्तपनोऽभिहितः -

'षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासान्तपनं विदुः' ।। इति ।

एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विरात्रं ग्रहीतुं शक्यं, तस्य द्वितीयपक्षोक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्चदशरात्रैकविंशतिरात्रयोर्ग्रहणं, तयोश्चतुर्थपक्षोक्तदशरात्रोपवासादधिकत्वात् । तस्मात् सप्तरात्रं परिशिष्यते । न च तस्य द्वादशाहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वाचीनत्वं शङ्कनीयं, प्राजापत्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वशनवर्जनमत्र तु सप्तस्वपि दिनेष्वशनवर्जनम्, अतोऽधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे प्रायश्चित्तम् । अर्द्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दशरात्रोपवासमाचरेत् । यद्यप्यत्रोपवसेदिति

---

४०. विष्णु. ध.सू., ४६/१-२ ४१. मनु., ११/२११
४२. याज्ञ.स्मृ., ३/३१४-३१५ ४३. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/३१५
४४. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/३१५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न श्रुतं, तथापि वक्ष्यमाणपराककृच्छ्रसाहचर्य्यात्तल्लभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमपक्षः । तत्र पराकः कृच्छ्रः कर्त्तव्यत्वेन सम्मतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः[४५] -

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापप्रणाशनः' ।। इति ।

मासद्वयसंसर्गः षष्ठपक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायणलक्षणं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्तमपक्षः । तत्रैन्दवद्वयं कुर्यात् । ऐन्दवं चान्द्रायणं, इन्दुवृद्धिह्रासोपेतत्वात् । किञ्चिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमपक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतं, तथापि संपूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यहेतुत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च पातित्यहेतुत्वं याज्ञवल्क्येन[४६] दर्शितम् -

'संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्' इति ।

तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया कृच्छ्रनैरन्तर्य्यं विवक्षितम् । तथा च सति षट्सु मासेषु प्राजापत्यकृच्छ्राः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शुद्ध्यर्थमिति सर्वेषु वाक्येष्वनुषज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठाय तदङ्गत्वेन दक्षिणा दातव्या । तत्र पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दशरात्रसंसर्गे द्वितीयपक्षे सुवर्णद्वयं, एवमितरेष्वपि पक्षेष्ववगन्तव्यम् ।। ११-१३ ।।

हि.टी. - पूर्वोक्त आठप्रकारों के संसर्ग का प्रायश्चित्त कहा जाता है - प्रथम पक्ष में अर्थात् पञ्चरात्र संसर्ग में तीन दिन उपवास करना चाहिये । द्वितीय पक्ष में अर्थात् दश दिन संसर्ग में एक तप्तकृच्छ्र आचरण करना पडता है । तृतीय पक्ष में अर्थात् बारह दिन संसर्ग में एक कृच्छ्र सान्तपन का अनुष्ठान करना पड़ता है ।। ११ ।।

चतुर्थपक्ष में दशरात्र उपवास करना पड़ता है । पञ्चम पक्ष में अर्थात् एक महीने सम्पर्क रखने पर पराकव्रत करना पड़ता है । षष्ठपक्ष में अर्थात् दो महीने संसर्ग करने से एक चान्द्रायणव्रत करना पडता है । सप्तमपक्ष में अर्थात् छ महीने सम्पर्क रखने पर दो वार चान्द्रायणव्रत करना पडता है ।। १२ ।।

अष्टमपक्ष में एक साल संसर्ग करनेपर शुद्धि के लिये छ महीने तक कृच्छ्रव्रत का आचरण करे और इन सब पक्षों में दक्षिणा के रूप में पक्षसंख्या के अनुसार एक सुवर्ण से लेकर एक एक सुवर्ण वढ़ाकर दक्षिणा ब्राह्मण को दी जाती है ।। १३ ।।

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं व्युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्तमुन्नेतुं शक्यमिति हृदि निधाय ऋतुस्नातेत्यारभ्य 'यस्तु धर्मपराङ्मुखः' इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्येवोपन्यस्यति,

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्त्तारं नोपसर्पति ।
सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ।। १४ ।।
ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ।। १५ ।।
दरिद्रं व्याधितं धूर्त्तं भर्त्तारं योऽवमन्यते ।
सा शुनी जायते मृत्वा शूकरी च पुनः पुनः ।। १६ ।।

---

४५. मनु., ११/२१५
४६. मनु., ११/१८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतुः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता नारी पुत्रोत्पादनार्थमाहूता सती यदि भर्त्तारं नोपसर्पति, तदा नरकमनुभूय पश्चाद् बहुषु जन्मसु विधवा भवति । भर्त्राऽऽहूताया अनुपसर्पणे दोषो नारदीयपुराणे दर्शितः -

'आहूता या तु वै भर्त्रा न प्रयाति त्वरान्विता ।
सा ध्वाङ्क्षी जायते मृत्वा दश जन्मानि पञ्च च' ।। इति ।

यथा वध्वाः ऋतुकालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पुरुषस्यापि ऋतुस्नातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिशब्दस्त्वत्रारोग्यादेरुपलक्षकः । अत एव देवलः -

'यस्त्वरोगामृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्रजां प्राप्तां विनाश्य सः' ।। इति ।

अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं, तद् बृहस्पतिर्दर्शयति,

'ऋतौ न गच्छेद् यो भार्यां सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत्' । इति ।

बौधायनोऽपि[४७] - 'ऋतौ न गच्छेद्यो भार्य्यां नियतां धर्मचारिणीम् ।
नियमातिक्रमात् तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्' ।। इति ।

न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समविकल्पः शङ्कनीयः, प्राणायामशतस्यार्द्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनानुकल्पत्वात् । अत एव प्राणायामशतद्वयं कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्विंशतिमते दर्शितम् -

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च' ।। इति ।

पुरुषं प्रत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्द्धं स्त्रियं प्रत्युन्नेयम् । तथा च भृगुः[४८] -

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्युनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च' ।। इति ।

न केवलमृत्वतिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः, किन्तु दारिद्र्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमानेऽपि महान् प्रत्यवायः । तथाह ब्रह्माण्डपुराणम् - 'मानाद्रोषान्मत्सराद्वा भर्त्तारं याऽवमन्यते ।
सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्यान्न संशयः' ।। इति ।

अवमानश्च पुरुषान्तरगमन - चित्तवञ्चनादिः । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह[४९] -

'अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिलङ्घयेत् ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ।।
व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
शृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ।।
पतिं हित्वाऽपकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते ।
निन्द्यैव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते' ।। इति ।

---

४७. बौधा.ध.सू., ४/१/१/२३ ४८. अङ्गिरोवचनमिति मिता., याज्ञ., ३/२४३
४९. मनु., ५/१६१, १६३, १६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नारदीयेऽपि - 'जीवितेन सुखार्थेन भर्त्तारं वञ्चयेत्तु या ।
कृमियोनिशतं गत्वा चाण्डाली जायते तु सा' ।। इति ।

अत्रोत्रेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो[५०] दर्शयति -
'भर्त्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रम्' इति ।

उशनाऽपि - 'व्यभिचारिणीं भार्य्यां कुचेलपरिभूतां पिण्डमात्रेणोपजीविनीं
निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं प्राजापत्यं वा कारयेत्' ।। इति ।। १४-१६ ।।

हि.टी. - जो स्त्री रजस्वला बनकर स्नान करने के वाद अपने पति के पास नहीं जाती है, वह मरण के वाद नरक को प्राप्त होती है और बार - बार विधवा भी होती है ।। १४ ।।

जो मनुष्य पास रहकर भी ऋतुस्नाता अपनी स्त्री के पास नहीं जाता है, उसे वड़ी भारी भ्रूणहत्या दोष लगता है, इस में कुछ भी सन्देह नहीं है ।। १५ ।।

जो स्त्री अपने धनहीन, रोगग्रस्त अथवा धूर्त्त पति का भी अपमान करती है, वह मरने के वाद बार बार कुत्तिया अथवा सूकरी की योनि को प्राप्त होती है ।। १६ ।

पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।
आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ।। १७ ।।

प.मा. - अवमानाभावेऽपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य व्रतोपवासादिपरायाः स्त्रियाः प्रत्यवायोऽस्ति । एतदेवाभिप्रेत्य व्रतोपवासादीनां स्त्रियं प्रति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यत्रिः -

'न व्रतेनोपवासेन धर्मेण विविधेन च ।
नारी स्वर्गमवाप्नोति प्राप्नोति पतिपूजनात्' ।। इति ।

महाभारतेऽपि पतिशुश्रूषापराया भार्य्याया उत्तमां गतिमुक्त्वा व्रतादिपराया अन्यस्या भार्यायास्तदभावं ज्ञापयितुमिदमुदाहृतम्,

'तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।
मा शुचस्त्वं निवर्त्तस्व न लोकाः सन्ति तेऽनघे ।।
स्वधर्मविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि ।
दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ।।
मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।
पतिमत्याः स्त्रिया लोके धर्मः पत्यर्चनन्त्विति' ।। इति ।। १७ ।।

हि.टी. - पति के जीवितावस्था में ही जो नारी निराहार उपवास व्रत को आचरण करती है वह साक्षात् अपने पति के आयु हरण करती है और नरक को जाती है ।। १७ ।।

अपृष्ट्वा चैव भर्त्तारं या नारी कुरुते व्रतम् ।
सर्वं तद्राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुरब्रवीत् ।। १८ ।।

प.मा. - यदा स्त्री पतिशुश्रूषाऽनुरोधेन व्रतादिकं चिकीर्षति, तदाऽपि पतिमपृष्ट्वाऽनुष्ठितं तद्व्रतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः-

५०. आप.ध.सू., १/२८/२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।
निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्' ।। इति ।

अत एव मनुः[५१] सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधति,

'बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं कार्य्यं किञ्चिद् गृहेष्वपि' ।। इति ।

तथा च पुराणे[५२] - 'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रः स्थविरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ।। इति ।

अपृष्ट्वेत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्ठितस्य व्रतादेः साफल्यमवगम्यते । तच्च शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितम् -

'न भर्त्तारं द्विष्याद् । यद्यप्यशीलः स्यात् पतितोऽर्थहीनो व्याधितो
वाऽपि पतिर्दैवतं स्त्रीणां, न व्रतोपवासनियमेज्यादानं स्त्रीणामन्यत्र पति-
शुश्रूषायाः, कामन्तु भर्त्तुरनुज्ञया व्रतोपवासनियमादीनामभ्यासः स्त्रीधर्मः' इति ।

कात्यायनोऽपि - 'भार्य्या भर्त्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति' ।। इति ।। १८ ।।

हि.टी. - जो स्त्री पति से अनुमति न लेकर व्रत का आचरण करती है, उस व्रत का फल राक्षसों को प्राप्त होता है, ऐसा मनु ने कहा है ।। १८ ।।

बान्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।
गर्भपातं च या कुर्यान्न तां सम्भाषयेत् क्वचित् ।। १९ ।।

प.मा. - या तु नारी बान्धवानामसपिण्डानां सजातीनां सपिण्डानां दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते, या च गर्भं पातयेत्, ते उभे पातकबाहुल्यान्न सम्भाषणीये ।एतदेवाभिप्रेत्य बन्धुद्वेषः शङ्खलिखिताभ्यां निषिद्धः । 'न बन्धून् द्विष्याद्' इति । अत्र च विद्वेषो विषप्रयोगाभिचारादिपर्य्यन्तो विवक्षितः ।अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपातासाम्येनासम्भाषणहेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरसम्भाषणहेतुत्वं समानं, तथापि गर्भपाते पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्तं नास्ति, अतस्तस्यास्त्याग एव ।। १९ ।।

हि.टी. - जो स्त्री अपने बन्धुओं, कुटुम्ब अथवा सजातियों के साथ दुर्व्यवहार करती है और औषधसेवन के द्वारा गर्भपात करती है, उसके साथ कभी वार्त्तालाप भी न करना चाहिये ।। १९ ।।

यत्पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भपातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्या स्यात्तस्यास्त्यागो विधीयते ।। २० ।।

प.मा. - ननु प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः, मनुना[५३] ब्रह्महत्याव्रतस्य तत्रोपदिष्टत्वात्,

'हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्' इति ।

अविज्ञातं स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते तु गर्भे स्त्रीपुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम् । अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नास्तीति । नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मघ्नव्रतमुक्त्वा दीक्षितघ्ने द्वैगुण्यमाह -

५१. मनु., ५/१४७ ५२. मनु., ९/३
५३. मनु., ११/८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्' ।। इति ।

यद्यपि दीक्षितादीक्षितयोरिव गर्भयोर्गुणागुणौ नोपपद्येते तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यां तौ कल्पनीयौ । तस्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि, इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं सम्भावितगुणवद्‌गर्भविषयम् । यद्वा, पापद्वैगुण्येन प्रायश्चित्ता-भावोक्तिस्तस्यास्त्यागविधिशेषार्थवाद इति न कश्चिद्विरोधः । तथा च विशिष्टगर्भपातने पापद्वैगुण्याद् व्रतद्वैगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।। २० ।।

हि.टी. - ब्रह्महत्या में जितना पाप होता है, गर्भपात में उसका दोगुना पाप होता है । इस पाप का प्रायश्चित्त स्त्री नहीं कर सकती । इसलिये ऐसी स्त्री का परित्याग ही करना उचित है ।। २० ।।

न कार्यमावसथ्येन नाग्निहोत्रेण वा पुनः ।
स भवेत् कर्मचाण्डालो यस्तु धर्मपराङ्मुखः ।। २१ ।।

प.मा. - यस्तु वेदविश्वासरहितो वेदोक्तधर्मपराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति, स जन्मना ब्राह्मणोऽपि कर्मणा चण्डालो भवेत् । तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्द्धेन द्योत्यते । आवसथ्यः पञ्चमोऽग्निः, तेन च गार्हपत्याद्यग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चकेन वा तत्साध्येनाग्निहोत्रादिना वा किञ्चित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्शनात्, आमुष्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथा च श्रूयते - 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा' इति ।

एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्युपन्यस्तानि, तेषां मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य ऋत्वतिक्रमस्य पत्यवमानस्य च प्रायश्चित्तमुन्नीय प्रदर्शितम् । यत् पतिशुश्रूषामुल्लंघ्य तत्प्रतिकूलव्रताद्याचरणं, तत्र पतिं प्रसाद्य तदुक्तं प्रायश्चित्तमाचरेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः[५५] - 'प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति' । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि - 'अथ वा यद् गुरुर्ब्रूयात् तत्कार्यमविशङ्कया ।
निग्रहेऽनुग्रहे वाऽपि गुरुः सर्वत्र कारणम्' ।। इति ।

यच्चानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं, तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्धयतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा । दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधं, वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयोर्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्तमाचार्य्यो वक्ष्यति । प्रयत्नमात्रस्य तु प्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्योऽतिदिशति[५६],

'चरेद् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः' इति ।

न च हननाहननयोर्व्रतसाम्यं शङ्कनीयम् । अतिदिष्टस्योपदिष्टात् किञ्चिन्न्यूनत्वात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकप्रायश्चित्तार्द्धं द्रष्टव्यम् । गर्भपातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदादनेकधा भिद्यते । गर्भो द्विविधः पतिजन्यो जारजन्यश्च । जारश्च सवर्णा असवर्णश्च । तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् -

'गर्भपाते समुद्दिष्टं यथावर्णविधि व्रतम् ।
जारगर्भे विशेषः स्याद् यथोक्तमृषिभिः पुरा ।।
ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्रमब्दं सान्तपनाधिकम् ।
क्षत्रगर्भवधे चैव चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।।

---

५४. याज्ञ.स्मृ., ३/२५२ ५५. याज्ञ.स्मृ., ३/२८३
५६. याज्ञ.स्मृ., ३/२५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने ।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः' ।। इति ।

वेदविश्वासरहितस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठो[५७] दर्शयति -

'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्च कृत्वा विरमेन्नास्तिक्यवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्' इति ।

एतच्च सकृत्करणविषयम् । असकृत् करणे तु शङ्खेनोक्तम् -

'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याऽभिशंसीत्येते
पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः' । इति ।। २१ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य गृहस्थ होने पर भी श्रेष्ठ कर्मानुष्ठान नहीं करता है, अग्निहोत्र नहीं करता है और धर्मानुष्ठान के प्रति विमुख होता है, वह अन्य कर्मसमूह अनुष्ठान करने पर भी लोक में चाण्डाल जैसे माना जाता है ।। २१ ।।

अथ बीजि-क्षेत्रिणोः पित्रोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तसद्भावसूचनार्थमस्मिन् प्रायश्चित्तप्रसङ्गे, कुण्डगोलकौ पुत्रौ सदृष्टान्तमुपन्यस्यति,

ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
स क्षेत्री लभते बीजं न बीजी भागमर्हति ।। २२ ।।
तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः ।। २३ ।।

प.मा. - ओघो जलप्रवाहः, वातः प्रचण्डवायुः । तयोरन्यतरेणाहतं परकीयं शाल्यादिबीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे प्ररोहति, स क्षेत्री बीजं बीजफलं लभते न तु बीजी । तदेतल्लोकप्रसिद्धम् । तेनैव न्यायेन क्षेत्रिणो भार्य्यायां बीजिनोत्पादितौ कुण्डगोलकौ क्षेत्रिणः पुत्रौ भवतः, न तु बीजिनः । तयोः पुत्रयोर्मध्ये क्षेत्रिण्यमृते जारजः कुण्डः, मृते तस्मिन् जारजो गोलकः ।

'अमृते च मृते चैव जारजौ कुण्डगोलकौ' ।

इति स्मृत्यन्तरात् । जारशब्देन देवरादयो व्यावर्त्त्यन्ते । न हि तेषां जारत्वमस्ति । तेषां गुर्वनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातत्वं च याज्ञवल्क्येनोक्तम्[५८]- 'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः ऋतावियात्' ।। इति ।

बीजिक्षेत्रिणोरत्र सूचितप्रत्यवायो महाभारते दर्शितः -

'क्षेत्रिकश्चैव बीजी च द्वावेतौ नियमं गतौ ।
न रक्षति च यो दारान् परदारांश्च गच्छति ।।
गर्हितौ तौ नरौ नित्यं धर्माचारबहिष्कृतौ' ।। इति ।

जारस्य गर्भानुत्पादे यत् प्रायश्चित्तमभिहितं, तदेव बीजी द्विगुणमाचरेत् । जारप्रायश्चित्तं व्याघ्रेण दर्शितम् -

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रचान्द्रायणौ कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ।।
अर्द्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।
अर्द्धमर्द्धं नपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ।।

---

५७. बसि.ध.सू., २१/२९-३०   ५८. याज्ञ.स्मृ., १/६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणमगुप्तावर्द्धमेव च' ।। इति ।

क्षेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च याज्ञवल्क्येन[५९] दर्शितम् -

'प्राणायामशतं कार्य्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टेषु चैव हि' ।। इति ।

न बीजी भागमर्हतीत्ययमर्थो मनुना[६०] दृष्टान्तैः प्रतिपादितः -

'यथा गोऽश्वोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि ।।
येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिणः ।
ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ।।
यथाऽन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम्' ।। इति ।

येऽक्षेत्रिण इत्यत्र अक्षेत्रिण इति च्छेदः ।। २२-२३ ।।

हि.टी. - जल से वहकर या वायु से उड़कर यदि बीज दूसरे खेत में जाकर अङ्कुरक्षम होता है, तो खेत के स्वामी उस बीज के फल को प्राप्त करता है, लेकिन बीज का स्वामी उस फल का भागी नही होता है ।। २२ ।।

उसी तरह दूसरे की स्त्रियों में दो प्रकार के पुत्र उत्पन्न होते हैं । वह दोनों कुण्ड और गोलक नाम से परिचित हैं । अपने पति जीवित रहने पर भी दूसरे पुरुष से जो पुत्र उत्पन्न होते हैं वह कुण्डसंज्ञक होता है और पति के मरने के वाद विधवा अवस्था में दूसरे पुरुष से जो पुत्र उत्पन्न होता है वह गोलक कहलाता है ।। २३ ।।

इदानीं कुण्डगोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति,

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुतः ।

प.मा. - एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना[६१] दर्शिताः -

'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ।।
कानीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ।।
स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ।।
यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ।।
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ।।
सदृशं तु प्रकुर्याद् यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ।।
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ।।
मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृहणीयादपविद्धः स उच्यते ।।

---

५९. याज्ञ.स्मृ., ३/३०५ ६०. मनु., ९/४८-५०
६१. मनु., ९/१५९-१६०, १६६-१७५, १७७-१७८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं विजानीयाद् वोढुः कन्यासमुद्भवम् ।।
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ।।
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ।।
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ।।
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ।।
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्येनापि[६२] - 'औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा । कानीनः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः पौनर्भवः स्मृतः ।।
दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च स्वयंदत्त इतीरितः । सहोढजोऽपविद्धश्च पुत्रा द्वादश कीर्त्तिताः ।।
औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।।
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः । कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ।।
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ।।
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः । पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।।
सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः' ।। इति ।।

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दर्शितानि, तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह,

दद्यान्माता पिता वाऽपि स पुत्रो दत्तको भवेत् ।। २४ ।।

प.मा. - अत्र दाने सदृशं प्रीतिसंयुक्तमद्भिरापदीति विशेषणचतुष्टयं द्रष्टव्यम् ।। २४ ।।

हि.टी. - औरस, क्षेत्रज, दत्त और कृत्रिम भेद से पुत्र चार प्रकार के होते हैं, उनमें से पिता या माता जिस अपुत्रिक मनुष्य को देते हैं, वह पुत्र उसका दत्तकपुत्र कहा जाता है ।। २४ ।।

प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरति परिवित्तिरित्यादिश्लोकद्वयेन -

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ।। २५ ।।
द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ।। २६ ।।

प.मा. - यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठश्चोद्वहति, तत्र ज्येष्ठः परिवित्तिरित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता, यया कन्यया कनिष्ठः परिविद्यते सा परिवेदनी, तस्याः पित्रादिर्दाता, याजको विवाहहोमस्य कारयिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति । तथा च हारीतः[६३] -

'ज्येष्ठेऽनिविष्टमाने कनीयान्निविशन् परिवेत्ता भवति, परिवित्तिर्ज्येष्ठः,
परिवेदनी कन्या, परिदायी दाता, परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः' ।। इति ।

तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तं, कन्याया एकः कृच्छ्रः, दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्य[६४] आह -
'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्' इति ।

६२. याज्ञ.स्मृ., २/१२८-१३३ ६३. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६५ ६४. याज्ञ.स्मृ., ३/३२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याजकस्य चान्द्रायणम् । न चात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुक्तमिति शङ्कनीयं, परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् । अत एव यमः[६५] परिवित्तिः-परिवेत्त्रोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्तमाह -

'कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुः स्यात् कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्[६६] -

'परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्' इति ।

शङ्खेनापि[६७] - 'परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दातृयाजकपञ्चमाः' ।। इति ।

यदपि हारीतेनोक्तम्[६८] - 'ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण परिचरेयुः' इति ।

तत्र सर्वत्र चिरक्षिप्रज्ञाताज्ञातादिभेदेन प्रायश्चित्तगौरवलाघवव्यवस्था द्रष्टव्या । प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः[६९]-

'परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् तां चैवोपयच्छेत्' इति ।

तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य पुनर्निर्विशेत् पुनरुद्वहेत् । कामित्यपेक्षायामाह तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः । ज्येष्ठभ्रातर्य्यकृतदारपरिग्रहे कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परिवित्तिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निवर्त्त्य ज्येष्ठभ्रातरि कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तद्दत्तां स्वयमेव पुनरुद्वहेत् । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अत एव गौतमः -

'परिवित्तिपरिवेत्तृपर्य्याहितपर्य्याधाताग्रेदिधिषु-दिधिषूपतीनां
संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति ।

अग्रेदिधिषूपत्यादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः[७०] -

'अग्रेदिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत, ताञ्चैवापयच्छेत ।
दिधिषूपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत' इति ।

अग्रेदिधिष्वादेर्लक्षणं देवलेनोक्तम्[७१] -

'ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता' ।। इति ।

तत्राग्रेदिधिषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायां पश्चादन्येनोढायां तामेवोद्वहेत् । दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा स्वोढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोढ्रे दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत् । तदयुगान्तरविषयत्वात् कलौ कन्यायाः पुनरुद्वाहस्य निषिद्धत्वाच्च दिधिषूपतिः स्वोढां कनीयस्याः पूर्वोढ्रे निवेद्य तद्दत्तां पुनः स्वयमेवोद्वहेत् । नष्टादिनिमित्तेषु तु नष्टे मृते इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् । अग्रेदिधिषू-दिधिष्वोः कन्ययोः तत्पतिविहितप्रायश्चित्तार्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञातव्यम् । अग्रेदिधिषूपतिर्ज्येष्ठकन्याया विवाहात् पूर्वमेव चेत् सोढया कनीयस्या स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं निर्वर्त्त्य दिधिषूपतिविहितप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धां ज्येष्ठामपि स्वयमेवोद्वाह्य पुनः पूर्वोढां

---

६५. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६५
६६. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६५
६७. शङ्खस्मृ., १७/४३-४४
६८. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६५
६९. वसि.ध.सू., २०/८
७०. वसि.ध.सू., २०/९-१०
७१. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कनिष्ठामप्युद्वहेत् उभे उपयच्छेत । कनीयस्यां पूर्वमेवोढायामनूढा ज्येष्ठा कनिष्ठापतिर्नैवोद्वाह्या नान्येनेति शास्त्रार्थः । उद्वाहेऽपि अन्यः कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तां तां दिधिषूं तस्याः कनीयस्याः पूर्वोद्रे दत्त्वा अन्यामुद्वहेदिति स्मृतेः ।। २५-२६ ।।

हि.टी. - परिवित्ति (जिसके छोटे भाईने बडे भाई व्याह करने से पहले अपना व्याह कर लिया है), परिवेत्ता (परिवित्ति का छोटा भाई) और जिस कन्या को परिवित्ति ने व्याह किया है तथा उस कन्या का दाता और याजक ये पाञ्चों नरक में जाते हैं ।। २५ ।।

परिवित्ति और परिवेत्ता प्रत्येक को इस दोष के निराकरण के लिये दो दो कृच्छ्रव्रत करने का विधान है । परिवेत्ता को व्याह की हुई कन्या एक कृच्छ्र, कन्यादान करनेवाला कृच्छ्रातिकृच्छ्र, याजक या पुरोहित एक चान्द्रायण व्रत पालन करके दोषमुक्त होते हैं ।। २६ ।।

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदर्श्येदानीं विषयविशेषे तदपवादं दर्शयति,

कुब्जवामनषण्डेषु गद्‌गदेषु जडेषु च ।
जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ।। २७ ।।

प.मा. - कुब्जः पृष्ठभागे मांसादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनोऽतिह्रस्वदेहः । षण्डो नपुंसकः । गद्‌गदो जिह्वादिदोषेण सहसा वक्तुमशक्तः । जडोऽक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जात्यन्धादयः प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः । एतच्च ज्येष्ठस्य प्रव्रज्यादेशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् । अस्मिंश्च परिवेदनाभ्यनुज्ञाने संवादवचनानि पूर्वमेव श्राद्धप्रसङ्गादुदाहृतानि नात्र प्रपञ्च्यन्ते ।। २७ ।।

हि.टी. - जिसका बडा भाई कुबडा या बौना या नपुंसक या तोतला या अज्ञानी या जड या जन्म से अन्ध या बधिर या गूँगा हो तो उसके छोटे भाई का विवाह कर लेने पर कोई दोष नहीं होता है ।। २७ ।।

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनुजानाति,

पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीसुतस्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ।। २८ ।।

प.मा. - पितृव्यपुत्रसापत्न्यौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतो दत्तक्रीतादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यवायः ।। २८ ।।

हि.टी. - पिताजी के छोटे भाई का पुत्र, सपत्नी का पुत्र, दूसरी स्त्री से उत्पन्न हुआ पुत्र, ये सब छोटे होने पर भी ज्येष्ठ भ्राता से पहले विवाह और अग्निहोत्र कर्म करने में कोई दोष नहीं होता है ।। २८ ।।

कुब्जत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्य्याधाने विशेषमाह,

ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ।। २९ ।।

प.मा. - कारयेत् कुर्य्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठो ज्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् । ज्येष्ठभ्रात्रेव पित्राऽनुज्ञातस्य पुत्रस्य पर्य्याधानप्राप्तौ चतुर्विंशतिमते तन्निषिध्यते,

'ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।
अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत्' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् - 'पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।
अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा' ।। इति ।

उशनाऽपि - 'पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।
तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने' ।। इति ।

तत्पित्रादीनां वैधुर्य्यादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।। २९ ।।

हि.टी. - जब तक बडा भाई जीवित है तब तक अग्नि आधान करने में छोटे भाई का अधिकार नहीं आता है । लेकिन यदि बडा भाई विवाह करने में या अग्न्याधान करने में रुचि नहीं रखता है, तब छोटा भाई बड़े भाई की अनुमति लेकर अग्न्याधान या विवाह कर सकता है, यह शंख महर्षि का अभिप्राय है ।। २९ ।।

परिवेदनपर्य्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसङ्गात् क्वचिदभ्यनुज्ञां दर्शयति,

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ।। ३० ।।

प.मा. - नष्टो देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अयञ्च पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादिपुराणम्[७२] -

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्' ।। इति । ३० ।।

हि.टी. - वाग्दान कर्म निष्पन्न होने के वाद और विवाह से पहले पति के मरने से, अथवा विदेश को चले जाने से जिसका कहीं पता न मिले, प्रव्रज्याश्रम को स्वीकार करने से, नपुंसक होने से, या पतित होने से, इन पाञ्च परिस्थितियों या विपत्तियों में कन्या दूसरा पति ग्रहण कर सकती है ।। ३० ।।

पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं दर्शयति,

मृते भर्त्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।
सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ।। ३१ ।।

प.मा. - मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता । सा च मनुना[७३] दर्शिता -

'अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्' ।। इति ।। ३१ ।।

हि.टी - पति के मरने के वाद जो स्त्री ब्रह्मचर्यव्रतपालनपूर्वक जीवन अतिवाहित करती है, वह स्त्री मरने के वाद स्वर्ग को गमन करती है, जैसे ब्रह्मचारी अपने धर्म का आचरण कर के स्वर्ग को जातें है ।। ३१ ।।

उक्तब्रह्मचर्य्यादप्यधिकफलमनुगमने दर्शयति,

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति ।। ३२ ।।

प.मा. - तावत्कालं तावत्सहस्रसंवत्सरम् । तथा च हारीतः -

---

७२. व्य.प्र., पृ. ५६४
७३. मनु., ५/१५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'मृते भर्त्तरि या नारी धर्मशीला दृढ़व्रता ।
अनुगच्छति भर्त्तारं शृणु तस्यास्तु यत् फलम् ।।
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।।
मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
कुलत्रयं पुनात्येषा भर्त्तारं याऽनुगच्छति' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ - 'मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम् ।
साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते' ।। इति ।

नन्विदमनुगमनं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् स्मृत्यन्तरविरोधाच्च । तथाहि 'तस्मादुह न पुरायुषः स्वर्गकामी प्रेयात्' इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

'असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रत्यधिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' ।।

इति श्रुत्यन्तराच्च । मैवम् । अनुगमनस्मृतेर्निरवकाशत्वेन प्राबल्यात् । आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामियोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्त्याः अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं स्मृत्यैव निषिद्धम् । तथा च पैठीनसिः[७४] -

'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।
इतरेषान्तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ।।
उपकारं यथा भर्त्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।
करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्त्तुः शोककरी चिरात् ।।
अनुवर्त्तेत जीवन्तं नानुयायान्मृतं पतिम् ।
जीव्य भर्त्तुर्हितं कुर्य्यान्मरणादात्मघातिनी' ।। इति ।

अङ्गिरा अपि - 'या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत्' ।। इति ।

व्याघ्रपादोऽपि - 'न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी' ।। इति ।

प्रव्रज्या मैथुनगन्धपुष्पाक्षतवासोभूषणताम्बूलादिसर्वभोगत्यागः । नायं दोषः । अस्य निषेधस्य पृथक्चितिविषयत्वात् ।

अत एवोशना:[७५] - 'पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रः गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः' ।। इति ।

एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दर्शितम् -

'प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्' इति ।। ३२ ।।

---

७४. शु.सा. २, पृ. ५०

७५. पैठीनसिरिति शु.सा., २, पृ. ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - जो स्त्री पति के मरने के वाद पति के मार्ग का अनुसरण करके जीवन अतिवाहित करती है, अथवा स्वामी के साथ प्राणत्याग करती है, वह मनुष्य के शरीर में स्थित तीन करोड़ रोमसमान वर्ष स्वर्ग में अपने पति के साथ अतिवाहित करती है ।। ३२ ।।

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गे वसति, किन्तु स्वभर्त्तारं नरकादुद्धरतीत्याह,

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
एवं स्त्री पतिमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ।। ३३ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ उद्बन्धनादिमृतशुद्धिनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।। ४ ।।

प.मा. - यद्यपि पापीयान् पतिः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गायाभिमुखो भवेत्, तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफलभोगं प्रतिबध्य पतिमपि स्वेन सह गतिं नयति । अत एव व्यासः -

'यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाशैः सुदारुणैः ।
सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ।।
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलाद् गृह्णात्यविशङ्कितः ।।
तद्वद् भर्त्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् ।
सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमानाऽप्सरोगणैः ।।
क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत् पतिः ।
पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या' ।। इति ।

इदञ्चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या दम्पत्योरुभयोः श्रयोहेतुः, पापीयस्याऽनुष्ठितञ्चेत् पापक्षयहेतुर्भवति । तथा च महाभारतम् -

'अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः ।।
भर्त्राऽनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात् क्रोधाद् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः ।।
आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्राऽनुमरणं गता' ।। इति ।

एतच्चानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति ।

'साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।
नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् ।।
यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन' ।।

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोधनात् । अयञ्चाधिकारो रज आदिभिः प्रतिबध्यते । तथा च बृहस्पतिः -

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'बालसंवर्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।
रजस्वला सूतिका च रक्षेद् गर्भं च गर्भिणी' ।। इति ।

अत्र बालसंवर्धनं त्यक्त्वेति वदन् संवर्धयितृजनान्तरविस्रम्भे बालापत्याया अप्यधिकारोऽस्तीति दर्शयन् 'रक्षेद् गर्भं च गर्भिणी'ति रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति । तथा च नारदीये -

'बालापत्याश्च गर्भिण्य: अदृष्टऋतवस्तथा ।
रजस्वला राजसुते, नारोहन्ति चितां शुभे' ।। इति ।

अदृष्टऋतव: ऋत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहा: ।

श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रकीर्णकेषु यन्मतं
तन्नयविशेषयोर्भेदस्तल्लक्षणं परिवेदनम् ।
प्रथयति परं तुरीयाध्याये पराशरभाषिते
विवृतिमकरोत् शक्त्या निर्णीयमानं माधव: ।। ० ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज - वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थोऽध्याय: ।। ४ ।।

हि.टी. - सर्प पकड़नेवाला जैसे बिल में से अपने कौशल से सर्प को वाहर निकाल लेता है, वैसे पति मरने के वाद स्त्री सतीव्रत पालन करके अर्थात् ब्रह्मचारिणी होकर पति के गुणकीर्त्तनादि द्वारा काल अतिवाहित कर पति को नरक से उद्धार करती है और स्वर्ग में पति के साथ सुख में विहरती है ।। ३३ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के चतुर्थाध्याय में उद्बन्धनादिमृतशुद्धिविषयक वर्णन समाप्त हुआ ।। ४ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चमोऽध्यायः

इत्थं चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकपापानां प्रायश्चित्तमभिहितम् । तत्र यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकीर्णकं, उपपातकेषु पठितत्वात्, यद्यपि पुत्रभेदादिकथनं न प्रायश्चित्तरूपं, तथापि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तस्य बाहुल्यादध्यायार्थत्वमविरुद्धम् । तत्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसाधनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तद्विवक्षुः आदौ प्रायश्चित्तप्रकरणविच्छेदशङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं तावन्नवभिः श्लोकैराह,

वृकश्वानशृगालाद्यैर्दष्टो यस्तु द्विजोत्तमः ।
स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ।। १ ।।
गवां शृङ्गोदके स्नानं महानद्यास्तु सङ्गमे ।
समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टः शुचिर्भवेत् ।। २ ।।
वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।
स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ।। ३ ।।
सव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिरात्रमुपावसेत् ।
घृतं कुशोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ।। ४ ।।
अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रणिपत्य भवेत् पूतो विप्रैश्चक्षुर्निरीक्षितः ।। ५ ।।
शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना भूरि तापितम् ।। ६ ।।
शुना तु ब्राह्मणी दष्टा जम्बुकेन वृकेण वा ।
उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ।। ७ ।।
कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलोकयेत् ।। ८ ।।
असद् ब्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टो द्विजोत्तमः ।
वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ।। ९ ।।

पराशरमाधवीयम् - वृकशुनोरारण्यकग्राम्यत्वाद् चान्यस्माद् भेदः । शृगालो जम्बुकः । आदिशब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा गायत्रीं जपेत् । न चात्र विधिप्रतिषेधातिक्रमरहितस्य कथं प्रत्यवाय इति शङ्कनीयम् । श्ववराहादीनां दूरतः परिहर्त्तव्यत्वेन तत्समीपगमनक्रीडादेरतिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । वेदमातरम्, इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्योऽधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमातृत्वञ्च, 'गायत्री च्छन्दसां माता' इति स्मृतेरध्यवसीयते । यद्वा वेदा मातरो यस्याः सा वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तराण्यपि वेदजन्यानि, तथापि वेदत्रयजन्यत्वमस्या विशेषः । अत एव मनुः[१] -

१. मनु., २/७७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः' ।। इति ।

अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उशनसा दर्शितः -

'दंष्ट्रादिदष्टो गायत्र्यष्टशतं प्राणायामशतं वा' इति ।

एतच्चासमर्थविषयम् । समर्थस्तु गोशृङ्गोदकस्नानादिकमाचरेत् इति । तत्र, गोशृङ्गोदकस्नानं नाम गोशृङ्गपूरितेनोदकेन गायत्र्या शतवाराभिमन्त्रितेन सेचनम् । 'गोशृङ्गेन शतं स्नानं गायत्र्या' इति हारीतस्मरणात् । गोशृङ्गोदकस्नान - नदीसङ्गमस्नान - समुद्रदर्शनानामधममध्यमोत्तमाङ्गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या । वेदाध्ययनं वा, प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवादिव्रतानि वा, समाप्य स्नातो वेदविद्याव्रतस्नातः । स यदि शुना दष्टः, तदा हिरण्यमुदके निधाय तेनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । तत्रापि ब्राह्मणश्चेद् गायत्रीं शतकृत्वो जपेत् । तदाह बौधायनः[२] -

'वेदविद्याव्रतस्नातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।
शतपर्य्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमाप्नुयात्' ।। इति ।

चान्द्रायणादि व्रतेन सहितः सव्रतः । स यदि शुना दष्टः, तदा त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽहनि घृतं प्राश्य कुशोदकञ्च पीत्वा पश्चाद् व्रतशेषं समापयेत् । कुशोदकस्थाने यावकं वा पिबेत् । तदाह बौधायनः[३] -

'सव्रतस्तु शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
सघृतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत्' ।। इति ।

सव्रताव्रतावुभावपि विप्रान् प्रणिपत्य तैर्निरीक्षितौ यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः । यस्तु शुना न दष्टः, किन्तु नासिकया न घ्रातः, जिह्वया वाऽवलीढः, नखैर्वा लिखितः, एतत्त्रयेऽपि तं प्रदेशं प्रक्षाल्य वह्निना सन्ताप्य शुद्धाः भवेयुः । यदा ब्राह्मणी श्वादिभिर्दष्टा भवति, तदा सा रात्रावुदितान् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन् नक्षत्राणि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य शुद्धा भवति । कृष्णपक्षे मेघच्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदवस्थानयोग्यां दिशं वा चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतच्चावलोकनं पञ्चगव्यप्राशनस्योपलक्षणम् । अत एवाङ्गिराः[४] -

'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।
यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
यां दिशन्तु गतः सोमस्तां दिशञ्चावलोकयेत् ।
सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुध्यति' ।। इति ।

या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमदर्शनाभावे तद्दिगवलोकनवत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः[५] -

'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् ।
समुद्रदर्शनाद्वाऽपि शुना दष्टा शुचिर्भवेत्' ।। इति ।

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणप्रणिपात-निरीक्षणयोः स्थाने वृषप्रदक्षिणं द्रष्टव्यम् । ननु स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा प्रायश्चित्तानि दृश्यन्ते । तत्र मनुः[६] -

'श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
नराश्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शुध्यति' ।। इति ।

---

२. कृ.कौ., पृ. ३२७ ३. कृ.कौ., पृ. ३२८, प्रा.म., पृ. २१६
४. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ९/१५-१६ ५. कृ.कौ., पृ. ३२८ ६. मनु., ११/१९९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्योऽपि[७] - 'पुंश्चलीवानरखरैर्दष्टः श्वोष्ट्राहिवायसैः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'श्वानो वा क्रौञ्चको वाऽपि नारी वा यदि वा नरः ।
आखुर्नकुलमार्जारो वायसग्राम्यशूकराः ।।
एतैर्दष्टे द्विजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
स्नानं कुर्यात् सचेलन्तु विप्राणामनुशासनात् ।।
प्रोक्षणीभिस्त्रिपूताद्भिः कारयेन्मार्जनं द्विजः ।
प्राणायामत्रयं कुर्याद् दद्याद् गोभ्यस्तृणं नरः ।।
सह द्विजैश्च भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संशयः' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[८] - 'ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति' ।। इति ।

शङ्खः - 'शृगालवृकगोविप्रशुना दष्टस्तथैव च ।
त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्यात् पुंश्चलीदशनक्षतः' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'शुना दष्टस्त्र्यहं यावाहारः समुद्रगां नदीम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत्' ।। इति ।

अङ्गिरा[९] अपि - 'ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वाऽग्निहोत्रवान् ।।
नाभेरूर्द्ध्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत् त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ।।
अव्रती सव्रती वाऽपि शुना दष्टस्तथा द्विजः ।
दृष्ट्वाऽग्निं हूयमानन्तु सद्य एव शुचिर्भवेत्' ।। इति ।

पैठीनसिरपि - 'शुना दष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् । द्विजश्च ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वोल्मुकेन दहेच्चतुर्भिः कलसैः स्नापनं कृत्वा ततः शुद्ध्यति, नदीसङ्गमे वाऽऽलस्यातुरस्य वा तत्र पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्य्याणि कुर्वीत । पितुरभावे सत्याचार्य्यः' ।। इति ।

पुलस्त्योऽपि[१०] - 'रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।।
ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्ध्नि तदन्यत्राशुचिर्भवेत्' ।। इति ।

---

७. याज्ञ.स्मृ., ३/२७७
८. वसि.ध.सू., २३/३१
९. आङ्गि. उत्त., ९/११-१२, १४
१०. व्यासस्मृ., ३/६९, मिता.याज्ञ., ३/२७७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातुकर्ण्योऽपि - 'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरपि ।
दृष्ट्वा सचेलमाप्लुत्य शुद्ध्यतीति न संशयः' ।। इति ।

एतेषु वचनेषु यत्र प्रायश्चित्तबाहुल्यं, तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं दंशतारतम्यविषयत्वं वोहनीयम् । ब्रह्मचारिगृहस्थाग्निहोत्रिषु उत्तरोत्तरं तपोबाहुल्यात् प्रायश्चित्तह्रासः ।। १-९ ।।

हि.टी. - जिस ब्राह्मण को वृक (भेडिया), कुत्ता, गीदड आदि ने काट लिया हो, तो वह स्नान करके पवित्र वेदमाता गायत्री का जप करके शुद्ध होता है ।। १ ।।

कुत्ते के द्वारा काटा हुआ मनुष्य गाय के शृङ्ग के जल से स्नान करके अथवा महानदी के संगमस्थल में स्नान करके या समुद्र में स्नान और दर्शन करके शुद्ध हो जाता है ।। २ ।।

जो मनुष्य चारों वेदों में और चतुर्दश विद्याओं में निष्णात हो, तथा पुण्यप्रद व्रतानुष्ठान में निपुण हो, उसको यदि कुत्ता क़ाटता है, तो वह जल में सुवर्ण ड़ालकर अर्थात् सोना धोकर, उस पानी में स्नान करके और घृतप्राशन करके शुद्ध हो जाता है ।। ३ ।।

व्रतपालन में निरत ब्राह्मण को यदि कुत्ता काटता है, तो वह ब्राह्मण तीन दिन उपवास करे । इसके वाद घी और कुशोदक पीकर अवशिष्ट व्रत को समाप्त करे ।। ४ ।।

व्रतपालन में निरत ब्राह्मण को या व्रतपालन में अनिरत ब्राह्मण को यदि कुत्ता काटता है, तो वह दूसरे श्रेष्ठब्राह्मणों को दण्डवत् प्रणाम करे । उन ब्राह्मणों के विशुद्ध दर्शन से ही वह शुद्ध हो जाता है ।। ५ ।।

कुत्ता मनुष्य के शरीरस्थित किसी अवयव को या द्रव्य को यदि शूंघ लेता है, या चाट लेता है अथवा नाखूनों से चिह्न कर लेता है, तो उसी अङ्ग को या द्रव्य को जल में धोकर आग में सेक दे तो वह पवित्र हो जाता है ।। ६ ।।

यदि ब्राह्मणी को कुत्ते, गीदड़ या भेडियों ने काट लिया हो, तो वह उदयकालीन चन्द्रमा या तारों का दर्शन करके शुद्ध हो जाती है ।। ७ ।।

यदि कभी कृष्णपक्ष में चन्द्रमा न दिखाई पड़े, तो उसी समय जिस दिशा में चन्द्र अवस्थान करते हैं, उस दिशा का दर्शन चन्द्रदर्शन का फलप्रदान करता है ।। ८ ।।

जिस गाँव में सद्गुणसमन्वित नैष्ठिक ब्राह्मण अवस्थान नहीं करते हैं, उसी गाँव में यदि किसी ब्राह्मण को कुत्ते ने काट लिया हो, तो वह ब्राह्मण स्नानपूर्वक वृषभ का प्रदक्षिण करके शुद्ध होता है ।। ९ ।।

अथ दुर्मृतस्याहिताग्नेर्दहने प्रायश्चित्तमाह,

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रो हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ।। १० ।।
दहेत्तु ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ।
स्पृष्ट्वा वोढ्वा च दग्ध्वा च सपिण्डेषु च सर्वथा ।। ११ ।।
प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद् विप्राणामनुशासनात् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - ब्राह्मण्या शूद्राजातश्चाण्डालः । तदाह याज्ञवल्क्यः[११] -

'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।
शूद्रजातस्तु चण्डालः सर्वकर्मबहिष्कृतः' ।। इति ।

क्षत्तुरुग्रायां जातः श्वपाकः । तथा च मनुः[१२] -

'क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः' ।। इति ।

हतो दण्डशस्त्रादिना प्राणैर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सपिण्डेषु प्रत्याऽसन्नो विप्रो मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पर्शनं दहनं वहनं वा यः करोति, स विप्रैरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपरिहाराय प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाग्नावित्यनेन गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्यप्यतीतस्य चतुर्थध्यायस्यादौ दुर्मृतवहनादिप्रायश्चित्तमुक्तं, तथापि तस्य सामान्यरूपत्वादनाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, आहिताग्निविषयस्य तु इहैवोपवर्णनमुचितं, वक्ष्यमाणतत्संस्कारं प्रत्युपोद्घातरूपत्वात् ।। १०-१२ ।।

हि.टी. - यदि कोई अग्निहोत्री ब्राह्मण चाण्डाल या श्वपाकद्वारा मारा गया हो, अथवा गौओं के द्वारा या ब्राह्मणद्वारा मारा गया हो, या अपने आप विष पान करके मर गया हो, ।। १० ।।

तो उस मारे गये या मरे हुए अग्निहोत्री ब्राह्मण का सपिण्डान्तर्गत कोई ब्राह्मण लौकिक अग्नि में विना मन्त्र पढ़े दाह करे । उस ब्राह्मण के शव को स्पर्श करके, वहन करके, दहन करके और सपिण्डोचित कार्य निष्पन्न करने के पश्चात् ब्राह्मणों की आज्ञापूर्वक प्राजापत्य व्रत का आचरण करे ।। ११-१२ ।।

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्त्तव्य इत्याह -

दग्ध्वाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद् द्विजः ।। १२ ।।
पुनर्दहेत् स्वाग्निना तु स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

प.मा. - उक्तरीत्या लौकिकाग्नौ यानि दग्धास्थीनि, तानि पुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गार्हपत्याद्यग्निभिः कल्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच्च हारीतेन दर्शितम् -

'ब्राह्मणाद्वधसंप्राप्तौ चण्डालस्य करेऽथवा ।
आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहयेद् द्विजम् ।।
प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सपिण्डेष्वेव सप्तमात् ।
तद्भस्मास्थि गृहीत्वैव विप्राणामनुशासनात् ।।
क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्थि प्रेतवद्दहेत् ।
पुनर्दहनमन्त्रैश्च यथाविधि समाचरेत् ।।
एवमेव विधिं कुर्यान्मरणे गर्हितस्य च' ।। इति ।। १२-१३ ।।

हि.टी. - उस ब्राह्मण के शव को दहन करके अस्थिसंग्रह करके वह कर्मानुष्ठाता ब्राह्मण दूध से उसकी हड्डियाँ धोये । यदि कोई आहिताग्नि (अग्न्याधान किया हुआ) ब्राह्मण प्रवास में रहते समय और अग्नि प्रज्वालन करके अपने ही मन्त्र उच्चारणपूर्वक हड्डियों को पुनः दाह करे ।। १२-१३ ।।

---

११. याज्ञ.स्मृ., १/९३ १२. मनु., १०/१९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीं प्रोषितस्याहिताग्नेः संस्कारमाहिताग्निर्द्विज इत्यारभ्य तथा कार्यं विचक्षणैरित्यन्तेन ग्रन्थजातेन दर्शयति, -

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ।। १३ ।।
देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वसते गृहे ।
प्रेताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुङ्गवाः ।। १४ ।।
कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम् ।
षट्शतानि शतं चैव पलाशानाञ्च वृन्ततः ।। १५ ।।
चत्वारिंशच्छिरे दद्याद्दश कण्ठे तु विन्यसेत् ।
बाहुभ्यां शतकं दद्यादङ्गुलीषु दशैव तु ।। १६ ।।
शतं तु जघने दद्याद् द्विशतं तूदरे तथा ।
दद्यादष्टौ वृषणयोः पञ्च मेढ्रे तु विन्यसेत् ।। १७ ।।
एकविंशतिमूरूभ्यां द्विशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुष्ठेषु षड् दद्याद् यज्ञपात्रं ततो न्यसेत् ।। १८ ।।
शमीं शिश्ने विनिक्षिप्य अरणिं मुष्कयोरपि ।
जुहूं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् ।। १९ ।।
पृष्ठे तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ।
उरसि क्षिप्य दृषदं तण्डुलाज्यतिलान् मुखे ।। २० ।।
श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीन्तु चक्षुषोः ।
कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् ।। २१ ।।
अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकाहुतिं न्यसेत् ।। २२ ।।
दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्यन्यो वाऽपि च बान्धवः ।
यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ।। २३ ।।

प.मा. - यदा प्रोषित आहिताग्निर्देशान्तरे प्रम्रियते, अग्निश्च स्वगृहे वसति, तदानीमास्तीर्णे कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कुशबद्धां निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निक्षिप्यासौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्येकामाज्याहुतिं जुहुयात् । यत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु अन्यथा पलाशवृन्तानां संख्या स्मृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः-

'देशान्तरगते विप्रे विपन्ने कालपर्य्ययात् ।
शरीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेर्विशेषतः ।।
कृष्णाजीनं समास्तीर्य्य पुरुषाकृतिमेव च ।
त्रीणि षट्त्रिंशतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अशीत्यर्द्धं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दश एव च ।
बाहुभ्यान्तु शतं दद्यादङ्गुल्योर्दश एव च ।।
उरसि त्रिंशतं दद्याद् जठरे विंशतिं तथा ।
अष्टौ वृषणयोर्दद्यात् पञ्च मेढ्रे तु कल्पयेत् ।।
ऊरुभ्यान्तु शतं दद्याद् द्विशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुल्योर्दशैव स्यादेतत् प्रेतस्य कल्पनम्' ।।इति ।।

वाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावाद् विकल्पो द्रष्टव्यः । स चैच्छिकः ।। १३-२३ ।।

हि.टी. - यदि कोई आहिताग्नि (अग्न्याधान किया हुआ) ब्राह्मण प्रवास में रहते समय कालवश मरणभाव को प्राप्त होता है, और उसका अग्नि अपने घर में हो, तब उसका अन्त्येष्टिसंस्कार के वारे में मैं कहता हूँ । हे श्रेष्ठमुनियों ! आप लोग सुनिये ।। १३-१४ ।।

धरती पर कृष्णमृग के चर्म विछाकर उसके ऊपर कुशों में निर्मित पुरुष का प्रतिकृति निर्माण करें । पुरुषाकृति निर्माण के लिये वृन्त के साथ सात सौ पलाशपत्र भी संग्रह करना है ।। १५ ।।

उन सवृन्त पलाशपत्रों में से पुरुषप्रतिकृति के शिरः प्रदेश में चालिशपत्र और कण्ठप्रदेश में एक सौ पत्र लगाना । दोंनों बाहुप्रदेशों में दश दश और अङ्गुलियों में भी दश पत्र लगायें ।। १६ ।।

प्रतिकृति के जङ्घप्रदेश में एक सौ, उदरप्रदेश में दो सौ, दोनों वृषणों में आठ आठ और लिङ्ग में पाञ्च पलाशपत्रं लगायें ।। १७ ।।

दोनों ऊरूप्रदेश में इक्कीस, जानु और जङ्घप्रदेश में दो सौ और पाँव के अङ्गुठों में छ पलाशपत्ते लगायें । उसके वाद यज्ञपात्र का स्थापन करें ।। १८ ।।

शमी को लिङ्ग के उपर, अरणि को वृषण पर, जुहू को दाहिने हाथ पर और उपभृत को वायें हाथ पर स्थापित करें ।। १९ ।।

पृष्ठभाग में उलूखल (ओखली) और मुषल रखें । हृदयप्रदेश में दृषद् प्रस्तर, मुखप्रदेश में तण्डुल, आज्य और तिल रखे ।। २० ।।

दोनों कानों में प्रोक्षणीपात्र, दोनों आखौं पर आज्यस्थाली रखे । कान, आँख, मुख और नाक में सोने का टुकडा स्थापित करे ।। २१ ।।

इस प्रकार अग्निहोत्र के सारे उपकरण इस कुशनिर्मित पुरुष प्रतिकृति के उपर स्थापित करे । इस के वाद 'असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इस मन्त्र से एक आहुति प्रदान करे ।। २२ ।।

पुत्र हो या भाई या कोई बन्धु भी हो अथवा कोई अन्य हो बुद्धिमान् शास्त्रज्ञ पुरुष शास्त्रानुमोदित विधि से दाहसंस्कार सम्पादन करे ।। २३ ।।

आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति,

ईदृशं तु विधिं कुर्यात् ब्रह्मलोकगतिर्ध्रुवा ।
दहन्ति ये द्विजास्तन्तु ते यान्ति परमां गतिम् ।। २४ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यथा कुर्वते कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः ।
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै पतन्ति नरकेऽशुचौ ।। २५ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ दष्टप्रायश्चित्तं नाम पञ्चमोध्यायः ।। ५ ।।

प.मा. - तत्र संस्कार्य्यस्याहिताग्नेः ब्रह्मलोकसमाप्तिः, संस्कर्तुर्यथोक्तकारिणः परमा गतिः । अयथोक्तकारिणः पण्डितम्मन्यस्य नरकप्राप्तिः ।। २४-२५ ।।

प्रकटयति विभक्तं यः प्रकीर्णावशेषं
समधिकपरिवर्हं संस्कृतिञ्चाहिताग्नेः ।
प्रकृतिगहनमेतं पञ्चमाध्यायमेवं
विशदमयमकार्षीद् व्याख्यया माधवार्य्यः ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ।। ५ ।।

हि.टी. - जिस मृतपुरुष के उद्देश्य से इस प्रकार विधि को अपनाया जाता है, वह अवश्य ब्रह्मलोक को प्राप्त होता है और जिसकी दाहक्रिया श्रेष्ठ ब्राह्मणों के द्वारा अनुष्ठित होती है, वह भी परम या अत्युत्तम गति को प्राप्त करता है ।। २४ ।।

जो व्यक्ति अपनी बुद्धि से मोहित होकर इन दाहादिकर्मों की अवज्ञा करके विपरीत आचरण करता है, वह अल्पायुष होने के साथ साथ अशुचिनामक नरक में वास करता है ।। २५ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के पञ्चमाध्याय में दष्टादिप्रायश्चित्तविषय वर्णित हुआ ।। ५ ।।

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षष्ठोऽध्याय:

प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कार: पञ्चमाध्याये निरूपित: । अथ षष्ठेऽध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुवर्त्तयिष्यमाणो मलिनीकरणसङ्करीकरणोपपातकानां प्रायश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षु: प्रथमं प्रतिजानीते,

अत: परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।

पराशरेण पूर्वोक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ।। १ ।।

पराशरमाधवीयम् - अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तकथनानन्तरं मलिनीकरणरूपासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्विति बहुवचनं मलिनीकरणाद्यवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तरपर्य्यालोचने सत्यापाततो विरोधबुद्धिरुदेति, न्यायदर्शिनां तु न तथेति सूचयितुं ऋष्यन्तरसम्मत्युपन्यास: । पराशरशब्देन वृद्धपराशरो विवक्षित: । मन्वर्थे मनुप्रोक्ते धर्मशास्त्रे विस्तृताम् ।। १ ।।

हिन्दीटीका - इसके वाद प्राणियों की हिंसा में प्रायश्चित्त का विधान किया जाता है । पूर्वकाल में मनु के द्वारा विस्तार से प्रतिपादित तथा पूर्वकल्पीय पराशरद्वारा कथित प्रायश्चित्त का वर्णन करता हूँ ।। १ ।।

प्रतिज्ञातेष्वादौ मलिनीकरणविशेषस्य क्रौञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह,

क्रौञ्चसारसहंसांश्च चक्रवाकं च कुक्कुटम् ।

जालपादञ्च शरभमहोरात्रेण शुध्यति ।। २ ।।

प.मा. - क्रौञ्चादय: पक्षिविशेषा: प्रसिद्धा: । जालपादशरभौ यद्यप्यप्रसिद्धौ, तथापि पक्षिभि: समभिव्याहारात्तावपि पक्षिविशेषौ द्रष्टव्यौ । अत्र हत्वेत्यध्याहार: । अहोरात्रेणैकोपवासेनेत्यर्थ: । तथा च संवर्त्त:[१] -

'चक्रवाकं तथा क्रौञ्चं तित्तिरिं शुकसारिके ।
श्येनं गृध्रमुलूकञ्च तथा पारावतानपि ।।
टिट्टिभं जालपादञ्च मञ्जुं कुक्कुटमेव च ।
एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम्' ।। इति ।

ननु हंसादिवधे गोदानं मनुराह[२] -

'हत्वा हंसं बलाकाञ्च बकं बर्हिणमेव च ।
वानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद् ब्राह्मणाय गाम्' ।। इति ।।

याज्ञवल्क्योऽपि[३] - 'हंसश्येनकपिक्रव्याज्जलस्थलशिखण्डिन: ।
भासञ्च हत्वा दद्याद् गामक्रव्यादांस्तु वत्सिकाम्' ।। इति ।।

नायं दोष: । गोदानस्योपवासाशक्तधनिकविषयत्वात् ।। २ ।।

हि.टी. - क्रौञ्च (कूंज), सारस, हंस, चक्रवाक, मुर्गा, शरभ और जालपाद जिसके पाद एक चर्म से जुडे होते हैं, यथा (वतख आदि) को मारने पर एक अहोरात्र (दिन और रात मिलकर एक अहोरात्र होता है, जिसका परिमाप २४ घण्टें होता है) उपवास करने पर शुद्ध होता है ।। २ ।।

---

१. संव. स्मृ-श्लो १४५-१४६, प्रा.म., पृ. ९४

२. मनु., ११/१३५

३. याज्ञ.स्मृ., ३/२७२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बलाकादिषु पूर्वोक्तादन्यं प्रायश्चित्तमाह,

बलाकाटिट्टिभौ वाऽपि शुकपारावतावपि ।

अटीनबकघाती च शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ।। ३ ।।

प.मा. - बलाकाटिट्टिभौ शुकपारावतौ च येन हतौ । अथवा द्वितीयवचनविवक्षयाऽपि तौ यो हन्ति, स हन्ता नक्तभोजनात् शुद्ध्यति, इति योजनीयम् । यत्तु संवर्त्तेनोक्तम्[४] -

'हंसं बकं वलाकाञ्च श्वापदं बर्हिणं तथा ।

सारसं चाषभासञ्च हत्वा त्रीन् दिवसान् क्षपेत्' ।। इति ।।

हि.टी. - बगुली, टिटहरी, तोता, पारावत, अटीन (मछलीविशेष) तथा बगुले को मारने से दिन में एकवार नक्तभोजन करके शुद्ध होता है ।। ३ ।।

वृकादिषु न पूर्ववद् भोजनत्यागः, किन्तु प्राणायामः कर्त्तव्य इत्याह -

बृककाककपोतानां शारितित्तिरिघातकः ।

अन्तर्जल उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ।। ४ ।।

प.मा. - नात्र वृकोऽरण्यश्वामृगसमभिव्याहाराभावात्, पक्षिसमभिव्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृककाककपोतानां हन्तेत्यध्याहारः । सन्ध्ये इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ततश्च प्राणायामेनेत्येकवचनश्रवणेऽप्यावृत्तिर्लभ्यते । यावद्भिः प्राणायामैर्नैरन्तर्य्येण सन्ध्याद्वयं समाप्यते तावतः प्राणायामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना[५] तित्तिर्य्यादिवधे तिलद्रोणादिदानमुक्तम् -

'घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ।

शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायणम्' ।। इति ।।

याज्ञवल्क्येनापि[६] शुकादिवधे द्विहायनवत्सादिदानमुक्तम्,

'गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः ।

खराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायणः' ।। इति ।

तत्सर्वं पूर्ववद्धनिकविषयत्वेन वेदितव्यम् ।। ४ ।।

हि.टी. - भेडिआ, कौआ, कबूतर, मैना और तित्तिर को मारने से प्रातः सन्ध्या में और सायंसन्ध्या में जल के बीच खडे होकर प्राणायाम करके शुद्ध हो जाता है ।। ४ ।।

गृध्रादिवधे सार्धदिनद्वयं व्रतचर्य्यामाह,

गृध्रश्येनशशादानामुलूकस्य च घातकः ।

अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं मारुताशनः ।। ५ ।।

प.मा. - श्येनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । शशमत्तीति शशादः । अतः श्येनशशादौ भिन्नजातीयौ । अपक्वाशी वह्निपाकरहितकन्दमूलफलादिकमेकस्मिन् दिनेऽश्नीयात् । ततः सार्द्धं दिनं मारुताशनः उपवसेदित्यर्थः । यत्तु कश्यप[७] आह -

४. संव.स्मृ.श्लो. १४४, प्रा.म., पृ - ९५
५. मनु., ११/१३४
६. याज्ञ. स्मृ., ३/२७१
७. कश्य. स्मृ., ४/१-३, प्रा.म., पृ. ९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'बकबलाकहंससारसकारण्डवचक्रवाककपोतकुक्कुटगृध्रश्येनखञ्जरीट-
टिट्टिभोलूकशुकसारिकातित्तिरिमयूरकुररमुद्गकामेचककलविङ्ककपोत-
पारावतादीनां वधे प्रायश्चित्तमहोरात्रोपोषितः सर्वबीजानि च दद्यात्' ।। इति ।

तदिदमशक्तविषयम् ।। ५ ।।

हि.टी. - गीध, वाजपक्षी, खरगोश और उल्लू को मारने वाला मनुष्य एकदिन पक्व भोजन वर्जन करके त्रिकाल (पूर्वाह्ण, मध्याह्न और सायाह्न) में वायुभक्षण करके शुद्ध होता है ।। ५ ।।

शक्तस्यापि वल्गुल्यादौ बलाकादिसदृशं प्रायश्चित्तं दर्शयति,

वल्गुलीटिट्टिभानाञ्च कोकिलाखञ्जरीटके ।
लाविकारक्तपक्षेषु शुद्ध्यते नक्तभोजनात् ।। ६ ।।

प.मा. - अत्राप्रसिद्धोऽपि वल्गुलीशब्दः साहचर्य्यात् पक्षिविशेषवाची द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्टिभशब्दो बलाकादिवचनेऽपि पठितः, तथाप्यवान्तरजातिभेदमाश्रित्य पौनरुक्त्यं परिहर्त्तव्यम् । वल्गुलीटिट्टिभानां हन्ता, कोकिलखञ्जरीटके हते, रक्तपक्षेषु हतेष्विति शेषः । यत्त्वाङ्गिरसा[८] दर्शितम् -

'काके श्येने च गृध्रे च टिट्टिभे खञ्जरीटके ।
यथा गवि तथा विन्द्याद् भगवान्मनुरब्रवीत्' ।। इति ।

तत् संहतवधविषयम् ।। ६ ।।

हि.टी. - वल्गुली, टिट्टिभ, कोयल, खञ्जरीट तथा जिनके पर लालरङ्ग के हो उन्हें मारने से दिन में भोजन न करके नक्तकाल में एकवार भोजन करके शुद्ध होता है ।। ६ ।।

जलकाकादीनां वधे प्रायश्चित्तमाह,

कारण्डवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च ।
भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्ध्यति ।। ७ ।।

प.मा. - आदिशब्देन भारद्वाजसदृशाः पक्षिविशेषाः गृह्यन्ते । तेषां च वधे शैवमन्त्रकल्पोक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति ।। ७ ।।

हि.टी. - कारण्डव (हंसजातीयपक्षिविशेष), चकोर, पिङ्गला, कुरर और भारद्वाजपक्षियों को मारने से शिव की पूजा करने से शुद्ध होता है ।। ७ ।।

पूर्वत्रानुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,

भेरुण्डचाषभासांश्च पारावतकपिञ्जलम् ।
पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् ।। ८ ।।

प.मा. - टिट्टिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । कपिञ्जलं हत्वा, पक्षिणां हत्यायामिति शेषः । यदिदं मलिनीकरणविशेषस्य पक्षिवधस्य साधारणं प्रायश्चित्तमभिहितं, तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनावशिष्टेऽपि मलिनीकरणे कृमिकीटादिवधे मद्यानुगतभोजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तच्च विष्णुना[९] दर्शितम्,

---

८. आङ्गि.स्मृ. उत्त., १०/१६ ९. विष्णु.स्मृ., ४१/५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ।। इति ।

पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायश्चित्तविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । तत्र मनुः[१०] -

'अस्थिमतान्तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
पूर्णे चानस्थ्यनस्थान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[११] - 'अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
अस्थिमतां सहस्रन्तु तथाऽनस्थिमतात्मनः' ।। इति ।

शङ्खलिखितावपि - 'क्षुद्रजन्तूनामनस्थ्नामनसः प्रमापणे शूद्रवधोऽस्थिमतां
सहस्रं प्रमाप्य शूद्रवधः' इति ।

अस्थिमत् सहस्रवधे शकटपरिमितानस्थिमद्वधे च वक्ष्यमाणशूद्रहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येकवधे मनुराह[१२] -

'किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति' ।। इति ।। ८ ।।

हि.टी. - भेरुण्ड, नीलकण्ठ या गरुड, भास, पारावत और भारद्वाज (कपिञ्जल) प्रभृति पक्षियों को मारने से एक अहोरात्र (एक दिन और एक रात) भोजन न करने से शुद्ध होता है ।। ८ ।।

मलिनीकरणीयानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्तमाह,

हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुभान् ।
कृसरं भोजयेद् विप्रान् लोहदण्डं च दक्षिणाम् ।। ९ ।।

प.मा. - अत्र नकुलोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च विष्णुः[१३] -

'हत्वा मूषकमार्जारनकुलमण्डुकडुण्डुभाजगराणामन्यतममुपोषितः
कृसरान् भोजयित्वा लौहदण्डं दक्षिणां दद्यात्' ।। इति ।

कृसरं तिलमुद्गसहितपाचितमन्नम् । लौहशब्देन कार्ष्णायसमुच्यते । तथा च मनुः[१४] -

'आभ्रीं कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पान् हत्वा द्विजोत्तमः' इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम्- 'हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेशयविलेशयौ ।
सप्तरात्रं तथा कुर्याद् व्रतं ब्रह्महणस्तु यत्' ।।

ब्रह्माणो वक्ष्यमाणं यद् व्रतं, तन्मध्ये सप्तरात्रोचितव्रतमाचरेत् । यदपि संवर्त्तेनोक्तम् -

'मण्डूकनकुलौ हत्वा सर्पाजगरमूषकान् ।
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् शुद्ध्येद् ब्राह्मणभोजनात्' ।। इति ।

यदप्युशनसोक्तम्- 'सर्पहन्ता माषमात्रं दद्यात्' ।

---

१०. मनु., ११/१४०
११. याज्ञ.स्मृ., ३/२६९
१२. मनु., ११/१४१
१३. विष्णु. स्मृ., ५०/३१
१४. मनु., ११/१३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यच्च वसिष्ठेनोक्तम्[१५] - 'श्वमार्जारनकुलमण्डूकसर्पाजगरमूषकान् हत्वा कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् किञ्चिद्दद्यात्' इति ।

तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवपर्य्यालोचनया कामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासादिविषयत्वमूहनीयम् ।। ९ ।।

हि.टी. - चूहा, बिल्ली, सर्प, अजगर और जलसर्प इन सब को मारने से ब्राह्मणों को कृसरान्न (तिल मूंग से बनी हूई खिचड़ी) खिलावें और लोहे का दण्ड दक्षिणारूप में देवे ।। ९ ।।

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं भक्षयेदित्याह,

शिशुमारं तथा गोधां हत्वा कूर्मञ्च शल्लकम् ।
वृन्ताकफलभक्षी वाऽप्यहोरात्रेण शुध्यति ।। १० ।।

प.मा. - काश्यपस्तु लौहदण्डदानमप्याह -

'कृकलाससर्पनकुलगोधाशल्लकवधेऽहोरात्रोषितश्चान्ते लौहदण्डं दद्यात्' इति ।

मनुस्तु[१६] पक्षान्तराण्याह - 'मार्जारनकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।
श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।।
पयः पिवेत् त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।
उपस्पृशेत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाऽब्दैवतं जपेत्' ।। इति ।

यमोऽपि - 'श्वनकुलसर्पमार्जारमण्डूकविकिरकिकिदीविकगोधागृध्रोलूकवायस-मयूरग्रामचटकसृगालमूषकान् हत्वा एकैकवधे शूद्रवधः' इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[१७] - 'मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिणः ।
हत्वा त्र्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्' ।। इति ।

विष्णुरपि[१८] - 'गोधोलूकचासकाकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्' इति ।

ईदृशानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद् व्यवस्थापकं वचनान्तरं यत्र न लभ्यते, तत्र सर्वत्र विधीयमानप्रायश्चित्तानुसारेण संहतासंहतबुद्धिपूर्वकाबुद्धिपूर्वकाभ्यासानभ्यासापदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ।। १० ।।

हि.टी. - शिशुमार (बडे नदी में रहनेवाला प्रचण्ड जलजीवविशेष), गोधा (गोह), कछुआ और शल्लक (शाही) को मारने से एक अहोरात्र सवृन्तफलभक्षण करके शुद्ध होता है ।। १० ।।

आरण्याश्वादीनां हन्तुरुपवासत्रयपूर्वकं तिलप्रस्थदानमाह,

वृकजम्बूकऋक्षाणां तरक्षुश्वानघातकः ।
तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद् वायुभक्षो दिनत्रयम् ।। ११ ।।

प.मा. - अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह[१९] -

'श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्' इति ।

---

१५. वसि. धर्म., २१/२४
१६. मनु., ११/१३१-१३२
१७. याज्ञ.स्मृ., ३/२७०
१८. विष्णु.धर्म., ५०/३२
१९. विष्णु.धर्म., ५०/३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पैठीनसिरपि[२०] शूद्रहत्याव्रतमाह -

'काकोलूककृकलासकंकवृकशृगालभासबर्हिणमूषकचक्रवाकहंस-
प्रवोणिकनकुलमण्डूकबिडालश्ववधे एतेषामेकैकस्मिन् शूद्रवधवद्विहितम्' इति ।

ननु, शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकं, तच्चात्यन्तगुरुत्वाद् वृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य व्रतस्य चिरकालनैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ।। ११ ।।

हि.टी. - वृक (भेडिआ), जम्बूक (गीदड़), रीछ, तरख (व्याघ्रजातिविशेष) को मारने से ब्राह्मण को एक प्रस्थ परिमित तिल प्रदान करके तीन दिन उपवास करने से शुद्ध होता है ।। ११ ।।

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तमेकोपवासमाह,

गजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।। १२ ।।

प.मा. - मनुस्त्वत्र[२१] दानविशेषमाह -

'वासो दद्याद्धयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
अजमेषावनड्वाहं खरं हत्वैकहायनम्' ।। इति ।

विष्णुरपि[२२] - 'गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् । तुरङ्गं हत्वा वासः । एकहायनमनड्वाहं खरवधे ।
मेषाजवधे च । सुवर्णकृष्णलं तिलमुष्ट्रवधे च' ।। इति

एतत् त्रितयं धनिकविषयम् । धनरहितस्यावृत्तिविषयमभिप्रेत्य संवर्त्त[२३] आह -

'हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्ट्रौ कपीं तथा ।
एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरात्रमभोजनम्' ।। इति ।

जाबालिरपि[२४] - 'हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च ।
कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्य्याद् गोमहिष्यनृतेषु च' ।। इति ।। १२ ।।

हि.टी. - हाथी, घोडा, भैंसा और ऊँट, इनको मारने से एक अहोरात्र उपवास व्रत पालन करे । उसी दिन तीन सन्ध्याओं में (प्रातः, मध्याह्न, सायं) स्नान करे ।। १२ ।।

कुरङ्गादिवधे ब्राह्मणभोजनसहितमुपवासत्रयमाह,

कुरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघ्रन्तु घातयन् ।
शुद्ध्यते स त्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ।। १३ ।।

प.मा. - चित्रो व्याघ्रसदृशमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथा च संवर्त्तः -

'व्याघ्रं श्वानं खरं सिंहं मृगं शूकरमेव च ।
एतान् हत्वा द्विजः कुर्याद् ब्राह्मणानान्तु भोजनम्' ।। इति ।

---

२०. प्रा.मा., पृ. - ९२
२१. मनु., ११/१३६
२२. विष्णु. धर्म., ५०/२५-२९
२३. प्रा.वि., पृ. २६९
२४. प्रा.वि., पृ. २६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जाबालिः[२५] आवृत्तिं सङ्घातञ्चाभिप्रेत्याह,

'सिंहव्याघ्रवृकाणाञ्च मृगखड्गरुरुद्विपान् ।
हत्वा सान्तपनं कुर्याद् गोभूकन्याऽनृतेषु च' ।। इति ।

गवादिविषयाण्यनृतानि गोभूकन्याऽनृतानि । सुमन्तुरपि -

'वानरसिंहमार्जारमण्डूकमूषकश्ववधे प्राजापत्यम्' इति ।। १३ ।।

हि.टी - हरिण, वानर, सिंह, चिता और बाघ को मारने से तीन दिन का उपवास व्रत करे, और ब्राह्मणों को दानपूर्वक भोजन करावे ।। १३ ।।

मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह,

मृगरोहिवराहाणामजावस्तस्य घातकः ।
अफालकृष्टमश्नीयादहोरात्रमुपोष्य सः ।। १४ ।।

प.मा. - कुरङ्गशब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामान्यजातिवाची मृगशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन कुरङ्गेतरविषयो द्रष्टव्यः । वृद्धयोग्यो मेषो वस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये कश्यप आह,

'अजाविकवधे त्रिरात्रं प्रायश्चित्तं चीर्णान्ते हिरण्यं दद्याद् वस्त्रं च' इति ।। १४ ।।

हि.टी. - मृग, रोहि, शूकर, भेंड और बकरे को मारने से एक अहोरात्र व्रताचरणपूर्वक विना हल चलाने से उत्पन्न शस्य को भक्षण करके शुद्ध होता है ।। १४ ।।

पूर्वत्रानुक्तानां मृगाणां वधे जपसहितमुपवासमाह,

एवञ्चतुष्पदानाञ्च सर्वेषां वनचारिणाम् ।
अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपेद्वै जातवेदसम् ।। १५ ।।

प.मा. - न्यायतत्वविदा पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यमूहनीयमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविशेषाणां प्रदर्शनार्थत्वं द्योतयितुमेवमित्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविशेषाः स्मृत्यन्तरेषु दर्शिताः । तत्र शङ्खः -

'पशून् हत्वा तथा ग्राम्यान् मासं कुर्याद् विचक्षणः' इति ।

शातातपोऽपि - 'हस्त्यश्वरासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन शुद्ध्यति' इति ।

व्यासोऽपि - 'सूकरोष्ट्रखरान् हत्वा त्र्यहमेतद् व्रतं चरेत् ।
सर्वांश्च प्राणिनः स्थूलान्मण्डूकनकुलेष्वहः' ।। इति ।

कश्यपोऽपि[२६] - 'मृगमहिषवराहकुञ्जरगण्डशरभतरक्षुवानरसिंहव्याघ्रचमरशल्यकादीनाम-
न्येषाञ्च वधे अहोरात्रोषितश्चीर्णान्ते घृतं दद्यात्' इति ।

तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरवलाघवानुसारेण कौमारकामकृताकामकृताभ्यासानभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम् ।। १५ ।।

हि.टी. - इस तरह समस्त चतुष्पद प्राणियों के प्रति और वन में रहनेवाले सभी जीवों के प्रति हिंसा आचरण करके एक अहोरात्र व्रत पालन करे और गायत्रीमन्त्र या अग्निसूक्त जप करे ।। १५ ।।

सङ्करीकरण - मलिनीकरण - प्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधायोपपातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति,

शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषैकादशदक्षिणा ।। १६ ।।

२५. प्रा.म., पृ. ९१

२६. काश्य.स्मृ., ३/१, प्रा.म., पृ. ९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृष एकादशो यासां गवान्ता वृषैकादशाः । तद्रूपा दक्षिणा वृषैकादशदक्षिणा देयेति शेषः । अत एव गौतमः[२७] शूद्रवधं प्रकृत्याह,

'वृषभैकादशाश्च गा दद्यात्' इति ।

मनुरपि[२८] - 'प्रमाप्य शूद्रं षण्मासानेतदेव व्रतं चरेत् ।
वृषभैकादशा वाऽपि दद्याद् विप्राय गाः सिताः' ।। इति ।। १६ ।।

हि.टी. - शिल्पी (चितेरे), कारगर (सूपकार), शूद्र तथा स्त्री, इनका जो वध करता है, वह दो प्राजापत्य करे और इसके वाद दस गाय और एक वृषभ दान करके शुद्ध होता है ।। १६ ।।

क्षत्रियवैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादधिकं प्रायश्चित्तमाह,

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि निर्दोषं योऽभिघातयेत् ।
सोऽतिकृच्छ्रद्वयं कुर्याद् गोविंशद्दक्षिणां ददत् ।। १७ ।।

प.मा. - निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषवधे न्यूनं प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च चतुर्विंशतिमते[२९] दर्शितम् -

'क्षत्रियस्यं वधं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् शूद्रस्यैन्दवमेव च' ।। इति ।

यत्तु संवर्त्तेन[३०] ततोऽपि न्यूनं प्रायश्चित्तमुक्तम्,

'निहत्य क्षत्रियं मोहात् त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।
कुर्य्यादेवानुपूर्व्येण त्रीन् कृच्छ्रांस्तु यथाविधि ।।
वैश्यहत्यान्तु संप्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ।।
कुर्याच्छूद्रवधे विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा' ।। इति ।।

एतत् सदोषस्याकामकृतवधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु, निर्दोषस्य वधे सदक्षिणातिकृच्छ्रद्वयाधिकं प्रायश्चित्तं मनुना[३१] दर्शितम्,

'अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
वृषभैकसहस्रा गा दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ।।
त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
वसन् दूरतरे ग्रामे वृक्षमूलनिकेतनः ।।
एवमेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्यादेकशतं गवाम्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्येनापि[३२] - 'वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्रवधे पुमान् ।
ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि वत्सरत्रितयं चरेत् ।।

---

२७. गौ.धर्म., ३/४/१६
२८. मनु., ११/१३०
२९. प्रा.म., पृ. ७६
३०. प्रा.म., पृ. ७७
३१. मनु., ११/१२७-१२९
३२. याज्ञ.स्मृ., ३/२६६-२६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्यहाऽब्दं चरेच्चैव दद्यादेकशतं गवाम् ।
षण्मासान् शूद्रहाऽप्येतद्धेनूर्दद्याद्दशाथ वा' ।। इति ।

त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतम[३३] आह -
'राजन्यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्य्यं वृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् ।
वैश्ये त्रैवार्षिकं वृषभैकशताश्च गा दद्यात् । शूद्रे संवत्सरं वृषभैकादशाश्च
गा दद्यात् । आत्रेयीञ्चैवम्' इति ।

शङ्खलिखितावपि - 'पूर्ववदमतिपूर्वं त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादशनवषट्संवत्सरान् व्रतान्यादिशेत् ।
तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्द्धं तस्यार्धं दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण' इति ।

शातातपोऽपि - 'राजन्यवैश्यशूद्राणां षट् त्रीनेकं चरेद् वधे ।
वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यन्तु विशुद्ध्यर्थं क्रमेण तु ।।
गोदानन्तु व्रतस्यान्ते ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
कार्य्यं सदक्षिणं सम्यक् विशुद्ध्येत यथाविधि' ।। इति ।

हारीतोऽपि[३४] - 'ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत् ।
वैश्यं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ।।
शूद्रं हत्वा चरेदेकं वृषभैकादशाश्च गाः' ।। इति ।

उशनाऽपि - 'राजन्यवधे षड्वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं तस्यान्ते वृषभैकसहस्रगोदानं च' इति ।

वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादधिकमष्टवार्षिकमाह,
'एवं राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि चरेत्, षड् वैश्यं, त्रीणि शूद्रम्' इति ।

बौधायनस्तु नववार्षिकमाह -
'नव सप्त वा राजन्ये तिस्रो वैश्ये संवत्सरं कुर्यात् ।
शूद्रे स्त्रीणां च ब्राह्मणवधाख्यम्' ।। इति ।

विष्णुर्द्वादशवार्षिकमाह[३६] - 'एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संवत्सरं यागस्थं क्षत्रियं वैश्यं
गर्भिणी वा रजस्वलां चात्रिगोत्राञ्च' इति ।

यमः[३७] - 'हत्वा सवणिजं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम् ।
हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्' ।। इति ।

शङ्खोऽपि[३८] - 'यागस्थं क्षत्रियं हत्वा वैश्यं हत्वा तु यागगम् ।
एतदेव व्रतं कुर्य्यादात्रेयीविनिघातुकः' ।। इति ।

अत्रैतेषु पूर्वोदितेषु वचनेषु त्रैवार्षिकषड्वार्षिकाष्टवार्षिकनववार्षिकद्वादशवार्षिकरूपाः पञ्च पक्षाः प्रतिभान्ति । आचार्य्योक्तश्चातिकृच्छ्रद्वयपक्ष एकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था । निर्दोषः क्षत्रियस्त्रिविधः उत्तमो मध्यमोऽधमश्च । तत्र

३३. गौ.धर्म., ९/४/१४-१७
३४. प्रा.म., पृ. - ७४, ७५
३५. वसि.धर्म., २०/३४-३६
३६. विष्णु.स्मृ., ५०/५-९
३७. प्रा.वि., पृ. २६०
३८. शङ्खस्मृ., १७/४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राज्यपरिपालनादियुक्तः सवनस्थ उत्तमः, सवनरहितः परिपालको मध्यमः, उभयरहितो जातिमात्रक्षत्रियोऽधमः । तत्रैकैकस्य वधे बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वभेदेन द्वे द्वे प्रायश्चित्ते योजनीये । एषु वचनेषु क्वचिद् गोदानं श्रूयते क्वचिन्न । तत्र धनिकाधनिकपुरुषविषयत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन 'ब्रह्महत्याव्रतं वाऽपि' - इत्युक्तम् । वैश्यशूद्रयोरपि उत्तममध्यमाधमभेदेन प्रायश्चित्तव्यवस्था योजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततारतम्यमुक्तं, तथा हन्तृभेदेऽप्यवगन्तव्यम् । अत एव विष्णुः[३९] - 'विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् ।
वैश्येऽर्द्धं पादमेकन्तु शूद्रजातिषु शस्यते' ।। इति ।

देवलोऽपि[४०] - 'विप्रार्द्धं क्षत्रिये प्रोक्तं तदर्द्धं वैश्यजातिषु ।
तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः' ।। इति ।

एतच्चाकामकृते द्रष्टव्यम् । विष्णुप्रोक्तात् न्यूनत्वात् । नन्वाचार्येण स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वृषभैकादशगोदानसहितं प्रायश्चित्तमुक्तम् । तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिकप्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः[४१] न्यूनं दर्शयति,

'जीनकार्मुकवस्तावीन् दद्यादघविशुद्धये ।
चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः' ।। इति ।

जीनं चर्ममयमुदकपात्रं, अनवस्थिताः स्वैरिण्यः । याज्ञवल्क्योऽपि[४२] -

'दुर्वृत्ता ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु ।
दृतिं धनुर्बस्तमविं क्रमाद् दद्याद् विशुद्धये' ।। इति ।

व्याघ्रोऽपि[४३] - 'चतुर्णामपि वर्णानां नारीर्हत्वाऽनवस्थिताः ।
शङ्खशुक्त्यजमेषांश्च क्रमाद् दद्याद् विशुद्धये' ।। इति ।

एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुद्ध्यन्ते । सदोषस्त्रीविषयतायास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनन्तु निर्दोषक्षत्रियादिसन्निधितया निर्दोषस्त्रीविषयम् । ननु, निर्दोषस्त्रीवधे अधिकप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः[४४] -

'अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' इति ।

मैवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्त्वङ्गिरसा[४५] दर्शितम्,

'आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ।। इति ।

तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधानात् स्त्रीजातिमात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्तु[४६] स्त्रीवधे राजन्यव्रतमाह -

अनात्रेयीं राजन्यहिंसायाम्, राजन्यां वैश्यहिंसायां, वैश्यां शूद्रहिंसायाम्, शूद्रां हत्वा सम्वत्सरम्' इति ।

---

३९. प्रा.म., पृ. ४
४०. प्रा.म., पृ. ४
४१. मनु., ११/१६८
४२. याज्ञ.स्मृ., ३/२६८
४३. प्रा.म., पृ. ७९
४४. याज्ञ.स्मृ., ३/२६९
४५. प्रा.म., पृ. ७४
४६. वसि.धर्म., २०/४०-४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनात्रेयीं हत्वा राजन्यहिंसायां यद्व्रतं तदाचरेदिति योजनीयम् । हारीतोऽपि[४७] -

'क्षत्रियवद् ब्राह्मणीषु वैश्यवत् क्षत्रियायां शूद्रवद् वैश्यायां
शूद्रां हत्वा नवमासान्' इति ।

इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं गुणवतीं कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रामादिकविषये व्यास आह -

'अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् ।
कामतो द्विगुणं प्रोक्तं प्रदुष्टान्तु न किञ्चन' ।। इति ।

अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे ब्रह्महत्याव्रतमिति गम्यते । तथा च यमः -

'हत्वा सवनितं वैश्यं राजन्यमपि दीक्षितम् ।
हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीञ्च ब्राह्मणीम्' ।। इति ।

आत्रेयीलक्षणं च स एवाह -

'जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्य्यया ।
गर्भिणी वाऽथवा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[४८] - 'रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः । अत्र यदिष्टापत्यं भवतीति' ।

अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नप्रायश्चित्तमाह प्रचेताः[४९] -

'अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं षण्मासान् वेति क्षत्रियां हत्वा
षण्मासान् मासत्रयं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्द्धमासं वेति शूद्रां हत्वा
सार्द्धमासं सार्द्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति' ।

प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लब्धवतीनां वधे ब्रह्मगर्भ[५०] आह -

'प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः ।
अन्तरप्रभवानाञ्च सूतादीनां चतुर्द्विषट्' ।। इति ।

ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारः वैश्याया द्वाविति योजनीयम् । सूतवैदेहकचण्डालानां वधेऽप्येषैव योजना द्रष्टव्या ।। १७ ।।

हि.टी. - क्षत्रिय, वैश्य या किसी निर्दोष व्यक्ति का जो मनुष्य वध करता है, वह दो अतिकृच्छ्रव्रत पालन करे और बीस गाय दक्षिणारूप में ब्राह्मण को प्रदान करे ।। १७ ।।

इदानी वैश्यादिवधे प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमाह,

वैश्यं शूद्रं क्रियाऽऽसक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।
हत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंशद् गाश्चैव दक्षिणा ।। १८ ।।

प.मा. - नन्वेतद्वैश्यवधप्रायश्चित्तं व्याहतम् । तथा हि विट्शब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते, उत निर्दोषजातिमात्रः, अथवा गुणवान् ? इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्चित्ताभिधायिभ्यां पूर्वोदाहृताभ्यां चतुर्विंशतिमत - संवर्त्तवचनाभ्यां व्याहन्यते । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण

---

४७. हारी.स्मृ., २०/१२-१४, प्रा.म., पृ. ७८
४८. वसि.धर्म., २०/३८-३९
४९. प्रा.म., पृ. ८०
५०. प्रा.म., पृ. ७९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समनन्तरपूर्वोक्तमूलवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु, 'यागस्थक्षत्रियविड्घाती चरेद् ब्रह्महणो व्रतम्' इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैश्यस्यात्र विवक्षिततत्वात् । अत एवात्यन्तसुवृत्तेन विहितसकलक्रियाऽऽसक्तेन शूद्रेण साहचर्य्यमविरुद्धम् । द्विजोत्तमशब्देन विप्रः प्रसिद्धः, क्षत्रियेऽपि कथंचिद् वर्त्तयितुं शक्यः । द्विजशब्दाभिधेयं वैश्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र क्षत्रियपक्षे, विकर्मणि कस्मिंश्चिद् ब्रह्मघातादौ तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विप्रपक्षे तु विकर्मस्थ - ब्रह्मघातादिषु बहुष्वावृत्तेषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः । एवञ्च सति चतुर्वर्गविषयकमेकं प्रायश्चित्तं न्यायदर्शिनामेतत् सम्पद्यते । हत्वा यो वर्त्तते, तस्येति योजनीयम् । दक्षिणां निर्दिशेदिति शेषः ।। १८ ।।

हि.टी. - यज्ञादि उत्तम कर्म में निरत वैश्य या शूद्र को या श्रेष्ठकर्म से रहित ब्राह्मण को मारने पर चान्द्रायणव्रत अनुष्ठान करे और उसके वाद तीस गाय दक्षिणा रूप में दान करे ।। १८ ।।

चातुर्वर्ण्यकर्त्तृके चण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह -

चण्डालं हतवान् कश्चिद् ब्राह्मणो यदि कञ्चन ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्वयं दक्षिणां ददत् ।। १९ ।।
क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवेतरेण वा ।
चण्डालस्य वधे प्राप्ते कृच्छ्रार्धेन विशुध्यति ।। २० ।।

प.मा. - वृत्तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदेऽपि न प्रायश्चित्तभेद इति विवक्षितत्वात्, कश्चित् इत्युक्तम् । एवं चण्डालेऽपि कञ्चनेति विशेषणं योजनीयम् । इतरो मूर्धावसिक्तसूतादिः । अङ्गिरास्त्वत्रैव[५१] समानप्रायश्चित्तान्तरमाह, -

'अन्त्यजानां तु गमने भोजने च प्रमापणे ।
पराकेण विशुद्धिः स्याद् भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्' ।। इति ।

हारीतोऽपि[५२] - 'चाण्डालवधसंप्राप्तिर्ब्राह्मणेन भवेद् यदि ।
कारयेद् द्वादशं कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं ततो भवेत्' ।। इति ।

एतच्च ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चान्द्रायणम् । तदाह लौगाक्षिः[५३] -

'हनने प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् ।
ज्ञानपूर्वे पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं भवेत्' ।। इति ।

सूतादिवधेऽप्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः[५४] -

'चान्द्रायणं चरेत् सर्वानपकृष्टान् निहत्य तु' इति ।

कृच्छ्रार्द्धेनेत्यर्द्धग्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपलक्षणम् । अत एव लौगाक्षिः -

'सर्वमर्द्धं त्रिपादञ्च पादञ्चैव व्रतं चरेत् ।
वर्णक्रमादन्तरजहिंसागमनभोजने' ।। इति ।। १९-२० ।।

हि.टी. - यदि ब्राह्मण किसी चाण्डाल का वध करता है, तब वह शुद्धि के लिये कृच्छ्रप्राजापत्य आचरण करे और दक्षिणा रूप में दो गाय ब्राह्मण को प्रदान करे ।। १९ ।।

---

५१. प्रा.म., पृ. ७८
५२. हारी.स्मृ., २०/७१, प्रा.म., पृ. ७८
५३. प्रा.म., पृ. ७८
५४. याज्ञ.स्मृ., ३/२६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षत्रिय या वैश्य या शूद्र या कोई भी यदि चाण्डाल का वध करता है, तव प्रायश्चित्त रूप में अर्द्धकृच्छ्र अनुष्ठान करे ।। २० ।।

यदि चण्डालश्वपाकौ चौरौ स्यातां, तदा तयोर्वधे स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह -

चौरः श्वपाकश्चण्डालो विप्रेणाभिहतो यदि ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।। २१ ।।

प.मा. - यदि विप्रेणाभिहतस्तदा स विप्रः शुद्ध्यतीति योजना । यद्यपि चण्डालवधो नोपपातकेषु परिगणितः, तथापि मनुष्यवधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।। २१ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणद्वारा यदि किसी चोर का, श्वपाक का अथवा चाण्डाल का प्राणवियोग होता है, तो वह ब्राह्मण अहोरात्र उपवास करके पञ्चगव्य प्राशन करने से शुद्ध होता है ।। २१ ।।

चण्डालप्रसङ्गात् तद्विषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषाञ्चित् प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र संभाषणे प्रायश्चित्तमाह -

श्वपाकं वाऽपि चण्डालं विप्रः संभाषते यदि ।
द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सावित्रीं तु सकृज्जपेत् ।। २२ ।।

प.मा. - द्विजशब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्रसम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसान्निध्याभावे गायत्रीजपः, इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । अत एव हारीतो विकल्पमाह -

'चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणाच्छुचिः ।
सावित्रीं व्याहरेद्वाऽपि इति धर्मो व्यवस्थितः' ।। इति ।

सम्भाष्यमाणो विप्रो यद्युच्छिष्टः स्यात्, तदा त्रिरात्रोपवासमाह स एव -

'उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति' इति ।। २२ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण यदि किसी श्वपाक या चण्डाल के साथ वार्त्तालाप करता है, तो वह शुद्धि के लिये ब्राह्मणों के साथ सम्भाषण करे और एकवार गायत्री जप करे ।। २२ ।।

एकशय्यास्वापे सहमार्गगमने च पृथक् प्रायश्चित्तमाह -

चण्डालैः सह सुप्तन्तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः ।। २३ ।।

प.मा. - स्पष्टोऽर्थः ।। २३ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण चण्डाल के साथ शयन करके तीन रात उपवास करे । चण्डाल के यातायातमार्ग में गमन करने से गायत्री स्मरण करके शुद्ध होता है ।। २३ ।।

दर्शनस्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्चित्तमाह,

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।
चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ।। २४ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - एतदेवापस्तम्बोऽप्याह -

'चण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषः । तत्र प्रायश्चित्तमवगाहन-
मपामुपस्पर्शनं, सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्' इति ।

सुमन्तुरपि - 'चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनं, सम्भाषणे ब्राह्मणाभिव्याहारः, संस्पर्शने सचैलस्नानमाचरेत्' इति ।

देवलोऽपि[५५] - 'श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।
सूतिकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ।।
श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।
सचैलं सरिति स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति' ।। इति ।

अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह शातातपः[५६] -

'येन केनचिदभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यदि ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।।
अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ।
विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।।
उच्छिष्टः संस्पृशेद्विप्रो मद्यं शूद्रं कया शुचिः ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ।। इति ।

यत्तु देवलेनोक्तम्[५७] - 'अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् ।
विशुद्ध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।।
उच्छिष्टं संस्पृशेद् विप्रः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

तत्सहोपवेशनशयनादिना चिरस्पर्शविषयम् । यदि स्पृष्टो मूत्रादिकं कुर्यात् तदा त्रिरात्रोपवासः, भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत् तदा षड्रात्रोपवासः इति । तदाह शातातपः[५८] -

'चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे कुरुते द्विजः ।
त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्' ।। इति ।

चण्डालवत् चित्यादिस्पर्शेऽपि सचैलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते -

'चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च यूपं चण्डालमेव च ।
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्' ।। इति ।। २४ ।।

हि.टी. - चण्डाल के दर्शन होने पर उसी क्षण शुद्धि के लिये ब्राह्मण सूर्य के दर्शन करे । चण्डाल का स्पर्श करने से शुद्धि के लिये पहने हुये वस्त्र के साथ स्नान करे ।। २४ ।।

चण्डालस्वामिकवाप्युदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्रायश्चित्तमाह, -

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सलिलमग्रतः ।
अज्ञानाच्चैकभक्तेन त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ।। २५ ।।

---

५५. कृ.कौ., पृ.३१७
५६. कृ.कौ., पृ.३१६
५७. कृ.कौ., पृ.३१७
५८. कृ.कौ., पृ.३१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - अज्ञानकृतस्यैकभक्तं, ज्ञानकृतस्य तूपवासः । अत एवापस्तम्बः चण्डालवापीं प्रकृत्याह -

'तत्तोयं यः पिबेद् विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामान्नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण कामतः' ।। इति ।

तत्रैवाभ्यासविषयमभिप्रेत्यापस्तम्ब[५९] आह,

'अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तड़ागा वाप्य एव च ।
एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति' ।। इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्[६०] - 'प्रपास्वरण्ये घटके च सौरे द्रोण्यां जलं केशविनिःसृतं वा ।
श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्ध्येत्' ।। इति ।

तदशक्तविषयम् ।। २५ ।।

हि.टी. - चण्डाल के द्वारा खुदवाई हुई वापी या कूप आदि से अज्ञानपूर्वक जल पीने से नक्तव्रत पालन करे । ज्ञानपूर्वक पान करने से एकाहोरात्र उपवास करके शुद्ध होता है ।। २५ ।।

चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य कूपस्थजलस्य पानेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ।। २६ ।।

प.मा. - चण्डालभाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति, तत्कूपस्थोदकं पीत्वा गोमूत्रसहितयवपिष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात् ।। २६ ।।

हि.टी. - चण्डालनिर्मित कूप से चण्डाल के पात्र में जलपान करने से, तीनदिनतक गोमूत्र और यवधान्य से पायस करके भोजन करने पर शुद्धि होती है ।। २६ ।।

तदीयभाण्डस्थोदकपाने जीर्णनिगरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह,

चण्डालघटसंस्थन्तु यत्तोयं पिबति द्विजः ।
तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ।। २७ ।।
यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीर्य्यति ।
प्राजापत्यं न दातव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।। २८ ।।

प.मा. - प्रथममज्ञानात् पीत्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वसेत् तदा प्राजापत्यं तज्जीर्णे सान्तपनं कृच्छ्रं परिषदा दातव्यं, न तु प्राजापत्यम् । एतस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरा दर्शयति -

'चण्डालपरिगृहीतमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ।।
यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।
स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः' ।। इति ।।

---

५९. आप.स्मृ., २/५

६०. आप.स्मृ., २/२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तु देवलेनोक्तम्- 'यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।
स तु त्र्यहेण शुध्येत्तु शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यति' ।। इति ।।

तदापद्विषयम् ।। २७-२८ ।।

हि.टी. - चण्डाल के भाण्ड का जल को यदि कोई ब्राह्मण पी लेता है और उदरस्थ न करके वाहर फेंक देता है, तो एक प्राजापत्य अनुष्ठान करके शुद्ध होता है ।। २७ ।।

यदि मुख में लिया हुआ जल बाहर निक्षेप न करके उदरस्थ कर देता है, तो शुद्धि के लिये प्राजापत्य अनुष्ठान न करके एक कृच्छ्र सान्तपन अनुष्ठान करे ।। २८ ।।

बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह -

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरः ।
तदर्द्धं तु चरेद् वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ।। २९ ।।

प.मा. - अनन्तरः क्षत्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमापस्तम्ब[६१] आह -

'चण्डालभाण्डकूपस्थं जलं यः ज्ञानतः पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ।।
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदर्द्धं तु चरेद् वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्' ।।इति ।। २९ ।।

हि.टी. - जिस कर्म में ब्राह्मण के लिये कृच्छ्रसान्तपन करने का विधान है, उसी कर्म में क्षत्रिय प्राजापत्य करे, वैश्य प्राजापत्य का आधा और शूद्र प्राजापत्य का एक चौथा आचरण करे ।। २९ ।।

चण्डालभाण्डोदकपानप्रसङ्गादितरान्त्यजभाण्डोदकादिपानेऽपि प्रायश्चित्तमाह,

भाण्डस्थमन्त्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ।। ३० ।।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।
शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तितः ।। ३१ ।।

प.मा. - अन्त्यजा रजकादयः ।

'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः' ।।

इति स्मरणात्[६२] । ब्रह्मकूर्चमाचार्य्य एवोपरिष्टाद् वक्ष्यति । तत्सहित उपवासः त्रैवर्णिकस्य । तद्रहितस्य चतुर्थस्य ब्रह्मकूर्चस्थाने यथाशक्ति दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तरं प्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः । तथा चतुर्विंशतिमते[६३] -

'आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः' ।। इति ।

६१. आप.स्मृ. ४/१-२
६२. कृ.कौ., पृ. ३१८
६३. शु.सा.भा., १/पृ.-३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेऽपि नास्ति कश्चिद्दोषः । अल्पेषु तु कूपवत् न्यायः । तदाह विष्णुः[६४] -

'जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम्' ।। इति ।। ३०-३१ ।।

हि.टी. - चण्डाल या अन्त्यजों के पात्र में स्थित जल, दधि, दूध को यदि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र अज्ञानवशतः पी लेतें हैं, ।। ३० ।।

तो ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य ब्रह्मकूर्चव्रत पालन करके शुद्ध होते हैं । शूद्र उस कर्म के लिये उपवासपूर्वक सामर्थ्यानुसार दान करके शुद्ध होता है ।। ३१ ।।

अज्ञानपूर्वकचण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,

भुङ्क्तेऽज्ञानाद् द्विजश्रेष्ठश्चाण्डालान्नं कथञ्चन ।

गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ।। ३२ ।।

प.मा. - स्पष्टम् ।। ३२ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण यदि अज्ञानवशतः कदाचित् चण्डाल का अन्न भोजन कर लेता है, तब दशदिन तक गोमूत्र और यव के द्वारा पायस करके भोजन करने से शुद्ध होता है ।। ३२ ।।

तत्प्रमाणमाह,

एकैकं ग्रासमश्नीयाद् गोमूत्रं यावकस्य च ।

दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्दिशेत् ।। ३३ ।।

प.मा. - गोमूत्रेण पाचितं यद् यवमयमन्नं, तस्य ग्रासमेकैकमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीत । नियमः स्नानादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः[६५] -

'स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता' ।। इति ।

ईदृशनियमनिष्ठस्य तद्यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । बुद्धिपूर्वके त्वङ्गिरा आह -

'अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यश्च कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा' ।। इति ।

अन्त्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांश्च स एवाह -

'चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सर्वे ह्यन्त्यावसायिनः' ।। इति ।

आमपक्वयोश्चण्डालान्नयोर्व्रतभेदमाह विष्णुः[६६] -

'चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः' इति ।

---

६४. विष्णु.ध.सू., २३/४६

६५. याज्ञ.स्मृ., ३/३१३

६६. विष्णु.ध.सू., ५१/५७-५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र मूलवचनोक्तगोमूत्रयावकाहार: सिद्धान्नविषयो भविष्यति । यावकसहितस्य दशरात्रोपवासस्य पराकसमत्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्,

'चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विज: ।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत् ।।
शूद्रो वाऽप्यर्द्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रिय: ।
त्रिरात्रमुपवासञ्च ब्राह्मणांस्तर्पयेच्छुचि:' ।। इति ।

तद्गोमूत्रयावकाहारासक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चिरकालानुवृत्तौ मनुनोक्तं[६७] द्रष्टव्यम्,

'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति' ।। इति ।

अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे[६८] दर्शितम् -

'चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं पुन: संस्कारमेव च' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[६९] - 'चण्डालपतितान्नभोजने पुनरुपनयनम्' इति ।। ३३ ।।

हि.टी. - वह ब्राह्मण हररोज गोमूत्रनिर्मित पायस एक वार मात्र भोजन करके शुद्ध होता है । उसी ब्राह्मण के लिये यही शुद्धिव्यवस्था बतायी गयी है ।। ३३ ।।

अथ कश्चित् कालमेकस्मिन् गृहे चण्डालेन सह व्यवहर्त्तुरविज्ञातस्तु चण्डाल इत्यादिना, भूमिदोषो न विद्यते इत्यन्तेन श्लोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह,

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति ।
विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजा: कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।। ३४ ।।

प.मा. - अनेन श्लोकेन परिषदुपसत्तिर्विहिता । यद्यपि सर्वेषु प्रायश्चित्तेषु परिषदुपसत्ति: समाना, तथापि प्रकटपापेष्वेव सा, न तु रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि प्रकटीकर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्रातिस्विकमुपपत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यप्रायश्चित्तविशेषोपदेश: ।। ३४ ।।

हि.टी. - यदि ब्राह्मण अनजाने में अपने घर में किसी चाण्डाल को आश्रय देता है और उसके वाद चण्डाल ज्ञान होता है, तब तत्क्षणात् उसको घर से निकाल देना चाहिये । इसके वाद यदि दूसरे ब्राह्मणलोग उसपर अनुग्रह करना चाहेगें, तो वह शुद्ध हो सकता है ।। ३४ ।।

उपसदनयोग्यं परिषद्विशेषं दर्शयितुं द्विजान् विशिनष्टि,

मुनिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगा: ।
पतन्तमुद्धरेयुस्तं धर्मज्ञा: पापसङ्करात् ।। ३५ ।।

प.मा. - वक्त्रोद्गतान् गायन्त इत्यनेन धर्मशास्त्रमुच्चार्य्य प्रायश्चित्तं वदेयुरित्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सति प्रामादिकान्यथाऽभिधानशङ्काऽनुदयात् । यद्यपि चण्डालसहवास एकमेव पापं, तथापि तस्मिन् सत्यनुष्ठितानां नित्यनैमित्तिकानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिप्रेत्य पापसङ्करादित्युक्तम् ।। ३५ ।।

---

६७. मनु., ११/१७५ ६८. कूर्मपु. उत्त., ३४/२६-२७ ६९. वसि. धर्म., २०/१७-१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - मुनियों के मुखनिःसृतवाणी से ही धर्म की सृष्टि हुई है । वह वेदज्ञ और धर्मज्ञ ब्राह्मणलोग धर्मोपदेश देकर उन पतित ब्राह्मणों के पापसमुदाय को नष्ट करके उनकी रक्षा करें ।। ३५ ।।

परिषदाऽभिधेयं व्रतविशेषं दर्शयति,

दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।
भुञ्जीत सह भृत्यैश्च त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।। ३६ ।।

प.मा. - दध्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः । गृहस्वामिवद् गृहवासिनो बालवृद्धादयः सर्वेऽपि यावकभोजन-त्रिसन्ध्यावगाहने कुर्य्युः ।। ३६ ।।

हि.टी. - अज्ञातावस्था में ब्राह्मण अपने घर में चाण्डाल को आश्रय देने से परिवारलोग और भृत्यों के साथ त्रिकाल स्नान और त्रिकालसन्ध्या कर्मानुष्ठान करके दधि और घी के साथ दुग्ध, गोमूत्र और यव से निर्मित पायस भक्षण करे ।। ३६ ।।

तत्र दध्यादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्तौ विभजते,

त्र्यहं भुञ्जीत दध्ना च त्र्यहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
त्र्यहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ।। ३७ ।।

प.मा. - दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुञ्जीत । घृतक्षीरयोरप्येवमेव योज्यम् । तथा सति, नव दिनानि सम्पद्यन्ते । पुनरप्येकैकेन दध्यादिना संयुक्तमेकैकस्मिन् दिने भुञ्जीतेति दिनत्रयं सम्पद्यते । तत्सर्वं मिलित्वा द्वादशरात्रं भवति ।। ३७ ।।

हि.टी. - यह प्रायश्चित्त द्वादशदिवस साध्य होता है । इसका नाम प्राजापत्यव्रत है । इस व्रत में पहले तीनदिनों तक गोमूत्र में दधि मिलाकर पायस करके भोजन करे । दूसरे तीनदिनों में घृतमिश्रित गोमूत्र में पायस करके भोजन करे । तीसरे तीनदिनों में दुग्धमिश्रित गोमूत्र में पायस करके भक्षण करे । चौथे तीनदिनों में पहले दिन दधिमिश्रित पायस, दूसरे दिन घृतमिश्रितपायस, तीसरे दिन दुग्धमिश्रित पायस करके भक्षण करे ।। ६७ ।।

यावके वर्ज्यमाह,

भावदुष्टं न भुञ्जीत नोच्छिष्टं कृमिदूषितम् ।

प.मा. - भावेन दुष्टं भावदुष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते सत्यत्यन्तसादृश्ये तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारोहेत्, तादृशं न भोक्तव्यम् ।।

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह,

दधिक्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ।। ३८ ।।

प.मा. - दधि क्षीरञ्चेति दधिक्षीरं, तयोः प्रत्येकं पलत्रयं[७०] परिमाणं, यावकस्य परिमाणं ग्रासमात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदितव्यम् ।। ८ ।

---

७०. पलपरिमाणं यथा याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१/३६२-३६४)

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ।।
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्त्तितम् । (याज्ञ.स्मृ. १/३६२-३६४) .

अन्यत्र - पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - भावदूषित (जो देखनेमात्र से अमेध्य की भाँति दिखाई पड़ता है) पदार्थ भोजन नहीं करना चाहिये । कृमिकीटों के द्वारा दूषित पदार्थ और उच्छिष्ट (झूठा) पदार्थ भोजन न करे । दधि और दूध तीन तीन पल और घी एकपल अनुपात में शुद्धि के लिये ग्रहण करना चाहिये ।। ३८ ।।

चेतनानां शुद्धिहेतुमभिधायाचेतनानामप्याह,

भस्मना तु भवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोः ।
जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मये ।। ३९ ।।

प.मा. - मृण्मयभाण्डस्य परित्याग एव कर्त्तव्यः, शुद्धिस्तु नास्तीत्यभिप्रायः ।। ३९ ।।

हि.टी. - इसके वाद अब द्रव्यशुद्धिप्रसङ्ग का उपस्थापन किया जाता है । कांस्य और ताम्रपात्रों की शुद्धि भस्म से की जाती है । वस्त्रों की शुद्धि जल से प्रक्षालन करने से होती है । लेकिन मृत्‌निर्मितपात्रों की शुद्धि नहीं की जाती है । मिट्टी के वर्त्तन अशुद्ध होने से उसका परित्याग करना चाहिये ।। ३९ ।।

गृहस्य दाहः कर्त्तव्य इत्याह -

कुसुम्भकुड्यकार्पासलवणं तैलसर्पिषी ।
द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद् वेश्मनि पावकम् ।। ४० ।।

प.मा. - कुसुम्भं तैलसाधनधान्यम् । कुसुम्भादीनि धान्यान्यतिदाह्यत्वेन द्वारि स्थापनीयानि ।। ४० ।।

हि.टी. - जिस घर में चाण्डाल ने निवास किया हो, उस गृह से कुसुम्भ (तैलबीज), गुड़, कपासनिर्मित पदार्थ, नमक, सरसों, तेल, सब तरह के धान्य और शस्य पदार्थ घर के वाहर रखें । घर की भूमि को आग से तपाकर शुद्ध करे ।। ४० ।।

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह,

एवं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्याद् ब्राह्मणतर्पणम् ।
त्रिंशतं गोवृषञ्चैव दद्याद् विप्रेषु दक्षिणाम् ।। ४१ ।।

भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः, किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्यमाह,

पुनर्लेपनखातेन होमजप्येन शुद्ध्यति ।
आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ।। ४२ ।।

प.मा. - लेपनं कुड्यस्य खननं स्थलस्येति यथायोगमवगन्तव्यम् । तदुभयं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेश्य शान्तिकजपहोमान् कुर्यात् । तावता भूमिः शुद्ध्यति । न तु भाण्डवदत्यन्तदोषो भूमेर्विद्यते । यदा पुनर्दीर्घकालं चण्डालो निवसेत्, तदा हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् -

'चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम् ।
विज्ञानान् मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजति तद्गृहे ।।
बालकृच्छ्रं[७१] ततः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं[७२] तथैव च ।
ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् ब्रह्मकूर्चेन[७३] शुद्ध्यति' ।। इति ।

---

७१. बालकृच्छ्रस्य स्वरूपं यथा -
अहरेकं तथा नक्तमज्ञातं वायुभक्षणम् ।
त्रिवृदेष परावृत्तौ बालानां कृच्छ्र उच्यते ।। (बौधा.ध.सू., ४/५/७)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र च गोशतं दक्षिणा । तदाह च्यवनः -

'चण्डालसंकरे स्वभवनदहनं सर्वमृण्मयभाण्डभेदनं दारवाणां तु तक्षणं शङ्ख-
शुक्तिसुवर्णरजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यताम्रपात्राणामाकरेण शुद्धिः
सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागो गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् । बालवृद्ध-
स्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् । आषोडशाद् बाला:[७४] सप्तत्यूर्द्ध्वगता वृद्धाः । चीर्णे
प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतं दद्यात् । अभावे सर्वस्वम्' इति ।। ४१-४२ ।।

हि.टी. - इस तरह घर को शुद्ध करके और स्वयं ब्राह्मण प्रायश्चित्त अनुष्ठान करके शुद्ध होता है । उसके वाद ब्राह्मण को भोजन कराकर एक वृषभ के साथ तीस गाय दक्षिणारूप में दे ।। ४२ ।।

भूमि की शुद्धि लेपन करने से, खोदाई करने से, होम करने से और जप करने से होती है । लेपन की गई भूमि ब्राह्मण बैठने मात्र से शुद्धि हो जाती है ।। ४२ ।।

गृहव्यतिरिक्तक्षेत्रारामग्रामान्तरयात्रादावज्ञानेन चण्डालसङ्करे प्रायश्चित्तमाह -

चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्द्धमेव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति ।। ४३ ।।

प.मा. - मासञ्च अर्द्धमासञ्च मासार्द्धं, तेन विशुद्ध्यति । माससङ्करे मासव्रतेन शुद्ध्यति, अर्द्धमाससङ्करे अर्द्धमासव्रतेन विशुद्धिरित्यर्थः । सम्पर्कं करोति चेदिति शेषः । चण्डालशब्देन पुक्कसादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव संवर्त्तः -

'चण्डालैः सङ्करे विप्रः श्वपाकैः पुक्कसैरपि ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति' ।। इति ।

उक्तकालाधिककालसङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्,

'चण्डालैः सह संम्पर्के प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
विप्रान् दश वरान् कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात् ।।

---

७२. तप्तकृच्छ्रस्य स्वरूपं याज्ञवल्क्येन (३-३१७) यथा -

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ।

मनुना यथा - तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रति त्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ।।(११/२१४)

७३. ब्रह्मकूर्चस्य स्वरूपं यथा बौधायनेन -

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्चोऽतिपावनः ।। बौधा.स्मृ. पृ. २८१

७४. बालस्य स्वरूपं शातातपेन यथा -

प्राक् चूडाकरणाद् बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ।। (हरिहरभाष्ये. पा.गृ.सू. २/१/२९)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आ कण्ठस्य प्रमाणन्तु कुर्याद् गोमयकर्दमम् ।
तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ।।
बालकृच्छ्रं ततः कुर्याद् गोष्ठे वसति सर्वदा ।
सकेशवपनं कुर्यात् परमां शुद्धिमाप्नुयात्' ।।इति ।।४३ ।।

हि.टी. - चाण्डालों के साथ एकमास या एकपक्ष (पन्द्रहदिन) तक संपर्क कोई ब्राह्मण रखता है, तो शुद्धि के लिये पन्द्रहदिनतक गोमूत्र में यवान्न पाक करके भक्षण करना उचित है ।।४३ ।।

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डालसहसंवासात् न्यूनं प्रायश्चित्तमाह,

रजकी चर्मकारी च लुब्धकी वेणुजीविनी ।
चातुर्वर्ण्यस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ।।४४ ।।
ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्य्यात् पूर्वोक्तस्यार्द्धमेव तु ।
गृहदाहं न कुर्वीत शेषं सर्वं समाचरेत् ।।४५ ।।

प.मा. - दध्ना च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वोक्तम् ।।४४-४५ ।।

हि.टी. - धोबिन, चमारिन, व्याधस्त्री और घरकारिन (बांस का कार्य करनेवाली) यदि अनजाने में चारों वर्णो में से किसी के घर में रही हो, ।।४४ ।।

तब जानने के वाद उसे घर से निकाल देने के वाद पूर्वोक्त प्रायश्चित्त का आधा अनुष्ठान करे ।उनमें सें गृहदाह कर्म को छोडकर अन्य सब प्रायश्चित्त करे ।।४५ ।।

इदानीं चण्डालस्य सकृद् गृहप्रवेशे कर्त्तव्यां शुद्धिमाह,

गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेच्चाण्डालो यदि कस्यचित् ।
तमगाराद् विनिर्वास्य मृद्भाण्डन्तु विसर्जयेत् ।।४६ ।।
रसपूर्णन्तु मृद्भाण्डं न त्यजेत्तु कदाचन ।
गोमयेन तु संमिश्रैर्जलैः प्रक्षालयेद् गृहम् ।।४७ ।।

प.मा. - कस्यचिति ब्राह्मणादीनामन्यतमस्य ।प्रोक्ष्याजाङ्गां वा गृहं प्रवेशयेत् ।तदाह हारीतः -

'गृहस्याभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।
पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वशः ।।
अनष्टरसभाण्डानां गृहवन्मन्यते यथा ।
अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुद्ध्यते नात्र संशयः' ।।इति ।

अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि ।यः पुनः गृहान्तरवासी सन्नपि चण्डालप्रवेशवति गृहे कदाचिद् भुङ्क्ते, भुक्तवतस्तस्यापि गृही योऽन्यो गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्क्ते, तयोरुभयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो[७५] दर्शयति -

'अविज्ञातस्तु चण्डालस्तिष्ठते यस्य वेशमनि ।
स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्यं विशोधनम् ।।

७५. आप.स्मृ. ३/१-५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तेषां तदनुसारतः ।
यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रार्धं तेषु दापयेत् ।।
यैस्तेषामपि निर्भुक्तं पादमेकं विधीयते ।
कूपैकपानमृष्टान्नस्पर्शसम्पर्कदूषितः ।।
नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ।
तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम्' ।। इति ।। ४६-४७ ।।

हि.टी. - यदि किसी के घर में चण्डाल प्रवेश करता है, तब गृहस्वामी चण्डाल को घर से बाहर कर देने के वाद घर में रखे हुये सब मिट्टी के वर्त्तनों को फेंक दे ।। ४६ ।।

यदि घर में रखे हुये मृत्पात्रों में रसद्रव्य (घी, तेल, शहद, गुड़ प्रभृति) भरा हो, तब उसको त्याग करना आवश्यक नहीं है । भूमि को और घर को गोबर पानी में मिलाकर शुद्ध करे ।। ४७ ।।

अथ कृम्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिन्नां शुद्धिमाह,

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।। ४८ ।।
गवां मूत्रपुरीषेण दधिक्षीरेण सर्पिषा ।
त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ।। ४९ ।।
क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च माषान् प्रदापयेत् ।
गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ।। ५० ।।
शूद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।

प.मा. - यद्यपि कृम्युत्पत्तिर्विहितातिक्रमप्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति, तथापि जन्मान्तरसञ्चितदुरितफलरूपाया-स्तस्याविहितकर्मानुष्ठानाधिकारविरोध्यशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तयेऽवश्यं शुद्धिः कर्त्तव्या । सा च शुद्धिः प्रायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता । प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य प्रश्नवाक्ये प्रायश्चित्तशब्देन व्यवहारः । मुख्यप्रायश्चित्ताभावं द्योतयितुं सन्देहद्योतकः कथंशब्दः प्रयुक्तः । तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नानपाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमितसुवर्णदानं च । पञ्चकृष्णलात्मको माषः । तदाह याज्ञवल्क्यः[७६] -

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू[७७] रजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ।।
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषः ते सुवर्णस्तु षोड़श' ।। इति ।

---

७६. याज्ञ.स्मृ., १/३६२-३६३
७७. जालं गवाक्षः । गवाक्षगतसूर्यरश्मिषु रजतचूर्णसदृशं यद् दृश्यते सः त्रसरेणुरिति उच्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्यस्य गोदानोपवासौ । शूद्रस्य गोदानमेव । एतच्च नाभेरधोभागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह[७८] -

'ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणितसम्भवे ।
कृमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
गवां मूत्रपुरीषेण त्रिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्या विशुद्ध्यति ।।
नाभिकण्ठान्तरोद्भूते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।
षड्रात्रन्तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे' ।। इति ।

यत्तु च्यवनेनोक्तं[७९] - 'कृमिदर्शने सान्तपनं वृषभो दक्षिणा' ।। इति ।

तद्युगपद् बहुप्रदेशविषयम् ।। ४८-५० ।।

हि.टी. - यदि किसी ब्राह्मण के शरीर में क्षत हुए स्थान से रक्त और पीब क्षरण होता है और उसी पीव में यदि कृमि उत्पन्न हो जाय तो उसका प्रायश्चित्त कैसे किया जाना चाहिये ? ।। ४८ ।।

वह ब्राह्मण (जिसके शरीर के क्षत में कीड़ें हों) पञ्चगव्य से तीन दिन तक स्नान करके और पञ्चगव्य पान करके शुद्ध होती है ।। ४९ ।।

क्षत्रिय के शरीर के क्षत में यदि कृमि हो जाते हैं, तब उसकी शुद्धि के लिये ब्राह्मण को पाञ्च माष परिमित सुवर्ण दान करे । वैश्य के शरीर के क्षत में यदि कीरे हो जातें हैं, तब वह ब्राह्मण को गोदान करे । उसके वाद क्षत्रिय और वैश्य एकदिन उपवास करके शुद्ध होते हैं ।। ५० ।।

चर्य्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विप्रवाक्याद् भवतीत्याह,

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।। ५१ ।।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ।।

प.मा. - विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोमसाम्येन तद्वाक्यं प्रशस्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विप्रवाक्यस्य प्रयोजनकत्वमाहापस्तम्बः[८०] -

'पूर्णेऽपि कालनियमे न शुद्धिर्ब्राह्मणैर्विना ।
अपूर्णेष्वपि कालेषु शोधयन्ति द्विजोत्तमाः' ।। इति । ५१-५२ ।।

हि.टी. - शूद्र के शरीर के क्षत में यदि कृमि हो जाते हैं, तब उसको उपवास नहीं करना चाहिये । व्रह ब्राह्मण के उद्देश्य में दान देने के वाद ब्राह्मणों से शुद्धिवाक्य श्रवण करके शुद्ध हो जाता है ।। ५१ ।।

महाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि च्छिद्रपूर्त्तिर्विप्रवाक्यसाध्या, किमुतास्मिन् प्रायश्चित्तव्रते इत्यभिप्रेत्याह -

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।। ५२ ।।
सर्वं भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरूपपादितम् ।

प.मा. - यद्यपि विप्रवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चित्तप्रकरणान्ते वक्तुमुचितम्, तथापि द्रव्यशुद्धिप्रकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तरप्रायश्चित्तप्रकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्यविरोधः ।। ५२-५३ ।।

---

७८. भविष्यपु. इति कृ.कौ., पृ. ३२९ ७९. कृ.कौ., पृ. ३३० ८०. आप.स्मृ., ३/१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - ब्राह्मण को दूसरों के लिये 'अच्छिद्रमस्तु' इस वाक्य का उच्चारण करते समय नतमस्तक होकर प्रणाम करके आशीर्वाद ग्रहण करने से अग्निष्टोम यज्ञ का फल मिलता है । जप, तप और यज्ञकर्म में भी जो छिद्र या न्यूनता रह जाती है, ।। ५२ ।।

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्त्तुमशक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कारयेदित्याह,

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्भिक्षे डामरे तथा ।। ५३ ।।

उपवासो व्रतं होमो द्विजसम्पादितानि वै ।

प.मा. - व्याधिना व्यसनी राजयक्ष्मादिप्रबलरोगग्रस्तः । श्रान्त दूराध्वगमनादिना । तयोरुभयोः व्रतं पित्रादिरनुतिष्ठेत् । तदाह आपस्तम्बः- 'अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः ।

तद्व्रतं तस्य गृह्णीयात् ततो मुच्येत किल्विषात्' ।। इति ।

दुर्भिक्षं दैविको दोषः । डामरं परराजाद्युपप्लवः । तत्रोभयत्रावश्यकबहुकुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन सख्यादिना व्रतं कारयेत् ।। ५३-५४ ।।

हि.टी. - वह सब ब्राह्मण के 'अच्छिद्रमस्तु' कहने से दोषरहित हो जाती है । यदि कोई व्यक्ति व्याधिग्रस्त हो, पितृसेवाप्रभृति व्यसन में पडा हो, थक गया हो, दुर्भिक्ष एवं राजोपद्रव भय में पडा हो तो, ।। ५३ ।।

अत्यन्तापदमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह,

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वे कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।। ५४ ।।

सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

प.मा. - ब्राह्मणा वेदपारगा महान्तः पूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तोऽस्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृह्णन्ति तदा तावतैवास्य विशुद्धिः । अनुष्ठानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादितैराशीविशेषैरशेषकामप्राप्तिर्भवति, तत्र पापक्षयो भवतीति को विस्मयः । महापुरुषस्य गुरुपित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे[८१] श्रूयते,

'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ।

तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्च्चयेद् भूतिकामः' ।। इति ।। ५४-५५ ।।

हि.टी. - इन परिस्थितियों में ब्राह्मणों के द्वारा उपवास, व्रत, होमप्रभृति जो कुछ काम करावे, अथवा ब्राह्मणलोग सन्तोष होकर अनुग्रह करें, तब सब दूषित परिस्थितियों से वह मुक्त हो जाता है, किसी भी असुविधा की सम्मुखीन नहीं होता है ।। ५४ ।।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां महदनुग्रहस्य विषयं दर्शयति,

दुर्बलेऽनुग्रहः प्रोक्तस्तथा वै बालवृद्धयोः ।। ५५ ।।

ततोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

प.मा. - दुर्बलः पूर्वोक्तव्याधिग्रस्तादिः । दुर्बलबालवृद्धानामनुग्रहणे योग्या महान्तो देवलेन दर्शितः -

'प्रायश्चित्तं यथोदिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।

इष्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ।।

---

८१. मुण्ड. उप., ३/१/१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एको नार्हति तत्कर्त्तुमज्ञो वा नाप्यनुग्रहम् ।
धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्त्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्' ।। इति ।

अतोऽन्यथा प्रबलस्यानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मात्तान्नानुगृह्णीयात् ।। ५५-५६ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणों के द्वारा पुण्यकर्म कराने से मनुष्य का अभिलाष सिद्ध होता है । दुर्बलमनुष्य, बालक और वृद्धों पर अनुग्रह करना चाहिये, अर्थात् प्रायश्चित्तादेश के समय परिषत् को अनुग्रह करना चाहिये ।। ५५ ।।

प्रबलं युवानमनुगृह्णतः प्रत्यवायो विशदयति,

स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् भयादज्ञानतोऽपि वा ।। ५६ ।।
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति ।

प.मा. - स्नेहादनुग्रहः पुत्रमित्रादिषु, लोभाद्धनिकेषु, भयाद्राजादिषु, अज्ञानाद्दुर्बलेष्वनुग्रह इति । शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितंमन्यतया यस्मिन् कस्मिंश्चिदनुग्रहः । यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन्न संक्रामति, तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानुष्ठाननिमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिप्रेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्तमिति । एवं प्रायश्चित्ताधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायश्चित्तं विधेयम् । तदाह देवलः-

'कर्त्तारं देशकालौ च प्रमाणं कारणं क्रियाम् ।
अवेक्ष्य च बलं चैव प्रायश्चित्तं विधीयते' ।। इति ।

बौधायनोऽपि[८२] - 'शरीरं बलमायुश्च वयः काल च कर्म च ।
परीक्ष्य धर्मविद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।। इति ।। ५६-५७ ।।

हि.टी. - इन लोगों को (बालवृद्धादिकों) छोडकर दूसरे के कर्म में दोष के लिये अनुग्रह नहीं करना चाहिये । यदि शास्त्रज्ञ ब्राह्मण स्नेह से, लोभ से, भय से या अज्ञान से, ।। ५६ ।।

अनुग्रहमनर्हतः प्रबलस्यानुग्रहे यथा प्रत्यवायः, तथाऽनुग्रहयोग्यस्य दुर्बलस्य नियमविधानेऽपि प्रत्यवाय इत्याह -

शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमं तु ये ।। ५७ ।।
महत्कार्य्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ।

प.मा. - शरीरस्यात्यये मुमूर्षोर्भूम्यां शयनं, तस्मिन् प्राप्ते सति, तेन कर्त्तुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतादिनियमं कर्त्तव्यत्वेन ये वदन्ति, तेषु तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषज्यते । तत्र हेतुः । महत्कार्य्योपरोधेनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्य्यं महत्कार्यमन्तःकाले देवतास्मरणादि, तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । मुमुर्षुर्हि परिसरवर्त्तिभिराप्तैर्बोधितो देवतां स्मर्त्तुमुद्युङ्क्ते, तदानीमेव तदुक्तं व्रतकर्त्तव्यतां श्रुत्वा कर्त्तुमशक्नुवन् व्याकुलचित्तः पूर्वमुद्युक्तां देवतास्मृतिमपि परित्यजति । सोऽयं पुरुषार्थप्रतिबन्धस्तस्य च निमित्तं प्रायश्चित्तविधातार इति युक्तस्तेषां प्रत्यवायः । एवं तर्हि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्युरित्याशङ्क्योक्तं, न स्वस्थस्य कदाचनेति । स्वस्थशरीरस्य पूर्वोक्तः कार्य्योपरोधः कदाचिदपि नास्तीति तं प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं न भेत्तव्यमिति भावः ।। ५७-५८ ।।

हि.टी. - किसी सामर्थ्यवान् मनुष्य के उपर अनुग्रह कर के कर्मन्यूनता के लिये अनुमति दे देते हैं, तब ब्राह्मण कर्मन्यूनता के लिये दोषी होते हैं । जो मनुष्य शरीर के विनष्ट होने पर नियम का उपदेश करते हैं ।। ५७ ।।

---

८२. बौधा.धर्म., १/१/१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याधिव्यसनिनीत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनुष्ठेयमित्युक्तम् । इदानीं तस्य व्यतिरेकमाह -

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्ति नियमन्तु ये ।। ५८ ।।
ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

प.मा. - ये तु मूढा व्याध्यादिग्रस्तस्यैव प्रतिनिधिरिति शास्त्ररहस्यमजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृढादेः दाक्षिण्यादिना तदीयं व्रतनियममनुतिष्ठन्ति, तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयत्वेन वदन्ति, ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थं चान्यथा वदन्तस्तस्य स्वस्थस्य पापनिवृत्तिं विघ्नं चरन्तो रौरवादिके नरके पतन्ति ।। ५८-५९ ।।

हि.टी. - किसी बडे कार्य के अवरोध के लिये कभी भी अस्वस्थ को उपदेश नहीं देते हैं और उपदेशदाता यदि मूर्खबुद्धि से स्वस्थ को भी उपदेश नहीं देते हैं, ।। ५८ ।।

इदानीं पण्डितम्मन्यतया विप्रवाक्यमवज्ञाय स्वेच्छया किञ्चिद्व्रतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरित्याह-

स्वयमेव व्रतं कृत्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ।। ५९ ।।
वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ।

प.मा. - स्वकपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः शातातपेन स्पष्टीकृतः -

'यद्विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते ।
न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः' ।।इति ।। ५९-६० ।।

हि.टी. - तब उसी शुभकर्म में विघ्न उपस्थित होने पर सब विघ्नकर्त्ता अशुचि नामक नरक को जाते हैं । जो मनुष्य स्वयं व्रताचरण करके ब्राह्मण को अपमानित करता है, ।। ५९ ।।

व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह,

स एव नियमो ग्राह्यो यद्येकोऽपि वदेद् द्विजः ।। ६० ।।
कुर्याद् वाक्यं द्विजानान्तु अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ।

प.मा. - धर्मरहस्येऽभिज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथाऽपि विप्रेणानुज्ञात एव नियमोऽनुष्ठातव्यः । अन्यथा द्विजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं पर्य्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ।। ६०-६१ ।।

हि.टी. - उसका व्रतपालन निष्फल होता है । वह व्रत उसको पुण्यफल प्रदान नहीं करता है । एक भी श्रेष्ठ ब्राह्मण जो नियम को बताता है, ।। ६० ।।

विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रयोजकत्वं प्रतिपादयति,

ब्राह्मणाः जङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः ।। ६१ ।।
तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनाः जनाः ।

प.मा. - साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात् । तथा च श्रूयते,

'अग्निः शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इति ।। ६१-६२ ।।

हि.टी. - उसको पालन करना चाहिये । इसलिये योग्य ब्राह्मणों का उपदेश पालन करना चाहिये । ब्राह्मणों का उपदेश पालन न करने से मनुष्य भ्रूणहत्या दोष का भागी होता है । ब्राह्मण लोग जङ्गम तीर्थरूप होते हैं और साधुलोग भी तीर्थ के स्वरूप होते हैं ।। ६१ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वं, न केवलं तावतैव ब्राह्मणवाक्यस्य प्रशस्तत्वं, किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वैदिकमन्त्राणां धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्वाक्यं प्रशस्तमित्याह,

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।। ६२ ।।
सर्वदेवमयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा ।

प.मा. - ब्रह्म वेदः, निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद् ब्रुवाणा ब्राह्मणाः, अतो वेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं[८३] श्रूयते । 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविद्ब्राह्मणे वसन्ति' इति । अङ्गिरा[८४] अपि -

ब्राह्मणे देवताः सर्वाः स च सर्वस्य दैवतम्' इति ।। ६२-६३ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणलोग और साधुलोग जिन वाक्यों को उपदेशरूप में कहते है, उससे पापी लोग शुद्ध हो जाते हैं । ब्राह्मण जिन वाक्यों को उपदेशरूप में कह देते हैं, उनका देवता भी अनुमोदन करते हैं ।। ६२ ।।

'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतौ विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रशस्तमिति श्रुतं, तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद् व्रतात् प्रशस्तमित्याह,

उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।। ६३ ।।
विप्रैः संपादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

प.मा. - विप्रैः सम्पादितं विप्रैरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलसम्पूर्त्तिः निःशेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ।। ६३-६४ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण सब देवताओं के सदृश होते हैं । इसलिये इनके वचन निरर्थक नही होते हैं । उपवास, व्रत, स्नान, तीर्थ, जप और तपप्रभृति, ।। ६३ ।।

कृम्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह,

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिकाकेशदूषिते ।। ६४ ।।
तदन्तरा स्पृशेच्चापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् ।

प.मा. - अत्तुं योग्यमद्यं, अन्नञ्च तदद्यञ्च अन्नाद्यं, पक्वमन्नं न त्वामित्यर्थः । तद् यदि भोजनपात्रे भाण्डे वा कीटेन मक्षिकया केशेन वा संयुज्येत, तदा तत्कीटादिकमपनीय तस्यान्नस्याभ्यन्तरेऽद्भिः संप्रोक्ष्य किञ्चिद्भस्म प्रक्षिपेत् । मक्षिकादिदूषितत्वं गोघ्रातत्वादीनामुपलक्षणम् । अत एव बृहस्पतिः -

'गोघ्राते च क्षुते वाऽन्ने मक्षिकाकेशदूषिते ।
मृद्भस्म सलिलञ्चैव प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये' ।। इति ।

मनुरपि[८५] - 'पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्क्षेपेण विशुध्यति' ।। इति ।

वस्त्रावधूननरेणुस्पृष्टमवधूतं, क्षुतोत्पन्नबिन्दुस्पृष्टमवक्षुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्[८६] -

'नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्' इति ।

तत्केशकीटादिभिः सह पक्वविषयम् ।। ६४-६५ ।।

---

८३. सहवै., १९
८४. अङ्गि.स्मृ. उत्त, १२/१४
८५. मनु., ५/१२५
८६. गौ.ध.सू., २/८/८-९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - ब्राह्मणों के द्वारा किया हुआ कर्म पूर्णताप्राप्त होता है और उत्तम फल देता है । कीट, मक्खी या केशप्रभृतिद्वारा अन्नादि यदि दूषित हो जाय तो उसका त्याग करके उसके ऊपर भस्म डाल दे और हाथ धोकर शुद्ध हो जाते हैं ।। ६४-६५ ।।

केशकीटादिदूषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं किञ्चिन्नियमविशेषमाह,

भुञ्जानश्चैव यो विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ।। ६५ ।।

स्वमुच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।

पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्य्यङ्कस्थः स्थितोऽपि वा ।। ६६ ।।

श्वानचण्डालदृक् चैव भोजनं परिवर्जयेत् ।

प.मा. - वामहस्तेन पादसंस्पर्शे सति स्वोच्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः, तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भोजनेऽपि तावानेव प्रत्यवायः । पीठे समुपविष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुञ्जीत । तथा पर्य्यङ्के स्थित्वा वोर्द्ध्वं स्थित्वा वा न भुञ्जीत । भोजनमध्ये श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्थ इत्येतावद् भिन्नासनगतादीनामुपलक्षणम् । अत एव व्यासः -

'न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ।
न पादुकास्थितो वाऽपि न हसन् विलपन्नपि' ।। इति ।। ६५-६७ ।।

हि.टी. - भोजन करते समय जो ब्राह्मण हाथ से पैर को छूता है, जो भुक्तपात्र में भी भोजन करता है, वह उच्छिष्टभोजी माना जाता है । पादुका (जूता) पहनकर अथवा पलङ्क पर बैठ के भोजन नहीं करना चाहिये ।। ६५-६६ ।।

अन्नाद्य इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नशोधनमुक्तम्, इदानीं प्राधान्येन शुद्धिप्रकरणमेवानुवर्त्तयितुं प्रतिजानीते,

यदन्नं प्रतिषिद्धं स्यादन्नशुद्धिस्तथैव च ।। ६७ ।।

यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः ।

प.मा. - यदन्नं प्रतिषिद्धं, तथैव या चान्नस्य शुद्धिः, तत्सर्वं वृद्धपराशरेण पूर्वकल्पीयस्मृतिकर्त्रा यथोक्तं तथा वदामि । तत्र तत्र वचने पराशरपरामर्शस्यायमभिप्रायः । 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' ।

'यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगादिषु' ।।

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनुवसिष्ठादीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारी पराशरोऽपि तस्मिंस्तस्मिन् कल्पे सृज्यते । अतोऽस्मिन्नपि कल्पे कलियुगधर्मेषु मदुक्तस्य ग्रन्थस्य प्राधान्यं न विस्मर्त्तव्यमिति ।। ६७-६८ ।।

हि.टी. - कुत्ता और चाण्डाल की दृष्टिद्वारा दूषित अन्नप्रभृति को त्याग दे । यह अन्न ग्रहण के लिये प्रतिषिद्ध है, उसकी शुद्धि के वारे में महर्षि पराशरजी ने जैसे बताया है, वैसे मैं आप लोगों को कहता हूँ ।। ६७-६८ ।।

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्धशुद्धिं दर्शयति,

शृतं द्रोणाढकस्यान्नं काकश्वानोपघातितम् ।। ६८ ।।

केनेदं शुद्ध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

प.मा. - द्रोणाढकशब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाढकेन वा परिमितस्य व्रीहियवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्वमन्नं श्वकाकाभ्यां यदि लेहनादिनोपघातितं स्यात्, तदा स्वयं शास्त्रज्ञोऽपि तत्शुद्धिसिद्धये धर्मज्ञान् ब्राह्मणान् वाचयितुं केनेदं पृच्छेत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततो धर्मरहस्यविद्ब्राह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णीयात्, न तु परित्यजेत् इत्याह,

काकश्वानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ।। ६९ ।।

प.मा. - द्रोणशब्देनाढकोऽप्युपलक्ष्यते ।। ६८-६९ ।।

हि.टी. - द्रोणपरिमित अन्न तथा आढक परिमित घी या पक्वद्रव्यों को यदि कुत्ता या काक स्पर्श कर के दूषित कर देते हैं, ।। ६८ ।।

तब 'उनकी शुद्धि किस प्रकार होगी' यह ब्राह्मणों से पूछे और काक या कुत्ता आदि के द्वारा जूठा किया हुआ द्रोणपरिमित अन्न का परित्याग न करें ।। ६९ ।।

इदानीं द्रोणाढकयोः परिमाणमाह,

वेदवेदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।
प्रस्था द्वात्रिंशतिर्द्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आढकम् ।। ७० ।।

प.मा. - नानादेशीयैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहारनिर्वाहाय स्वेच्छयैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते । तानि नाशास्त्रीयाणीत्यभिप्रेत्य वेदवेदाङ्गेत्यादिना विशेषितम् ।। ७० ।।

हि.टी. - वेदवेदाङ्गों के ज्ञाता ब्राह्मणों ने तथा धर्मशास्त्र के नियमानुसार चलनेवाले ब्राह्मणों ने ३२ प्रस्थ का एक द्रोण और दो प्रस्थों का एक आढक बताया है ।। ७० ।।

यववराहाधिकरणन्यायेन[८७] शास्त्रज्ञप्रसिद्ध एव शास्त्रार्थो ग्रहीतव्यो, न तु म्लेच्छप्रसिद्ध इत्याह,

ततो द्रोणाढकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ।

प.मा. - ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यद्द्रोणाढकस्यान्नन्तदेवात्र शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति शृतिस्मृतिकुशला मन्यन्ते । ननु शास्त्र एव द्रोणाढकपरिमाणमन्यथाऽभिहितम् । तथा च भविष्यपुराणम्[८८],

'पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः ।।
आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः ।
कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणस्तु षोडश' ।। इति ।

नैष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

द्रोणाढकशब्दव्यावर्त्यमाह,

काकश्वानावलीढन्तु गवाघ्रातं खरेण वा ।। ७१ ।।
स्वल्पमन्नं त्यजेद् विप्रः शुद्धिर्द्रोणाढके भवेत् ।

---

८७. यववराहाधिकरणं मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्याये तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे प्रतिपादितमस्ति । तदधिकरणे प्रतिपादितं यथा - यवशब्दमार्यादीर्घशूकेषु व्यवह्रियते, वराहशब्दश्च सूकरे । म्लेच्छाश्च यवशब्दं प्रियङ्गुनिमित्तं प्रयुञ्जते, वराहशब्दश्च कृष्णशकुनौ । अत्र संशयःलोकव्यवहारेण शब्दार्थस्य निश्चेतव्यत्वात् किमार्यव्यवहारेण प्रियङ्ग्वादयः इति । शास्त्रीयशब्दार्थग्रहणे शास्त्रानुसारिण्या आर्यप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वात् आर्यव्यवहारानुसारेण दीर्घशूकादय एव यवादिशब्दार्था ग्रहीतव्या, न म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण प्रियङ्ग्वादयः इति सिद्धान्तः ।

८८. शु.प्र., पृ. १३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - धनिकविषयं द्रोणपरिमाणं, निर्धनविषयमाढकपरिमाणम् । तच्च यथायथम् । द्रोणाढकपरिमाणाच्च स्वल्पमन्नं काकादिभिरवलीढं चेत्, तत्परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणाढकविषयेति द्रष्टव्यम् ।। ७१-७२ ।।

हि.टी. - इस प्रमाण वचन के अनुसार एक द्रोण या एक आढक अन्न यदि काक या कुत्ताद्वारा, अथवा गाय या गधेद्वारा सूंघ लिया गया हो, ।। ७१ ।।

तां शुद्धिं दर्शयति,

अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं भवेत् ।। ७२ ।।
सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत् ।
हुताशनेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ।। ७३ ।।
विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

प.मा. - द्रोणाढकपरिमितस्यान्नस्य मध्ये यावति भागे संस्पर्शसम्भावना, तावन्तं भागमपनयेत् । अवशिष्टेऽपि यावति लालास्पर्शः सम्भावितः, तावदपनयेत् । इतरत् सर्वं सुवर्णयुक्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सकृद् वह्नौ तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णोदकवह्निभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिहेतूनां पवमानसूक्तादीनां घोषेण संस्कृत्य विप्रैरनुज्ञातं तद्भुञ्जीत । अत एव बौधायनः[८९] -

'सिद्धहविषां महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तदग्रं पिण्डमात्रमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम्, मधूदके पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचमेवं तैलसर्पिषि' इति ।

जमदग्निरपि[९०] -
'शृतान्नं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाद्युपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ।।
अन्नमेकाढकं पक्वं श्वकाकाद्युपघातितम् ।
केशकीटावपन्नञ्च तदप्येवं विशुद्ध्यति ।।
क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनीषिभिः' ।। इति ।

शातातपोऽपि[९१] -
'केशकीटशुना स्पृष्टं वायसोपहतञ्च यत् ।
क्लीबाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः ।।
दृष्टं वा स्याद् यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशेषतः ।।
भस्मना वाऽपि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्मुकेन वा ।
सुवर्णरजताभ्यां वा भोज्यं घ्रातं मुखेन गोः' ।। इति ।

हारीतोऽपि[९२] -
'श्वकाकगृध्रोपघाते केशकीटपिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघाते काञ्चनभस्मरजतताम्रवज्रवैदुर्य्यगोबालाजिनेभदन्तानामन्यतमेनाद्भिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षणपर्य्यग्निकरणादित्यदर्शनात् शुद्धिर्भवति' इति ।। ७२-७४ ।।

---

८९. शु.प्र., पृ. १२८
९०. शु.प्र., पृ. १२९
९१. शु.प्र., पृ. १२९
९२. शु.प्र., पृ. १२९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - तब जितने अन्न से स्पर्श हुआ हो या लाल लगा हो या खाया हो उतने अंश को अलग कर दें । द्रोण तथा आढक तुल्य अन्न में यही शुद्धिव्यवस्था श्रुतिस्मृति ज्ञाताओं ने बतायी है ।। ७२ ।।

अन्न के उस निर्धारित अंश को फेंकने वाद अवशिष्ट अन्न को सुवर्णोदक से धोकर आग में फिर से संतप्त करे ।। ७३ ।।

अन्नस्य शुद्धिमुक्त्वा रसस्य शुद्धिमाह,

स्नेहो वा गोरसो वाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ।। ७४ ।।

अल्पं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पवनेन च ।

अनलज्वालया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ।। ७५ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ प्राणिहत्यादिनिष्कृतिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

प.मा. - स्नेहस्तैलादिः, गोरसः क्षीरादिः । तत्राल्पं चेत् श्वादिभिरुपहतं तत् त्याज्यमेव । अल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अल्पस्य गोरसस्य वह्निज्वालया पर्यग्निकरणेन शुद्धिः । तदाह लौगाक्षिः -

'पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् ।
प्लावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्य्यग्निकरणेन च' ।। इति ।

शङ्खोऽपि[१३] - 'प्लावनं घृततैलानां पावनं गोरसस्य च ।
भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकं मूलफलानि च ।।
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च ।
एषां शुनाऽवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते' ।। इति ।

शातातपस्तु[१४] विलीनाविलीनभेदेन व्यवस्थितां शुद्धिं दर्शयति,

'तापनं घृततैलानां मधुनो गोरसस्य च ।
तन्मात्रमुद्धृतं शुद्ध्येत् कठिनन्तु पयोदधि ।।
अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं तपनेन तु' ।। इति ।

क्वचित्तु दोषाभावमाह शङ्खः[१५] -

'घृतदधिपयस्तक्राणामाधारभाण्डे स्थितानामदोषः ।
आधारदोषे तु नयेत् पात्रान्तरं द्रव्यम् ।
घृतन्तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति' ।। इति ।

यमोऽपि - 'देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विवर्जयेत्' ।। इति ।

---

१३. शु.प्र., पृ. १३२
१४. शु.प्र., पृ. १३२
१५. शातातप इति शु.प्र., पृ. १३२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवद्रोणी देवयात्रा । शातातपोऽपि -

'गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेक्षुयन्त्रणे ।
न मीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेष्वपि' ।। इति ।। ७४-७५ ।।

प्रकीर्णकरणाभिधे मलिनतावहाख्याधरे
वदन्तमुपपातकेऽप्युचितसत्क्रियां निष्कृतिम् ।
रसान्नपरिशुद्धिमप्यकृत षष्ठमध्यायम-
प्युदारविवृतिं वशी मधुरवाङ्मयो माधवः ।। ० ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ।। ६ ।।

हि.टी. - उसके वाद ब्राह्मणों की वेदध्वनि से उस अन्न की शुद्धि हो जाती है और भोज्य भी हो जाता है । स्नेहद्रव्य (घृत, तैल आदि) और गोरस (दूध आदि) प्रभृति द्रव्यों की शुद्धि किस प्रकार होती है, ।। ७४ ।।

ऐसा ऋषियों के पूछने पर पराशरजी ने कहा-यदि स्नेह और गोरसद्रव्य अल्प परिमाण का होता है तो उसका त्याग कर देना चाहिये । यदि अधिक हो तब उससे कुछ घृत निकाल करके आग में उछालने से और दुग्धादि द्रव्यों को आग में उष्ण कर देने से शुद्ध हो जाता है ।। ७५ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के षष्ठाध्याय में प्राणिहत्यादिनिष्कृति विषय वर्णित हुआ ।। ६ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सप्तमोऽध्याय:

अन्नरसयो: शुद्धि: षष्ठाध्याये वर्णिता, सप्तमाध्यायेऽवशिष्टानां द्रव्याणां शुद्धिं विवक्षुर्महाप्रकरणप्राप्तप्रायश्चित्तशङ्काव्युदासाय प्रतिजानीते,

अथातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यथा ।

प.मा. - अथावान्तरप्रकरणमारभ्यान्नरसशुद्धिकथनानन्तरं यस्मादितरद्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्था, यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं महाप्रकरणगतप्रायश्चित्तव्रतचर्य्याया नित्यकर्मादीनाञ्चानुष्ठानं निपुणं न भवति, ततस्तत्साद्गुण्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ।

तत्र दर्वीस्रुक्स्रुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह,

दारवाणान्तु पात्राणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।। १ ।।

प.मा. - मूत्रपुरीषादिप्रदेशे चिरावस्थानेन दृढ़वासितो गन्धलेपो यदि मृज्जलप्रक्षालनेन नापगच्छेत्, तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणीयानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्याग: । तदाह बौधायन:[१] -

'दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसमारब्धानामवलेखनमुच्छिष्टलेपोपहतानां तक्षणम्' इति ।

मूत्रपुरीषप्रभृतीनामल्पकालसंस्पर्शे तु गन्धलेपयोरपनेतुं शक्यत्वात्तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रक्षालनीयानि ।

'यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृत: ।
तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' ।।

इति स्मरणात्[२] । यत्र तु गन्धलेपपर्यन्त: संसर्गो नास्ति, किन्तु केवलं संस्पर्शमात्रं, तत्र प्रोक्षणात् शुद्धि: । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह[३],

'स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुसलोलूखलस्य च ।
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्' ।। इति ।

यज्ञकाले तु स एव विशेषमाह[४],

'मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धि: प्रक्षालनेन तु ।।
चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा' ।। इति ।

पात्रलग्नस्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अत एव याज्ञवल्क्य:[५] -

'चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा' इति ।। १ ।।

हि.टी. - इसके वाद पराशरजी के वचनानुसार द्रव्यशुद्धि के वारे में बता रहा हूँ । काष्ठनिर्मित पात्रों में यदि अमेध्य वस्तु लग जावे तो उन्हें कुछ कुछ छील देने से शुद्धि हो जाती है ।। १ ।।

मार्जनाद् यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धि: प्रक्षालनेन च ।। २ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

१. बौधा.ध.सू., १/६/१३/२६-२७
२. मनु., ५/१२६
३. मनु., ५/११७-११८
४. मनु., ५/११६-११७
५. याज्ञ. स्मृ., १/१८३

६ प.स्मृ. Pt II

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - यज्ञकर्म में व्यवहत यज्ञपात्रों की शुद्धि हाथ के द्वारा पोछने से ही हो जाती है । चर्मनिर्मित पात्रों की और ग्रहनामक पात्रों की शुद्धि जल के द्वारा प्रक्षालन करने से हो जाती है ।। २२ ।।

कांस्यताम्रयोरल्पोपहतयोः शुद्धिमाह,

चरूणां स्रुक्स्रुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति ।। ३ ।।

प.मा. - अम्लं क्षारस्याप्युपलक्षणम् । अत एव याज्ञवल्क्यः[६] -

'त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः' इति ।

ताम्रादीनां तैजसानामुपघाततारतम्येन शुद्धिविशेषमाह बौधायनः[७] -

'तैजसानां मूत्रपुरीषासृक्कणाद्यैरत्यन्तवासितानामावर्त्तनं अल्पसंसर्गे तु परिलेखनं स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिः सप्तकृत्वो भस्मना परिमार्जनं अतैजसानामेवंभूतानामुत्सर्गः' इति ।। ३ ।।

हि.टी. - चरुपात्र, स्रुक्, स्रुवादि पात्रों की शुद्धि उष्ण जल के द्वारा प्रक्षालन से होती है । कांस्यपात्रों की शुद्धि भस्म से और ताम्रप्रात्रों की शुद्धि अम्ल से होती है ।। ३ ।।

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहतायाः शुद्धिमाह,

रजसा शुद्ध्यते नारी विकलं या न गच्छति ।

प.मा. - विकलं वैकल्यं गर्भधारणं, तस्मिन् सति परित्याग एव न शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः[८] -

'व्यभिचारादृतौ शुद्धिः गर्भे त्यागो विधीयते' इति ।

एतत् शूद्रकृतगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः[९] -

'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजाता विशुद्ध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः' ।। इति ।

वर्णान्तरगर्भे तु प्रायश्चित्तेन शुद्धिरस्ति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,

'विप्रगर्भे पराकः स्यात् क्षत्रिये तु तथैन्दवम् ।
वैश्ये तदेव कर्त्तव्यं पराकेण समन्वितम् ।।
शूद्रगर्भे तु संत्यागस्तत्र चण्डालदर्शनात्' ।। इति ।

गर्भपर्य्यवसानहीनोऽपि व्यभिचारस्त्रिविधः, कायिको मानसो वाचिकश्चेति । कायिके प्रचेता आह -

'विप्रा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्रं चान्द्रायणत्रयम् ।।

---

६. याज्ञ. स्मृ., १/१९०
७. बौधा.ध.सू., १/५/८/२७, ४३, ४४
८. याज्ञ. स्मृ., १/७२
९. वसि.ध.सू., २१/१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चान्द्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे ।।
क्षत्रिया शूद्रसम्पर्के कृच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् ।
चान्द्रायणं सकृच्छ्रन्तु चरेद् वैश्येन सङ्गता ।।
शूद्रं गत्वा चरेद् वैश्या कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।
आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्' ।। इति ।

एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,

'रजसा शुद्ध्यते नारी परपुंसाभिगामिनी ।
तथापि मुनिना प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।।
कृच्छ्रार्द्धं ब्राह्मणी कुर्यात् विप्रस्य गमने सति ।
क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छ्रं वैश्ये सान्तपनं चरेत् ।।
शूद्रस्य गमने चैव पराकन्तु समाचरेत्' ।। इति ।

वाचिकमानसयोर्वसिष्ठ[१०] आह,

'मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनञ्च भुञ्जानाऽधः शयीत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रादप्सु निमग्नायाः सावित्र्यष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । वाक्संभवे एतदेव मासं चरित्वा ऊर्द्ध्वं मासादप्सु निमग्नायाः सावित्र्याश्चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिः जुहुयात्' इति ।

मानसे यदिदं प्रायश्चित्तमुक्तं, तदृतुदर्शनादर्वाग् व्यवहार्य्यत्वसिद्ध्यर्थं, ऋतुदर्शनानन्तरन्तु तेनैव व्यवहार्य्यत्वसिद्धिः । तदाह मनुः[११]-

'मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः' ।। इति ।

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य, रजसा शुद्ध्यते नारी, इत्याचार्य्येणोक्तम् ।

नद्या उपरिभागे रथ्योदकादीनामुपहतौ शुद्धिमाह,

नदी वेगेन शुद्ध्येत लेपो यदि न दृश्यते ।। ४ ।।

प.मा. - प्रवहन्त्यां नद्यां पतितान्युच्छिष्टामेध्यादीनि यदा प्रवाहवेगेन स्नानतीर्थमतिक्रम्य गच्छन्ति, तदा तस्मिंस्तीर्थे लेपशेषो यावद् दृश्यते तावन्नास्ति शुद्धिः, तददर्शने तु स्नानपानादिकमर्थं शुद्धैवेयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यक्षोभ्योदकयुक्ता सा नदी, तदा लेपयुक्तं तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यं, इतरप्रदेशेषु सा नदी शुद्धा । तदाह देवलः -

'अक्षोभ्यानि तटाकानि नदीवापीसरांसि च ।
कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थं तत् परिवर्जयेत्' ।। इति ।। ४ ।।

हि.टी. - जो स्त्री नीच जाति पुरुष के संसर्ग में आती है, वह ऋतुमती होनेपर शुद्ध हो जाती है । पितल की पात्र की शुद्धि रज (धूलि या मिट्टी) से होती है । नदी के स्रोत में यदि उच्छिष्ट या अमेध्य द्रव्य का प्रवाह चलता है, तो वह अशुद्ध होता है । नदी के प्रवाह में यदि अशुद्ध वस्तु का दर्शन नहीं होता है, तो वह नदी जलप्रवाह से ही शुद्ध हो जाती है ।। ४ ।।

१०. वसि.ध.सू., २१/६-७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नदीशुद्धिमुक्त्वा कूपादिशुद्धिमाह,

वापीकूपतड़ागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।। ५ ।।

प.मा. - कूपादिदूषणं द्विधा श्रूयते, श्वमार्जारादीनां तत्र पतितानां मरणात् मृतशवानां तत्रैव चिरं क्षरणाच्च । तत्र मरणमात्रविषयमिदं विशोधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह,

'वापीकूपतड़ागेषु दूषितेषु विशोधनम् ।
घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं क्षिपेत्ततः' ।। इति ।

सम्वर्त्तोऽपि - 'वापीकूपतड़ागानां दूषितानाञ्च शुद्धये ।
अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्येन शोधनम्' ।। इति ।

इयमेव शुद्धिरुपानदादिदूषणेऽपि । तदाह आपस्तम्बः -

'उपानच्छ्लेष्मविण्मूत्रं स्त्रीरजोऽमेध्यमेव च ।
पतिते दूषिते कूपे कुम्भानां शतमुद्धरेत्' ।। इति ।

मृतशरीररजरणकृतायामत्यन्तोपहतौ विष्णुराह[१२],

'मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा ।
अपः समुद्धरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ।।
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतोयसमुद्भवे' ।। इति ।

मनुष्यशरीररजरणेऽप्येवमेव शुद्धिः । तदाह हारीतः -

'वापीकूपतडागेषु मानुष्यं शीर्य्यते यदि ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दूषितं श्वखरादिभिः ।।
ऊद्धृत्य तज्जलं सर्वं शोधनं परिमार्जनम्' ।। इति ।

प्रौढेषु तडागादिषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः[१३] -

'जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम्' ।। इति ।

देवलोऽपि 'अक्षुद्राणामपां नास्ति प्रभूतानाञ्च दूषणम् ।
स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्मले दूषणं भवेत्' ।। इति ।

अल्पोदकेष्वपि पूर्वोदाहृताद्दोषादल्पे दोषे विष्णुराह[१४],

'अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ।
सोमसूर्यांशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।।
गवां मूत्रपुरीषेण शुद्ध्यन्त्याप इति स्मृताः' ।। इति ।

११. मनु., ५/१०८
१२. विष्णु. स्मृ., २३/४४-४५
१३. विष्णु. स्मृ., २३/४६
१४. विष्णु. स्मृ., २३/४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उच्छिष्टाद्युपघाताभावेऽपि गवां पानाद् यदुदकं न क्षीयते तदेव शुद्धं न तु ततोऽल्पम् । तदाह देवलः -

'अविगन्धा रसोपेता निर्मला: पृथिवीगताः ।
अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः' ।। इति ।

मनुरपि[१५] - 'आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् ।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः' ।। इति ।

नवोदके कालात् शुद्धिमाह यमः -

'अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम्' ।। इति ।

उद्धृतोदकं प्रति देवल आह -

'उद्धृताश्चापि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।
एकरात्रोषिताश्चापस्त्याज्या शुद्धा अपि स्वयम्' ।। इति ।

यमोऽपि - 'अपो निशि न गृहणीयाद् गृहणन्नपि कदाचन ।
निधायाग्निमुपर्य्यासां धाम्नो धाम्न इतीरयेत्' ।। इति ।। ५ ।।

हि.टी. - यदि किसी प्रकार वापी, कूप और पुष्करिणी (जलाशय) दूषित होती है, तब उससे १०० घड़े जल निकाल कर उसमें पञ्चगव्य निक्षेप करने से शुद्ध हो जाता है ।। ५ ।।

पूर्वं 'रजसा शुद्ध्यते नारी' इत्यत्र योषितो विवाहोत्तरकालीना शुद्धिर्विवक्षिता । इदानीं विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं विविनक्ति,

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ।। ६ ।।

प.मा. - गौर्य्यादयस्तिस्र उद्वाहाय शुद्धाः । तद्दातुः फलविशेषस्मरणात् । रजस्वला त्वशुद्धा, तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र फलनिन्दे दर्शयति बृहस्पतिः[१६] -

'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजस्वलाम्' ।। इति ।

यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं, तथापि कासुचिद्दर्शनात् तत्सम्भावनया रजस्वलेति निर्देशः । तां ददद्रौरवं नरकं प्राप्नोति इति शेषः ।। ६ ।।

हि.टी. - इस श्लोक में कन्याओं की संज्ञा का निरूपण किया गया है । लडकी आठ वर्ष की होने से उसको गौरी, नौ वर्ष की होने से रोहिणी और दस वर्ष की होने से उसको कन्या कहा जाता है । इसके वाद लड़की रजस्वला संज्ञा धारण करती है ।। ६ ।।

कन्यायामशुद्धिमभिप्रेत्यात ऊर्द्ध्वं रजस्वलेत्युक्तं, तामेवाशुद्धिं प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति,

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरोऽनिशम् ।। ८ ।।

प.मा. - ऋतुदर्शनमुपलक्षयितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अत एव गौतमेन[१७] -

---

१५. मनु., ५/१२८
१६. सं.म., पृ. ५३, सं.प्र.पृ. ७६७
१७. गौ.ध.सू., २/९/२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'प्रदानं प्रागृतुदर्शनात्' इत्युक्तम् ।

यमोऽप्येतदेव आह[१८], - 'तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' इति ।

अतश्च ऋतुदर्शनात् प्राग् यो न प्रयच्छति, तस्य पितरः प्रतिमासं तद्रजः पिबन्ति ।असत्यृतुदर्शने द्वादशेऽपि वर्षे कन्यादानप्रतिग्रहौ न निषिद्धौ ।अत एव मनुः[१९] -

'त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः' ।।इति ।।७ ।।

हि.टी. - जब कन्या वारह वर्ष की हो जाती है तब उसको उपयुक्त वर के उद्देश्य से जो कन्यापिता प्रदान नही करता है, तो उनके पितृपुरुषप्रतिमास कन्या का रज पीते रहते हैं ।। ८ ।।

ऋतुदर्शने सत्यप्रदाता न केवलं पितॄनेव नरके पातयति, किन्तु स्वयमपि सकुटुम्बः पतेदित्याह,

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।। ८ ।।

प.मा. - मात्रादयस्त्रयः, कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपलक्षयन्ति । ते च पूर्वमेव, 'पिता पितामहः' इत्यादि वचनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे प्रदर्शिताः ।। ८ ।।

हि.टी. - उपयुक्त काल में कन्या का विवाह न करके अपने घर में कन्या को रजस्वला देखकर कन्या की माता, पिता और जेठा भाई ये तीनों नरक में जाते हैं ।। ८ ।।

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः, तथा रजस्वलोद्वाहोऽपि नरकहेतुरित्याह,

यस्तां समुद्वहेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ।। ९ ।।

प.मा. - तां दृष्टरजसम् ।असम्भाष्यत्वापाङ्क्तत्वयोर्हेतुर्वृषलीपतित्वम् । विवाहात् पूर्वं दृष्टरजस्का वृषली । तथा च मनुः[२०] -

'पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः' ।।इति ।। ९ ।।

हि.टी.– जो ब्राह्मण काम से मोहित होकर उस रजस्वला कन्या से व्याह करता है, वह अपाङ्क्तेय (किसी स्थान में पंक्ति में बैठने के लिये अयोग्य) होता है और उसके साथ वार्त्तालाप करना नहीं चाहिये ।उस ब्राह्मण को वृषलीपति कहा जाता है ।। ९ ।।

यस्तु मदमोहादिनाऽतिक्रान्तनिषेधस्तामुद्वाह्य सकृद् भुक्त्वा कथञ्चिद्दैवयोगादनुतप्येत्तदा तस्य शुद्धिप्रकारमाह,

यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्ष्यभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्विशुद्ध्यति ।। १० ।।

प.मा. - जप्यविशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायत्र्या जप्यत्वमत्रावगन्तव्यम्[२१] ।। १० ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण एक रातभर उस वृषली का सेवन करता है, वह तीन वरस तक भिक्षाचरण करके और जपशील होकर शुद्ध होता है ।। १० ।।

---

१८. बृ.यमस्मृ., ३/१२
१९. मनु., ९/९४
२०. सं.प्र.पृ. ७६८, सं.म., पृ. ६५
२१. मन्त्रानादेशे गायत्रीमन्त्रस्मरणं विधीयते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रात्रौ चण्डालादिस्पर्शे शुद्धिं प्रश्नपूर्वकमाह,

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ।
सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ।। ११ ।।
जातवेदः सुवर्णञ्च सोममार्गं विलोक्य च ।
ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।। १२ ।।

प.मा. - जातवेदाः सुवर्णञ्च जातवेदःसुवर्णम् । शुक्लपक्षे सोमदर्शनसम्भवे सोमो विलोकनीयः, तदलाभे वह्निस्तस्याप्यभावे सुवर्णं, तस्याप्यभावे सोममार्गः । एतेषामन्यतमं विलोक्य विप्रैरनुज्ञातः स्नायात् ।। ११-१२ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण सूर्य के अस्त हो जाने के वाद पतित, चाण्डाल और सूतिका स्त्री का स्पर्श करता है, उसकी शुद्धि कैसी होगी ?।। ११ ।।

पराशरजी ने कहा - वह ब्राह्मण, श्रेष्ठ ब्राह्मणों की अनुमति लेकर, स्नान करके गायत्रीजपपूर्वक सुवर्ण और आग का स्पर्श करके अथवा सोमदर्शन करके शुद्ध होगा ।। १२ ।।

रजस्वलयोर्योषितोरन्योन्यसंस्पर्शे वर्णक्रमेण शुद्धिमाह,

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणीं तथा ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ।। १३ ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रियां तथा ।
अर्द्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।। १४ ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजां तथा ।
पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।। १५ ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजां तथा ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ।। १६ ।।

प.मा. - द्वयोर्ब्राह्मण्यो रजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शे सति तत आरभ्य स्नानपर्यन्तमुभयोराहारत्यागः । त्रिरात्रकृच्छ्रं चरेत् । एतच्च सहशयनादिचिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शे तु काश्यपोक्तं[२२] द्रष्टव्यम्,

'रजस्वला च संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ।। इति ।

ब्राह्मणीक्षत्रिययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः कृच्छ्रार्द्धं, क्षत्रियायाः पादकृच्छ्रं, ब्राह्मणीवैश्ययोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः पादोनं कृच्छ्रं वैश्यायाः पादकृच्छ्रं, ब्राह्मणीशूद्रयोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः प्राजापत्यं शूद्रायाः पादोनम् । एतत्सर्वं कामकारविषयम् । तथा च वृद्धवसिष्ठः[२३] -

'स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ।।

---

२२. कृ.कौ., पृ. ३२१
२३. कृ.कौ., पृ. ३२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।
पादहीनं चरेत् पूर्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
कृच्छ्रार्धात् शुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्द्धतः ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजाऽपि च ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च ।
त्रिरात्राच्छुद्ध्यते पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा ।।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।
त्रिरात्राच्छुद्ध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनत्रयात् ।।
वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः' ।। इति ।

अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् - 'रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात् यावन्न शुद्धिः स्यात्, सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्ध्यति' इति ।

रजस्वलायाः चण्डालादिस्पर्शे विशेषो वृद्धवसिष्ठेनोक्तः[२४] -

'चण्डालाद्यैः श्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।।
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद् द्वितीये द्व्यहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ।।
शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु द्व्यहमाचरेत् ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ।। इति ।

व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः । एतद् बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । अबुद्धिपूर्वन्तु बौधायनोक्तं[२५] द्रष्टव्यम् -

'रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत् काले न शुद्ध्यति' ।। इति ।

भोजनकालस्पर्शे बौधायन[२६] आह,

'रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन् स्पृशेद् यदि ।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ।
अशक्ता काञ्चनं दद्याद् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्' ।। इति ।

यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शो भवति, तदाऽत्रिणा[२७] विशेषः प्रदर्शितः,

'उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता' ।। इति ।

---

२४. कृ.कौ., पृ. ३२४
२५. कृ.कौ., पृ. ३२३
२६. यम इति कृ.कौ., पृ. ३२५
२७. अङ्गिरा इति कृ.कौ., पृ. ३२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे मार्कण्डेय[२८] आह,

'द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजः स्त्री यदि संस्पृशेत् ।
अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्द्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत्' ।।

भोजनकाले रजस्वलाऽन्तरदर्शने आपस्तम्ब आह,

'उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाऽन्यान्तु रजस्वलाम् ।
आस्नानकालं नाश्नीयाद् ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत्' ।।

चण्डालदर्शने त्वत्रिराह- 'रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति ।
उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यन्तु कामतः' ।। इति ।

शवादिस्पर्शे शातातप आह,

'आर्त्तवाभिप्लुता नारी स्पृशेच्चेत् शवसूतकम् ।
ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत्' ।। इति ।

स्पर्शपूर्वकभोजनादौ विशेषमाहात्रिः -

'आर्त्तवाभिप्लुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशा ।
भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं स्पृष्ट्वा तु त्र्यहमेव च' ।। इति ।

श्वादिदंशने व्यास आह - 'रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ।।

बन्धुमरणश्रवणादौ स एवाह -

'मलवद्वाससायास्तु अप्रायत्यं भवेद् यदि ।
अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयम् ।।
आर्त्तवाभिप्लुता नारी नावगाहेत् कदाचन ।
उद्धतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ।।
स्वकं गात्रं भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।
न वस्त्रपीडनं कुर्य्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः' ।। इति । १३-१६ ।।

हि.टी. - यदि एक रजस्वला ब्राह्मणी दूसरी रजस्वला ब्राह्मणी को छू देती है, तब दोनों नारी तीनदिन तक उपवास व्रत करके शुद्ध होते हैं ।। १३ ।।

यदि एक रजस्वला ब्राह्मणी और एक रजस्वला क्षत्रिया, ये दोनों परस्पर को स्पर्श करती हैं, तब ब्राह्मणी अर्द्धकृच्छ्र करके और क्षत्रिया पादकृच्छ्र (कृच्छ्र का एकचतुर्थांश) आचरण करके शुद्ध होते हैं ।। १४ ।।

यदि एक रजस्वला ब्राह्मणी और एक रजस्वला वैश्या, ये दोनों परस्पर को स्पर्श करती हैं, तो ब्राह्मणी पादहीन कृच्छ्र (एक कृच्छ्र के तीनपाद) करके और वैश्या कृच्छ्र का एक पाद करके शुद्ध होती है ।। १५ ।।

यदि एक रजस्वला ब्राह्मणी और एक रजस्वला शूद्रा, ये दोनों परस्पर को स्पर्श करती हैं, तो ब्राह्मणी एक कृच्छ्र अनुष्ठान करके और शूद्रा दान करके शुद्ध होती है ।। १६ ।।

२८. कृ.कौ., पृ. ३२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति,

स्नाता रजस्वला या तु चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ।
कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपित्र्यादिकर्म च ।। १७ ।।

प.मा. - रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थेऽहनि स्नाताया रजोनिवृत्त्यभावेऽपि भर्त्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहनि दैवपित्र्ययोः । तदाह आपस्तम्बः[२९] -

'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति' ।। इति ।

कानिचिद् दिनानि रजो यद्यनुवर्त्तते, तदा तन्निवृत्तिपर्य्यन्तं दैवपित्र्ययोः शुद्धिर्नास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पित्र्यञ्च कर्त्तव्यम् ।। १७ ।।

हि.टी. - रजस्वला स्त्री रजस्वलाहोने से चौथे दिन स्नान करके शुद्ध हो जाती है । लेकिन रजः क्षरण वन्द होने के वाद पाँचवें दिन दैवकर्म और पितृकर्म के लिये रजस्वला योग्या होती है ।। १७ ।।

रोगजन्यानुवृत्तौ विशेषमाह,

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु प्रवर्त्तते ।
नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्याद्वैकालिकं मतम् ।। १८ ।।

प.मा. - रागरोगादिनिमित्तभेदा अनेकविधा रजोनिवृत्तिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे[३०],

'रागजं रोगजं चैव कालोत्पन्नं तथैव च ।
द्रव्यजञ्चैव सम्प्रोक्तं तच्चतुर्द्धा प्रदृश्यते ।।
अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याऽङ्गनासु यत् ।
तद्रागजमिति प्रोक्तं वक्षोदेशसमुद्भवम् ।।
अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।
अष्टादशदिनादूर्द्ध्वं स्नानप्रभृति सङ्ख्यया ।।
यद्रजस्तु समुत्पन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।
भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्धातुवैषम्यसम्भवम् ।।
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्' ।। इति ।

प्रतिदिनं नैरन्तर्य्यस्रावेण रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालप्राप्तरजसेवाशुचिर्न भवति । तत्र हेतुर्वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः, 'मासि मासि रजः स्त्रीणाम्' इति शास्त्रात्, लोकप्रसिद्धेश्च । यस्याः कस्याश्चित् धातुस्वभावविशेषाद्विंशतिरात्रादिकः कालविशेषः प्रतिनियतो भवति, ततो विपरीतकालो विकालः प्रतिदिनम् । तत्रानुवर्त्तनाद् वैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक् प्रसवाद्रागजमुदाहृतम्, तत्र कालरजोवद्दिनत्रयाशौचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे त्वङ्गिरा[३१]

---

२९. शङ्ख इति कृ.कौ., पृ. ३२५, शङ्खस्मृ. १६/१७
३०. शु.प्र., पृ. १४
३१. शु.प्र., पृ. १५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आह, - 'आ द्वादशाहात् नारीणां मूत्रवच्छौचमिष्यते ।
अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ।।
एततु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे पूर्वमीरितम्' ।। इति ।

प्रसूतिविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः -
'प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ।
आर्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्रोक्तं नैमित्तिकं रजः ।।
न तु नैमित्तिके स्यातु रजसा स्त्री रजस्वला ।
रजस्युपरते तत्र स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ।।
अन्यत्र गर्भविश्लेषात् पातनाद्वा रजस्वला ।
गर्भस्रावेऽपि सा स्नानाद्विंशतेः परतोऽशुचिः ।।
गर्भस्य पातने चैव स्नानात् क्षालनतोऽप्यधः ।
न सन्दिग्धपरिज्ञाते चार्त्तवे शुद्धिकारणम् ।।
सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः ।
अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद् वसना यदि ।।
तद्दिनादि त्रिरात्रं स्यान्न संख्या नाडिकावशात् ।
तृतीयभागे संप्राप्ते मलं स्यान्निशि चेत् स्त्रियाः ।।
प्रातरादित्रिरात्रेण शुद्धिं तस्या विनिर्दिशेत्' ।।इति ।। १८ ।।

हि.टी. - यदि रोग के कारण स्त्री का प्रतिदिन रजःस्राव होती है तो उस स्त्री रज के कारण अशुद्ध नहीं होती, क्योंकि वह रजःस्राव रोग का विकाररूप है ।। १८ ।।

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ अस्पृश्यत्वलक्षणाशुचित्वाभावेऽपि दैवे पित्र्ये चास्त्येवाशुचित्वमित्याह,

साध्वाचारा न तावत् स्याद्रजो यावत् प्रवर्त्तते ।
रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।। १९ ।।

प.मा. - रजसि निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवति । उक्तपाकादि कर्मणि च योग्या भवति ।। १९ ।।

हि.टी. - जब तक स्त्री का रजस्राव होता रहता है, तब तक स्त्री का श्रेष्ठकर्मों में अधिकार नहीं रहता है । रजःस्राव वन्द होने के वाद स्त्री सहवास और गृहकर्म के लिये योग्या होती है ।। १९ ।।

पूर्वं 'चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति' इत्युक्तं, ततः प्राचीने दिनत्रये शुद्ध्यभावं विशदयति,

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ।। २० ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः, तावानुदक्यागमने, इत्यभिप्रेत्य तैर्नामभिर्व्यवहारः । यथा कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति अग्निहोत्रनामनिर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशस्तद्वत्[३२] ।। २० ।।

हि.टी. - स्त्री रजस्वला होने के वाद प्रथमदिन चाण्डाली (चाण्डालीसमाना) संज्ञा धारण करती है । द्वितीयदिन ब्रह्मघातिनीसंज्ञका और तृतीयदिन रजकी (धोबिन) संज्ञका होती है । चौथे दिन रजस्वला स्नान करने के वाद शुद्ध हो जाती है ।। २० ।।

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाऽभिस्पर्शने प्रत्यासन्नबन्धुमरणे वा स्नानं प्राप्नोति, तदा कथं कर्त्तव्यमित्यत आह,

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः !
स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्ध्येत् स आतुरः ।। २१ ।।

प.मा. - तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासो विपरिवर्त्तनीयम् । तदाहात्रिः -

'आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्ध्येत आतुरः ।।
वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाय यथाक्रमम् ।
दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' ।। इति ।

उशना[३३] अपि - 'ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ।।
चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेलाऽवगाह्यापः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ।।
दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते तु वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सा ।।
दद्याच्च शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' ।। इति ।

तथा सूतिकामरणे स्मृत्यन्तरे[३४] विशेषो दर्शितः -

'सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ।।

---

३२. कुण्डपायिसंज्ञकाः ऋत्विजः कुण्डे सोमपानं कुर्वन्ति । तच्च कर्म तेषां धर्म्यं भवति । तेषाञ्च कर्त्तव्यमयनाख्ये यागे भवति । 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिवाक्येऽस्मिन् अग्निहोत्रपदं श्रूयते । इदञ्चाग्निहोत्रपदं नित्याग्निहोत्रे सायंप्रातःकालीने यावज्जीवकर्त्तव्ये च युज्यते इति तत्प्रख्याधिकरणे निर्णीतमस्ति । तत्प्रख्याधिकरणञ्च मीमांसादर्शने प्रथमाध्याये चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणे प्रतिपादितम् । कुण्डपायिनामयनं च मीमांसादर्शने सप्तमाध्याये तृतीयपादे प्रथमाधिकरणे स्पष्टीकृतमस्ति । न च यावज्जीवाग्निहोत्रवत् कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्निहोत्रपदस्य शक्तिरिति शङ्कनीयम् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रत्वाभावात् अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भवात् अगत्या नित्याग्निहोत्रस्य धर्मः अतिदिश्यते इति सिद्धान्तः । अत एव उक्तं - 'परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयति' इति ।

३३. मिता., याज्ञ., १/२०, शु.म.,पृ. २८

३४. गरुडपु., २/४/१७२-१७३, मिता., याज्ञ., १/२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुण्यग्भिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः ।
तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद् यथाविधि' ।। इति ।

रजस्वलामरणे तु[३५], - 'पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद् विधिपूर्वकम्' ।। इति ।। २१ ।।

हि.टी. - यदि किसी आतुर (रोगी आदि) का स्नान करना निषिद्ध है, उसी समय आवश्यकता होने पर एक रोगहीन व्यक्ति रजस्वला को दशवार पुनः पुनः स्पर्श करके स्नान करने से वह रजस्वला शुद्ध हो सकती है, किन्तु रोगिणी रजस्वला हर वार स्नान के लिये वस्त्र परिवर्त्तन करे ।। २१ ।।

उच्छिष्टस्य द्विजस्यान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना शूद्रेण वा संस्पर्शे शुद्धिमाह,

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।। २२ ।।

प.मा. - उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः, उच्छिष्टश्चासावुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परित्यजेदित्यर्थः । यत्तु अत्रिणोक्तम् -

'उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणेन तु ।
दशवारं जपेत् पश्चाद् गायत्र्याः शोधनं भवेत्' ।। इति ।

तदेतदशक्तविषयम् । शुना स्पर्शे विशेषमाह संवर्त्तः -

'कृतमूत्रपुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोऽथवा द्विजः ।
श्वभिः स्पर्शे जपेद् देव्याः[३६] सहस्रं स्नानपूर्वकम्' ।। इति ।। २२ ।।

हि.टी. - एक उच्छिष्ट ब्राह्मण को दूसरा उच्छिष्टब्राह्मण यदि स्पर्श करे, अथवा एक शूद्र या कुत्ता स्पर्श करें, तब वह ब्राह्मण एक रात उपवास करके पञ्चगव्य पान करने से शुद्ध होता है ।। २२ ।।

अनुच्छिष्टस्य शूद्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे स्नानमात्रमुच्छिष्टस्य विप्रस्योच्छिष्टशूद्रस्पर्शे कृच्छ्रमित्याह,

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शे स्नानं विधीयते ।
तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।। २३ ।।

प.मा. - यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टशब्दौ शूद्रविशेषणौ श्रुतौ, तथापि विधीयमानस्नानप्राजापत्यानुसारेण विप्रेऽपि तौ योजनीयौ ।। २३ ।।

हि.टी. - उच्छिष्ट ब्राह्मण को यदि कोई अनुच्छिष्ट शूद्र स्पर्श करे तो उच्छिष्ट ब्राह्मण स्नान मात्र से शुद्ध होता है । उच्छिष्ट ब्राह्मण को यदि कोई उच्छिष्ट शूद्र स्पर्श करे, तो उच्छिष्ट ब्राह्मण प्राजापत्य अनुष्ठान करके शुद्ध होता है ।। २३ ।।

पूर्वं कांस्यस्य या शुद्धिरुक्ता तामनूद्य तत्र विशेषमाह,

भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।
सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः ।। २४ ।।

प.मा. - सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मघर्षमात्रेण शुद्धिः, किन्तु उपलेखनतापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरिभागस्य तक्षणम् । मूत्रपुरीषलेपेष्वेषैव शुद्धिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे[३७] -

३५. गरुडपु., २/४/१७५, मिता. याज्ञ., १/२० ३६. गायत्रीदेव्याः अर्थात् गायत्रीमन्त्रस्य ।
३७. आप.स्मृ., ८/१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'भस्मना शुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।
सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुद्ध्यतेऽग्न्युपलेखनैः ।।
आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुद्ध्यति' ।।इति ।२४ ।।

हि.टी. - सुरा (मद्य) के संस्पर्श में न आया हुआ कांस्य पात्र भस्म के व्यवहार से शुद्ध हो जाता है । सुरा से संस्पृष्ट होने पर वार वार अग्नि में तपाने से शुद्ध होता है ।। २४ ।।

गवाघ्रातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह,

गवाघ्रातानि कांस्यानि श्वकाकोपहतानि च ।
शुद्ध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।। २५ ।।

प.मा. - एतदेव शातातपोऽप्याह[३८],

'गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।
दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वकाकोपहतेषु च' ।।इति ।। २५ ।।

हि.टी. - जिन कांस्यपात्रों को गाय ने सूंघ लिया हो, अथवा कुत्ता या काक या शूद्र ने उच्छिष्ट कर दिया हो, उन पात्रों को दशवार क्षारद्रव्य से मार्जन करने पर शुद्ध होते हैं ।। २५ ।।

गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह,

गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।
षण्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराहरेत् ।। २६ ।।

प.मा. - अयञ्च भूनिक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अत एवाङ्गिराः[३९]-

'गण्डूषं पादशौचञ्च कृत्वा वै कांस्यभाजने ।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत्' ।।इति ।

यत्तु बौधायनेनोक्तम्[४०] - 'तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनं,
तथा मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां पुनः करणम्' इति ।

तत्र पुनः करणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ।। २६ ।।

हि.टी. - कांस्यपात्र में यदि मुखशोधन (कुल्ली) करें, या पादशोधन (पादप्रक्षालन) करे, तो उस कांस्यपात्र को भूमि को खोदाई करके गड्डा में छ महीनेतक रखकर, उसके पश्चात् भूमि में से निकालकर व्यवहार करे ।। २६ ।।

आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य शुद्धिमाह,

आयसेष्वायसानां च सीसस्याग्नौ विशोधनम् ।

प.मा. - अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन शोधनं, सीसस्य त्वग्नौ प्रविलापनम् ।अयः संघर्षणमश्मसंघर्षणस्याप्युपलक्षणम् । अत एव मार्कण्डेयपुराणम् -

---

३८. आप.स्मृ., ८/२, आपस्तम्ब इति मिता. याज्ञ, १/९०

३९. शु.सा., भा. १, पृ.४१

४०. बौधा.ध.सू., १/५/२७,४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'पात्राणाञ्च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते ।
तथाऽऽयसानां तोयेन त्वश्मसंघर्षणेन च' ।। इति ।

तोयेनेत्यल्पोपहतविषयम् ।

गजदन्तादीनां शुद्धिमाह,

दन्तमस्थि तथा शृङ्गं रौप्यसौवर्णभाजनम् ।। २७ ।।
मणिपाषाणशङ्खाश्चेत्येतान् प्रक्षालयेज्जलैः ।
पाषाणे तु पुनर्घर्षः शुद्धिरेवमुदाहृता ।। २८ ।।

प.मा. - अस्थिशब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि, शृङ्गशब्देन महिषशृङ्गादिनिर्मितं करण्डकादि । मणिपात्राणि प्रबालस्फटिकादीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्तरघर्षणं चेत्युभयं वेदितव्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविषयम् ।

तदाह मनुः[४१] - 'निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति ।
अब्जमश्ममयञ्चैव राजतं चानुपस्कृतम्' ।। इति ।

अब्जं शङ्खशुक्त्यादि । अनुपस्कृतं निर्लेपम् । यत्तु मनुनैवोक्तम्[४२] -

'तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः' ।। इति ।

तत् सलेपविषयम् । शुद्ध्यन्तराणि मुनिभिर्दर्शितानि । तत्र शातातपः -

'सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु[४३] कृष्णायसं तथा ।
रीतिकासीसलोहानि[४४] शुद्ध्यन्तेऽश्मप्रघर्षणात्' ।। इति ।

यमः - 'रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।
रीत्ययःकांस्यसीसानां भस्मना शौचमिष्यते' ।। इति ।

उशनसाऽपि - 'सुवर्णरजतताम्रत्रपुसीसकांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिर्मणिमया-
नामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिस्तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षा-
लनं, कनकमणिरजतशङ्खशुक्त्युपलानां वज्रविदलनरज्जुचर्मणाञ्चाद्भिः शौचम्' इति ।

---

४१. मनु., ५/११२ ४२. मनु., ५/१११

४३. त्रपुः - रङ्गम्, त्रपते अग्निस्पर्शेन लज्जते इव इति हलायुधे (पृ. ३४०)

४४. रीतिका - पित्तलं त्वारकूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते ।
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलाऽपि च ।।
रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः ।।
संयोजनप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः' । इति भावप्रकाशे इति हलायुधे पृ. ५६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विष्णु: - 'विण्मूत्ररेत:शवरक्तलिप्तमावर्त्तनोपलेपनतापनैर्वा त्रि:सप्तकृत्व:
परिमार्जनैर्वा भस्मना च शुद्ध्यति । तैजसानाम्' इति ।

एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिरक्षिप्रसंलेपभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।। २७-२८ ।।

हि.टी. - लोहे के पात्रों की शुद्धि दूसरे लोहपात्रों से घर्षण करने से, तथा सीसपात्रों को तपाने से शुद्धि होती है । दन्त (हाथी के दन्त), अस्थि, शृङ्ग (महिषीशृङ्गद्वारा निर्मितद्रव्य), रौप्यपदार्थ, सुवर्णनिर्मित अलङ्कारादि, ।। २७ ।।

मणिनिर्मित पदार्थ (प्रबालस्फटिकादिनिर्मित पदार्थ), शङ्खनिर्मित पात्रों की शुद्धि जल में प्रक्षालन करने से होती है । पत्थरनिर्मित पात्रों की शुद्धि जल से धोकर घर्षण करने से होती है ।। २८ ।।

भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहतौ शुद्धिमाह,

मृण्मये दहनाच्छुद्धिर्धान्यानां मार्जनादपि ।

प.मा. - दहनं सलेपविषयम् । अत एव बौधायन:[४५] -

'मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वितानामवचूर्णनम्, उच्छिष्टलेपो-
पहतानां पुनर्दहनं मूत्रपुरीषरेत:प्रभृतिभिरुत्सर्ग:' ।। इति ।

एतच्च श्वादिस्पर्शविषयम् । चण्डालादिस्पर्शे तु स्मृत्यन्तरोक्तं[४६] द्रष्टव्यम् -

'चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।
क्षालनेन विशुद्ध्येत परित्यागान्महीमयम्' ।। इति ।

मार्जनं प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा । तत्रोभयोर्व्यवस्थितविषयत्वं दर्शयति मनु:[४७] -

'अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भि: शौचं विधीयते' ।। इति ।

विष्णु:[४८] - 'अल्पस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रमुत्सृज्य शेषस्य
खण्डनप्रक्षालने कुर्यात्' इति ।

बौधायन:[४९] - 'चण्डालादिस्पर्शनेऽनेकपुरुषोधार्याणां प्रोक्षणं, मूत्रादिसम्पर्के
तन्मात्रोद्धार:, असृक्पूयादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषीकरणम्' इति ।

कश्यप: - 'प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणावगाहनै: व्रीहियवगोधूमानां विमर्शनप्रोक्षणै:
फलीकृतानां विघर्षणविदलनप्रोक्षणै: शमीधान्यानाम्' इति ।

अस्यार्थ: । अनेकपुरुषधार्य्याणां व्रीहियवगोधूमानां यथाक्रमं प्रोक्षणपर्य्यग्निकरणावगाहनै: शुद्धि: । अवगाहनं प्रक्षालनम् । व्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विमर्शनेन । विमर्शनं कराभ्यां घर्षणम् । खण्डनेन शुक्तीकरणं शमीधान्यानां मुद्गादीनां, अनेकपुरुषधार्य्याणां घर्षणेन । आदिपुराणे[५०] -

'गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पशुमानुषे ।
अभोज्य: स्यात्तदा व्रीहिधातुद्रव्यस्य संग्रहे ।।

४५. बौधा. ध.सू., १/४/६/४-५
४६. मिता., याज्ञ.स्मृ., १/१८७
४७. मनु., ५/११८
४८. शु.प्र., पृ. १२२
४९. शु.प्र., पृ. १२२
५०. शु.प्र., पृ. १३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृण्मयेनावगुप्तानां मध्ये पुरि वतिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न दोषो मनुरब्रवीत् ।।
ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थानस्थाने च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ।।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन्' । इति ।

वेण्वादीनामेकैकस्याल्पोपहतानां महोपहतानां चैकविधां शुद्धिमाह,

वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।। २९ ।।
और्णनेत्रपटानाञ्च प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।

प.मा. - वेणुशब्देन वेणुकार्य्याणि कटव्यजनादीनि गृह्यन्ते । वल्कलचीराण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षौमं दुकूलम् । क्षौमकार्पासवासांसि प्रसिद्धानि । और्णः कम्बलः । नेत्रपटा अरण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगादयः । अस्याश्चाल्पविषयशुद्धित्वं देवलो[५१] दर्शयति - 'और्णकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलकाः ।
अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ।।
तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्चोदकैर्द्विजैः ।
धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षीरानुगैरपि' ।। इति ।

एकैकस्य लेपोपहतौ याज्ञवल्क्य[५२] आह,
'सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्धत्याविककौशिकम् ।
सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ।।
सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकाच्च मृण्मयम्' ।। इति ।

आविकं कम्बलः, कौशेयं कृमिकोषोत्थं, अंशुपट्टं नेत्रपट्टः, अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि, कुतपः पार्वतेयच्छागरोमनिर्मितः कम्बलविशेषः । मनुरपि[५३] -
'कौशेयाविकयोर्माषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ।।
क्षौमवत् शङ्खशृंगाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा' ।। इति ।

अङ्गिरा[५४] अपि - 'शौचमाविकरोम्णान्तु वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यति' ।। इति ।

अत्र च रेतःस्पर्शो लेपरहितो विवक्षितः ।। २९-३० ।।

हि.टी. - मिट्टी के पात्रों की अग्नि में जलाने से और धान्यपदार्थों को जल से प्रक्षालन (धोने से) करने से शुद्धि होती है । बाँसनिमिति पात्र, वल्कल, कार्पासनिर्मित वस्त्र, ।। २९ ।।

---

५१. शु.सा., भा. १, पृ. ३४, ३५
५२. याज्ञ.स्मृ., १/१८६-१८७
५३. मनु., ५/१२०-१२१
५४. शु.सा., भा. १, पृ. ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुञ्जादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह,

मुञ्जोपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचर्मणाम् ।। ३० ।।
तृणकाष्ठस्य रज्जूनामुदकाभ्युक्षणं मतम् ।

प.मा. - मुञ्जो रशनादिप्रकृतिभूतस्तृणविशेषः, तेन सम्पादितो विष्टरादिरुपस्करः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षणस्योक्तत्वात्तेनैव शूर्पशुद्धिरभिहिता, तथापि तण्डुलफलीकरणादौ तल्लेपस्य लग्नत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्का भवति, तन्मा भूदिति पुनरिह ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहेतुर्वल्कलविशेषः, तेन तद्विकाराः, सर्वेऽपि विवक्षिताः । फलमाम्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तृणञ्च काष्ठञ्च तृणकाष्ठम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शाकमूलादीन्युपलक्ष्यन्ते । अत एव याज्ञवल्क्यः[५५] -

'शाकमूलफलादीनां वासो विदलचर्मणाम् ।
पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते' ।। इति ।

तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनञ्च, तदुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् । अत एव मनुना[५६] धान्यं दृष्टान्तितम् -

'चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते' ।। इति ।

काश्यपोऽपि - 'तृणकाष्ठरज्जुमञ्जुचर्मवेणुविदलफलपत्रमूलादीनां चैलवत् शौचं,
मृद्दारुचर्मणाञ्चात्यन्तोपहतानां त्यागः' इति

ब्रह्माण्डपुराणे - 'शवविण्मूत्रशुक्रैस्तु दूषितञ्च मृदम्बुभिः ।
शोध्यादौ शोधनीयञ्च गोमूत्रक्षारवारिभिः ।।
रज्जुवल्कलपत्राणाञ्चमसानाञ्च चर्मणाम् ।
कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोबालैर्घर्षणं पुनः' ।। इति ।

व्यासोऽपि - 'वस्त्रं मृदम्भसा शुद्धं रज्जुर्वैदलमेव च ।
रज्ज्वादिकञ्चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च' ।। इति ।

उशनाऽपि - 'मूलफलपुष्पभूमितृणदारुपलालधान्यानामभ्युक्षणम्' इति ।

यत्तु बौधायनेनोक्तम्[५७] - 'कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः' इति ।

पैठीनसिरपि - 'रौरवाद्यजिनानां बिल्वतण्डुलवत्' इति ।

तत् नूतनचर्मविषयम् ।। ३०-३१ ।।

हि.टी. - रेशमनिर्मितवस्त्र, पट्ट-टसरनिर्मितवस्त्रों और शणपट्टों की शुद्धि जलसे प्रक्षालन करनेपर होती है । मुञ्ज (तृणविशेष), उपस्कर (झाडू आदि), सूप (छाज), सन की रस्सी, फल और चर्म की, ।। ३० ।।

सतूलशय्यादीनां शुद्धिमाह,

तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।। ३१ ।।
शोषयित्वाऽर्कतापेन प्रोक्षणाच्छुचितामियुः ।

---

५५. याज्ञ.स्मृ., १/१८२-१८३ ५६. मनु., ५/११९
५७. बौधा.ध.सू., १/५/८/३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - तूलं शाल्मलीफलादिजन्यं, तेन निर्मिता शय्या तूलिका । आदिशब्देनासनोपाश्रयादीनि गृह्यन्ते । उपधानमुत्शीर्षकम् । तूलिकादीनि चोपधानञ्च तूलिकाद्युपधानानि । रक्तवस्त्रं माञ्जिष्ठम् । आदिशब्देन कौसुम्भहारिद्रादीनि । एतेषाममेध्यादिलेपरहितोपहतौ आतपशोषणं प्रोक्षणञ्च । एतच्च करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अत एव देवलः[५८] -

'तूलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
शोधयित्वा तथा किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ।।
पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत्' ।। इति ।

सलेपोपहतौ स एवाह[५९] - 'अल्पशौचे भवेच्छुद्धिः शोषणप्रोक्षणादिभिः ।
तान्येवामेध्ययुक्तानि जह्यात् क्षारापयानि चेत् ।।
तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्' ।। इति ।

निर्लेपकौसुम्भादौ षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्[६०],

'कुसुम्भकुङ्कुमै रक्तं तथा लाक्षारसेन वा ।
प्रोक्षणेनैव शुद्ध्येत चण्डालस्पर्शने सति' ।। इति ।

शङ्खोऽपि[६१] - 'कुसुम्भकुङ्कुमानाञ्च और्णकार्पासयोस्तथा ।
प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्मनुः' ।। इति ।। ३१-३२ ।।

हि.टी. - तृण, काष्ठ, रस्सियों की शुद्धि जल प्रोक्षण करने से होती है । तूलिका, उपधान (तकिया), रक्तवस्त्र (रङ्गे हुये वस्त्र) प्रभृतियों की, ।। ३२ ।।

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्वर्णिता । इदानीं श्वादिभिरेव मार्जारादिभिरप्युपहते शङ्काप्रसक्तावपवदति,

मार्जारमक्षिकाकीटपतङ्गकृमिदर्दुराः ।। ३२ ।।
मेध्यामेध्यं स्पृशन्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ।

प.मा. - मेध्यञ्चामेध्यञ्च मेध्यामेध्यम् । यद्यपि मार्जारादय उभयं स्पृशन्तो वर्त्तन्ते, तथापि मेध्यं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ।। ३२-३३ ।।

हि.टी. - धूप में सुखाकर जल प्रोक्षण (छिडक देने से) करने से शुद्ध हो जाती है । बिल्ली, मक्खी, कीट, पतङ्ग, कृमि और मेंढ़क, ये पवित्र और अपवित्र वस्तु दोनों का स्पर्श करते है, तब भी इनके स्पर्श से द्रव्य उच्छिष्ट या अशुद्ध नहीं होता है, ऐसा मनुजी ने कहा है ।। ३२ ।।

भूमिस्पृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,

महीं स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।। ३३ ।।
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ।

प.मा. - पादप्रक्षालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्बिन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता बिन्दवः सम्भाषणे शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहो भोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हार्य्यः, तत् सर्वं नाशुचितापादकम् ।। ३३-३४ ।

---

५८. शु.म.पृ. ४, शु.सा.भा. १, पृ. ३५
५९. मिता., याज्ञ. १/१८६
६०. शातातप इति शु.प्र., पृ. १२०
६१. शु.प्र., पृ. १२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - धरती में गिरकर जल आने से और आपस में सम्भाषण के समय मुँह से निकले हुये थूक के कण पड़ने से अशुद्ध नही होता है । भोजन के समय वार वार ग्रास लेने से और भुक्तोच्छिष्ट स्नेहद्रव्य भी उच्छिष्ट नहीं माने जाते हैं । ऐसा मनुजी ने कहा है ।। ३३ ।।

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशङ्कामपवदति,

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।
मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ।। ३४ ।।

प.मा. - ताम्बूलञ्च इक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम् । पूर्ववचनोक्तोऽपि भुक्तस्नेहोऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः । मधुपर्को यज्ञविवाहादौ दध्यादिभक्षणम् । सोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ।। ३४-३५ ।।

हि.टी. - धर्म के अनुसार पान, ईंख, फल के भक्षण में, तेल, सुगन्धि (चन्दन, कुङ्कुम, कस्तूरी आदि में) द्रव्यों में, मधुपर्क और सोमलता का रस, इनमें उच्छिष्टदोष नहीं होता है ।। ३४ ।।

रथ्योदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,

रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ।। ३५ ।।

प.मा. - पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृक्षवेदिकादीनि । निर्दिष्टानामेतेषां चण्डालादिस्पर्शेऽपि वाय्वातपाभ्यां शुद्धिः । तथा च याज्ञवल्क्यः[६२]-

'रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ।।
पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ।। इति ।

बौधायनोऽपि[६३] - 'आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च' ।। इति ।

उपरिभागस्पर्शे शङ्खः[६४] आह -

'रथ्याकर्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा पुनः ।
नाभेरूर्द्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

अधोभागस्पर्शे यम आह - 'न कर्दमन्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।
जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्मृत्तिका स्मृता' ।। इति ।। ३५ ।।

हि.टी. - रास्ते का कीचड और जल, नौका, मार्ग और तृण, ये सब धूप और वायु लगने से शुद्ध होते हैं । इस प्रकार पकी हुई इँटों की राशि, ये सब धूप (सूर्य के किरणों ने) और वायु के स्पर्श से शुद्ध होते हैं ।। ३५ ।।

उदकपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति,

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ।। ३६ ।।

---

६२. याज्ञ.स्मृ., १/१९४, १९७ ६३. बौधा.ध.सू., १/६/९/७
६४. शु.प्र., पृ. १५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - कमण्डल्वादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदकधारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाशुचिप्रदेशाद्वायुनोत्थापिता अपि रेणवः स्पर्शार्हाः । पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावे योषिदादयः शुद्धाः । रेणुशुचित्वं रासभादिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह शातातपः[६५]-

'रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।
अन्यत्र रासभाजाविश्वसमूहान्त्यवाससाम्' ।। इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि[६६] - 'श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् ।
अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते' ।। इति ।

गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः । तदाहोशना -

'गवाश्वरथयानानां प्रशस्ताः रेणवः सदा' । इति ।

विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः[६७] -

'रश्मिरग्नी रजच्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः ।
विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्नवने शुचिः' ।

विप्रुषो नीहारबिन्दवः । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे शुचयः । वत्स अधोगतक्षीराकर्षणे शुद्धः । वत्सन्यायो बालस्तन्यपानेऽप्यवगन्तव्यः । तथा च वसिष्ठः[६८] -

'श्वहताश्च मृगा मेध्याः पातितं च द्विजैः फलम् ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत्' ।। इति ।

उशना - 'गौर्मेध्या पृष्ठे पुरस्तादजादयः स्त्रियः सर्वतोहृदयमासामशुचिः' ।। इति ।

बृहस्पतिरपि[६९] - 'पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्' ।। इति ।

सुमन्तुः[७०] - 'स्त्रीबालमशकमक्षिकामार्जारमूषिकाच्छायाऽऽसनशयनयानाम्बुविप्रुषो नित्यं मेध्याः' इति ।

बृहस्पतिहारीतौ[७१] - 'मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' इति ।

शङ्खः[७२] - 'मार्जारश्चंक्रमे शुचिः' इति ।

मनुः[७३] - 'नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः' ।। इति ।

यमः[७४] - 'आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं क्षुरम् ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ।।

---

६५. शु.म.पृ. ८, शु.प्र.पृ. १०९
६६. मिता., याज्ञ.स्मृ., १/१९३
६७. याज्ञ.स्मृ., १/१९३
६८. वसि.ध.सू., ३/४६
६९. शु.प्र., पृ. ११२
७०. शु.प्र., पृ. १०८
७१. देवल इति शु.म., पृ. ८
७२. शङ्खस्मृ., १६/१४, शु.प्र.पृ. ११०
७३. मनु., ५/१२८, शु.म., पृ. ७
७४. शु.प्र., पृ. १०८, १०९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोरजो विप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः कुशाः ।
अश्वो हस्ती रणच्छत्रं रश्मयश्चन्द्रसूर्ययोः ।।
भूमिरग्निरजोवायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः ।।
आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ।।
नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
प्रश्नोत्तरे शुचिर्बिन्दुः श्वामृगग्रहणे शुचिः' ।। इति ।

पैठीनसिरपि[७५] - 'स्त्रीमुखं रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः' इति ।

वसिष्ठात्रिबौधायनशातातपाः[७६] -

'स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः' इति ।

मनुः[७७] - 'श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः' ।। इति ।

देवलः - 'तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा । भस्म क्षौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपा[७८]स्तिलाः ।।
अपामार्गशिरीषार्कपद्ममामलकं मणिः । माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।।
अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः । पलाशखदिराश्वत्थास्तुलसी धातकी वटः ।।
एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्यकव्ययोः । पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम् ।।
अकश्मलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ।।
अग्नेर्वृषलयुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि । श्वपाको वृषलो भोक्तुं ब्राह्मणाग्निं च नार्हति ।।
चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् ।।
अग्राह्या मृद्भवेच्छुद्धा श्लक्ष्णा विण्मूत्रदूषिता' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि[७९] - 'ग्रामाद्दण्डशतं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् ।
भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्याद्यत्र लेपो न दृश्यते' ।। इति ।

लेपे तु याज्ञवल्क्य[८०] आह -

'भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात् कालाद् गोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात्' ।। इति ।

---

७५. शु.प्र., पृ. १०८ ७६. बौधा. ध.सू., १/६/९/२ ७७. मनु., ५/१३१

७८. कुतपस्यार्थः मत्स्यपुराणे दर्शितः यथा -
मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।।
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः ।। (२२/८६, ८७)

७९. शु.प्र., पृ. १०१ ८०. याज्ञ.स्मृ., १/१८८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यमोऽपि[८१] - 'खननात् सरणाद् दाहादभिवर्षेण लेपनात् ।
गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमि: शुद्ध्यति सप्तधा' ।। इति ।

देवलस्त्वमेध्यदुष्टमलिनत्वभेदैस्त्रिविधामशुद्धिं तद्विशुद्धिञ्च विशदयति[८२],

'यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यते नर: ।
चण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गति: ।।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्त्तिता ।
श्वसूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ।।
अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ।
पञ्चधा च चतुर्द्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ।।
दुष्टाऽपि सा त्रिधा द्वेधा शुद्ध्यते मलिनैकधा' ।।

तत्र पञ्चविधा शुद्धिर्मनुना[८३] दर्शिता,

'सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवाञ्च परिवासेन भूमि: शुद्ध्यति पञ्चधा' ।। इति ।

एतेष्वेव पञ्चविधेषु यथायोगं चातुर्विध्यादिकं योजनीयम् । यद्वा दहनादय: पञ्चविधा देवलोक्ता: द्रष्टव्या: ।

'दहनात् खननाच्चैव उपलेपनधावनात् ।
पर्जन्यवर्षणाद् भूमे: शौचं पञ्चविधं स्मृतम्'[८४] ।। इति ।

गृहशुद्धिं संवर्त्त आह[८५] - 'गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्त:स्थशवदूषणे ।
संप्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ।।
गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
गोमयेनोपलिप्याथ धूमैराघ्रापयेद् बुध: ।।
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिणा ।
सर्वमभ्युक्षयेद् वेश्म तत: शुद्ध्यत्यसंशयम्' ।। इति ।

बौधायन: - 'उद्‌बन्धशवोपघाते वेश्मनो भित्तितक्षणम्' इति ।

देहविषये शुद्ध्यशुद्धी विभजते मनु:[८६] -

'ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि नित्यश: ।
यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युता: ।।
विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्यादियमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशेष्वपि' ।। इति ।

---

८१. शु.प्र., पृ. १००
८२. मिता., याज्ञ., १/१८८
८३. मनु., ५/१२४
८४. शु.प्र., पृ. ९९
८५. शु.प्र., पृ. १००-१०१
८६. मनु., ५/१३२, १३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र च कर्णविट्प्रभृतिषूत्तरेषु षट्सु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम् ।

'आददीत मृदोऽपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये ।
उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केवलाभिस्तु शुद्ध्यति' ।।

इति स्मृत्यन्तरवचनात् । मृदम्भसोरियत्तामाह मनुः[८७] -

'यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु' ।। इति ।

विद्यमानाऽप्युपहतिर्यत्र न दृष्टा, तत्र तद्दर्शनात् पूर्वं शुद्धमेव तद्वस्तु । तदाह स[८८] एव -

'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[८९] - 'वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमदृष्टञ्च सदा शुचि' ।। इति ।। ३६ ।।

हि.टी. - निरन्तर वहती हुई जलधारा अशुद्ध नही होती है । पवन से उड़ाई हुई धूलि अशुद्ध नही होती है । वैसे ही वृद्ध, स्त्री और बालक, ये भी कभी दूषित नहीं होते है ।। ३६ ।।

येयं पूर्वोक्ता शुद्धिः, सा सर्वाऽप्यनापद्विषयेत्यभिप्रेत्याह,

देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।
रक्षेदेव स्वदेहानि पश्चाद्धर्मं समाचरेत् ।। ३७ ।।

प.मा. - देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परगृहाद्यवस्थानम् । व्याधयो ज्वरादयः । व्यसनानि स्वामिकोपादिजनितानि । एतेषु प्राप्तेषु श्रद्धाजाड्येन शुद्ध्यशुद्धी न विचारयितव्ये, किं तर्हि शुचिभिरशुचिभिर्वा द्रव्यैरात्मपुत्रकलत्रादीनां यथा रक्षा भवति तथा कृत्वा शान्तायामापदि पश्चाद् द्रव्यशुद्ध्यादिरूपं शास्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् ।। ३७ ।।

हि.टी. - देश में विप्लव के समय में, विदेश में, रोग में और दुःख के समय में, पहले शरीर की रक्षा करनी चाहिये, उसके वाद धर्म के विषय में चिन्ता करें ।। ३७ ।।

रक्षेदेव स्वदेहादीत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति,

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन च ।
उद्धरेद् दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ।। ३८ ।।

प.मा. - शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः, तद्विपरीतो धर्मो दारुणः, स्तन्यपानमांसभक्षणादि । तयोर्मध्ये येन केनापि व्याध्यादिभिर्दीनमात्मानमापद्भ्यः उद्धृत्य समर्थो व्याध्यादिरहितो यथाशास्त्रं धर्ममाचरेत् ।। ३८ ।।

हि.टी. - विपत्ति के समय में, जिस किसी मृदु अथवा कठोर धर्म से अपने आत्मा को पहले उद्धार करे । उस के वाद सामर्थ्य होने से धर्म का आचरण करना चाहिये ।। ३८ ।।

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डोक्तविहितानुष्ठानप्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः । प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधिनिषेधातिक्रमसमाधानरूपोऽपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि शान्तापदेवाधिकारीत्याह,

---

८७. मनु., ५/१२६ ८८. मनु., ५/१२७
८९. याज्ञ.स्मृ., १/१९१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आपत्काले तु निस्तीर्णे शौचाचारन्तु चिन्तयेत् ।
शुद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ।। ३९ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ द्रव्यशुद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ।। ७ ।।

प.मा. - शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः । शुद्धिमित्यनेन प्रायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मो निर्दिष्टः । शुद्धो यथा भवति, तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युपसंहारः । उक्तं द्विविधमपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत्, न त्वापन्नः । एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य[१०] आह, - क्षात्रेण कर्मणा जीवेद् विशां वाऽप्यापदि द्विजः ।
निस्तीर्य्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् सुधीः' ।।इति ।। ३९ ।।

आख्याय सप्तमेऽस्मिन्नध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।
सैषा माधवविभुना व्याख्यायि पराशरस्मृतौ विदुषा ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज - वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां सप्तमोऽध्यायः ।। ७ ।।

हि.टी. - विपत्ति के समय उपस्थित होने पर शुद्धिविचार नहीं किया जाता । उस समय पहले जिस किसी प्रकार अपने को रक्षा करना आवश्यक होता है । इसलिये विपत्काल में शौचाचार की चिन्ता नहीं करनी चाहिये । विपत्ति के वाद या रोगावस्था से सुस्थ होने के वाद शुद्धि की जानी चाहिये और धर्माचरण में मन लगाना चाहिये ।। ३९ ।।

इस प्रकार पराशर स्मृति के सप्तमाध्याय में द्रव्यशुद्धिविषय वर्णित हुआ ।। ७ ।।

---

१०. याज्ञ.स्मृ., ३/३५

✿✿✿

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अष्टमोऽध्यायः

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते 'शुद्धिं समुद्धरेदि' त्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिप्रायश्चित्तरूपश्चतुर्थादिषु त्रिष्वध्यायेषूपवर्णितः । अथावशिष्ट उपवर्णनीयः । षष्ठाध्याये च वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपीत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बहुवक्तव्यसद्भावादुपपातकविशेषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवक्षुरादौ मुनिविप्रतिपत्तिं सूचयितुं पृच्छति,

गवां बन्धनयोक्त्रेषु भवेन्मृतिरकामतः ।
अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।। १ ।।

प.मा. - योक्त्राणि पाशाः, बन्धनार्थानि योक्त्राणि बन्धनयोक्त्राणि । तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सञ्चरणादिना गलनिरुद्धानां कथंचित् मृतिर्भवेत् । मा चाकामकृता, पुरुषेण तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतयितुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते, न तु सर्वैः ।

तदाह मनुः[१] - 'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्' ।। इति ।

जाबालिरपि - 'अकामकृतपापानां ब्रुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् ।
कामकारकृतेऽप्येके द्विजानां वृषलस्य च' ।। इति ।

देवलोऽपि - 'यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मनीषिभिः ।।
विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।
तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्रं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ।।
अभिसन्धिकृते पापे सकृद्वा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृतेऽपि च' ।। इति ।

बौधायनस्तु[२] कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह,
'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ।।
मतिपूर्वं हते तस्मिन् निष्कृतिर्नोपलभ्यते' ।। इति ।

छागलेयोऽपि - 'प्रायश्चित्तमकामानां कामात् प्राप्तौ न विद्यते' ।। इति ।

अङ्गिरास्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह,
'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं शुद्धिपूर्वके' ।। इति ।

एवञ्च कामकृते विप्रतिपत्तावपि अकामकृते तदभावात्तादृशः सर्वसम्मतो मुख्याधिकारी । अत्रेदं विचार्य्यते । भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनीनामविवादः, कामकृतस्य तूक्तरीत्या मुनिविप्रतिपत्तौ को निर्णय इतीदं विचार्यते ।

---

१. मनु., ११/४५ २. बौधा.ध.सू., २/१/६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र केचिन्निर्णयमाहुः । द्विविधा हि पापस्य शक्तिः । नरकोत्पादिका, व्यवहारनिरोधिका चेति । अतस्तन्निवर्त्तकस्य प्रायश्चित्तस्यापि शक्तिर्द्विधा भिद्यते । नरकनिवारिका, व्यवहारजननी चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकनिवारणाभावोऽभिप्रेतः, सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी शक्तिरभिप्रेता । अयञ्च निर्णयो याज्ञवल्क्येन[३] विस्पष्टमभिहितः,

'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते' ।। इति ।

अस्यायमर्थः । यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं, तद्विहितैर्द्वादशवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत्, स पुमान् शिष्टैर्व्यवहार्य्यः केवलमिह लोके भवति, न तु तस्य नरकापादकमेनः प्रायश्चित्तैरपैति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तं पापस्य काञ्चिच्छक्तिमपनुदति काञ्चिन्नेत्यर्द्धजरतीयं प्रसज्येत । न हि कुक्कुट्या एको भागः पच्यते, अपरो भागः प्रसवाय कल्पते इति क्वचिद्दृष्टम् । न । वचनादर्द्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् । 'किं हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकंमन्यः पापशक्तिं प्रायश्चित्तशक्तिं च केन दृष्टान्तेन समर्थयीत । वचनञ्च कामकृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति[४],

'विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं भवेत्' इति ।

अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति । यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते, तस्य बुद्धिपूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । तत्र शातातपः -

'अकामावाप्तौ प्रायश्चित्तं, कामकारकृते त्वात्मानमवसादयेत्' इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि[५] - 'यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन ।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ।। इति ।

मनुरपि[६] - 'प्रास्येदात्मानमग्नौ वा सुसमिद्धे त्ववाक्शिराः ।
लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः' ।। इति ।

तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातनिवृत्तिः, व्रतचर्य्यया तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

अपरे पुनरेवमाहुः । यदुक्तं, मरणान्तिकप्रायश्चित्तेन नरकनिवृत्तिरिति, तत्तथैव युक्तम् । यदुक्तं, व्रतचर्य्यया व्यवहारसिद्धिरेव, न तु नरकनिवृत्तिरिति, तद्विपर्येति । चीर्णव्रतस्य नरकस्तावन्निवर्त्तते, इह लोके तु तस्य न शिष्टैः सह व्यवहारोऽस्ति । एतच्च 'अव्यवहार्य्यः' इति याज्ञवल्क्यवचने पदं च्छित्वा योजनीयम् । कामतश्चेत् पापं कृतं, स पापी कृतप्रायश्चित्तोऽप्यव्यवहार्य्य इह लोके जायते । तच्चाव्यवहार्य्यत्वं वचनबलादवगन्तव्यं, वचनञ्च मानवमेतत्[७],

'बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।
शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्' ।। इति ।

अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातकिनः शुद्धा अपि परलोके, शिष्टैरिह बहिष्कार्याः । ननूपपातकिनामपि कृतप्रायश्चित्तानां बहिष्कार एवोचितः । तथा वैयासिकं न्यायसूत्रम्[८] - 'बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च' इति । अस्यायमर्थः । यद्युपपातकं यदि वा महापातकं,

---

३. याज्ञ.स्मृ., ३/२२६
४. मिता. याज्ञ., ३/२२६, प्रा.म., पृ. १२
५. प्रा.म., पृ. १२
६. मनु., ११/७३
७. मनु., ११/१९०
८. ब्र.सू., अ. ३, पा. ४, सू. ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उभयथाऽपि कृतप्रायश्चित्ताः शिष्टैः बहिष्कार्याः । 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि[९]' इति निन्दास्मृतेः । शिष्टाचाराच्चेति । मैवम् । अयं हि बहिष्कार ऊर्ध्वरेतोविषयः, न तु गृहस्थविषयः । ऊर्ध्वरेतोविचाराणामेव तत्र प्रस्तुतत्वात् । इदञ्च कौशिकेन स्पष्टीकृतम् -

'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीर्णिनाम् ।
शुद्धानामपि लोकेऽस्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते' ।। इति ।

तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापातकानामुपपातकानां चास्त्येव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ।। १ ।।

हि.टी. - यदि गौ-बैल बाँधते या जोतते समय या विना किसी कारण के खुण्टे पर ही मृत्यु हो जाय तो इस अनचाहे पाप का प्रायश्चित्त क्या हो सकता है ? ।। १ ।।

प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति सेतिकर्त्तव्यताकस्य प्रायश्चित्तस्य पृष्टत्वात् परिषदुपसत्तिरूपामाद्यामितिकर्त्तव्यतामाह,

वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।
स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ।। २ ।।

प.मा. - नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थं हृदि निधाय तद्व्यावृत्तिसमर्थैर्विशेषणैः परिषद्योग्या ब्राह्मणा विशिष्यन्ते । यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं समर्थाः, तथापि 'शुनाऽऽलीढं हविर्यथा' इति न्यायेन अनधीतवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं न पापापनोदनक्षमम् । तस्मात् स्वकर्मनिष्ठान् वेदपारङ्गतानुपेत्य तेषामग्रे चिकीर्षितप्रायश्चित्तनिमित्तं पापमशेषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुपसत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा[१०] अपि स्पष्टं दर्शयति,

'अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् । उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ।।
सद्यो निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत् पापं परिषद् यत्र विद्यते ।।
संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्य्यविनिश्चयः । प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ।।
कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्द्धते । स्वल्पं वाऽथ प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ।।
ते हि पापकृतां वैद्या हन्तारश्चैव पाप्मनाम् । व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ।।
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने ह्रीमान् सत्यपरायणः । मृदुरार्जवसम्पन्नः शुद्धिं याचेत मानवः ।।
सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः । क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा ततः परिषदं व्रजेत् ।।
उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् । गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ।। इति ।। २ ।।

हि.टी. - इस प्रश्न का उत्तर देते हुए पराशरजी ने कहा - वेद वेदाङ्ग और धर्मशास्त्रको जाननेवाले विप्रोक्त षट् कर्म में लगे हुये विद्वान् ब्राह्मणों से अपना पाप निवेदन करना चाहिये ।। २ ।।

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषत्त्वं निषेद्धुं तेषां स्वरूपमाह,

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्ययोः ।
अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ।। ३ ।।

---

९. पूर्णं वचनं यथा -
'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा' ।। इति ।

१०. अङ्गि.स्मृ., उत्त. २/१-८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - तत्सवितृवरेण्यमिति सवितृप्रतिपादकत्वात् सावित्री, णिकारयकारयोर्विश्लेषेण चतुर्विंशत्यक्षरत्वाद् गायत्री । 'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री' इति श्रुतेः[११] । सावित्र्यादीनामज्ञानान्न मुख्या ब्राह्मणाः । ब्रह्म वेदः, तमधीत्यार्थं चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति, मुख्यास्ते ब्राह्मणाः । तदाहाङ्गिराः[१२] - 'जन्मशारीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।
धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते' ।। इति ।

ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति, दूरे तदनुष्ठानं ते विशिष्टमातापितृजन्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति, न तु यथोक्तब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अत एव, याजनाध्यापनादिजीवनहेत्वसम्भवाज्जीवनाय कृषिं कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्मणशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह, - 'ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी यः सोऽब्राह्मण इति स्मृतः' ।। इति ।

नामधारकब्राह्मणब्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणब्रुवश्च चतुर्विंशतिमते दर्शितः[१३] -

'गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः ।
नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः' ।। इति ।। ३ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण सावित्री या गायत्री नहीं जानते तथा सन्ध्योपासन या अग्निहोत्र नहीं जानते अर्थात् अनुष्ठान नहीं करते है, केवल कृषिकर्म के द्वारा जीविकानिर्वाह करते हैं, वे ब्राह्मण केवल नामधारक ब्राह्मण होते हैं ।। ३ ।।

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञानेऽपि परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह,

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ।। ४ ।।

प.मा. - सौम्यप्राजापत्यादिव्रतहीना[१४] अव्रताः । अनधीतवेदा अमन्त्राः । नन्वध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषत्त्वमस्ति, 'एको वाऽध्यात्मवित्तमः' इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषत्त्वाभावेऽपि चतुर्णां परिषत्त्वं स्मर्य्यते, 'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिषत्' इति । अनयैव दिशाऽध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषत्त्वाभावेऽपि शतसहस्रादिसंख्यायुक्तानां परिषत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य, तन्निवारणाय, सहस्रशः समेतानामित्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवन्नास्तिकादीनामपि परिषत्त्वं नास्ति । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते -

'वेदपाठाद्यनियता धर्मशास्त्रविवर्जिताः ।
परिषत्त्वं न तेषां स्यान्नास्तिकानां विशेषतः ।।
अनाहिताग्नयोऽज्ञानात् केवलं वेदपारगाः ।
पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषत्त्वं न विद्यते ।।
शास्त्राज्ञा दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः ।
हैतुकाः भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः' ।। इति ।। ४ ।।

---

११. पिङ्गलछन्दःशास्त्रानुसारं तृतीयाध्याये तृतीयसूत्रे 'गायत्र्या वसवः' इति कथितमस्ति । अस्मिन् छन्दसि पादत्रयं विद्यते । प्रतिपादं चाष्टाक्षराणि विद्यन्ते । अत आहत्य चतुर्विंशत्यक्षराणि भवन्ति । तत्रैव तृतीयाध्यायस्य द्वितीयसूत्रे 'इयादिपूरणः' इत्यत्र कथितमस्ति यत् यत्र गायत्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः सा पूरयितुं शक्यते इति ।

१२. आङ्गि.स्मृ., उत्त. ४/९

१३. व्यासस्मृ., ४/४२

१४. गृह्यसूत्रादिषु वेदव्रतरूपेण सौम्यप्राजापत्यादीनि वेदाध्ययनार्थानि व्रतानि प्रसिद्धानि सन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - जो ब्राह्मण व्रतानुष्ठान न करता है, जिसको मन्त्रज्ञान न हो, ब्राह्मणजातिमात्र से ही जीविका करनेवाला, वैसे हजारों ब्राह्मण इकट्ठे होने से भी परिषत् नही बन सकती ।। ४ ।।

पूर्वं धर्मशास्त्रं विजानतामिति विशेषणेन तद्विज्ञानरहितस्य प्रायश्चित्तवक्तृत्वं नास्तीति यदर्थात् सूचितं, तदेवात्र श्लोकद्वयेन प्रपञ्चयति,

यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तॄनधिगच्छति ।। ५ ।।
अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।
प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः किल्विषं परिषद् व्रजेत् ।। ६ ।।

प.मा. - अज्ञानं द्विविधं, सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्णयकौशलाभावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्यापरिज्ञानमेकम् । वृद्धव्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्रापरिशीलनमपरम् । तदुभयमभिलक्ष्य श्लोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्द्येन सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डितंमन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषमजानन्तः । तादृशाः पुरुषा यत् पापमुद्दिश्य धर्मं प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति, तत्पापं शतगुणं भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तॄन् प्राप्नोति । अङ्गिराश्चैतदेवाह[१५],

'यस्तु धर्ममजानद्भिः प्रायश्चित्तं सभांगतैः ।
तत्पापं शतधा भूत्वा दातॄनेवोपतिष्ठति' ।। इति ।

प्रायश्चित्ती अन्यथाकारित्वात्र शुद्ध्यति । यस्तु धर्मशास्त्रपाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतोऽवगत्य निर्दिशति, तत्र यथाशास्त्रानुष्ठातृत्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति, स तु वक्ता किल्विषं व्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायकवचनस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । उदाहृत्यैव वचनं प्रायश्चित्तं निर्देष्टव्यमिति हि पूर्वमुक्तम्,

'ऋषिवक्त्रोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः' इति ।

अङ्गिरा[१६] अपि - 'वचः पूर्वमुदाहार्य्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम्' ।।
न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् ।
प्रज्ञानेनैव विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्' ।। इति ।। ५-६ ।।

हि.टी. - धर्म को न जाननेवाले, अज्ञानी, मूर्ख और धर्मशास्त्र को न जाननेवाले अज्ञानबुद्धि से जो कुछ कहते हैं (उपदेश करते हैं), वह पाप सौगुना होकर उन कहनेवालों (वक्ताओं को) को प्राप्त होता है ।। ५ ।।

धर्मशास्त्रों के ज्ञान न होनेपर भी जो प्रायश्चित्तोपदेश करता है, उससे प्रायश्चित्त करनेवाला (पापी) तो शुद्ध हो जाता है, किन्तु उसका पापफल परिषत् के सभ्यों को भोगना पडता है ।। ६ ।।

धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशलस्य च सद्भावेऽप्यनवधानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैश्चतुरैः सह संवादोऽपेक्षित इत्यभिप्रेत्याह,

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि यं ब्रूयुर्वेदपारगाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ।। ७ ।।

---

१५. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ६/१५ १६. अङ्गि.स्मृ., उत्त., १/७, ९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - बहूनामन्योन्यसंवादेन यो निश्चितः, स एव धर्म इति विज्ञेयः, इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसंख्याकवचन-पाठपुरःसरमभिहितोऽपि विसंवादशङ्कया अनिराकृतत्वान्नासौ धर्मत्वेन स्वीकार्य्यः ।। ७ ।।

हि.टी. - वेदज्ञानसंपन्न तीन या चार मनुष्य जो भी कहें उसको धर्म के रूप में मानना चाहिये । लेकिन वेदज्ञानरहित हजारों भी जो कहे, उसको धर्म नहीं समझना चाहिये ।। ७ ।।

सत्यपि त्रिचतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णेष्वनेकेषु धर्मशास्त्रेषु क्वापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्देशवेलायां पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टव्यमित्याह,

प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये धर्मं प्रवदन्ति वै ।
तेषामुद्विजते पापं सद्भूतगुणवादिनाम् ।। ८ ।।

प.मा. - प्रमाणमार्गे धर्मशास्त्रतात्पर्य्यं, तस्य मार्गः न्यायेन निष्कर्षः, तं कुर्वन्त एव ये धर्मं प्रवदन्ति, तेभ्यः पापमुद्विजते नाशयोग्यतामापद्यते, इति यावत् । तत्र हेतुः सद्भूत इति । सद्भूतः, सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः, परस्परसंवादेनानवधानादिदोषाभावात्, पुनः शास्त्रपर्य्यालोचनेन निगूढरहस्यावगमाच्च । गुणो धर्मः, श्रेयोहेतुत्वात्[१७] । तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्योद्वेगो युक्तः । परस्परसंवादः पुनर्धर्मशास्त्रपाठश्चाङ्गिरसा[१८] दर्शितः,

'तस्मिन्नुत्पादिते पापे यथावद्धर्मपाठकाः ।
ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्तः परस्परम्' ।। इति ।

पापे पापकारिणि पुरुषे ।। ८ ।।

हि.टी. - धर्मप्रमाण के वारे में अनुसन्धान करने वाले जिस मार्ग को प्रदर्शन करते हैं, उन लोगों से धर्मजिज्ञासा करनी चाहिये । क्योंकि छल-कपट-भय-लोभरहितशुद्ध धर्म को तथा सत्य को कहनेवालों से पाप डरता है ।। ८ ।।

ननु परिषदुद्विग्नं पापं यदि कर्त्तर्य्येवावतिष्ठते, तदा प्रायश्चित्तमनर्थकं, अथ परिषदं प्राप्नुयात्, तर्हि कथमुद्वेग इत्यत आह,

यदश्मनि स्थितं तोयं मारुतार्केण शुद्ध्यति ।
एवं परिषदादेशान्नाशयेत्तस्य दुष्कृतम् ।। ९ ।।
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
मारुतार्कादिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ।। १० ।।

प.मा. - निम्ने महति वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं मारुतार्कादिसंयोगो विनाशं प्रापयति, एवमियं परिषत् शास्त्रीयस्य प्रायश्चित्तस्यादेशात्तस्य दुष्कृतिं नाशयति । न हि, शिलास्थमुदकमुत्तरकाले यथापूर्वं शिलायामवतिष्ठते, नापि मारुतादावासज्यते, किन्तु शुष्यत्येव केवलं, एवमिदमपि पापं न कर्त्तर्य्यवतिष्ठते नापि परिषदं प्राप्नोति, किन्तु स्वरूपनाशमेव प्राप्नोति। एतदेव चतुर्विंशतिमतेऽप्यभिहितम्,

---

१७. धर्मस्य श्रेयोहेतुत्वं मीमांसकैः स्वीकृतमस्ति । तद्यथा - 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' (मी.सू. १/१/२) इति । शबरस्वामिना शाबरभाष्ये स्पष्टीकृतं यत् 'तस्मात् चोदनालक्षणोऽर्थः श्रेयस्करः । एवं तर्हि श्रेयस्करो जिज्ञासितव्या किं धर्मजिज्ञासया । उच्यते । य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते' इति । अन्यत्र यथा - 'विहितक्रियथा साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः' इति । 'कार्यनियोगापूर्वपर्य्यायकैः शब्दैरुच्यमानः स्वर्गादिफलसाधनो धात्वर्थसाध्यात्मगुणो धर्मः' इति ।

१८. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ३/६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'यथा भूमिगतं तोयमर्कपादैर्विनश्यति ।
एवं परिषदादिष्टं नश्यते तस्य दुष्कृतम् ।।
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
मारुतार्कसमायोगात् पापं नश्यति तोयवत्' ।। इति ।

अङ्गिरास्तु[१९] प्रश्नपूर्वकमेतदेव विशदयति,

'प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धकिल्विषे ।
धर्मं पृच्छामि तत्त्वेन तत्पापं क्व नु तिष्ठति ।।
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
मारुतार्कसमायोगाज्जलवत् संप्रलीयते ।।
यथाऽश्मनि स्थितं तोयं नाशमेत्यर्कमारुतैः ।
तद्वत् कर्त्तरि यत्पापं नाशयेद्विदुषां सभा ।।
तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः ।
नश्यते नात्र सन्देहः सूर्य्यदृष्टं हिमं यथा' ।। इति ।। ९-१० ।।

हि.टी.- जैसे पत्थर पर स्थित जल हवा तथा सूर्य की किरणों के प्रभाव से सूख जाता है और शुद्ध हो जाता है, वैसे वेदज्ञब्राह्मणों की परिषद् के आदेश से पापियों के पाप भी नष्ट हो जाते हैं ।। ९ ।।

वेदज्ञ परिषद् के आदेशानुसार प्रायश्चित्त करनेवाले पापी का पाप परिषत् (परिषत्स्थित सदस्यों को) को प्राप्त नहीं होता है, न वा प्रायश्चित्त करनेवाले पुरुष के । परन्तु जैसे वायु और सूर्य के संयोग से जल सूख जाता है, वैसे वह पाप भी विनष्ट हो जाता है ।। १० ।।

अथ मुख्यानुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह,

चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिणः ।
ब्राह्मणानां समर्था ये परिषत् साऽभिधीयते ।। ११ ।।
अनाहिताग्नयो ये च वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ।। १२ ।।
मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद् भवेत् ।। १३ ।।
पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चासम्भवे त्रयः ।
स्ववृत्तिपरितुष्टा ये परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ।। १४ ।।

प.मा. - ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे त्रयो वा परिषत्त्वेन ग्राह्याः । एतत् पक्षद्वयमाहिताग्निष्वभिहितम् । तदसम्भवे अनाहिताग्नयः । तत्रापि पञ्चेति मुख्यः कल्पः । त्रय

---

१९. अङ्गि.स्मृ., उत्त., ६/९-११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यनुकल्प: । तत्रापि पक्षद्वयस्यासम्भवे सत्येक एव परिषद् भवेत् । तमेकं विशिष्टं मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषान्ते आत्मविद्या: । तथाविधा: कृतकृत्या: सन्तोऽपि लोकाग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो यज्ञयाजिन: । वेदानामृगादीनाञ्चतुर्णामध्ययनायानुतिष्ठानि तत्तद्वेदोक्तानि व्रतानि वेदव्रतानि, तत्तद्व्रतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाता: । 'शिरोव्रतेन स्नातानाम्' इति वा पाठ: । आथर्वणिकानां वेदव्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथा चाथर्वणिका[२०] आमनन्ति,

'क्रियावन्त: श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा: स्वयं जुह्वन्त एक ऋषिं श्रयन्त: ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्' ।। इति ।

तस्मिन् शिरोव्रते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि स्नाता: । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये य: कोऽप्येक: परिषद् भवेत् । अत्र साग्निकानामनग्निकानां द्वौ द्वौ पक्षौ, अध्यात्मविदेक: पक्ष: इति पञ्च पक्षा मया प्रोक्ता:, तेषां सर्वेषामसम्भवे केचन विद्यमाना: श्रेष्ठास्त्रय: । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुपजीव्य यथासम्भववृत्तिमात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमविरुद्धम् । अङ्गिरसाऽपि[२१] परिषद्विकल्पा दर्शिता: -

'चत्वारो वा त्रयो वाऽपि वेदवन्तोऽग्निहोत्रिण: ।
ये सम्यङ्नियता विप्रा: कार्य्याकार्य्यविनिश्चिता: ।।
प्रायश्चित्तप्रणेतार: सप्त तेऽपि प्रकीर्त्तिता: ।
एकविंशतिभिश्चान्यै: परिषत्त्वं समागतै: ।।
सावित्रीमात्रसारैस्तु चीर्णवेदव्रतैर्द्विजै: ।
यतीनामात्मविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ।।
शिरोव्रतैश्च स्नातानामेकोऽपि परिषद् भवेत् ।
एषां लाघवकार्य्यैस्तु मध्यमेषु तु मध्यमा: ।।
महापातकचिन्तासु शतशो भूय एव च' ।। इति ।

बृहस्पतिरपि[२२] - 'लोकवेदाङ्गधर्मज्ञा: सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा: विप्रा: स्यु: सा यज्ञसदृशी सभा' ।। इति ।। ११-१४ ।।

हि.टी. - इस श्लोक में परिषत् का स्वरूप कहा गया है । तीन या चार वेदज्ञ ब्राह्मणों का या अग्निहोत्री ब्राह्मणों के समूह को परिषत् कहा जाता है । अथवा जो ब्राह्मणलोग धर्म्यव्यवस्था के वारे में उपदेश देने के लिये समर्थ हैं, उनके समूह को भी परिषत् कहा जाता है ।। ११ ।।

जो ब्राह्मण लोग अग्निहोत्र अनुष्ठान नहीं करते हैं, किन्तु वेद और वेदाङ्गों में प्रबीण हों, ऐसे तीन या पांच ब्राह्मणों के समूह को भी परिषत् कहा जाता है ।। १२ ।।

आत्मतत्त्व को जाननेवाला मुनि, विविध प्रकार यज्ञ को अनुष्ठान करनेवाला ब्राह्मण तथा श्रौतकर्मानुष्ठानपारङ्गत ब्राह्मण, इन लोगों में से किसी एक ब्राह्मण को भी परिषत् कहते हैं ।। १३ ।।

मैने (पराशर) पहले पांच ब्राह्मणों की परिषत् के वारे में बताया था । पांच ब्राह्मणों के अभाव में तीन ब्राह्मणों की परिषद् भी ग्रहण की जा सकती है । विशेष करके अपने वृत्ति में सन्तुष्ट रहनेवाले तीन ब्राह्मण को भी परिषत् कहते हैं ।। १४ ।।

---

२०. मुण्डकोप., ३/२/१०
२१. आङ्गि.स्मृ., ४/३-७
२२. बृह.स्मृ., १/११, मिता. याज्ञ.स्मृ., २/२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामधारकविप्राणां परिषत्त्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहृतं, तदेव दृष्टान्तेन दृढ़ीकर्त्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृशति,

अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।
परिषत्त्वं न तेष्वस्ति सहस्रगुणितेष्वपि ।। १५ ।।

प.मा. - अत ऊर्द्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो गुणवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्य ऊर्द्ध्वं, तद् व्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ।। १५ ।।

हि.टी. - इसके वाद जो वेदशास्त्र के ज्ञाता नहीं है, केवल नाममात्र ब्राह्मण होते हैं, ब्राह्मणविहित कर्मानुष्ठान के लिये जिनका आग्रह नहीं हैं, उनकी हजारसंख्यक होने पर भी परिषत् नहीं हो सकती ।। १५ ।।

गुणरहितेषु ब्राह्मणेषु ब्राह्मण इति नाममात्रं केवलं वर्त्तते, न तु ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽर्थोऽस्तीत्येवमर्थं दृष्टान्ताभ्यां विशदयति,

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ।। १६ ।।

प.मा. - हस्तित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, न चैतत्काष्ठमयचर्ममययोर्विद्यते, तथापि हस्तिमृगसादृश्यमात्रेण प्रयुज्यते । तद्वद्वेदाध्ययनहीने ब्राह्मणशब्दप्रयोगः ।। १६ ।।

हि.टी. - जैसे लकडी से बना हुआ हाथी और चमडे का बने मृग का किसी काम में उपयोग नहीं हो सकता है, वैसे वेद तथा शास्त्रों के अध्ययन से रहित ब्राह्मण किसी कार्यसाधन में समर्थ नहीं होता है । ये तीनों काष्ठहस्ती, चर्ममृग और अनपढ़ ब्राह्मण केवल नाममात्र को धारण करते हैं ।। १६ ।।

ननु ब्राह्मणशब्दस्यावयवार्थस्तस्मिन् मा भूत्, जातिस्तु विद्यते, विशिष्टमातापितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वजातिः, तथा च ब्राह्मणशब्दस्य[२३] तस्मिन् यौगिकत्वाभावेऽपि रूढ़िसद्भावाद्विषमौ दृष्टान्तावित्याशङ्क्याह,

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ।। १७ ।।

प.मा. - ग्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते, कूपशब्दश्च जलाधारे खाते । होमशब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवह्नौ हविः प्रक्षेपमाह[२४] । तत्र जनविशिष्टस्थानं मुख्यो ग्रामः । जनशून्यग्रामस्तु ग्रामाभासः । कूपहोमयोरप्याभासत्वमेवं योजनीयम् । तैरेतैर्दृष्टान्तैरयं नामधारको जातिमात्रसद्भावेऽपि ब्राह्मणाभासः, न तु मुख्यः । पङ्कजशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं, तथाप्यवयवार्थस्तस्मिन्निमित्तेऽन्तर्भवत्येव । ततो योगरूढः इति व्यवह्रियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगरूढ़त्वात्[२५] जातिसद्भावेऽपि योगहीनस्तदाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।। १७ ।।

---

२३. योगरूढयोः स्वरूपं यथा - अवयवशक्तिलभ्योऽर्थः योगः । समुदायशक्तिलभ्योऽर्थः रूढः । योगार्थप्रतिपादकशब्दः यौगिकः । रूढार्थप्रतिपादकशब्दः रूढः ।

२४. मीमांसादर्शने एतत् स्पष्टीकृतं यथा - 'तदुक्ते श्रवणात् जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्' इति सूत्रम् (मी.सू. ४/२/२८) । भाष्ये च - 'तदुक्ते यजत्युक्तेऽर्थे आसेचनाधिके । तस्मात् यजतिरेवासेचनाधिको जुहोतिः' इति । यजतिशब्दस्य लक्षणं यथा - (मी.सू. ४/२/२७) 'यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्' इति । विशिष्टदेशे प्रक्षेपार्थमासेचनशब्दः प्रयुज्यते । विशिष्टदेशपदेन संस्कृतोऽग्निः लक्ष्यते । 'यज्जुहोति तदाहवनीये' इति श्रुतेश्च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - जिस प्रकार मनुष्यों से रहित ग्राम शून्य है, जैसे जल से रहित कुआँ निष्फल है, जैसे भस्म में आहुति प्रदान करना निरर्थक होता है, वैसे मन्त्रज्ञानरहित ब्राह्मण भी निष्फल और निरर्थक होता है अर्थात् किसी उपयोग में नहीं आता है ।। १७ ।।

ननु मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्यं, तदसम्भवे त्वमुख्यमपि ग्राह्यम् - इति लोकवेदस्थितिः । तथा चाध्ययनादिसम्पन्नमुख्यब्राह्मणानामसम्भवे सति ब्राह्मणाभासानामपि क्वचित् परिषत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह,

यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौरूषराऽफला ।
यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ।। १८ ।।

प.मा. - अमुख्यमपि यत्र कार्यक्षमं भवति, तत्र मुख्यासम्भवे तदुपादेयम् । यथा वैदिके कर्मणि सोमाभावे पूतिकाभिषवः[२६], यथा वा लोके शाल्यभावे कोद्रवादिः । तद्वद् ब्राह्मणाभासस्यापि कार्य्यक्षमत्वे स्यात् क्वचिदुपादेयत्वं, न त्वध्ययनहीनस्य प्रायश्चित्तविधानक्षमताऽस्ति । न हि, पुंस्त्वोपेतस्य वरस्यासम्भवेऽपि षण्डः प्रजामुत्पादयन्नुपलभ्यते, नापि भूमिरूषरा क्वचित् फलति, नाप्यज्ञः प्रतिगृहणन् दात्रे फलहेतुः । एवमसावपि ऋगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः ।। १८ ।।

हि.टी. - जैसे स्त्रियों में बन्ध्या निष्फला होती है, अथवा नपुंसक (वीर्यरहित) पुरुष स्त्रियों के लिये निरर्थक होता है, जैसे ऊषरभूमि शस्य पैदा करने में असमर्थ होती है, जैसे मूर्ख ब्राह्मण को दान देना निरर्थक होता है, उसी प्रकार वेदज्ञानरहित ब्राह्मण भी निष्फल होता है ।। १८ ।।

ननु नामधारकः षण्डादिवदफलश्चेत्तर्हि संस्कारैरपि तस्य कोऽतिशयः स्यात् । न हि स्वदारसहस्रेणापि षण्डः प्रजनयितुं प्रभवति, इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं सम्भावयति,

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वद्धि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ।। १९ ।।

प.मा. - चित्रकरः प्रथमं पटादौ मसीरेखाभिः सर्वावयवपूर्णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनीयत्वमापद्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णप्रक्षेपेणोन्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कौररुत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाङ्गिराः[२७] -

'जन्मशारीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।
धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ।।

---

२५. यत्र योगार्थ-रूढ्यर्थयोः परस्परमन्वयबोधो भवति तत्रैव योगरूढत्वं स्वीक्रियते । उदाहरणं च - पङ्कजादिः । अत्रावयवशक्त्या पङ्कात्जातः इति अर्थः ज्ञायते । अयञ्चार्थः योगार्थः । पङ्कजशब्दस्य समुदायशक्त्या च पद्मत्वजातिविशिष्टः पदार्थः गृह्यते । अयमेव रूढार्थः । एतयोः योगार्थ-रूढार्थयोः परस्परमन्वयः । तथा च पङ्कात्जातः पदार्थः पद्मेन साकमन्वेतुं शक्यते ।

२६. मीमांसादर्शनस्य षष्ठाध्याये तृतीयपादे त्रयोदशाधिकरणे द्रव्यप्रतिनिधित्वं प्रतिपादितमस्ति । तत्र वाक्यं यथा - 'यदि सोमं न विन्देत, पूतीकानभिषुणुयात्' इति । सूत्रं च - 'वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरभावादितरस्य' (६/३/३१) इति । सोमद्रव्यस्याभावे पूतीकायाः उपयोगः प्रतिपादितः । यतः सोमस्य प्रतिनिधिरूपेण पूतीका प्रतिपादिता । न तु द्रव्यान्तरमत्र विधीयते ।

२७. आङ्गि.स्मृ., उत्त., ४/९-१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः' ।। इति ।। १९ ।।

हि.टी. - जिस प्रकार अनेक रंगो के सम्मिश्रण से धीरे धीरे चित्रकर्म संपादित होता है, उसी प्रकार जातकर्मादि संस्कारों के मन्त्रपूर्वक किये जाने से ब्राह्मण के शरीर में ब्राह्मणत्व प्रवेश करता है अर्थात् ब्रह्मतेज प्रस्फुटित होता है ।। १९ ।।

नन्वु यत्र संस्कृता बहवो न सन्ति तत्रैकेन संस्कृतेन सहेतरे नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्याशङ्क्याह,

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।
ते द्विजाः पापकर्माणः समेता नरकं ययुः ।। २० ।।

प.मा. - समेताः एकेन संस्कृतेन सङ्गताः । ययुः यान्तीत्यर्थः । यद्यपि संस्कृतः स्वयं नरकं नार्हति, तथाप्यनर्हैः सहैकस्यां परिषद्युपवेशनात्तस्य नरकप्राप्तिः । एतच्च चतुर्विंशतिमते स्पष्टीकृतम्,

'प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।
ते सर्वे पापकर्माणः समेतो नरकं व्रजेत्' ।। इति ।

समेतो नामधारकैः सङ्गतः । तावतैवापराधेन मन्त्रसंस्कृतोऽपि नरकं प्राप्नोति ।। २० ।।

हि.टी. - जो नाममात्र के ब्राह्मण प्रायश्चित्त का उपदेश करते हैं, वे सब पाप अर्जन करते हैं और पापी कहे गये हैं । ये सभी नरक गमन करते हैं ।। २० ।।

ननु संस्कृतानां बहूनामपि गृहिणां कथं परिषत्त्वं स्यात्, नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्त्वादित्याशङ्क्याह,

ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये ।
त्रैलोक्यं तारयन्त्येते पञ्चेन्द्रियरता अपि ।। २१ ।।

प.मा. - वेदो हि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे वह्न्यादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते । 'अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह, तं देवा आहुतीभिः पाप्मानमपान्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छन्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्' इति ।

मनुरपि[२८] - 'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।।
यथैधांस्योजसा वह्निः प्राश्य निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ।।
यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः' ।। इति ।

ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं धारयितुमसमर्थाः, तेऽपि पञ्चमहायज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापा एव । पञ्चयज्ञानां पापक्षयहेतुत्वञ्च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम् । अतश्च पञ्चेन्द्रियप्रसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषत्त्वमविरुद्धम् ।। २१ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मणलोग प्रत्यह स्वरसहित वेद पाठ करते हैं, जो प्रत्यह पञ्चमहायज्ञ पालन करने में तत्पर हैं, वे गृहस्थलोग पञ्चेन्द्रिय का सेवन करने पर भी गृहस्थ धर्म का पालन करके तीनों लोकों का उद्धार करते हैं ।। २१ ।।

---

२८. मनु., ११/२४५-२४६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वेवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिशुद्धेषु गृहिषु परकीयं पापमनु प्रविशति, परान्नभोजनादेस्तत्प्रापकत्वात्,

'दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति' ।।

'अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि' इत्यादि स्मरणादित्यत आह -

संप्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।

एवं च वेदविद्विप्रः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ।। २२ ।।

प.मा. - न ह्यग्निः श्मशाने नीतः शवादिभक्षणे प्रयुक्तः इत्येतावता देवत्वं परित्यजति । एवं वेदविदो भूदेवस्य अभक्ष्याभोज्यादिदोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणाद्यशेषदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथा च मन्त्रलिङ्गम्[२९] -

'यदन्नमद्म्यनृतेन देवा दास्यन्नदास्यनुत वा करिष्यन् ।

यद्देवानाञ्चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किञ्च प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु ।

यदन्नमद्मि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामविम्' इत्यादि ।

अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन । दास्यन्ननर्हेभ्यो नष्टशौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्यकव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नतिथ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् । चक्षुष्यागोनग्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा देवानामागः विष्ण्वाद्यं देवं दृष्ट्वाऽप्यनमस्कारादि । यदेव किञ्च अश्वमहिषकालपुरुषाद्यप्रतिग्राह्यं यत् किञ्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवानस्मि । बहुधा विरूपं गणान्नगणिकान्नादिरूपेणानेकदोषयुक्तं यदन्नमद्मि भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्वस्माद्दोषजातात् मामनृणं पूतमग्निः करोत्विति मन्त्रार्थः । तथा पवमानसूक्तादिमहिमानमभिधीयते[३०],

'क्रयविक्रयाद्योनिदोषादभक्ष्यभोजनात् प्रतिग्रहात् ।

असद्भोजनाच्चापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि' ।। इति ।

तथा सामविधाने सामगाः पठन्ति -

'अभोज्यभोजने कृते पन्था अधोदिव इति' ।

साम गायेदिति शेषः । मनुरपि[३१] -

'प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा वाऽन्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तरत्समन्दीयं[३२] पूयते मानवस्त्र्यहात् ।।

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।

ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन' इति ।। २२ ।।

हि.टी. - जिस प्रकार श्मशान में जलती हुई अग्नि अपनी उत्तम शिखा से सभी पदार्थो का भक्षण करने पर भी देवता के रूप में पूजित होती है, उसी प्रकार वेदशास्त्र के विद्वान् ब्राह्मण सभी द्रव्यों का भक्षण करके भी देवता के समान पूजित होता है ।। २२ ।।

ननूक्तरीत्या वेदविदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम, तथापि त्रैलोक्यं तारयन्त्येते, इति यदुक्तं, तत् कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तदुपपादयति,

अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके ।

तथैव किल्विषं सर्वं प्रक्षिपेच्च द्विजोत्तमः ।। २३ ।।

---

२९. सहवै. उप., १०

३०. ऋक्. ९/६६/१९-३०

३१. मनु., ११/२५३, २६१

३२. ऋक्., ९/५८/१-४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः शरीरात् स्वेदादीन्यमेध्यानि प्रक्षिपन्ति, नैतावता तज्जलमपूतं भवति, प्रत्युत मलोपेतान् पुरुषान् मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयमशेषं पापं वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम, तदपनयनाय तेषामग्रे निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति । प्रत्युत तदपनयसमर्थं शास्त्रीयमुपायमुपदिश्य पापिनमुद्धरन्ति । तस्मात्तारयन्तीत्युपपन्नम् ।। २३ ।।

हि.टी. - जिस प्रकार सभी अमेध्य वस्तुओं को पानी में प्रवाहित कर दिया जाता है, उसी प्रकार अपने सभी पापों को ब्राह्मणरूपी अग्नि में डाल देना चाहिये ।। २३ ।।

ननु वेदविदश्चेदीदृशो महिमा, तर्हि वेदविदां दैनन्दिनगायत्र्युपास्त्यादिष्वलसानामपि परिषत्त्वं प्रसज्येतेत्यत आह,

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।
गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः संपूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ।। २४ ।।

प.मा. - गायत्री च ब्रह्म च गायत्रीब्रह्मणी, तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्मतत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वमङ्गन्यासकलावर्णयतिविशेषध्यानादि । ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तनिःशेषानुष्ठानादि । तदुभयं यथावदवगत्यानुतिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवक्षिताः । यद्वा ब्रह्म परमात्मा, तस्य तत्त्वं वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपं, तद्गायत्र्यां भर्गशब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते ये, ते गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ।। २४ ।।

हि.टी. - गायत्रीजपरहित और गायत्रीज्ञानरहित ब्राह्मण शूद्र से भी अधिक अपवित्र और हीन मान जाता है । गायत्री के तत्त्व और परमात्मा (ब्रह्म) के तत्त्व को जाननेवाले ब्राह्मणों की संसार में पूजा की जाती है ।। २४ ।।

ननु यस्मिन् ग्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवर्त्ती शूद्रो विद्यते, तत्र पञ्चेन्द्रियरताद्दुःशीलाद्वरं तस्यैव शूद्रस्य परिषत्त्वमित्यत आह,

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ।
कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ।। २५ ।।

प.मा. - कः परित्यज्य, इत्यादि दृष्टान्तः । जातिशीलयोर्मध्ये जात्युत्कर्ष एव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अत एव चतुर्विंशतिमते शूद्रोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति,

'श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः ।
तद्वत् शूद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।।
पण्डितस्यापि शूद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च ।
वचनं तस्य न ग्राह्यं शुनोच्छिष्टं हविर्यथा ।।
शूद्रो ज्ञानावलेपात्तु ब्राह्मणान् भाषते यदि ।
स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवम् ।।
कृष्णसर्पं द्विजं दुष्टं शूद्रञ्च प्रतिपादकम् ।
गर्दभं जारजातञ्च दूरतः परिवर्जयेत्' ।।इति ।। २५ ।।

हि.टी. - दुष्ट स्वभाववाला भी ब्राह्मण सब का पूज्य होता है । किन्तु जितेन्द्रिय होनेपर भी शूद्र पूजनीय नहीं होता । ऐसा कौन मनुष्य है ? जो कि दुष्ट (लात मारनेवाली या मरखनी) गाय को न दुहकर सुशील (सीधी साधी) गधी को दुहता है ? ।। २५ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु दुःशीलानां परिषत्त्वाभ्युपगमे धर्मं निश्चित्य प्रायश्चित्तस्यान्यथाभावः शक्यते, इत्यत आह,

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।
क्रीडार्थमपि यद् ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः ।। २६ ।।

प.मा. - यथा युद्धार्थं रथमारुह्य खड्गं धृत्वा समागतस्य योद्धुं मुहूर्त्तमात्रं बिलम्बितेऽपि युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितलीला प्रवर्त्तते, तद्वत्, प्रस्तुताद्वेदादिरूपाद्रथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणो ब्राह्मणः स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावासितत्वात् क्रीडन्नपि यथा शास्त्रमेव ब्रूते, किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविश्य,

'अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि नरो भवति किल्विषी'

इत्यादिशास्त्र[३३]ञ्चावगत्यान्यथा न ब्रूते, इति ।। २६ ।।

हि.टी. - धर्मशास्त्ररूपी रथ में बैठकर, वेदरूपी तलवार हाथ में लिये हुये ब्राह्मण मनोविनोद में (उपहास) में भी जो कुछ कहता है, वह भी श्रेष्ठधर्म माना गया है ।। २६ ।।

इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परिषदोऽपेक्षितं विशेषणजातं दर्शयति,

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणो मुख्याः पर्षदेषा दशावरा ।। २७ ।।

प.मा. - तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दानामर्थानङ्गिरा[३४] विवृणोति,

'चतुर्णामपि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः ।
स्वैस्वैरङ्गैर्विनाऽप्येते चातुर्वेद्या इति स्मृताः ।।
धर्मस्य पर्षदश्चैव प्रायश्चित्तक्रमस्य च ।
त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेद् द्विजः ।।
शब्दे च्छन्दसि कल्पे च शिक्षायाञ्च सुनिश्चितः ।
ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्तेऽङ्गविद्[३५] भवेत् ।।
वेदविद्याव्रतस्नातः[३६] कुलशीलसमन्वितः[३७] ।
अनेकधर्मशास्त्रज्ञः प्रोच्यते धर्मपाठकः ।।
ब्रह्मचर्य्याश्रमादूर्ध्वं विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते' ।। इति ।

---

३३. मनु., ८/१३ ३४. आङ्गि.स्मृ. उत्त. ५/२-६

३५. अङ्गविद् - षड़ङ्गज्ञाता । षड़ङ्गानि यथा - शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्योतिषञ्च । शिक्षा - पाणिनि - याज्ञवल्क्यादि प्रणीता । कल्पः - श्रौतसूत्र-शुल्वसूत्र - गृह्यसूत्र - धर्मसूत्रादिरूपः । स च आश्वलायन - कात्यायन - गोभिल-लाट्यायनादिभिः महर्षिभिः प्रणीतः । व्याकरणं शब्दशास्त्रं वैदिकं व्याकरणम् । छन्दः - पिङ्गलादिप्रणीतं छन्दःशास्त्रम् । निरुक्तं - नैघण्टुककाण्डव्याख्यानरूपं यास्कादिप्रणीतं वैदिकशब्दानां व्युत्पादकं शास्त्रम् । ज्योतिषम् - लगधकृतं वैदिककालनिर्णायकं शास्त्रम् । यथोक्तं -
'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां चितिः । छन्दसां विचितिश्चैव षड़ङ्गो वेद इष्यते' ।। इति ।

३६. वेदविद्याव्रतस्नातः त्रिविधेषु स्नातकेषु अन्यतमः । त्रिविधाः स्नातकाः भवन्ति यथा - वेदविद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, वेदविद्याव्रतस्नातकश्च । यः वेदविद्यां समाप्य व्रतमसमाप्य च समावर्त्तते सः वेदविद्यास्नातः । यः वेदविद्यामसमाप्य व्रतमात्रं समाप्य समावर्त्तते सः व्रतस्नातकः । यः वेदविद्यां व्रतं चोभयं समाप्य समावर्त्तते सः वेदविद्याव्रतस्नातकः ।

३७. शीलं त्रयोदशविधं हारीतेनोक्तं यथा -
ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, सौम्यता, अपरोपतापिता, अनसूयता, मृदुता, अपारुष्यं, मैत्रता, प्रियवादित्वं, कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं, प्रशान्तिश्चेति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चातुर्वैद्यत्वाद्युक्तविशेषणविशिष्टा गार्हस्थ्याद्यन्यतमाश्रमवर्त्तिनो दशसंख्यकाः परिषच्छब्दवाच्याः । दशसंख्या अवरा यस्यां परिषदि, सा दशावरा । दशत्वमवरः पक्षः, ततोऽप्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः । ये तु 'चत्वारो वा त्रयो वाऽपि' इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः, ते च सर्वेऽपि गोवधादर्वाचीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता परिषद्ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तित्वे सत्यवगन्तव्या । यदा क्षत्रियवैश्यौ प्रायश्चित्तिनौ भवतः, तदा विशेषमङ्गिरा[३८] आह,

'परिषद् या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा चैव परिषच्च व्रतं स्थितम् ।।
ब्राह्मणो ब्राह्मणानान्तु क्षत्रियाणां पुरोहितः ।
वैश्यानां याजकश्चैव स एव व्रतदः स्मृतः ।।
अगुरुः क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां चाप्ययाजकः ।
प्रायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।।

यथा क्षत्रियवैश्ययोः परिषद् वृद्धिः, तथा व्रतमपि वर्द्धते । इयञ्च व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतह्रासस्याभिधानात् । तथा च चतुर्विंशतिमते दर्शितम् -

'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्द्धं वैश्यः समाचरेत् ।।
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ।। इति ।

इत्थं प्रायश्चित्तिना कर्त्तव्यमुपस्थानमुपस्थेया परिषच्चेत्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयं, तस्योपस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्चाङ्गिरसा[३९] दर्शितः -

'उपस्थानं व्रतादेशः स्वीयाशुद्धिप्रकाशनम् ।
स धर्मस्तु कृतो ज्ञेयः स्वाधिष्ठानक एव वै ।।
चतुर्भिः साधनैश्चैव धर्मः प्रोक्तः सनातनः ।
प्रायश्चित्तं चतुष्कञ्च विहितं धर्मकर्त्तृभिः' ।। इति ।। २७ ।।

हि.टी. - चारों वेदों को जाननेवाले चार विद्वान्, शास्त्रों में सन्देहरहित अथवा धर्म, पर्षद् और प्रायश्चित्तक्रम के ज्ञाता, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द और ज्योतिष, ये षड़ङ्गों को जाननेवाला, धर्म को और धर्मशास्त्र को पढ़ानेवाला, तथा तीन प्रमुख आश्रमियों (ब्रह्मचारी, गृहस्थ और वानप्रस्थ) को मिलाकर एक पर्षत् वनती है । इस पर्षत् में कम से कम दश सदस्य होना चाहिये ।। २७ ।।

तदेतद् व्रतादेशनं राजानुमत्या कर्त्तव्यमित्याह,

राज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।
स्वयमेव न कर्त्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ।। २८ ।।

प.मा. - अत्र गोवधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु पापेषु राजानुज्ञयैव व्रतं निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चयित्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम् । गोवधादल्पेषु तु पापेषु विनाऽपि राजानुज्ञां निष्कृतिर्दातुं शक्यते । एतच्च देवलोऽप्याह,

३८. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ५/७-९ ३९. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १/५-६,३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'याचितस्तेन चेत् पापे ब्राह्मणः पापभीरुणा ।
निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपाज्ञया ।।
स्वयं च ब्राह्मणैः कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते ।
राजा च ब्राह्मणश्चैव महत्सु सुपरीक्ष्य च' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।
स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च' ।। इति ।। २८ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणलोग राजा की अनुमति से प्रायश्चित्त निर्देश करें । अपनी इच्छा के अनुसार कुछ भी निर्देश न करें । थोडे से प्रायश्चित्त को कहकर बड़े प्रायश्चित्त का निर्देश स्वयं न करें ।। २८ ।।

यथा परिषद्राजानं नातिक्रामेत्, तथा राजाऽपि परिषदं नातिक्रमेदित्याह,

ब्राह्मणांस्ताननतिक्रम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति ।
तत्पापं शतधा भूत्वा राजानमनुगच्छति ।। २९ ।।

प.मा. - कर्त्तुं प्रायश्चित्तं कारयितुम् । अन्तर्भाविततण्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।। २९ ।।

हि.टी. - यदि राजा धर्मशास्त्रज्ञ ब्राह्मणों के उपदेश का अतिक्रम करता है अर्थात् स्वयं प्रायश्चित्त की व्यवस्था करता है, तो पापी पुरुष का वह पाप सौ गुना होकर राजा को ही भोगना पड़ता है । इसलिये राजा और ब्राह्मण दोनों की अनुमति से प्रायश्चित्तादेश में होना चाहिए ।। २९ ।।

इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह,

प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्देवतायतनाग्रतः ।
आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेद्वै वेदमातरम् ।। ३० ।।

प.मा. - दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः, परिषद्युपविश्यादाने प्रत्यवायस्मरणम् । तदाहाङ्गिराः[४०] -

'आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ।।
तस्मादार्त्तं समासाद्य ब्राह्मणन्तु विशेषतः ।
जानद्भिः परिषदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ।।
तस्य कार्यो व्रतादेशः पावनार्थे हितेप्सुभिः ।
अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमशः सर्वमेव च ।।
यथाऽभ्युद्धरते कश्चिद् भयार्त्तं ब्राह्मणं क्वचित् ।
एवं पापात् समुद्धृत्य तेन तुल्यं फलं लभेत्' ।। इति ।

सर्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः । तथा च हारीतः–

'यत्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् ।
प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्' ।। इति ।

४०. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ७/१-४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विनिर्दिशेत् याचेत इति यावत् । यथाविध्युपपत्त्यभावे प्रायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिरा:[४१] -

'अनर्च्चितैरनाहूतैरपृष्टैश्च यथाविधि ।
प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि च द्विजै:' ।। इति ।

ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशे प्रत्यवायं स एवाह[४२],

'अजानन् यस्तु विब्रूयाज्जानन्यश्चान्यथा वदेत् ।
उभयोर्हि तयोर्दोष: पक्षयोरुभयोरपि' ।। इति ।

विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्य गौरवलाघवनिर्णयाय देशकालादय: परीक्षणीया: । तदाह बौधायन:[४३] -

'शरीरं बलमायुश्च वय: कालञ्च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मविद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकै: ।।
येन शुद्धिमवाप्नोति न च प्राणैर्वियुज्यते ।
आर्त्तिं वा महतीं याति न चैतद् व्रतमादिशेद्' ।। इति ।

विश्वामित्रोऽपि[४४] - 'जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।। इति ।

परिषद्धर्मप्रश्नादीतिकर्त्तव्यता अङ्गिरसा[४५] दर्शिता,

'ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् । विप्रा: पृच्छन्ति तत्कार्य्यमुपविश्यासने स्थितम् ।।
किं ते कार्यं किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विज । पर्षदि ब्रूहि तत्सर्वं यत्कार्य्यं हितमात्मन: ।।
सत्येन द्योतते वायु: सत्येन द्योतते रवि: । सत्येन द्योतते वह्नि: सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।।
भूर्भुव: स्वस्त्रयो लोकास्तेऽपि सत्ये प्रतिष्ठिता: । अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ।।
यदि चेद्वक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राश्यसे शुभम् । यद्यागतोऽप्यसत्येन न तु शुद्ध्यति केनचित् ।।
सत्येन तु विशुद्ध्यन्ति शुद्धिकामाश्च मानवा: । तस्मात् प्रब्रूहि तत्सत्यमादिमध्यावसानिकम् ।।
एवं तै: समनुज्ञात: सर्वं ब्रूयादशेषत: । तस्मिन्निवेदिते कार्य्ये निष्कास्यो यस्तु कार्यवान् ।।
तस्मिन्नुत्सारिते पापे यथावद्धर्मपाठका: । ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृशन्त: परस्परम् ।।
आपद्धर्मेषु यत्प्रोक्तं यच्च सानुग्रहं भवेत् । परिषत्सम्पदश्चैव कार्याणाञ्च बलाबलम् ।।
प्राप्य देशञ्च कालञ्च यच्च कार्यान्तरं भवेत् । पर्षत् सञ्चिन्त्य तत्सर्वं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।।
सर्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच्च प्राणान्न घातयेत् । आहूय श्रावयेदेक: पर्षदा यो नियोजित: ।।
शृणुष्व भो इदं विप्र यत्ते आदिश्यते व्रतम् । तत्तद् यत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ।।
यदा च ते भवेच्चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशकम् । कार्य्यं सर्वं प्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिभाषितम्' ।। इति ।

---

४१. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ७/५
४२. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ६/१३
४३. बौधा.ध.सू., १/१/१६
४४. प्राय.म., पृ. २३
४५. आङ्गि.स्मृ.उत्त., २/९-१०, ३/१-११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतच्च सर्वं कस्यचित् देवतायतनस्य शैवस्य वा वैष्णवस्य वा पुरः स्थित्वा निर्देष्टव्यम् । देवतायतनाग्रतः, इत्येतत् पुण्यतीर्थादिरप्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दिश्यानन्तरं निर्देष्टारः सर्वेऽप्यात्मविशुद्ध्यर्थं तत्तत् प्रायश्चित्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित् कृच्छ्रं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाशक्ति जपेयुः, इति । एतदेव हारीतोऽप्याह[४६] -

'प्रायश्चित्तन्तु निर्दिश्य कथं पापात् प्रमुच्यते ।
यत् पवित्रं विजानीयात् जपेद्वा वेदमातरम्' ।। इति ।

वेदवेदाङ्गविदुषामित्यारभ्य 'जपेद्वै वेदमातरम्' इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेन यत् परिषन्निरूपणं, तत्सर्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये वक्ष्यमाणेषु च प्रायश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत्पृष्टं गोवधप्रायश्चित्तं, तदिदानीमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति ।। ३० ।।

हि.टी. - देवमन्दिर के (शिवमन्दिर या विष्णुमन्दिर में) सामने हमेशा प्रायश्चित्त उपदेश करना चाहिए । ब्राह्मण प्रायश्चित्तोपदेश करने के वाद आत्मकृच्छ्र करके वेदमाता गायत्री का जप करे ।। ३० ।।

सशिखमित्यादिना बहुविधमितिकर्त्तव्यमाह,

सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।
गवां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा गाश्चाप्यनुव्रजेत् ।। ३१ ।।

प.मा. - शिखाऽपि यथा न परिशिष्यते, तथा वपनं कुर्यात् । सन्ध्यात्रये च नद्यादाववगाहेत । रात्रौ गोष्ठे गोमध्ये शयीत । दिवसे तु चरन्तीर्गाः अनुचरेत् ।। ३१ ।।

हि.टी. - गोवध करनेवाला पर्षत् से प्रायश्चित्तादेश पाकर शिखा के सहित क्षौर होकर त्रिसन्ध्य (प्रातः सन्ध्या, मध्याह्नसन्ध्या, सायंसन्ध्या) में स्नान करे । दिनभर गायों के पीछे पीछे घूमकर रात्रि में गोशाला में गौवों के बीच रहे ।। ३१ ।।

इतिकर्त्तव्यतान्तरमाह,

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ।। ३२ ।।

प.मा. - निदाघसन्तापे प्रथमतो गवाञ्छायां सम्पाद्य पश्चात् स्वयं छायायामुपविशेत् । एवं वर्षादौ । वर्षति सति वृष्टिपीडितानां गवां शालादिसम्पादनेन रक्षा कुर्यात् । तथा हेमन्तशिशिरयोर्निशि निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पादयेत् । तथा यदा कदाचित् मारुते भृशं वाति सति, स्थानादिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत् । यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न शक्नुयात्, तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न कुर्यात् ।। ३२ ।।

हि.टी. - कडी धूप के समय में, वर्षाकाल में, शीत के समय में या वेग से आंधी चलने पर पहले गायों की रक्षा न करके अपनी रक्षा के लिये प्रयत्न न करे ।। ३२ ।।

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह,

आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथवा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ।। ३३ ।।

प.मा. - स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सञ्चितं शाल्यादिकं यदि काचिद् गौर्भक्षयेत्, तदा तां पश्यन्नपि निवारकाणामग्रे न कथयेत् । तथा वत्सो यदि दोहकालादन्यत्र स्तनं पिबेत्, तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ।। ३३ ।।

४६. शु.म., पृ. ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - अपने या दूसरे के घर में, खेत में अथवा खलिहान में यदि गाय शस्य (फसल) खा रही हो अथवा यदि गाय अपने वछडे को दूध पिला रही हो तो उसको न हटाये या दूसरे को न बतावे ।। ३३ ।।

पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह,

पिबन्तीषु पिबेत्तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।
पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ।। ३४ ।।

प.मा. - स्वयमत्यन्ततृषार्त्तोऽपि गवामुदकपानात् पूर्वमुदकं न पिबेत् । तथा चिरस्थितिगतिभ्यां पादयोर्व्यथां प्राप्यापि गोसंवेशनात् प्राक् स्वयं न संविशेत् । यत्र क्वापि रोगार्त्ता सती भूमौ पतिता वा, जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के मग्ना वा गौर्यदा दृष्टा, तदानीमेव स्वप्राणेषु लोभं परित्यज्य सर्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।। ३४ ।।

हि.टी. - प्रायश्चित्त करने वाला मनुष्य गाय के जलपान करने के अवसर में स्वयं भी जलपान करे । गाय के सो जाने के समय में या लेट जाने के समय में स्वयं भी विश्राम करे । किसी दुर्गम स्थान में गिरी हुई या कीचड़ में फँसी हुई गाय को हर प्रकार से उसे उठाने के लिये या वचाने के लिये प्रयत्न करे ।। ३४ ।।

ननु स्वप्राणेष्वलुब्धस्य प्रक्रान्तव्रतसमाप्त्यभावे दुरितक्षयो न स्यादित्यत आह -

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ।। ३५ ।।

प.मा. - अनुष्ठितेभ्यः सर्वेभ्यो व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गोब्राह्मणार्थे मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गशङ्काऽवकाशः । स्वयं मरणमभ्युपगम्य गोब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो यदि कथञ्चिज्जीवेत्, तदा गोब्राह्मणयोः सङ्गोप्ता जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्तो भवति ।। ३५ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण तथा गाय की रक्षा के लिये जो मनुष्य अपने प्राणों का त्याग कर देता है, वह गौ और ब्राह्मण की रक्षा करनेवाला ब्रह्महत्या के पाप से भी मुक्त हो जाता है ।। ३५ ।।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविशेषं विदधाति,

गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।
प्राजापत्यं ततः कृच्छ्रं विभजेच्च चतुर्विधम् ।। ३६ ।।

प.मा. - एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोवधस्य प्रायश्चित्तं, तच्च व्रतं वक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्विधम् । तत्र गोवधस्य तारतम्यं न्यायागमाभ्यां निश्चित्य तत्तारतम्यानुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतविशेषं निर्दिशेत् । यतो वधतारतम्यानुसारेण प्राजापत्यव्रतविशेषतारतम्यं विनिर्देश्यं, ततो व्रततारतम्यानुगतं प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति, तथा विभजेत ।। ३६ ।।

हि.टी. - गोवध के अनुरूप प्राजापत्यव्रत के अनुष्ठान का निर्देश करे । प्राजापत्यकृच्छ्रव्रत को गोवध के तारतम्य के अनुसार प्रायश्चित्त में तारतम्य तथा उसके अनुसार व्रत में भी तारतम्य को लेकर चार भागों में विभक्त करे ।। ३६ ।।

इदानीं विभागं प्रकटयति,

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।
अयाचिताश्येकमहरेकाहं मारुताशनः ।। ३७ ।।
दिनद्वयं चैकभक्तो द्विदिनं चैकभोजनः ।
दिनद्वयमयाची स्याद् द्विदिनं मारुताशनः ।। ३८ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ।। ३९ ।।
चतुरहं चैकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।
चतुर्दिनमयाची स्याच्चतुरहं मारुताशनः ।। ४० ।।

प.मा. - एकभक्तनक्तायाचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोऽयमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत्, तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः कल्या वधभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा - एकहायनस्य वधे प्रथमः । द्विहायनस्य वधे द्वितीयः । त्रिहायणस्य वधे तृतीयः । उपरितनवयस्कस्य वधे चतुर्थः ।। ३७-४० ।।

हि.टी. - विभक्त किये गये चार प्रकार के प्राजापत्यों में से पहला प्रकार प्राजापत्य इस प्रकार है - पहले दिन केवल एक वार ही दिन में भोजन करें अर्थात् दिन में एकवार भोजनरूपी व्रत, दूसरे दिन केवल रात्रि में ही एकवार भोजन करे, तीसरे दिन किसी को विना माँगे जो मिल जाये, उसे अहोरात्र में एकवार ही खाये, चौथे दिन केवल हवा पीकर रह जाय ।। ३७ ।।

दूसरा प्राजापत्य- दो दिन तक दिन में एक वार भोजन करे, दो दिन तक रात्रि में एक वार भोजन करे, दो दिन तक अयाचितोपलब्ध भोजन करे, उसके वाद अन्तिम दो दिनों में हवा पीकर रह जाय ।। ३८ ।।

तीसरा प्राजापत्य - तीनदिन तक दिन में एकवार भोजन करें, फिर तीन दिन तक रात में एक वार भोजन करे, फिर तीन दिन अयाचितोपलब्ध भोजन अहोरात्र में एक वार खाये, फिर तीन दिनों में कुछ भी न खाकर हवा पीकर रह जाय ।। ३९ ।।

चौथा प्राजापत्य - चार दिन तक दिन में एकवार भोजन करे । चार दिन तक रात्रि में एकवार भोजन करे । चार दिन तक अयाचितोपलब्ध भोजन अहोरात्र में एकवार खाये । अन्तिम चार दिनों में कुछ भोजन न लेकर हवा पीकर रह जाय ।। ४० ।।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद् द्विजः ।।

प.मा. - पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजनदक्षिणा जपाः शक्त्यनुसारेण द्रष्टव्याः ।

उपस्थानव्रतादेशनचर्य्यात्मकान् त्रीन् प्रायश्चित्तपादानभिधाय शुद्धिप्रकाशनरूपञ्चतुर्थपादमाह,

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः ।। ४१ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ गोवधप्रायश्चित्त-प्राजापत्यादिविधिवर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ।। ८ ।।

प.मा. -स्वकीयविशुद्धिख्यापनार्थं स्वबन्धूनशेषान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतावता चतुष्पादप्रायश्चित्तस्यानुष्ठितत्वादस्य शुद्धौ नास्ति कश्चन संशयः ।

सशिखमित्यादिना साङ्गं प्रायश्चित्तं यदुक्तं, तदेव च्यवन आह -

'प्राजापत्यव्रतं गोवधे प्रायश्चित्तं, नखानि रोमाणि छित्वा, सशिखं
वपनं कृत्वा, त्रिषवणस्नानं गवामनुगमनं सह शयनं, समूहतृणानि
दद्यात् सुचारयेत्, व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आचार्येणैकहायनादिचतुर्विधवध्यभेदमभिप्रेत्य व्रते पक्षचतुष्टयमुपन्यस्तम्, तदेव भङ्ग्यन्तरेण वृद्धप्रचेता आह,

'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्याद् द्विपादस्तु द्विहायने ।।
त्रिहायने त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्' ।। इति ।

ननु आचार्य्योक्ताद् गोवधप्रायश्चित्तादधिकानि बहुविधानि गोवधप्रायश्चित्तानि नानामुनिर्भिदर्शितानि । तत्र कानिचित्कालेनाधिकानि । तद्यथा - एकमास - द्विमास - त्रिमासादिव्रतानि कालतोऽधिकानि । तथा कानिचिद् दानेनाधिकानि । तद्यथैकगोदानमारभ्य सहस्रगोदानपर्य्यन्तानि । कानिचित् कायक्लेशेनाधिकानि । तद्यथा, द्वादशरात्रोपवासादीनि । वाढं, तत्र निमित्तगौरवं व्रतगौरवं च पर्य्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तानि च वयं प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो[४७] व्रतचतुष्टयमाह,

'पञ्चगव्यं पिबेद् गोघ्नो मासमासीत संयतः ।
गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ।।
कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च चरेद्वाऽपि समाहितः ।
दद्यात् त्रिरात्रं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः' ।। इति ।

तत्र गोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्रब्राह्मणस्वामिके त्रिरात्रोपवासो वृषभैकादशगोदानं च । क्षत्रियस्वामिके पञ्चगव्याशनम् । वैश्यस्वामिके मासमतिकृच्छ्रम् । शूद्रस्वामिके कृच्छ्रम् । विष्णुर्व्रतत्रयमाह[४८] -

'गोघ्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पलत्रयम्[४९] ।
प्रत्यहं स्यात् पराको वा चान्द्रायणमथापि वा' ।। इति ।।

एतत्त्रयमपि क्षत्रियस्वामिकविषयम् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्[५०] -

'गोघ्नः पञ्चगव्याहारः पञ्चविंशतिरात्रमुपवसेत् । सशिखं वपनं कृत्वा
गोचर्मणा प्रावृतो गां चानुगच्छन् गोष्ठेशयो गां दद्यात्' इति ।

एतत्तु वैश्यस्वामिकविषयम् । यत्तु संवर्त्तेनोक्तम् -

'गोघ्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तत्त्वतः शुभाम् ।
गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसन्निधौ ।।

---

४७. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४

४८. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२६३-२६४

४९. पलपरिमाणमुक्तं ज्योतिषे -

'पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्' ।। इति ।

मिताक्षरायामपि - (याज्ञ.स्मृ.१/३६४)

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम् ।

पलं सुवर्णैः चतुर्भिः भवति । निष्काणां विंशतिः पलम् ।अन्यत्र पलं दशनिष्कमपि भवति । अथवा षोडशनिष्कं पलम् अथवाऽष्टनिष्कमपि पलं भवति ।

५०. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासार्द्धं संयतेन्द्रियः ।
सक्तुयावकभैक्ष्याशी पयो दधि घृतं शकृत् ।।
एतानि क्रमशोऽश्नीयाद् द्विजस्तत् पापमोक्षकः ।
शुद्ध्यते सार्द्धमासेन नखरोमविवर्जितः ।।
स्नानं त्रिषवणं कुर्याद्गवामनुगमं तथा ।
एतत् समाहितः कुर्यात् स नरो वीतमत्सरः ।।
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
ततश्चीर्णव्रतः कुर्याद् विप्राणां चैव भोजनम् ।।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां प्रदद्याद् विचक्षणः ।
वृषभं तिलधेनुं[५१] वा ततो मुच्येत किल्विषात्' ।। इति ।

यच्च सुमन्तुनोक्तम्[५२] - 'गोघ्नस्य गोप्रदा गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्चगव्यप्राशनं गवां चानुगमनम्' इति । तत् शूद्रस्वामिकविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम्[५३] -

'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् । कृतवापो वसेद् गोष्ठे चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृतः ।।
चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं[५४] मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ।।
दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूद्ध्वं रजः पिबेत् । शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनी भवेत्[५५] ।।
तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनास्वपि चासीनो नियतो वीतमत्सरः ।।
आतुरामभियुक्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ।।
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षणं तु शक्तितः ।।
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽपि वा । भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ।।
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ।।
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ।। इति ।

---

५१. तिलधेनुदानविधिः वराहपुराणे कथितः । यथा -
'तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
यां दत्त्वा पापकर्मापि मुच्यते नरकार्णवात् ।।

५२. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४

५३. मनु., ११/१०८-११६

५४. चतुर्थकालमर्थात् भोजनकालत्रयमतिक्रम्य चतुर्थकालं प्राप्य अश्नीयात् । कात्यायनेन प्रत्यहं कालद्वये भोजनं विधीयते । तदनुसारं पूर्वदिने उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीत ।

५५. वीरासनस्य स्वरूपमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे -
उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेदुपविष्टस्तथा निशि ।
एतद्वीरासनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।। मिता (पृ. ४१८)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतत् ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्[५६] -

'उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो भुञ्जीत यावकम् । अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ।।
कृतवापो वसेद् गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः । द्वौ मासौ स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ।।
पादशौचक्रिया कार्य्या अद्भिः कुर्वीत केवलम् । व्रतिवद्धारयेद्दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ।।
गाश्चैवानुव्रजेन्नित्यं रजस्तासां सदा पिवेत् । तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेच्च व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।।
शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनी भवेत् । गोमतीं च जपेद्विद्यामोंकारं वेदमेव च ।।
आतुरामभियुक्ताञ्च रोगव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां पङ्कलग्नाञ्च सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ।।
उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षणं तु शक्तितः ।।
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽपि वा । भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ।।
अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गा अनुगच्छति । स तद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ।।
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ।। इति ।

एतद् ब्राह्मणस्वामिककामकृत गोवध एव तारुण्यादि गुणवद्विषयं द्रष्टव्यम् । अत्र जप्यां गोमतीविद्यां यम[५७] आह -

'गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
स्तोत्रं मे वदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ।।
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः ।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।।
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।
पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।।
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ।।
सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ।।
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः' ।। इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम्[५८] - 'गोघ्नस्त्वचमूर्द्ध्वलांगूलां परिधाय गामनुतिष्ठेत्, तिष्ठमानासु आसीनास्त्वासीनः संवेशमानासु संविशन् संवीतांगो वीतमत्सरः शीतवातोष्मातिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात्, गोरकृत्वा चोरपङ्कव्याघ्रादिभ्यो भयेभ्यो मोचयेदेवं सुचरितप्रायश्चित्तो वृषभैकादश गाश्च दत्त्वा त्रयोदशमासेन पूतो भवति' इति ।

५६. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ११/१-१०

५७. कृ.कौ., पृ. ३९२, दा.म., पृ. २०५

५८. मिता. याज्ञ. स्मृ., ३/२६३-२६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदपि वसिष्ठेन[५९] - 'गां चेद्धन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽऽर्द्रेण वेष्टितः ।
षण्मासकृच्छ्रस्तिष्ठेत वृषभैकादशाश्च गाः' ।। इति ।

दद्यादिति शेषः । देवलोऽपि[६०] -
गोघ्नः षण्मासान् तच्चर्मपरिवृतो गोग्रासाहारो गोव्रतोपवासी
गोभिरेव सहाचरन् मुच्यते' इति ।

एतत्त्रितयमपि सवनस्थब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्[६१] -
'गोघ्नस्तच्चर्मसंवीतो वसेद् गोष्ठे तथा पुनः ।
गाश्चानुगच्छेत् सततं रात्रौ वीरासनादिभिः ।।
वर्षशीतातपक्लेशवह्निपङ्कभयादिभिः ।
मोक्षयेत् सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिः' ।। इति ।

यच्च शङ्खेनोक्तम् - 'निषाद शूद्रहत्यायामगम्यागमने तथा ।
गोवधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा' ।। इति ।

गौतमोऽपि[६२] - 'गाश्च वैश्यवत्' इति ।

एतत् त्रितयमपि कामकृते सवनस्थब्राह्मणगोवधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन[६३] -
'गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात् सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत्' ।। इति ।

तत्सवनस्थश्रोत्रियगुणवद् गोवधे द्रष्टव्यम् । अत एव प्रचेताः[६४] -
'स्त्रीगर्भिणीगोगर्भिणीबालवधेषु भ्रूणहा भवति' इति ।

अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्वपि प्रायश्चित्तगौरवलाघवे गोगतगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था योजनीया । वचनानि तु प्रदर्श्यन्ते ।

व्यासः - 'मासं वाऽपि पिबेद् गोघ्नः शुचि गोमूत्रयावकम् ।
दद्याद्वा दशकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा' ।। इति ।

पैठीनसिः[६५] - 'गोष्ठे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलश्रुतां मासं भुक्त्वा गोभ्यः प्रियं कुर्वाणो
गोघ्नः शुद्ध्यति' इति ।

विश्वामित्रः - 'कृच्छ्रांश्च चतुरः कुर्याद् गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
अमत्या तु व्रतं कुर्य्यात्तदर्द्धं वृद्धबालयोः' ।। इति ।

जाबालिः[६६] - 'प्राजापत्यञ्चरेन्मासं गोहत्या चेदकामतः ।
गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

---

५९. शु.म., पृ. ८२
६०. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४
६१. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४
६२. गौ.ध.सू., ३/४/१८
६३. यम.स्मृ., ५/१९, शु.म., पृ. ८२
६४. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४
६५. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४
६६. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/२६३-२६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातुकर्ण्यः - 'गाञ्चेदकामतो हन्याद् ब्राह्मणानुज्ञया ततः ।
प्राजापत्यत्रयं कृत्वा चार्पयेद् ब्राह्मणाय गाः' ।। इति ।

व्याघ्रः[६७] - 'गाञ्चेद्धन्यान्नरोऽकामात् पणसप्तशतं तथा ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय दद्याच्छुद्ध्यर्थमात्मनः' ।। इति ।

हारीतः - 'अकामाद्वा सकामाद्वा गोघ्नस्य पुरुषस्य वै ।
ब्राह्मणानुज्ञया तत्र यथावदनुपूर्वशः ।।
सशिखं वपनं कुर्य्यान्मासमेकं व्रतं चरेत् ।
पयोशी पञ्चगव्याशी गोष्ठशायी जितेन्द्रियः ।।
गवामनुगमञ्चैव तस्माच्च नियतव्रतः ।
अद्भिर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेद् दुष्कृतं स्मरन् ।।
एकरात्रं जले स्थित्वा त्रिरात्रं तदनन्तरम् ।
गोदानं सर्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।।
स किल्विषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः' ।इति ।

चतुर्विंशतिमते - 'गोघ्नः सौम्यत्रयं[६८] कुर्यात् कृच्छ्रं वा नवमासिकम् ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैस्तु वा शुचिः ।।
गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।
पञ्चगव्याशनो नित्यं गोवधात् तु प्रमुच्यते' ।। इति ।

बृहस्पतिः - 'गोघ्नस्य पावनं सम्यग् गदतो मे निबोधत ।
शस्त्रादिभिश्च हत्वा गा मानवं व्रतमाचरेत् ।।
रोधादिना[६९] चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव वा ।
पादं चरेद्रोधवधे कृच्छ्रार्द्धं बन्धपातने ।।

---

६७. प्रा.म., पृ. ८२

६८. सौम्यत्रयम् अर्थात् सौम्यकृच्छ्रत्रयम् । सौम्यकृच्छ्रस्य स्वरूपं याज्ञवल्क्येनोक्तं यथा -
'पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ।। (३/३२१)
जाबालेनापि - पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते ।। मिता.पृ. ५१९

६९. रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिवाह्य च पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताड़ने ।
गर्भिणीं कपिलां[७०] दोग्ध्रीं [७१] होमधेनुञ्च सुव्रताम् ।।
रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
अतिवृद्धामतिकृशामतिबालाञ्च[७२] रोगिणीम् ।।
हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्द्धं व्रतं द्विज: ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् शक्त्या दद्याद्धेमतिलांश्च गा: ।।
हेमगोतिलदानेन नर: पापात् प्रमुच्यते' ।।इति ।।४१ ।।
गाव: श्लाघ्यास्त्रिलोक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां वधे यत्
प्रायश्चित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच्च सामान्यगीतम् ।
भारद्वाजान्ववाय: प्रथितसमुदय: स्वोदितैरेव सूक्तै-
रध्यायस्याष्टमस्य व्यतनुत विवृतिं शाश्वतीं माधवार्य्य: ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज - वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर - श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायामष्टमोऽध्याय: ।। ८ ।।

हि.टी. - इस प्रकार प्रायश्चित्त करने के वाद ब्राह्मणों को भोजन कराये । उन ब्राह्मणों को दक्षिणा प्रदान करे । उसके वाद ब्राह्मण पवित्रमन्त्रों का (पावमानीसूक्तप्रभृति) जप करें । गोहत्या करनेवाला व्यक्ति ब्राह्मणों को भोजन कराकर शुद्ध हो जाता है । इसमें सन्देह नहीं है ।। ४१ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के अष्टमाध्याय में गोवधप्रायश्चित्त - प्राजापत्यादिविधिविषय वर्णित हुआ ।। ८ ।।

---

७०. कपिलाया: लक्षणं यथोक्तम् -

लाङ्गूलं श्वेतवर्णञ्च भालञ्च श्वेतमेव वा ।
सर्वाङ्गञ्चैव यस्यास्तु सर्ववेशै: सुशोभितम् ।।
आवर्त्तनं पृष्ठदेशे लाङ्गूलेनैव चुम्बितम् ।
शृङ्गं संशोभनञ्चैव सर्वलक्षणसंयुताम् ।।
कपिलां तां विजानीयादतिभाग्येन लभ्यते' ।।इति ।

७१. दोग्ध्र्या: लक्षणं यथा -

'अशीतिपलदुग्धञ्च दोह्या गौर्या दिने दिने ।
पीतवत्सा च या लोके दोग्ध्री सा परिकीर्त्तिता' ।।इति ।

७२. अतिबालाया: स्वरूपं यथा -

'वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी' इति ।

✲✲✲

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नवमोऽध्यायः

पादानुग्रहतो यस्य प्राप्त्या मानुषविग्रहम् ।
मुनिभार्य्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम् ।।

अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिधीयन्ते । तत्र 'एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत्' इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपादमाद्यश्लोकेन दर्शयति,

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।
तद्वधन्तु न तं विद्यात् कामकारकृतं तथा ।। १ ।।

प.मा. - व्रजे शालायां वा गाः प्रवेश्य तृणादिभक्षणप्रतिबन्धो रोधः । गले पाशेन दोहाद्यर्थं पादेषु रज्वा वा नियन्त्रणं वधः । गोश्च रोधबन्धौ द्विविधौ, हितावहितौ च । रोगग्रस्ताया गोर्भक्षणनिवारणं हितो रोधः । क्षुधिताया गोः तृणादिभक्षणनिवारणमहितो रोधः । एवं बन्धस्यापि द्वैविध्यम् । तत्र हितयोर्बन्धरोधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावान्न प्रायश्चित्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाङ्गिरा[1] आह,

'सायं सगोपनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः' । इति ।। १ ।।

हि.टी. - यदि गौओं की रक्षा करने के लिये कोई मनुष्य उन्हें रोकता है या बाँधता है, इसके कारण यदि किसी गाय की मृत्यु हो जाय, तो उस कर्म से गोवध दोष नहीं होता है । इस जगह इच्छाकृत या अनिच्छाकृत पाप भी उत्पन्न नहीं होता है ।। १ ।।

लगुडादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह,

दण्डादूर्द्धं यदन्येन प्रहाराद्यदि पातयेत् ।
प्रायश्चित्तं यथा प्रोक्तं द्विगुणं गोवधे चरेत् ।। १ ।।

प.मा. - दण्डस्य लक्षणम्, 'अङ्गुष्ठमात्र[2]' इत्यनेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्द्धमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुडादिना, पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं, तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ।। २ ।।

हि.टी. - वाहुपरिमित दण्डा को छोडकर यदि किसी दूसरे पदार्थों से गाय को मारा जाता है, तो पूर्वोक्त प्रायश्चित्त से दूना प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। २ ।।

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानभिधातुमन्यानि वधनिमित्तान्युपन्यस्यति,

रोधबन्धनयोक्त्राणि घातश्चेति चतुर्विधः ।

प.मा. - वधनिमित्तविशेषः । चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति । तेषु वधेषु प्रायश्चित्तान्याह,

एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।। ३ ।।
योक्त्रेषु पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने ।

प.मा. - पूर्वाध्यायोक्तप्राजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादिवधेषु प्रायश्चित्तान्यवगन्तव्यानि । नन्वेतदङ्गिरोवचनेन विरुद्ध्यते, अङ्गिरा[3] हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिवधेषु तत्पादादीनि विधत्ते,

'पादं चरेद्रोधबन्धे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने' ।। इति ।।

---

१. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/१२ २. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/२ ३. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नायं दोषः । गुणवदगुणविषयत्वेनाङ्गिरपराशरवचनयोर्व्यवस्थापनीयत्वात् । अन्यथा अङ्गिरसः सम्बर्त्तापस्तम्बाभ्यां सह विरोधः कथं परिह्रियेत । सम्वर्त्तः पक्षकृच्छ्रं गोवधव्रतमभिधायैतदाह,

'प्रायश्चित्तस्य पादन्तु निरोधे व्रतमाचरेत् ।
द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ।।
पाषाणैर्लोष्टकैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः ।
निपात्य संचरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि दिनचतुष्टयकृत्यं पादत्वेन प्रकृत्येदमाह,

'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ।।
एकपादं चरेद्रोधे द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने[४]' ।। इति ।

नन्वेवमपि पूर्वापरविरोधो दुष्परिहरः, पूर्वाध्याये ह्यकामकृते षोडशरात्रकृच्छ्रोऽभिहितः । अत्र तु कामकृते रोधवधे चतूरात्रोऽभिधीयते । नायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य बालवत्सादिवधस्य प्रायश्चित्तमिति परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि चतूरात्राष्टरात्रद्वादशरात्रषोडशरात्ररूपाणां चतुर्विधानां कृच्छ्राणां बालवत्सादिविषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तत्वात् चेत् । न । रोधादिनिमित्तस्य पूर्वमनुपलभ्यमानत्वात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ रक्षणार्थं पाशबद्धानां यादृच्छिकमरणमुपन्यस्तम् । एवं तर्हि रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति चेत्, न । रोधनीयस्य वत्सादेः शूद्रस्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्तस्यात्र कल्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोऽपि विरोधः ।। ३-४ ।।

हि.टी. - गौओं या बैलों को रोकने, बाँधने, जोतने तथा मारने, इन चार प्रकारों से गोवध होता है और प्रायश्चित्त करना पड़ता है । यदि गाय को केवल रोकने से उसकी मृत्यु हो गयी हो तो एकपाद अर्थात् प्राजापत्य का एक चौथाई व्रत करे । यदि बाँधने से मृत्यु हो गयी हो तो प्राजापत्य का आधा प्रायश्चित्त व्रत करे ।। ३ ।।

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह,

गोष्ठे वाऽपि गृहे वाऽपि दुर्गेष्वप्यसमस्थले ।। ४ ।।
नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषु च नदीमुखे ।
दग्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते ।। ५ ।।

प.मा. - दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः । अन्येषु वापीतड़ागादिषु । नदीमुखं समुद्रनदीसङ्गमप्रदेशः । दग्धदेशो दावाग्न्यादिना दग्धः सन्नुष्णभस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु स्थानेषु स्तम्भनाद् गावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनमात्रं रोध उच्यते । ईदृशरोधनिमित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्ब[५] आह,

'कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते' ।। इति ।। ४-५ ।।

---

४. आप.स्मृ., १/१६
५. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२६३-२६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - हल जोतते समय यदि बैल का वध हो जाय तो प्राजापत्य का त्रिपाद प्रायश्चित्त तथा मार देने पर सम्पूर्ण प्राजापत्य (चारपाद) का अनुष्ठान प्रायश्चित्त के रूप में करे । गोशाला या गोगोष्ठ में, घर में, किला में, विषमभूमि में, ।। ४४ ।।

नदियों में, नदी के उद्गमस्थानों में, समुद्र में, नदी के किनारे पर, आग लगे हुये प्रदेश में गाय को रोकने से यदि मरण हो जाय तो यह गौओं का रोध कहा जाता है ।। ५ ।।

वधनिमित्तबन्धनस्य स्वरूपमाह,

योक्त्रदामकडोरैश्च कण्ठाभरणभूषणैः ।
गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद् गौर्मृता यदि ।। ६ ।।
तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतञ्च तत् ।

प.मा. - योक्त्रं पाशः शकटयुगच्छिद्रसम्बन्धः । दामकं धेनुबन्धनहेतुः पाशः । डोरं रज्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टाकिङ्किण्यादि । भूषणं ललाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृशैः साधनैर्बद्धा गौर्गृहि स्थिता वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि म्रियते, तदा मरणनिमित्तं योक्त्रादिकमत्र बन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्त्रादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोशालायां स्थापितेषु योक्त्रादिषु यदि गावो लग्नाः स्युस्तदानीमकामकृतं बन्धनमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् । एतच्च सप्रायश्चित्तमापस्तम्ब[६] आह,

'कण्ठाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते ।
चरेदर्द्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हि तत्कृतम्' ।। इति । ६-७ ।।

हि.टी. - यदि रस्सी से, या जोत की रस्सी से, गाडी का जुआ, दोरक, गले में पहनायी हुई भूषण आदि से घर में या वन में बंधी हुई गाय का मरण हो जाता है तो उसे बन्धन कहा जाता है ।। ६ ।।

वधनिमित्तस्य योक्त्रस्य स्वरूपमाह,

हले वा शकटे पङ्क्तौ पृष्ठे वा पीडितो नरैः ।। ७ ।।
गोपतिर्मृत्युमाप्नोति योक्त्राद् भवति तद्वधः ।

प.मा. - पङ्क्तिः खलमधि बन्धनं, गोपतिर्बलीवर्द्दः । स च स्थविरेण रोगेण वा वोढुमशक्तो हलरथपङ्क्तिगोणीभारेषु[७] वाहितो म्रियेत, तदा तन्मरणनिमित्तं वहननियोजनं योक्त्रमित्युच्यते । हलादिवाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अत एवापस्तम्बः[८] -

'दमने दामने रोधे संघाते चैव योजने ।
नस्ते सकलपाशैर्वा मृते पादोनमाचरेत्' ।। इति ।

अशिक्षितबलीवर्द्दस्य वोढुः शिक्षणं दमनम् । दाम्ना पाशेन सम्पादितो दामनः । रोधो गलनिरोधः । सङ्घातः समूहः पूर्वोक्ता पङ्क्तिः, तत्र योजनं बन्धनम् । नस्तः नासिकायां डोरप्रक्षेपः । सकलपाशा इतरे सर्वे बन्धनविशेषाः ।। ७-८ ।।

हि.टी. - यह बन्धन दो प्रकार का होता है । यथा - १) कामकृतबन्धन तथा २) अकामकृत बन्धन । हल में, बैल गाडी (शगड़) में, पंक्ति में बंधे हुए समय में, अथवा पीठ पर लदे हुए भार के कारण या मनुष्यों के मारने पर, ।। ७ ।।

---

६. आप.स्मृ., १/१७., प्रा.म., पृ. ८६

७. गोप्रभृतीनां पृष्ठे निधेयः धान्यादिपूर्णाधारविशेषो गोणी ।

८. आप.स्मृ., १/१८, प्रा.म.पृ. ८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह,

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ।। ८ ।।

कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः ।

प्रहता वा मृता वाऽपि तद्धेतुर्विनिपातने ।। ९ ।।

प.मा. - मत्तो धनादिना दृप्तः । प्रमत्तो मद्यपानादिना अवशः । उन्मत्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहारादिक्षमः । अचेतनो मुग्धः । मारयिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचेष्टामात्रमकामः । ताभ्यमुत्पादितो क्रोधो यस्यासौ दण्डादिभिर्यदि हन्यात्, तदा मरणमन्तरेण केवलं प्रहता स्यात् । तत्कामकृतः संप्रहारो घात इत्युच्यते । अकामकृतन्तु मारणं घातः । दण्डोपलाभ्यां शस्त्रादीन्युपलक्ष्यन्ते । अत एवापस्तम्बः[१] -

'पाषाणैर्लगुडैः पाशैः शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।

निपातयति यो गां वै सर्वमेव समाचरेत् ।। ८-९ ।।

हि.टी. - यदि गाय या बैल का मरण हो जाय, तो उसको योक्त्रमरण कहा जाता है । धन आदि से मत्त, सुरापान आदि से प्रमत्त, भूत प्रेत बाधा में उन्मत्त, चेतन तथा अचेतन अवस्था में, ।। ८ ।।

काम से अथवा अकाम से क्रोध के कारण मनुष्य यदि गाय को दण्डों से अथवा पत्थरों से मारता है, तो उस समय प्रहार की हुई या मरी हुई गाय के कारण निपातन ही होता है ।। ९ ।।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यत्र दण्डादधिकेन लगुड़ादिना कृतस्य प्रहारस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थाद्दण्डप्रहारस्य निर्द्दोषत्वमङ्गीकृतम् । तत्र कोऽसौ दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह,

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।

आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ।। १० ।।

प.मा. - अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोऽधिकं स्थौल्यं व्यावर्त्यते, न त्वल्पम्, अल्पस्य वधहेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यनेनाप्यधिकदीर्घव्यावृत्तिः । अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्य्यन्तप्रसारणेन चक्षुराद्युपघातप्रसङ्गात् । आर्द्रत्वं सपलाशत्वञ्च वेदनाऽनुत्पत्त्यर्थम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन भीतिमेवोत्पादयेत्, न तु वेदनामित्याशयः ।। १० ।।

हि.टी. - यहाँ दण्ड का स्वरूप बतलाया जा रहा है । अङ्गुठे के वरावर मोटी, बाहुमात्र लम्बी गोली और पत्तों वाली लकडी को दण्ड कहते है ।। १० ।।

यथोक्तदण्डप्रहारेण रुग्णस्य गोः पातमूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवायप्रायश्चित्तप्रसक्तावपवदति,

मूर्च्छितः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ।। ११ ।।

ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वाऽपि पिबेद्यदि ।

पूर्वं व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। १२ ।।

प.मा. - यस्तु गौश्चिरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तकृशश्चारणार्थं यथोक्तदण्डेनाभिहतः सन् पतितो मूर्च्छितो वाऽपि भवेत्, स पुनरुत्थाय कानिचित् पदानि गच्छेत्, तदा प्रहर्तुः प्रत्यवायो नास्ति । अथोत्थातुमशक्तस्तदाऽपि तृणे भक्षिते नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमशक्तो

१. आप.स्मृ., १/१९., प्रा.म.पृ. ८४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदि जलं पिबेत्, तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थानतृणभक्षणजलपानान्यकृत्वा मूर्च्छानन्तरमेव म्रियेत चेत्, तदा प्रहर्त्तां प्रत्यवैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ।। ११-१२ ।।

हि.टी. - यदि गाय या बैल दण्ड के प्रहार से मूर्च्छित होकर धरती पर गिर पडे, और फिर उठकर पांच, सात या दश कदम चला जाये, ।। ११ ।।

घास प्रभृति खाने लगे या पानी पीने में लग जाय अथवा पहले से किसी से ग्रस्त हो, तो उसके लिये प्रायश्चित्त नहीं किया जाना चाहिये ।। १२ ।।

गोगर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,

पिण्डस्थे पादमेकन्तु द्वौ पादौ गर्भसम्मिते ।

पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ।। १३ ।।

प.मा. - चतस्रो गर्भावस्थाः, पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये पतितं वीर्य्यं कललबुद्बुदादिक्रमेणार्द्धमासे पिण्डभावमापद्यते । स एव मासमात्रेण दार्ढ्यमापद्य सम्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मितः परिवृतो दृढीभूतः सम्मितः । स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चाररूपां चेतनामापद्यते । मासादूर्ध्वमासप्तमान्मासादचेतनः इत्युच्यते । तदूर्ध्वं पतितो मृतो भवेत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजापत्यस्य पादमाचरेत् । सम्मितवधे अर्धकृच्छ्रम् । अचेतनवधे पादत्रयम् । सचेतनस्य चतुर्थस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यति ।। १३ ।।

हि.टी. - यदि गाय को मारने पीटने से गाय का पिण्डमात्र गर्भ गिर जाय तो चान्द्रायणव्रत का एक चौथाई करना पडता है, गर्भस्थिति के वाद गर्भनष्ट करने चान्द्रायण का द्विपाद अर्थात् आधा करना पडता है, उसके वाद अचेतन गर्भ अर्थात् सप्तममास तक का गर्भ नष्ट करने पर चान्द्रायणव्रत का तीन चौथाई पालन करना पडता है ।। १३ ।।

पादकृच्छ्रादीनां चतुर्णामङ्गभूतांश्चतुरो वपनविशेषानाह,

पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।

त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ।। १४ ।।

प.मा. - रोमवपनेन नखनिकृन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपातनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्यर्थः । इदं चतुर्विधं वपनं शङ्खोऽप्याह,

'रोमाणि प्रथमे पादे द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।
पादहीने शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने' ।। इति ।

नखनिकृन्तनं आपस्तम्ब[10] आह,

'पादे तु नखरोमाणि द्विपादे श्मश्रुवापनम् ।
त्रिपादे तु शिखा धार्य्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्' ।। इति ।। १४ ।।

हि.टी. - चान्द्रायण का एक चौथाई व्रत पालन करने पर शरीर का अर्थात् हाथ - पैरों का रोम मुंडवा दे । द्विपाद प्रायश्चित्त करने पर मूंछ, दाढ़ी और तीनपाद प्रायश्चित्त में शिखा को छोडकर सम्पूर्ण मुण्डन कराये । निपातन (वध करने) में शिखासहित सम्पूर्ण मुण्डन कराये ।। १४ ।।

१०. आप.स्मृ., १/३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वपनविशेषवच्चतुर्णां व्यवस्थितान् दानविशेषानाह,

पादे वस्त्रयुगञ्चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।
त्रिपादे गोवृषं दद्याच्चतुर्थे गोद्वयं स्मृतम् ।। १५ ।।

प.मा. - गोवृषो बलीवर्दः । द्विपादे कांस्यभाजनमशक्तस्य, शक्तस्य त्वर्द्धसुवर्णम् । तदाह शङ्खः -

'कृच्छ्रपादे वस्त्रदानं कृच्छ्रार्द्धे काञ्चनं तथा ।
पादन्यूने तु गां दद्यात् पूर्णे गोमिथुनं स्मृतम्' ।।इति ।। १५ ।।

हि.टी. - एकपाद प्रायश्चित्त में वस्त्रयुग्म अर्थात् दो वस्त्र दान करे । द्विपाद प्रायश्चित्त में कांस्यपात्र दे, तीन पाद प्रायश्चित्त में गाय के साथ वृषभ दान करे, सम्पूर्ण गोवध प्रायश्चित्त में दो गाय दान करे ।। १५ ।।

चतुर्थावस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायश्चित्तमाह,

निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ।। १६ ।।

प.मा. - अष्टमे मासि सर्वावयवसम्पूर्णो भवति, प्रसवप्रत्यासन्नकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरन्नुपलक्षयितुं शक्यते । अङ्गानि शिर आदीनि, प्रत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथा च स्मर्य्यते -

'अङ्गान्यत्र शिरोहस्तौ वक्षः पार्श्वौ कटी तथा ।
पादाविति षडुक्तानि शास्त्रविद्भिः समासतः ।।
प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवा बाहू पृष्ठं तथोदरम् ।
ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोमनखं परम्' ।। इति ।

तैरङ्गैः प्रत्यङ्गैश्च सम्पूर्णे गर्भे निहते प्राजापत्यद्वयमाचरेत् । तदेतच्चतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्मतेऽपि[११] दर्शितम्,

'पाद उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढ़तां गते ।
पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ।।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि - 'पादः सम्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ बन्धने चरेत् ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ।।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोघ्नस्य निष्कृतिः' ।। इति ।। १६ ।।

हि.टी. - यदि गाय का गर्भस्थ शिशु अङ्गप्रत्यङ्गों से सम्पूर्ण हो गया है और सजीव भी है, उस समय गोहत्या करनेपर गोवध का दुगुना प्रायश्चित्त करे ।। १६ ।।

---

११. प्रा.म., पृ. ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अवयवविशेषेषु प्रायश्चित्तविशेषानाह,

पाषाणेनाथ दण्डेन गावो येनाभिघातिताः ।
शृङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वौ पादौ नेत्रघातने ।। १७ ।।
लाङ्गूले पादकृच्छ्रन्तु द्वौ पादावस्थिभञ्जने ।
त्रिपादं चैककर्णे तु चरेत्सर्वं निपातने ।। १८ ।।

प.मा. - येन पुंसा पाषाणादि साधनैर्गवामुपघातः क्रियते, स पुमान् गोमरणाभावेऽप्यवयवभङ्गप्रत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वङ्गिरसा[१२] दर्शितम् -

'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।
पातनञ्चैव शृङ्गस्य मासार्द्धं यावकं पिबेत्' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि[१३] - 'अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा शृङ्गभङ्गमथापि वा ।
त्वक्छेदे पुछनाशे वा मासार्द्धं यावकं पिबेत्' ।। इति ।

एतत् शृङ्गादिबहुभङ्गविषयं, गुणवद्गोविषयं वा । यद्यप्यङ्गिरसोक्तम्[१४],

'शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा ।
दशरात्रं पिबेद् वज्रं स्वस्थाऽपि यदि गौर्भवेत्' ।। इति ।

वज्रं क्षीरादि । एतच्चाशक्तविषयम् ।। १७-१८ ।।

हि.टी. - यदि कोई मनुष्य द्वारा पत्थर या दण्डे से मारने से गाय का सींग टूट गया तब वह एक चौथाई प्रायश्चित्त करे । यदि गाय का नेत्र फूट जाय तो आधा व्रत अनुष्ठान करे ।। १७ ।।

पूंछ के कट जाने पर प्राजापत्य का एकचतुर्थांश, हड्डी टूट जाने पर प्राजापत्य का आधा, कान के कट जाने पर तीन चौथाई और सम्पूर्ण शरीर नष्ट हो जाने से अर्थात् वध हो जाने से सम्पूर्ण कृच्छ्र व्रत आचरण करे ।। १८ ।।

ननु वर्णितं शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तं न पर्य्याप्तमङ्गभङ्गादेः कियताऽपि कालेन मरणपर्य्यवसायित्वसम्भवाद्वधप्रायश्चित्तस्यैव[१५] तत्रोचितत्वादित्याशङ्क्याह,

शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। १९ ।।

प.मा. - शृङ्गभङ्गाद्यनन्तरं षण्मासमध्ये यदि म्रियते, तदानीं शृङ्गादिभङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्क्या वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा पुनः पदादिभङ्गे षट्सु मासेषु जीवति, तदा वधप्रायश्चित्तं न विद्यते, किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।। १९ ।।

हि.टी. - सींग के टूट जाने पर, हड्डी के टूट जाने पर या कमर टूटने पर भी यदि गाय छहमास तक जीवित रह जाती है, तो उसका कोई प्रायश्चित्त नहीं होता ।। १९ ।।

---

१२. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/८ १३. प्रा.म., पृ. ८७ १४. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १०/११

१५. शृङ्गभङ्गादौ वधप्रायश्चित्तं न विधीयते । प्राणवियोगफलकव्यापारस्य च वधपदप्रयोगसम्भवात् । अतः यत्र शृङ्गभङ्गादौ कालान्तरेऽपि तस्य मरणं भवति, तत्र मरणपर्यवसायित्वात् तदेव कर्म वधरूपं भवति । अतस्तत्र वधप्रायश्चित्तमेवोचितं मन्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रणभङ्गादौ न केवलं प्रायश्चित्ताचरणं, किन्तु तच्चिकित्साऽपि कर्त्तव्येत्याह,

व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद् दृढबलो भवेत् ।। २० ।।

प.मा. - व्रणश्च भङ्गश्च व्रणभङ्गौ । त्वक्छेदो व्रणः, शृङ्गाद्यस्थिच्छेदो भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः इत्यप्यौषधप्रक्षेपस्याप्युपलक्षणम् । यवसस्तृणविशेषः । तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्खोऽप्याह[१६] -

'यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद्रोहिततद्व्रणा[१७] ।
संपूर्णे दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते' ।।इति ।। २० ।।

हि.टी. - यदि मनुष्य के प्रहार से गाय या बैल के शरीर में क्षत हो जाता है, तो उस क्षत को उपशम के लिये अपने हाथ से तैल आदि लगाये, घास, यव प्रभृति स्वयं देता रहे तथा पूर्ण स्वस्थ होने तक उसकी सेवा करे ।। २० ।।

यावद्दृढबल इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमेवानूद्यानन्तरकर्त्तव्यमाह,

यावत्संपूर्णसर्वाङ्गस्तावत्तं पोषयेन्नरः ।
गोरूपं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्वा विसर्जयेत् ।। २१ ।।

प.मा. - अङ्गसंपूर्त्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं क्षमापणबुद्ध्या नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ।। २१ ।।

हि.टी. - जब तक गाय का व्रण भर न जाय और पूर्णतः पुष्ट न हो जाय तब तक सेवा करनी चाहिये । पूर्ण स्वस्थ हो जाने के वाद ब्राह्मण के सामने उपस्थित कराकर नमस्कारपूर्वक उसको छोड दे ।। २१ ।।

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि प्रहारदार्ढ्यात् पुष्ट्यभावे किं कर्त्तव्यमित्यत आह,

यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो भवेत्तदा ।
गोघातकस्य तस्यार्द्धं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।। २२ ।।

प.मा. - गोघातकस्य यत् प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं तदर्द्धमनुतिष्ठेत् ।। २२ ।।

हि.टी. - यदि व्रण ठीक से भरा न हो या शरीर में व्रण के कारण कुछ कमी रह जाय तब गोहत्या का आधा प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। २२ ।।

इदानीं वैर्य्यादिदोषेण कामकृतगोवधे निमित्तविशेषानुपजीव्य प्रायश्चित्तविशेषानाह,

काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धतो बलात् ।
व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ।। २३ ।।
चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्टके ।
तप्तकृच्छ्रन्तु पाषाणे शस्त्रेणैवातिकृच्छ्रकम् ।। २४ ।।

---

१६. व्यास इति प्रा.म., पृ. ८८

१७. रोहिततद्व्रणा इति पदे पूर्वमुत्पन्नस्य व्रणस्य रोहणानुकूलव्यापारः प्रतीयते । स च व्यापारः चिकित्सारूपः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - प्राजापत्यतप्तकृच्छ्रयोः स्वरूपं पूर्वमेवोपदर्शितं, सान्तपनातिकृच्छ्रयोः स्वरूपं तूपरिष्टाद् वक्ष्यते । न च काष्ठादीनां वधनिमित्तत्वे समाने सति प्रायश्चित्तवैषम्यमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । शास्त्रैकगम्येऽर्थे[१८] युक्तिभिरुपालम्भासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायविचारो निरर्थक इति चेत् । न, वचनानां परस्परविरोधे सति न्यायस्य निर्णायकत्वात्[१९] ।। २३-२४ ।।

हि.टी. - यदि कोई निष्ठुर मनुष्य उद्धत होकर दण्डा, मिट्टी का ढ़ेला या पत्थर अथवा हाथ में शस्त्र लेकर बलपूर्वक गाय को मार देता है, तो उसको प्रायश्चित्त का अनुष्ठान करना चाहिये ।। २३ ।।

गाय को लकडी से मारने पर सान्तपनव्रत का आचरण करे । ढ़ेला या ईंट से मारने पर प्राजापत्यव्रत का, पत्थर से मारने पर तप्तकृच्छ्रव्रत का, और हथियार से मारनेपर अतिकृच्छ्रव्रत का पालन करे ।। २४ ।।

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह,

पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।
तप्तकृच्छ्रे भवन्त्यष्टावतिकृच्छ्रे त्रयोदश ।। २५ ।।

प.मा. - गावो देया इति शेषः । त्रयस्तिस्रः ।। २५ ।।

हि.टी. - सान्तपनव्रत में पाञ्च, प्राजापत्यव्रत में तीन, तप्तकृच्छ्रव्रत में आठ और अतिकृच्छ्रव्रत में तेरह गौओं का ब्राह्मणों को दान करने का विधान है ।। २५ ।।

प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्वा पश्चात् यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह,

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ।। २६ ।।

प.मा. - महिष्यश्वादिष्वपि स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राणभृतामित्युक्तम् । तदेतत् प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथा च मानववचनम्[२०] - 'यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम्' ।।इति ।। २६ ।।

---

१८. धर्मः शास्त्रादेव ज्ञातुं शक्यते । अतः शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थः धर्मः । शास्त्रं हि प्रतिपादयति यत् -
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।। मनु. २/१२
जैमिनिसूत्रेऽपि - 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' । (मी.सू. १/१/२)
'धर्मस्य शब्दमूलत्वादलब्धमनपेक्षं स्यात्' इति । (मी.सू. १/३/१)
स्मृतिप्रमाणसम्भवे युक्त्यन्वेषणमन्याय्यम् ।

१९. यस्मिन् विषये प्रमाणवचनानां मतानैक्यं वर्त्तते । तत्र वचनार्थावधारणे विषयभेदकल्पने च न्यायस्योपयोगः क्रियेत । अत एवोक्तम् -
'विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।
तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः' ।।
अन्यत्रापि - 'युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते' । इति ।

२०. मनु., ८/२८८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - मनु ने कहा है - पशु की हत्या के अनुरूप पशु की प्रतिमा बनाकर पशुपालक को दान करे अथवा पशु के अनुरूप मूल्य दे ।।२६ ।।

रोधबन्धनयोक्त्राणि, इत्यत्र रोधबन्धनयोः प्रत्यवायहेतुत्वं वर्णितम् । इदानीं तस्यापवादमाह,

अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहने मोचने तथा ।
सायं संगोपनार्थं च न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।। २७ ।।

प.मा. - वृषोत्सर्गादौ दाहादिना सक्थिचिह्नकरणमङ्कनं, तत्रैव गोमयहरिद्रादिना तात्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म, ताभ्यामन्यत्र, उक्तचिह्नरहितेषु बलीवर्द्देष्वित्यर्थः । वाहनं गोणीभाराद्यारोपणं, मोचनं तस्यैव भारस्यावरोपणम् । तत्रोभयत्रैव बलीवर्द्दशरीरे यद्यपि व्यथा जायते, तथापि प्रत्यवायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्द्देषु वाहनमोचनयोः शास्त्रेणाङ्गीकृतत्वात् । चिह्नोपेतेषु वृषेषु वाहनं न शास्त्रीयं, वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात् । तथा रात्रौ संरक्षणार्थं रोधबन्धनयोः कृतयोरपि नास्ति प्रत्यवायः ।। २७ ।।

हि.टी. - बैल को कर्षण के लिये या गाय को गोष्ठ में जाने के लिये उसके मुख में, पृष्ठदेश में, लांगूल या शिंग में जो अङ्कित किया जाता है, तदतिरिक्त सायं काल में पशु की रक्षा के लिये उसको रोध अथवा बन्धन करने में कोई दोष नहीं होता है ।। २७ ।।

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविशेषान् विधातुं चत्वारि निमित्तान्युपन्यस्यति,

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा ।
नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।। २८ ।।

प.मा. - रोगचिकित्सार्थमङ्कनार्थं वा यावद्दहनमपेक्षितं, तावतोऽधिकदहनमतिदाहः । यावन्तं भारमक्लेशेन वोढुं शक्नोति, तावतोऽप्यधिकस्य भारस्यारोपणमतिवाहः । रज्जुस्थित्यर्थं नासिकायां च्छिद्रकरणं भेदनम् । पातवधसम्भावनोपेतयोर्दुर्गमयोर्नदीपर्वतयोः प्रेरणं नदीपर्वतसञ्चारः ।। २८ ।।

हि.टी. - गाय या बलद के शरीर में अधिक तापयुक्त लोहे से दागने से, अधिक सामान ढ़ोने पर, नाक के फोड़ने पर, अधिक समय कर्षण करने पर, नदी और पर्वत देश अतिक्रमण करने के समय यदि गाय या बलद का जीवन विपन्न हो जाता है तो उसके लिये प्रायश्चित्त की व्यवस्था करनी चाहिये ।। २८ ।।

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह,

अतिदाहे चरेत् पादं द्वौपादौ वाहने चरेत् ।
नासिक्ये पादहीनन्तु चरेत् सर्वं निपातने ।। २९ ।।

प.मा. - दुर्गमनदीपर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् । अतिदोहे इति पाठान्तरम् । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पयोऽनवशेष्य कृत्स्नक्षीरदोहनमतिदोहः । तत्र वत्सोपघातप्रत्यवायनिमित्तं धेनूपघातनिमित्तं वा प्रायश्चित्तम् । यत्तु हारीतेनातिदाहातिवाहनादौ चान्द्रायणमुक्तम्[२१],

'भेदने वाहने चैव कर्णच्छेदनबन्धने ।
अतिदोहातिदाहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

तद् बहुनिमित्तसन्निपातविषयं द्रष्टव्यम् ।। २९ ।।

---

२१. हारीतस्मृ., १९/१०, प्रा.म.पृ. ८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - शरीर में अधिक दाह करने से एकचतुर्थांश या एकपाद, अधिक भार लादने से आधा प्रायश्चित्त या दो पाद, नाकभेदन में तीनपाद और वध करने में पूरा प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। २९ ।।

यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादाद् गृहदाहे सति यदि म्रियेत, तदा किं प्रायश्चित्तमित्यत आह,

दहनाच्चेद् विपद्येत अनड्वान् योक्त्रयन्त्रितः ।

उक्तं पराशरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ।। ३० ।।

प.मा. - वृद्धपराशरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्, इति शेषः । एतच्चापस्तम्बोऽप्याह[२२] -

'कान्तारेष्वथवा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च ।

यदि त्विह विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते' ।। इति ।। ३० ।।

हि.टी. - यदि रस्से में बंधा बैल या गाय आग से जल कर मर जाय तो पराशर जी के कहने के अनुसार एक पाद प्रायश्चित्त विधि के अनुसार अनुष्ठान करे ।। ३० ।।

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगृह्णाति,

रोधनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा ।

दुर्गप्रेरणयोक्त्रं च निमित्तानि वधस्य षट् ।। ३१ ।।

प.मा. - तत्र रोधबन्धनयोक्त्राणि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽतिवाहनं, प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनं, दुर्गप्रेरणं प्रौढभारं वाहयित्वा अत्युन्नतपर्वताग्रे नयनम् ।। ३१ ।।

हि.टी. - गोवध के छ कारण यहाँ कहे गये हैं । यथा - गाय को घेरकर रोकना, बाँधना, अधिक भार लादना, पिटकर मारना, दुर्गम स्थान को चराने के लिये ले जाना और जोतना ।। ३१ ।।

पूर्वं गृहे बद्धस्य पशोर्दाहनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिहितं, इदानीं तस्यैव मरणे वधनिमित्तं प्रायश्चित्तमाह,

बन्धपाशसुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।

भवने तस्य पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ।। ३२ ।।

प.मा. - बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि गलपादादीन्यङ्गानि यस्यासौ बन्धपाशसुगुप्ताङ्गः । स चेद् भवने म्रियेत, तदा कृच्छ्रार्द्धमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वत्र, द्वौ पादौ बन्धने चरेदित्यनेनेदं प्रायश्चित्तमुपवर्णितं, तथाप्यत्र बन्धनयोग्यायोग्यरज्जुविवेकचिकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदोषः । यद्वा, पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्चित्तस्य विहितरज्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्प्यते । निषिद्धरज्जुबन्धने तु संपूर्णं कृच्छ्रमवगन्तव्यम् ।। ३२ ।।

हि.टी. - गोशाला में रस्सी से बंधा बैल या गाय यदि विपद के सम्मुखीन होते हैं, और मर जाते हैं, तो गाय के स्वामी को अर्द्धकृच्छ्र प्रायश्चित्त करना पडता है ।। ३२ ।।

तत्र तावद्वर्ज्यान् रज्जुविशेषान् दर्शयति,

न नारिकेलैर्न च शाणपाशैर्न चापि मौञ्जैर्न च वल्कशृङ्खलैः ।

एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ।। ३३ ।।

---

२२. आप. स्मृ., ३/१६, प्रा.म., पृ. ८६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - वल्कानि वंशादिजनितानि । शृङ्खलान्ययस्ताम्रादिनिर्मितानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरासम्भवादेतैर्दामभिर्वध्येरन्, तदा तन्निमित्तोपद्रवप्रसङ्गो भवत्यतस्तच्छेत्तुं हस्तेन परशुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः कार्पासतन्त्वादि जन्या दृढा रज्जवः सर्वा उपलक्ष्यन्ते । अत एवाङ्गिराः[२३] -

'न नारिकेलैर्न च फालकेन न मौञ्जिना नापि च वल्कलेन ।
एतैरनड्वान् न हि बन्धनीयो बध्वाऽपि तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा' ।। इति ।

फालकं कार्पासजन्यम् ।। ३३ ।।

हि.टी. - नारियल की रस्सी, सन की रस्सी, मुञ्जनिर्मित रस्सी, वल्कल और लोहे की जंजीर, इन वस्तुओं से गौ या बैल को न बांधे । यदि बाँधे तो उस रस्सी को काटने के लिये कुराढ़ी (परशु) लेकर खडा रहे ।। ३३ ।।

उपादेयान् रज्जुविशेषानाह,

कुशैः काशैश्च बध्नीयाद् गोपशुं दक्षिणामुखम् ।

प.मा. - यथा पाशा अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः, तथा स्थानमपि निम्नोन्नतादिदोषरहितं विवक्षितम् । तथा च व्यासः[२४] -

'कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते' ।। इति ।

ननु नारिकेलादिपाशानामुपद्रवकारित्वसम्भावनया प्रतिषेधः कृतः, स च दोषः कुशादिपाशेष्वपि समानः, तेषां सहसा त्रोटनेऽपि गृहदाहादौ पलायमानानां गवां गलगतपाशेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह,

पाशलग्नाग्निदग्धासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ३४ ।।

प.मा. - कुशादिमयपाशानां शीघ्रं भस्मीभावात् सकृत् सन्तापमात्रं सम्पद्यते, न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अतो न तत्र प्रत्यवायः ।। ३४ ।।

हि.टी. - गाय या बैल को कुश या काशनिर्मित रस्सी से दक्षिणदिग् को मुख करके बांधे । ऐसी स्थिति में यदि वह जलकर मर जाता है तो उस मरण के लिये प्रायश्चित्त की आवश्यकता नहीं है ।। ३४ ।।

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्भाव्य तत्रोचितं प्रायश्चित्तमाह,

यदि तत्र भवेत् काष्ठं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्विषात् ।। ३५ ।।

प.मा. - गलगते पाशे दह्यमाने यदि कुशमूलादिरूपं किञ्चित् काष्ठं तस्मिन् पाशेऽवतिष्ठेत्, तदा तदुल्मुकसंस्पर्शादीषद्दाहो भवेत् । तत्र गायत्रीजपेनैव शुद्धिः । पावमानीयमिति पाठे, पवमानसूक्तं जपित्वेति व्याख्येयम् ।। ३५ ।।

हि.टी. - यदि पशु लकडी (खुंटा) पर बंधा हो और मर जाय, तो प्रायश्चित्त जप करने से मुक्ति हो जाती है ।। ३५ ।।

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः, तत्र गावो न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत्, तदा तत्र मरणे प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याह,

प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् ।
गवाशनेषु विक्रीणंस्तथा प्राप्नोति गोवधम् ।। ३६ ।।

---

२३. आङ्गि.स्मृ. उत्त., १०/५

२४. प्रा.म., पृ. ९०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूपवाप्यादयो विद्यन्ते, तत्र चारणार्थं प्रेषितो यदि म्रियते, तथा यत्र प्रौढ़ा वृक्षाश्छिद्यन्ते, तत्रो प्रेषितः प्रौढ़शाखापातेन मरणं प्राप्नोति, गोमांसभक्षिणो म्लेच्छा गवाशनाः, तेषु विक्रीता गौस्तैर्माय्र्यते । अतस्तेषु त्रिष्वपि स्थानेषु प्रेरको गोव्रतं चरेत् ।। ३६ ।।

हि.टी. - जहाँ कूप और वापी (बावडी) हो, उस तरफ गाय को लेने से यदि वह गिर पडे और मर जाय, गाय ठहरने के जगह यदि कटे पेड से गाय का मरण हो जाय अथवा गाय को मार खाने वालों के हाथ में यदि बेचा जाय तो उसे भी गोवध का प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। ३६ ।।

उद्वृषभयज्ञादावुपघाते पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह,

आराधितस्तु यः कश्चिद् भिन्नकक्षो यदा भवेत् ।
श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्नो वा कूपसङ्कटे ।। ३७ ।।
कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीवपादयोः ।
स एव म्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् ।। ३८ ।।

प.मा. - उद्वृषभयज्ञे[२५] हि बलीवर्दमाराध्य धावयन्ति । तत्रातित्वरया धावतः कदाचित् कक्षो भिद्यते । केनचिदुपघातेन कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं[२६] नाम, सङ्कीर्णतृणत्वं जलपूर्णत्वं च । तत्र वा मग्नो भवति । तादृशे कूपे पतितस्य कथञ्चिदुत्क्रमणे ग्रीवादिर्भग्नो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि म्रियेत, तदा पादत्रयकृच्छ्रमाचरेत् । अवारितः, इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे चारणार्थं प्रेषयता पुरुषेण संभावितप्रमादस्थलेभ्यो निवारणीयत्वात् अनिवारणे यथोक्तं प्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ।। ३७-३८ ।।

हि.टी. - गाय की सेवा करते समय यदि उसकी छाती फट जाय, पेट फट जाय, कान कट जाय अथवा कूएँ में गिर जाय या कूएँ से निकालते समय यदि उसके गला कट जाय या पैर टूट जाय और वह गाय या बैल मर जाय, तो गोवध का तीन पाद प्रायश्चित्त करना पड़ता है ।। ३७-३८ ।।

यत्र तृषार्त्ता गावः स्वयमेवागाधकूपादिषु प्रविश्य विपद्यन्ते स्वामी तु तत् न जानाति, तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह,

कूपखाते तटाबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च ।
पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ३९ ।।

प.मा. - अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन नदीतीरेण आ समन्ताद् बध्यते, इति तटाबन्धः प्रौढ़तटाकः । नदीबन्धः सेतुः । घर्मकाले गवामुदकपानार्थं निर्मिताः प्रौढ़ाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपा । तेषु पातुं प्रविश्य मृतास्वपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते ।। ३९ ।।

हि.टी. - यदि कोई गाय या बैल कूएँ के चौवच्चे में, तालाब में, नदी के बन्ध में, तथा पानी के पोखरे में मर जाय तो इसके लिये प्रायश्चित्त नहीं होता ।। ३९ ।।

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिर्मातुः प्रत्यवायोऽस्तीत्याशङ्क्याह,

कूपखाते तटाखाते दीर्घीखाते तथैव च ।
अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ४० ।।

---

२५. उद्वृषभयज्ञः मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्याष्टमाधिकरणे प्रतिपादितः । यज्ञोऽयमाचारप्राप्तः धर्मानुष्ठानविशेषः उदीच्यैरनुष्ठीयते ।

२६. यत्र कूपे बहूनि तृणानि संकीर्णानि विद्यन्ते । तृणसंकीर्णो जलपूर्णश्च कूपः कूपसङ्कटपदेनाभिधीयते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - खननं खातः । दीर्घ्यो वाप्यः । अन्यशब्देन जलद्रोणीकुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थं निर्मितत्वात् कथञ्चित्तत्र पतित्वा मृतास्वपि गोषु न निर्मातुः प्रत्यवायोऽस्ति ।। ४० ।।

हि.टी. - कूएँ के जलाशय में, तटाखात में, दीर्घखात और छोटे छोटे खात जो धर्मनिमित्त किये गये हैं, देवायतनस्थित खात, इन सब खातों में गिर कर गाय या बैल यदि मर जाय तो कोई प्रायश्चित्त नहीं करना पडता है ।। ४० ।।

कूपखातादिवद् वेश्मखातादावपि प्रत्यवायाभावमाशङ्क्य तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह,

वेश्मद्वारे निवासेषु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्य्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।। ४१ ।।

प.मा. - वेश्मद्वारं गृहप्रवेशनिर्गममार्गः । निवासाः शालाव्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति, तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृहभित्तिवेद्यादिकरणार्थमङ्गनोपवनादिषु गोसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृहखाताः, स्वेन कृताः स्वकार्य्याः, स्वकार्य्याश्च ते गृहखाताश्च स्वकार्य्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्तौ पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।। ४१ ।।

हि.टी. - अपने घर के द्वार के समीप अथवा गौओं के निवासस्थान (रहने की जगह) में यदि कोई मनुष्य अपने किसी कार्य के लिये गर्त्त निर्माण करे या गृहकार्य के लिये गर्त्त निर्माण करे, इनमें गाय गिरकर मर जाय तो प्रायश्चित्त करना पड़ता है ।। ४१ ।।

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायप्राप्तावपवदति,

निशि बन्धनिरुद्धेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ४२ ।।

प.मा. - रात्रौ संरक्षणार्थं पाशबन्धेन निरुद्धा गावः सर्पव्याघ्रादिभिर्यदि हन्येरन्, तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निर्ग्रामदाहः, विद्युदशनिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवायहेतुत्वम् । ननु, दहनात्तु विपद्यन्ते, इत्यत्र प्रायश्चित्तमुपवर्णितम्, इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध इति चेत् । न, निराकरणस्याशक्तविषयत्वात् । सत्यां शक्तावुपेक्षायां पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । अत एव व्यासः[२७] -

'जलौघे पल्वले मग्ना यदि विद्युद्धताऽपि वा ।
श्वभ्रे वा पतिताऽकस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ।।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ।
शीतवाताहता वा स्यादुद्बन्धनमृताऽपि वा ।।
शून्यागारे उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्' ।। इति ।

इदन्तु कार्य्यान्तरविरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यग्रतयोपेक्षायां त्वर्द्धम् ।

'पल्वलौघमृगव्याघ्रश्वापदाहिनिपातने ।
श्वभ्रप्रपातसर्पाद्यैर्मृते कृच्छ्रार्द्धमाचरेत् ।।
अपालनात्तु कृच्छ्रं स्याच्छून्यागार उपप्लवे' ।।

इति विष्णुस्मरणात्[२८] ।। ४२ ।।

---

२७. व्यासस्मृ., ३/३९-४१., प्रा.म., पृ. ८७

२८. प्रा.म., पृ. ८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - रात्रिकाल में किसी स्थान में बांधनेपर अथवा रोकनेपर या सर्प या व्याघ्र के द्वारा यदि गाय का मरण हो जाय, अथवा अग्नि या विजली गिरने से यदि गाय का मरण हो जाय, तो इसके लिये प्रायश्चित्त नहीं होता है ।। ४२ ।।

विद्युद्दाहादेरिव ग्रामघातादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,

ग्रामघाते शरौघेण वेश्मभङ्गान्निपातने ।
अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ४३ ।।

प.मा. - शत्रुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सति तदन्तर्वर्त्तिनो गावः शरौघेण निपात्यन्ते, तथा स्तम्भवंशादिशैथिल्येन गृह भग्ने सति तदन्तर्वर्त्तिनां गवां निपातो भवति, तथा बुधशुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टौ शीतवातपीडिता गावो म्रियन्ते, तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ।। ४३ ।।

हि.टी. - ग्राम को घेरकर शत्रु लोगों के मारने पर या शत्रुओं के बाणों से या घर गिरने से अथवा मूसलाधार वृष्टि होने से यदि गाय का मरण होता है, तो उसमें प्रायश्चित्त नहीं किया जाता ।। ४३ ।।

संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह,

संग्रामे प्रहतानाञ्च ये दग्धा वेश्मकेषु च ।
दावाग्निग्रामघातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ४४ ।।

प.मा. - सेनयोरुभयोर्युद्धे सति तत्र प्रहता गावो म्रियन्ते । स्कन्धावारनिर्मितानि तृणमयानि वेशमकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दह्यमानेषु तत्र गावो म्रियन्ते । तथा क्वचिद्दावाग्निना अरण्यसमीपवर्त्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति, तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चैतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं प्राप्नोति ।। ४४ ।।

हि.टी. - युद्ध में अपहरण किये जाने पर, घर में आग लगने से जलकर, जङ्गल में आग लगने से अथवा गाँव गाँवो मे घात (आक्रमण) लगने पर यदि गाय का मृत्यु हो गई हों, तो प्रायश्चित्त विधान नहीं किया जाता ।। ४४ ।।

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजनकमित्याह,

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूढगर्भविमोचने ।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्यते ।। ४५ ।।

प.मा. - व्रणरोगादौ दाहच्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपद्येत, तथा योनिद्वारि समागतस्य मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथञ्चिद् गौर्म्रियेत, तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एतदेव संवर्त्त[२९] आह,

'यन्त्रणे गोचिकित्सार्थे मूढगर्भविमोचने ।
यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ।।
औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गोब्राह्मणेषु च ।
दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापेन लिप्यते ।।
दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् ।
द्विजानां गोहितार्थञ्च[३०] प्रायश्चित्तं न विद्यते'[३१] ।।इति ।

२९. संवर्त्तस्मृ., श्लो. १३७,१३९

३०. यदि उपकारार्थं दाहादिप्रयोगे कृते दैवात्तेनैव कर्मणा गवादेर्मरणं भवति, तदा उपकारार्थं दाहादिप्रयोगकर्त्तुर्न प्रायश्चित्तम् ।

३१. प्रा.म., पृ. ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्योऽपि[३२] - 'क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् ।
विपाके गोवृषाणान्तु भेषजाग्निक्रियासु च' ।। इति ।
अङ्गिरा[३३] अपि - 'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गोब्राह्मणेषु यः ।
विपाके तु विपत्तिः स्यान्न स दोषेण लिप्यते' ।। इति ।। ४५ ।।

हि.टी. - यदि गाय की चिकित्सा के लिये घेरे में बांधी गयी हो तथा मरे हुये गर्भ को निकालने में यदि गाय मर जाये तो उसनें प्रायश्चित्त का विधान नहीं है ।। ४५ ।।

रोधबन्धनाभ्यां गोविपत्तौ प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते, तदा किं व्यापारैक्यादेकं व्रतं स्यात्, किं वा प्रहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिरिति विचिकित्सायामिदमाह[३४],

व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्मिथ्याप्रचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।। ४६ ।।

प.मा. - पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याशयः । तथा च संवर्त्तः[३५] -
'व्यापन्नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा ।
द्विगुणं गोव्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विधीयते' ।। इति ।
आपस्तम्बोऽपि[३६] - 'विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ् मिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं[३७] गोव्रतं चरेत्' ।। इति ।
अयथाशास्त्रं चिकित्सनं भिषङ्मिथ्याप्रयोगः ।। ४६ ।।

हि.टी. - यदि अनेकसंख्यक गाय और बैलों को एक जगह बांध कर रोका जाय या किसी अनभिज्ञ पशु चिकित्सक द्वारा उनका उपचार कराया जाय और उसके द्वारा यदि किसी गाय या बैल का मृत्यु हो जाय, तो उसके लिये प्रायश्चित्त का निर्देश करना चाहिये ।। ४६ ।।

सत्यां शक्तावुपेक्षकस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न केवलं स्वामिन एवैतत्, किं त्वन्येषामपीत्याह,

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः ।
अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ।। ४७ ।।

प.मा. - पङ्कमज्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छन्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवायो भवति । प्रेक्षका इत्यनेनानुमन्तादयः सर्वेऽप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसिः[३८] -

---

३२. याज्ञ.स्मृ., ३/२८४ ३३. आङ्गि.स्मृ.उत्त. १०/४
३४. प्राणवियोगफलकव्यापारस्य बन्धरूपतया एकव्यापारेणानेकगोवधे वधस्यैकत्वं, वध्यस्य तु नानात्वम् । अतः तस्मिन् स्थले वधसंख्यया प्रायश्चित्तं उत वध्यसंख्यया इति विचार्यते ।
३५. संवर्त्त.स्मृ.श्लो. १३५ ३६. आप.स्मृ., १/२७
३७. वचनादवगम्यते यत् यथोक्तव्रतमात्राभिप्रायत्वे वचनारम्भः निरर्थकः स्यात् । वध्यबहुतया पापगौरवेण प्रायश्चित्तगौरवस्य न्याय्यत्वात् । मुन्यन्तरवचनादत्र द्विगुणप्रायश्चित्तविधानमभिप्रेयते । यथोक्तम् - 'स्मृत्यर्थसन्देहे स्मृत्यन्तर-संवादादेवार्थनिर्णयः' इति ।
३८. प्रा.म., पृ. ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिघातकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ।।
अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्'[३९] ।।इति ।।४७ ।।

हि.टी. - यदि गाय या बैल की कहीं भी कूपादि में गिरकर मृत्यु हो जाती है, तो वहाँ उपस्थित लोग यदि उसको वचाने के लिए प्रयत्न न करें, तो इन सब लोगों को पाप होता है और प्रायश्चित्त भी करना पड़ता है ।। ४७ ।।

व्यापन्नानामित्यत्र, वध्यबहुत्वं घातकैकत्वं चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे कथमित्याशङ्क्याह,

एको हतो यैर्बहुभिः समेतैर्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात् ।
दिव्येन तेषामुपलभ्य हन्ता निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ।। ४८ ।।

प.मा. - यत्र बहूनां पुरुषाणां प्रहारैरेको गौर्हतो भवति, तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यपि यदीयः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्तमिति न ज्ञायते, अतस्तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये प्राणवियोगकारि-प्रहारकर्त्ताऽयमिति पुरुषविशेषस्तुलाग्न्यादिदिव्येन[४०] निश्चित्य राजपुरुषैर्हन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कृत्य च गोव्रतं कारयेत् ।। ४८ ।।

हि.टी. - जहाँ अनेकों व्यक्ति मिलकर किसी गौ या बैल को ईंट या पत्थर आदि से मारते हैं तथा उससे यदि गाय या बैल का मरण हो जाय तथा यह न जान पडे कि किस पुरुष के प्रहार से उसकी मृत्यु हुई है, तो ऐसी परिस्थिति में राजा दिव्यप्रमाण (शपथ) से उस पुरुष का निश्चय करे । राजा अपने कर्मचारियों के द्वारा यह कर्म संपादन करे ।। ४८ ।।

इतरेषां प्रहर्त्तॄणां प्रायश्चित्तमाह,

एका चेद् बहुभिः काचिद्दैवाद् व्यापादिता यदि ।
पादं पादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ।। ४९ ।।

प.मा. - गोहत्याया यद्व्रतमभिहितं, तस्य व्रतस्य पादमेकैकः पुरुषोऽनुतिष्ठेत् । एतच्चाकामकारविषयम् । दैवादित्यभिधानात् । कामकारे तु द्विगुणम् । 'एकं घ्नतां बहूनां तु यथोक्ताद् द्विगुणो दमः'

---

३९. मिताक्षरोक्तप्रकारेणात्र पैठीनसिना पापफलभाजः हन्तृ-मन्त्रोपदेष्ट्रादयः प्रतिपादिताः । सम्प्रतिपादकः वध्यस्य निदेशकः । प्रोत्साहकः स्वतः प्रवृत्तस्य हन्तुरुपायोपदेशादिना प्रोत्साहनप्रदाता । सहायोऽनुग्राहकः । स च द्विविधः । एको वध्यप्रतिरोधकः, अपरः स्वल्पप्रहर्त्ता । मार्गानुदेशकः वध्यः येन मार्गेण पलायितः, तस्य मार्गस्योपदेशकः । आश्रयो हन्तुराश्रयदाता । उपेक्षकः शक्तिमानिति यःस्वयं शक्तिमान् उपेक्षां करोति । दोषवक्ता वध्यस्य दोषमुद्घाटयति यः । अनुमोदकः अनुमन्ता । स च द्विविधः । यद्विरोधेन हननं न सम्भवति, तस्य विरोधिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयोगः एकः । अपरश्च एनं हन्मीति वचने शक्तस्याप्रतिषेध एव । एते च सर्वे सम्प्रतिपादकादयः अकार्यकारिणो भवन्ति ।

४०. दिव्यानि यथा पितामहेन मिताक्षरायां (१/९५) -
'धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमम् ।
तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापकः ।।
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा' ।।इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानात्[४१] । सर्पव्याघ्रहतेष्वित्यत्र सर्पादिभिर्गवि हते प्रत्यवायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण हते त्वस्ति प्रत्यवायः ।।४९ ।।

हि.टी. - यदि एक गाय बहुत से व्यक्तियों के द्वारा मारी गयी हो तो उन प्रहार करने वाले सब पृथक् पृथक् गोवध का एक चौथाई प्रायश्चित्त करें ।।४९ ।।

यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः, तत्र वधनिमित्तं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य लिङ्गविशेषैरित्यभिप्रेत्य लिङ्गानि प्रदर्शयति,

हते तु रुधिरं दृश्यं व्याधिग्रस्तः कृशो भवेत् ।
लाला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ।। ५० ।।

प.मा. - यत्र रुधिरं दृश्यते, तत्र प्रहारो निमित्तमिति निश्चेतव्यमिति । कार्श्यमात्रोपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लालादर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् । एवमन्यैरपि तत्र तत्रोदितैर्लिङ्गैर्निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ।। ५० ।।

हि.टी. - गोहन्ता के निर्णय के विषय में सन्देह होने से कहे गये विभिन्न उपायों से एक होता है - गोवध करने के वाद रुधिर के प्रतीक से गोहन्ता को जाना जाय, या प्रहार करने वाला दुबला होकर मर जाय या व्याधिग्रस्त होकर मर जाय या मुँह से लाल टपकने लगे ।। ५० ।।

शृङ्गादिभङ्गादौ मरणाभावेऽपि प्रायश्चित्तोऽभिहितः । अस्त्वेवं वाह्यावयवभङ्गे, यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः, तदा कथमित्याशङ्क्य तन्निश्चयहेतुलिङ्गविशेषं दर्शयति,

ग्रासार्थं चोदिता वाऽपि अध्वानं नैव गच्छति ।

प.मा. - एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषैस्तं तं निमित्तविशेषमभिनिश्चित्य तत्र तत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

दण्डादूर्ध्वं यदन्येनेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । ये तु पूर्वमनुदिता निमित्तविशेषाः, ये च लिङ्गैरप्यनिश्चेयाःशङ्क्यमानाः, तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति,

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ।। ५१ ।।
प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् ।

प.मा. - यथा कलिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेदशास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधविशेषाणां प्रायश्चित्तविशेषाः अभिहिताः । एवं मनुनाऽप्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत् ? गोघ्नश्चान्द्रायणं चरेत् इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यमित्यभिप्रेत्य, एकेनेत्युक्तम् । मुनिमुख्येनेति यावत् ।

पूर्वाध्याये गोवधस्येतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तं, सशिखं वपनं कृत्वेति । तथाऽस्मिन्नप्यध्यायेऽभिहितम्[४२],

'पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने' ।।इति ।५१-५२ ।।

हि.टी. - गोहन्ता को किसी जगह खाने के लिये भेजने पर भी घर से वाहर न निकले । इस तरह जिज्ञासा करके गोवध करने वाले का निर्णय करने के लिये मनुजी ने कहा है । उस मनुष्य के लिये गोहत्या के प्रायश्चित्त के रूप में चान्द्रायणव्रत पालन करने के लिये मनुजी ने उपदेश दिया है ।।५१-५२ ।।

---

४१. याज्ञ.स्मृ., २/२२१
४२. संवर्त्त इति प्रा.म., पृ. २७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं द्विगुणमनुष्ठेयमित्याह,

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।। ५२ ।।

द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।

प.मा. - यत्र यत्र व्रतद्वैगुण्यं, तत्र तत्र दक्षिणाद्वैगुण्यमुक्तम् ।। ५२-५३ ।।

हि.टी. - गोवध करनेवाला यदि प्रायश्चित्तानुष्ठान के समय केश कर्त्तन करना न चाहे, तो निर्दिष्ट प्रायश्चित्त का दोगुना प्रायश्चित्त अनुष्ठान करे । उसके अनुसार निर्दिष्ट दक्षिणा भी दूनी होती है ।। ५२-५३ ।।

केशरक्षणं न सर्वविषयं, किन्तु राजादिविषयमित्याह,

राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।। ५३ ।।

अकृत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प.मा. - केशरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्खोऽप्याह[४३],

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे व्रत आचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्' ।। इति ।

वपनद्विगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकम् । तदाहापस्तम्बः -

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ।।
यस्य न द्विगुणं दानं केशांश्च परिरक्षतः ।
तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत् ।।
यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेद् द्विजः' ।। इति ।। ५३-५४ ।।

हि.टी. - राजा, राजपुत्र, श्रोत्रियब्राह्मण और वेदज्ञ, ये सब केश मुण्डन कराये विना भी प्रायश्चित्त आचरण कर सकते हैं । जो मनुष्य गोवध करके प्रायश्चित्त आचरण के समय मुण्डन न कराये, या दोगुना प्रायश्चित्त नहीं करे या दोगुना दान न करे, तो उसका पाप से निष्कृति भी नहीं होती है । जो पुरुष उसको ऐसे प्रायश्चित्त करने को कहे, वह भी नरक को प्राप्त होता है । प्राणियों के समस्त पाप केशों में रहता है ।। ५३-५४ ।।

---

४३. लघुशङ्ख. स्मृ., श्लो, ५७-५८, प्रा.म.पृ. ३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह,

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।। ५४ ।।
एवं नारीकुमाराणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ।

प.मा. - नारीग्रहणेनैव कुमारीणामपि ग्रहणे सिद्धे पृथगुपादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीशब्दः[44] स्त्रीमात्रवाची, किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची, कुमार्य्यस्तु विवाहरहिताः । तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं भवति । ततो विधवानां सर्वात्मना मौण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ।। ५४-५५ ।।

हि.टी. - इसलिये सारा केश हाथ से पकड कर उनके अग्रभाग के दो दो अङ्गुल बाल कटवा दे । सौभाग्यवती स्त्रियों और अविवाहिता कुमारियों के लिये इस प्रकार मुण्डन विधान बताया गया है ।। ५४-५५ ।।

पूर्वोक्तेषु व्रताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति,

न स्त्रियाः केशवपनं न दूरे शयनासनम् ।। ५५ ।।
न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ।। ५६ ।।
न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेव समाचरेत् ।

प.मा. - न स्त्रियाः केशवपनं, शिरसो मुण्डनमित्यनयोर्नान्योन्यविरोधः शङ्कनीयः, निषेधस्य कृत्स्नकेशविषयत्वात् । केशाग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः । संविशन्तीषु संविशेदित्यनेन गृहमध्ये ग्रामाद् बहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र शयनं प्राप्तं, तन्निराकरणाय न दूरे शयनमित्युक्तम् । रात्रौ गोष्ठावस्थानं दिवा गवामनुव्रजनं च पुंसामेव न स्त्रियाः । नदीसङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः, तथापि गोऽनुगामीति शास्त्रादर्थतः प्रसक्तं, तदुभयं निवार्य्यते । चर्मणाऽऽर्द्रेण संवृत इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिध्यते । व्रतमेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ।। ५५-५७ ।।

हि.टी. - स्त्रियों के सारे केश का मुण्डन या स्वतन्त्रभोजन अथवा दूर में (पृथक्) शयन का कोई नियम नहीं है । गोवध का प्रायश्चित्त आचरण करनेवाली स्त्रियों को रात में गोशाला में शयनं और दिवा भाग में गाय के पीछे अनुगमन करना उचित नहीं है । विशेष करके नदियों के मिलन स्थल में और जङ्गल में, जनसमूह के स्थान पर स्त्रियों को नहीं रहना चाहिये । स्त्रियों को वस्त्र के रूप में मृगचर्म धारण करके प्रायश्चित व्रत पालन करने की कोई आवश्यकता नहीं है ।। ५५-५७ ।।

वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रसक्तावाह,

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ।। ५७ ।।
बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् ।

प.मा. - त्रिसन्ध्यमवगाहनमिति यत्पूर्वमुक्तं, तत् स्त्रीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि । कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं यद्व्रतं तद्योषितो बन्धुमध्येऽनुतिष्ठेयुः, न पुरुषा इव विजने देशे । नियमान्तरमाह -

---

४४. नारीशब्दः सधवापरः । नारीशब्दस्य स्त्रीमात्रपरत्वे कुमारीपदं व्यावर्त्त्येत ।
अत एवोक्तम् - 'सधवानां तु नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।
केशसंधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्ते द्विजोत्तमैः ।।
विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते ।
शिरसो वपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गृहेषु सततं तिष्ठेत् शुचिर्नियममाचरेत् ।। ५८ ।।

प.मा. - प्रक्रान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्नो न बहिर्गच्छेत् ।। ५७-५८ ।।

हि.टी. - परन्तु त्रिसन्ध्या में स्नान करके देवताओं के आराधन भी कर सकते हैं । स्त्रियों का इस प्रकार कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रत होता है । प्रायश्चित्तरूप में स्त्रियों को कृच्छ्रचान्द्रायणादि व्रत और उपवास बन्धु, ज्ञाति और सपिण्डों के बीच रहकर पालन करना चाहिये । स्त्रियाँ घर में सर्वदा पवित्रता के साथ नियम का आचरण करे ।। ५७-५८ ।।

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं, तस्याननुष्ठाने द्विविधं दिव्यं भौमं च नरकविशेषं दर्शयति -

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ।। ५९ ।।
विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्त्यलोके प्रजायते ।
क्लीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजन्मानि वै नरः ।। ६० ।।

प.मा. - मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः प्रच्छादनम् । घोरस्य नरकविशेषस्य नामधेयं कालसूत्रमिति । सोऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्य्येण सप्तजन्मसु क्लीबत्वादिदोषयोगो भौमो नरकः ।। ५९-६० ।।

हि.टी. - जो मनुष्य यहाँ गोवध करके लोकदृष्टि से छिपाना चाहता है, वह घोर कालसूत्र नामक नरक में वास करता है, इस में सन्देह नहीं है ।। ५९ ।।

उस भयङ्कर नरक से मुक्ति पाने के वाद इस मर्त्यलोक में फिर जन्म लेता है । उस समय वह सात जनम तक नपुंसक, दुःखी और कुष्ठरोग से आक्रान्त होकर यहाँ काल बिताता है ।। ६० ।।

अध्यायद्वये प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहरति -

तस्मात् प्रकाशयेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
स्त्रीबालभृत्यगोविप्रेष्वतिकोपं विसर्जयेत् ।। ६१ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ गोविपत्तिप्रायश्चित्त वर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ।। ९ ।।

प.मा. - यस्मात् प्रच्छादने द्विविधः नरकः प्रोक्तः, तस्मादप्रच्छाद्य वेदविदामग्रे प्रकाश्य तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्मं प्रायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्द्ध्वमीदृशपापानुत्पत्तये स्त्रीबालादिषु कोपरहितो भवेत् ।। ६१ ।।

अध्याये नवमे पराशरमुनिप्रोक्तस्मृतौ ग्रन्थके
रोधो बन्धनताड़नाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।
कर्मैतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृति-
स्तद्व्याख्यामकरोत् कृती शुभधिया भाग्याम्बुधिर्माधवः ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर - श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोऽध्यायः ।। ९ ।

हि.टी. - इसलिये मनुष्य पाप करने के वाद उसको छिपाने के लिये प्रयत्न न करे । अपने किये हुये पाप कर्मों को सबके सामने प्रकट कर दें तथा स्त्री, बालक, नौकर, गो और ब्राह्मण, इन पर अतिक्रोध न करे ।। ६१ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के नवमाध्याय में गोविपत्तिप्रायश्चित्तविधिविषय वर्णित हुआ ।। ९ ।।

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ दशमोऽध्यायः

जन्मगेहं स्वर्गनद्याः पादपद्मं महात्मनः ।
यस्यासीत्तमहं वन्दे रामचन्द्रं सदाऽव्ययम् ।।

अष्टमनवमाध्याययोरुपपातकस्य गोवधस्य सामान्यविशेषाभ्यां प्रायश्चित्तानि प्रपञ्चितानि । अथागम्यागमनरूपोपपातकस्य प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिधीयते । तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं सामान्यप्रायश्चित्तमाह,

चातुर्वर्ण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
अगम्यागमने चैव शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् ।। १ ।।

प.मा. - चतुर्षु वर्णेष्वनुलोमप्रतिलोम[1]भेदेनावान्तरजातिबहुत्वमभिप्रेत्य[1] सर्वेष्वित्युक्तम् । प्रत्यवायः निष्क्रियते निवार्य्यते विनाश्यते यया प्रायश्चित्त्या, सा प्रायश्चित्तिः निष्कृतिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्धितत्वम् । ऋतौ भार्य्यामुपेयादिति शास्त्राद् गम्या स्वभार्य्या, तदितरा सर्वाऽपि योषिदगम्या । तद्गमने प्राप्ते सति तच्छुद्धिनिमित्तं चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमाचरेत् ।। १ ।।

हि.टी. - इसके वाद अब मैं (पराशर महर्षि) चारों वर्णों के लोगों के लिये हितकारी शुद्धि पापनिष्कृति के उपायों के वारे में बताऊँगा । सम्भोग के लिये अयोग्या स्त्री के साथ समागम करने से उसकी शुद्धि के लिये चान्द्रायण व्रत पालन करना उचित है ।। १ ।।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह,

एकैकं ह्रासयेद् ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
अमावास्यां न भुञ्जीत ह्येष चान्द्रायणो विधिः ।। २ ।।

प.मा. - द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिकामध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ, तथा शुक्लप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः, कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासे सत्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थौल्याद् यवमध्यत्वम् । यथा पिपीलिकानां शिरः पृष्ठभागौ स्थूलौ मध्यं सूक्ष्मं, तथा यस्य चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वग्रासह्रासः, तस्य मध्यमभागसौक्ष्म्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्य्येणोपन्यस्यते । तथाहि, कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्दशग्रासान् भुञ्जीत, ततो द्वितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य ह्रासे सति अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः शुक्लप्रतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदशग्रासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः । तदिदं वसिष्ठोऽपि[2] स्पष्टमाह -

'मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्दश ।
ग्रासापचयभोजी[3] सन् पक्षशेषं समापयेत् ।।

---

१. उत्तमवर्णेनाधमवर्णायामुत्पादितोऽनुलोमजो भवति । सोऽयमनुलोमक्रम उच्यते । एतद्विपरीतः प्रतिलोमक्रमः । अधमवर्णेनोत्तमवर्णायामुत्पादितः प्रतिलोमजो भवति ।

२. वसि.ध.सू. - २३/४५

३. प्रतिदिनमेकैकग्रासह्रासो ग्रासापचयः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ।
ग्रासोपचयभोजी[४] सन् पक्षशेषं समापयेत्' ।। इति ।

चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः[५] -

'एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणव्रतम्' ।। इति ।

वपनादीतिकर्त्तव्यतान्तु गौतम[६] आह -

'अथातश्चान्द्रायणम् । तस्योक्तो विधिः कृच्छ्रे । वपनव्रतं चरेत् । श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत् । आप्यायस्व[७] सन्ते पयांसि[८] नवोनव[९] इति चैताभिस्तर्पणम् । आज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं चन्द्रमसो, यद्देवा देवहेलनमिति[१०] चतसृभिराज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति[११] चान्ते समिद्भिः । ओं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपःसत्यं यशः श्रीरूर्ग्विडौजोजः वर्चः पुरुषो धर्मः शिव इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वान् । ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण । चतुर्भैक्षसक्तुकणयावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरप्रशस्तानि । द्वादशैतानि पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकोपचयेन पूर्वं पक्षम् । विपरीतमेकेषाम्[१२] । एष चान्द्रायणो मासः' इति ।

एकेषां मुनीनां मते पूर्वोक्तात् पिपीलिकामध्यपक्षाद्विपरीतं यवमध्यचान्द्रायणम् । तच्च मनुर्विस्पष्टमाह[१३] -

'एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे ।
शुक्लपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम्' ।। इति ।

तदेतच्चान्द्रायणद्वयं देवलोऽप्याह -

'चान्द्रायणं द्विविधं यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति । एकग्रासममावास्यादि यवमध्यम् । पञ्चदशग्रासान् पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्' इति ।

यमोऽपि[१४] - 'अथातश्चान्द्रायणकल्पं व्याख्यास्यामः ।

तद्यथा - 'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।
केशश्मश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ।।
यथाविधि ततः कृत्वा गृह्णीयात् सुसमाहितः ।
मधु मांसञ्च लवणं शुक्लवासांसि वर्जयेत् ।।

---

४. प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्धिः ग्रासोपचयः ।

५. मनु. ११/२१६

६. गौ.ध.सू., ३/९/१-१५

७. ऋक्., १/१४/९१

८. ऋक्., १/६/२२

९. ऋक्., १०/७/८५

१०. काण्वसं., २२/११

११. शु.यजु., ८/१३

१२. शुक्लप्रतिपदमारभ्यैकैकग्रासवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुञ्जीत । ततः कृष्णपक्षे प्रतिपदाद्येकैक-ग्रासह्रासेनामावास्यायामुपवसेदिति विपरीतक्रमः ।

१३. मनु., ११/२१७

१४. यमस्मृ, षष्ठाध्याये ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीशूद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः ।
पालाशं धारयेद् दण्डं शुचिमौञ्जी च मेखलाम् ।।
यज्ञोपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः ।
शाणवल्कलचारी वा मार्गं वा वास उच्यते ।।
सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत्[१५] स्नानमौनधृतव्रतः ।
स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपाशनः ।

गोमये न गोचर्ममात्रं[१६] स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अग्निं प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणं दक्षिणत उपवेश्योत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं[१७] कृत्वा महाव्याहृतिभिराज्याहुतिं जुहुयात् । व्रतपतये ऋतं सत्यं प्रजापतिं मित्रमग्निषोमौ बृहस्पतिं यजेत । एतानेवमर्च्चयित्वा महाव्याहृतयस्तथा । ओँकारपूर्वमाख्यातास्तथा सर्वे पृथक् पृथक् ।। ऋतं सत्यँ[१८] च गायत्रीमित्येतानि[१९] सदा जपेत् । दशसाहस्त्रिकं वाऽपि गायत्रीमाह्निकं जपेत् ।। इन्द्रशुद्धा[२०] ऋचश्चापः प्रविश्य मनसा जपेत् । तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहृतीर्जपेत् ।। वृक्षमूलनिकेतः स्याद्रात्रौ वीरासनी भवेत् । आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीड़येत् ।। चरुं वा श्रपयेन्नित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयावकम् । पायसं शाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत् ।। आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् । असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् ।। तथैवान्यतरालाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् । यज्ञियानान्तु वृक्षाणां तेषां पत्रे स्वयं च्युते ।। हसन्न तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् । गोदोहमात्रं तिष्ठेत[२१] न सप्तानां परं व्रजेत् ।।

---

१५. सन्तिष्ठेत् - उत्थितो भवेत् । नासीत न वा शयीत इति ।

१६. गोचर्ममात्रं गोचर्मपरिमाणमात्रम् । तावत् परिमितं स्थानमुपलिप्येत् । गोचर्मपरिमाणं यथा -
'ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संयतम् ।
बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म्म इति तं विदुः ।। इति ।
अन्यत्र - 'षट् पञ्च चतुरो वाऽपि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ ।
गोचर्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते' ।। इति ।
अन्यत्रापि - 'गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः ।
एतद् गोचर्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः' ।। इति ।

१७. प्रकृतहोमात् पूर्वं कर्त्तव्यतया आज्येन यः होमः विधीयते, तस्य नाम आज्यभागः । आज्यभागो नाम होमविशेषः । तस्मिन् होमे अग्नेरुत्तरभागे अग्नये स्वाहेत्यनेन अग्नेर्दक्षिणभागे च सोमाय स्वाहेत्यनेन होमः विधीयते ।

१८. शु.यजु., १७/८२ १९. शु.यजु., ३/३५ २०. ऋक्., ८/९५/८

२१. भिक्षाचरणकाले भिक्षार्थं गत्वा गोदोहमात्रं कालं तिष्ठेत् । न ततोऽधिकं कालम् । यावता कालेन गौर्दुह्यते, तावान् कालो गोदोहमात्रः । स च मुहूर्तस्याष्टमभागात्मकः । तथा चोच्यते -
'ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय' इति ।
एतच्च भिक्षाचरणं सप्तसु गृहेषु विधीयते । नेच्छानुरूपम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तद्विधेषु चरेद् भैक्ष्यं नियतेषु द्विजातिषु । अग्नयो यत्र हूयन्ते ब्रह्म वा यत्र पद्यते ।।
प्रयतः कृतशौचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः । आदित्याभिमुखो भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् ।।
अनुज्ञातः सदा कुर्य्याद्दिवर्षिपितृपूजनम् । शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि फलम् ।।
सम्पादयेद् यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयात् सदा । आहारार्थं द्विजे दत्त्वा तदन्नं नियमं श्रितः ।।
ग्रासं शेषेण कुर्वीत योऽस्यास्यं प्रविशेत् सुखम् । कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा ग्रासं कुर्यात् समाहितः ।।
अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । न तु विख्यापयेत् पिण्डं रसान्नास्वादयेत् पुनः ।।
न निन्देन्न प्रशंसेत स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।।
ह्रासो वृद्धिर्यथा सोमे मासि मासि प्रदृश्यते । अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।।
ग्रासान् प्रवर्द्धयेत् सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च । एकैकं वर्द्धयेत् पिण्डं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।।
अमायां तु न भुञ्जीत एष चान्द्रायणो विधिः । एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।।
एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् । वर्द्धयेत् पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्त्तितम्' ।। इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम्, ऋषिचान्द्रायणं, शिशुचान्द्रायणं, यतिचान्द्रायणमिति । तेषां स्वरूपं यम[२२] आह -

'त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ।।
चतुरः प्रातरश्नीयाच्चतुरः सायमेव च ।
पिण्डानेतद्धि बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।।
पिण्डानष्टौ समश्नीयान्मासं मध्यंदिने रवौ ।
यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मषनाशनम्' ।। इति ।

विष्णुरपि[२३] पञ्चविधं चान्द्रायणमाह -

अथ चान्द्रायणम् । ग्रासानास्याविकारमश्नीयात् । तांश्चन्द्रकलाऽभिवृद्धौ[२४] क्रमेण वर्द्धयेत् । हानौ च ह्रासयेत् । अमावास्यायाञ्च नाश्नीयात् । एष चान्द्रायणो यवमध्यः, पिपीलिकामध्यो वा । यस्याऽमावास्या मध्ये भवति, स पिपीलिकामध्यः । यस्य पौर्णमासी, स यवमध्यः[२५] । अष्टौ ग्रासान् प्रतिदिनमश्नीयात्, स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्चतुरो ग्रासान् समश्नीयात् स शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीर्वा अश्नीयात्, स सोम्यचान्द्रायणः' ।। इति ।। २ ।।

२२. यमस्मृ., ६/२१-२३, प्रा.म., पृ. ४७
२३. विष्णुस्मृ., ४७/१-९
२४. सोमस्य कलावृद्धिर्यथा शुक्लपक्षे भवति, तथा ग्राससंख्यामपि वर्द्धयेत् । सोमस्य कलाहानिर्यथा कृष्णपक्षे भवति, तथैव ग्रासह्रासं कृत्वा भुञ्जीत । पिपीलिकामध्यस्य कृष्णपक्षे प्रारम्भः, यवमध्यस्य च शुक्लपक्षे प्रारम्भः कर्त्तव्यः ।
२५. यच्चान्द्रायणं कृष्णप्रतिपद्युपक्रम्य पौर्णमास्यां समाप्यते, तत्पिपीलिकामध्यम् । यत् पुनः शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्यते तद्यवमध्यम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - चान्द्रायण का स्वरूप यहाँ बताया गया है । कृष्णपक्ष की प्रतिपत् तिथि से प्रारम्भ करके पूर्णिमातक एक मासव्यापी चान्द्रायणव्रत किया जाता है । कृष्णपक्ष के प्रारम्भ से प्रत्यह अपने भोजन में से एक एक ग्रास कम् करता रहे तथा शुक्लपक्ष में प्रत्येक दिन एक एक ग्रास की वृद्धि करे । किन्तु अमावास्या के दिन कुछ भी भोजन नहीं करना चाहिये । चान्द्रायण व्रत का पालन इस नियम के अनुसार होता है ।। २ ।।

चान्द्रायणेऽभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह,

कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु ग्रासं वै परिकल्पयेत् ।
अन्यथाभावदोषेण न धर्मो न च शुद्ध्यति ।। ३ ।।

प.मा. - उक्तपरिमाणादधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन जातो दोषो व्रतवैकल्य्यं, तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोकप्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविशेषः, स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिर्भवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधं, पुण्यलोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणग्रासानशनतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फलद्वैविध्यं यम आह,

'यत् किञ्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
द्विजश्चान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।।
एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैर्हविष्यभुक् ।
व्यपेतकल्मषो विप्रश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्' ।।इति ।। ३ ।।

हि.टी. - यहाँ ग्रास का परिमाण बताया गया है । प्रत्येक ग्रास का परिमाण मुर्गी के अण्डे के बरावर बनाना चाहिये । ग्रास का परिमाण छोटे या बडे होने से दोष होता है । उससे धर्म और शुद्धि दोनों नहीं हो सकती है ।। ३ ।।

व्रताचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
गोद्वयं वस्त्रयुगमञ्च दद्याद् विप्रेषु दक्षिणाम् ।। ४ ।।

प.मा. - संख्याविशेषानुपादानात् शक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभोजनमिति वेदितव्यम् ।। ४ ।।

हि.टी. - प्रायश्चित्त अनुष्ठान करने के वाद ब्राह्मणों को भोजन कराना चाहिये और उसके वाद ब्राह्मणों को दक्षिणाके रूप में दो गाय तथा दो वस्त्र देने चाहिये ।। ४ ।।

अगम्यागमनमात्रे प्रायश्चित्तमभिहितम् । तद्विशेषेषु प्रायश्चित्तानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने प्रायश्चित्तमाह,

चण्डालीं वा श्वपाकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुशासनात् ।। ५ ।।
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।
ब्रह्मकूर्चं ततः कृत्वा कुर्याद् ब्राह्मणतर्पणम् ।। ६ ।।

प.मा. - ब्राह्मण्यां शूद्राज्जाता चण्डाली, आरूढपतिताज्जाता[२६] च, सगोत्राज्जाता वा । तदेतत् त्रिविधचण्डालत्वं यम आह,

'आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजश्च यः ।
चण्डालौ तावुभौ प्रोक्तौ सगोत्राद् यश्च जायते' ।।इति ।

---

२६. यस्तु नैष्ठिकं धर्ममारुढः प्रमादतस्तस्मात् च्यवते, स आरूढपतितः इत्युच्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतत्त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । क्षत्तुग्रयोर्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः[२७] -

'क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्तितः' ।

द्विजशब्दोऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रियवैश्ययोः पृथग् वक्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थक्विबन्तात् शब्दनिष्पत्तेः ।।५-६ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण चाण्डाली (शूद्रपुरुष और ब्राह्मणी स्त्री से जात सन्तान चण्डाल, उसकी स्त्री) या श्वपाकी (क्षत्ता पुरुष और उग्रा कन्या से जात श्वपाक, उसकी स्त्री) के साथ समागम (सम्भोग) करता है, वह ब्राह्मणों के आदेशानुसार तीन दिन तक उपवास करे ।।५ ।।

उपवास करने के वाद शिखा के साथ सम्पूर्ण केशों को मुण्डन करा दे तथा दो प्राजापत्यव्रतों का अनुष्ठान करे । उसके वाद ब्रह्मकूर्च व्रत का पालन करके ब्राह्मणों को भोजनादि से सन्तुष्ट करे ।। ६ ।।

गायत्रीं च जपेन्नित्यं दद्याद् गोमिथुनद्वयम् ।
विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।। ७ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं न प्राप्यते।)

हि.टी. - वह ब्राह्मण उसके वाद भी प्रतिदिन गायत्री जप करे तथा ब्राह्मण को दो गाय और दो बैल दक्षिणा के रूप में देकर शुद्ध होता है, इसमें सन्देह नहीं है ।। ७ ।।

क्षत्रियवैश्ययोर्दक्षिणाऽऽधिक्यमाह,

गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा चण्डालीं गच्छतो यदि ।। ८ ।।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद् दद्याद् गोमिथुनद्वयम् ।

प.मा. - स्पष्टम् ।। ८ ।।

शूद्रस्य त्वल्पं व्रतमधिका दक्षिणेत्याह,

श्वपाकीं वाऽथ चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति ।। ९ ।।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ।

प.मा. - ननु स्मृत्यन्तरेषु चण्डालीगमने प्रायश्चित्तान्यन्यथा स्मर्य्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्य्योक्तात् प्रायश्चित्तानि न्यूनानि, कानिचिदधिकानि । यथा सुमन्तुः -

'मातृष्वसृपितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गोचण्डालीनामभिगमने तप्तकृच्छ्रम्' इति ।

तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्त्वङ्गिरसोक्तम् -

'पतितान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा' ।। इति ।

---

२७. मनु., १०/१९

२८. पतिताः पतनीयकर्माचरन्तः जनाः । पतनञ्च महापातकादिदोषेण द्विजातिकर्मसु अनधिकारं, नरकभागित्वञ्च । अत एवोक्तम् - 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं, परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तस्याशक्तस्यावगन्तव्यम् । शक्तस्य तु मासोपवासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनोक्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण[२९] मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि शङ्खेनोक्तम्- 'अकामतस्तु यो विप्रश्चण्डालीं यदि गच्छति ।
तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा ।।
कामतस्तु यदा विप्रश्चण्डालीं यदि सेवते ।
चान्द्रायणेन शुद्ध्येत प्राजापत्यद्वयेन वा' ।। इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु[३०] विषयव्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह,
'चण्डालपुल्कसानान्तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् ।
कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्' ।। इति ।

एतच्चोभयं, रेतःसेकपर्यन्तसकृद्गमनविषये । यत्तु गौतमेनोक्तम्[३१],
'अन्त्यावसायिनीगमने[३२] कृच्छ्राब्दममत्या द्वादशरात्रम्' इति ।

तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रन्तु सुमन्तुप्रोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,
'अन्त्यजानान्तु[३३] गमने भोजने च प्रमापणे ।
पराकेण विशुद्धिः स्याद् भगवानङ्गिरोऽब्रवीत्' ।। इति ।

तदपि तप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम्[३४] -
'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् ।
एतेनैव चाण्डालीव्यवायो व्याख्यातः' इति ।

एतदपि बृहद्यमोक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम् । यच्च सम्वर्त्तेनोक्तम् -
'यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येत प्राजापत्यानुपूर्वकैः' ।। इति ।

एतच्चान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्[३५] -
'यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्षभुग् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति' ।। इति ।

---

२९. धेनुसङ्कलनाद्यनुकल्पव्यवस्था प्रत्याम्नायः ।

३०. यमस्मृ. ५/२९, प्रा.म.पृ. १५२

३१. गौ.ध.सू., ३/५/३२-३३

३२. अन्त्यावसायिनः कुले जाता स्त्री अन्त्यावसायिनी । अन्त्यावसायिनः यथा -
'चण्डालः श्वपचः क्षत्रा सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः' ।।
'निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।
श्मशानगोचरं सूते' ।। इति ।

३३. अन्त्यजाः यथा - 'रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः' ।। इति ।

३४. वसि.ध.सू., २५/३८, ४०-४१

३५. मनु., ११/१७८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे[३६] -

'चण्डाली बन्धकी वेश्या रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढ़ा या च सगोत्रेण वृषल्यः पञ्च कीर्त्तिताः' ।। इति ।

तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्[३७] -

'रेतःसेकः स्वयोनीपु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्येनापि[३८] - 'सखिभार्याकुमारीषु स्वजातास्त्वन्त्यजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम्' ।। इति ।

एतच्च पक्षाभ्यासविषयम् । यच्च मनुनोक्तम्[३९] -

'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' ।। इति ।

एतच्च मासाभ्यासविषयम् । यच्च यमेनोक्तम्[४०],

'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीष्वन्त्यजासु च ।
सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते' ।। इति ।

एतच्च सम्वत्सराभ्यासविषयम् ।। ९ ।।

हि.टी. - किन्तु पराशरमुनि के मतानुसार ब्राह्मण को केवल दो गाय दक्षिणा के रूप में देने से शुद्धि होती है । क्षत्रिय अथवा वैश्य पुरुष यदि चाण्डाली के साथ समागम करते है, तो प्रायश्चित्तरूप में दो प्राजापत्य अनुष्ठान करके दो गाय और दो बैल दान करने से शुद्ध होते हैं ।। ८-९ ।।

यदि शूद्र पुरुष चाण्डाली या श्वपाकी में गमन करे, तो प्रायश्चित्त के रूप में एक प्राजापत्य कृच्छ्र करके चार गाय और चार बैल ब्राह्मणों को दान करे ।। ९-१० ।।

अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नोपपातकं, तस्यातिपातकेषु[४१] पाठात् । तथाप्यगम्यागमनावान्तरभेदप्रसङ्गादत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मात्रादिगमने प्रायश्चित्तमाह,

मातरं यदि गच्छेत्तु भगिनीं स्वसुतां तथा ।। १० ।।
एतास्तु मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सञ्चरेत् ।
चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्नच्छेदेन शुद्ध्यति ।। ११ ।।

---

३६. प्रा.म., पृ. १५२
३७. मनु., ११/५८
३८. याज्ञ.स्मृ., ३/२३१
३९. मनु., ११/१७०
४०. यमस्मृ., ५/४१, प्रा.म. पृ. १५२
४१. अतिपातकानि यथा - 'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि' इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. – मातरं जननीम् । इतरासां मातॄणां 'पितृदारान् समारुह्य' इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकोदरा, तस्या एव मुख्यत्वात् । तथा स्वसुतेति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि प्रायश्चित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्नच्छेदस्तृतीयम् । एतच्च मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम् –

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' ।।

इति स्मरणात् । तत्राद्यं व्रतमल्पत्वादप्रवर्त्तकस्मरणादिपञ्चविधापराधविषयं, द्वितीयन्तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्त्तकसंकल्पाध्यवसायविषयं[४२], तृतीयन्त्वतिमहत्त्वात् क्रियानिष्पत्तिविषयम् । ननु मोहित इत्यभिधानादकामकृतविषयमिदं, तथा च संकल्पाध्यवसायादौ तत्र न सम्भवत इति चेत् । मैवम् । मन्दान्धकारादौ मातेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा, मातेयमिति ज्ञातेऽपि प्रत्यवायगौरवमज्ञात्वा प्रवृत्तस्य संकल्पाध्यवसायसम्भवात् । न च मातरि भगिन्याञ्च समानं प्रायश्चित्तमुक्तमिति वाच्यम् । भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्नच्छेदोत्तरकर्त्तव्यं मनुराह[४३] –

'स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः' ।। इति ।

उशनाऽपि – 'खट्वाङ्गधारी गुरुतल्पगः सवृषणं शिश्नमुत्कृत्य नैर्ऋतीं
दिशमञ्जलावाधाय व्रजेदानिपातात्' ।। इति ।

शङ्खलिखितावपि[४४] – 'क्षुरेण शिश्नवृषणावुत्कृत्यादायावेक्षमाणो व्रजेत्' इति ।

एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते, तत्रैवामरणान्तं तिष्ठेत् । तदाह वसिष्ठः[४५] –

'सवृषणं शिश्नमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणामुखो गच्छेत् ।
यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्राणविमोकात्' इति ।

अज्ञानकृताभ्यासाज्ज्ञानकृतसकृज्जननीगमनेऽपि पूर्वोक्तादधिकक्लेशोत्पादकं व्रतविशेषं वसिष्ठ[४६] आह –

'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृत्यात्मानं दाहयेत्,
पूतो भवतीति विज्ञायते' ।। इति ।

केशाः शिरस्यवस्थिता अलकाः, के अलकाः कालकाः, निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः, मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

---

४२. सङ्कल्पस्य स्वरूपं यथा – अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं विषया बुद्धिः संङ्कल्पः । अध्यवसायः पुनः करिष्याम्येतदिति निश्चयचिकीर्षा । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च द्वयमपि प्रवृत्तिहेतुत्वात् स्मरणादिभ्यः महदिति ज्ञातव्यम् ।

४३. मनु., ११/१०४

४४. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२५९

४५. वसि.ध.सू., २०/१३

४६. वसि.ध.सू., २०/४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वस्य वधस्य कामकृतसकृद्गमनविषयत्वे ततोऽभ्यधिकक्लेशप्रदस्य वधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायश्चित्तं न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिशुष्कत्वादिभेदेन चिरक्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य[४७] कल्पनीयत्वात् । यत्तु शिश्नच्छेदादिवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरणमन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं, तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तदाह मनुः[४८]-

'गुरुतल्प्यभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये ।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति ।।
स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मगः' ।। इति ।

यमोऽपि - 'गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः ।
ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद् गुरुतल्पगः ।।
सूर्मीं ज्वलन्तीं वाऽऽश्लिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[४९] - 'तप्तेऽयःशयने सार्द्धमायस्या योषिता स्वपेत् ।
गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम्' ।। इति ।

अङ्गिरा अपि - 'गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत् ।
मरणाय तदा पद्भ्यां प्रव्रजेद् दिशमुत्तराम् ।।
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
ख्यापयन् गुरुतल्पी वा तप्ते चैवायसे स्वपेत् ।।
समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तप्तां कार्ष्णायसीं नरः' ।। इति ।

तप्ते लौहशयने गुरुतल्पगः शयीत, सूर्मीं ज्वलन्तीं वा आश्लिष्येत्, लिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीचीं व्रजेदजिह्माशरीरनिपातनान्मृतः शुद्ध्यतीति । बौधायनोऽपि[५०] -

'गुरुतल्पगस्तप्ते लौहशयने शयीत, ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्लिष्य
लिङ्गं वा सवृषणं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणाप्रतीच्योरन्यतरेण गच्छेदानिपातात्' इति ।

तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलौहशयनं, स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम्, आत्मना प्रोत्साहितायान्तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनादि ।। १०-११ ।।

हि.टी. - यदि कोई पुरुष अपनी माता या वहन या अपनी पुत्री के साथ सहवास करे, तव कामपरायण होकर इन लोगों के पास गमन करके तीनप्राजापत्यकृच्छ्र आचरण करे । अथवा तीन चान्द्रायण व्रत पालन करके अपने लिङ्गच्छेदन करके शुद्ध होगें ।। १०-११ ।।

---

४७. अतिशुष्केन गोमयाग्निना क्षिप्रदाहेन वधो निष्पद्यते । ईषदार्द्रगोमयाग्निना तु चिरदाहेनैव वधो निष्पद्यते । क्षिप्रदाहापेक्षया चिरदाहे क्लेशाधिक्यं भवति ।

४८. मनु., ११/१०३-१०४

४९. याज्ञ.स्मृ., ३/२५९

५०. बौधा.ध.सू., २/१/१२-१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जननीगमनेऽभिहितं यत्प्रायश्चित्तं, तत्तद्भगिनीगमनेऽप्यतिदिशति,

मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढ्रनिकृन्तनम् ।

प.मा. - एवमिति साम्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ वसिष्ठोक्तं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेढ्रनिकर्त्तनेन मरणपर्य्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च जननीतद्भगिन्योः समानव्रतमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जनन्यामकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च समानत्वसम्भवात् । उपरितनवचनेन त्वज्ञानेनेति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषयत्वमवगम्यते ।

अकामकृते मातृष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह -

अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।। १२ ।।

दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।

प.मा. - गवोर्धेनुवृषभयोर्मिथुनं गोमिथुनं, दशसंख्यकं गोमिथुनं दशगोमिथुनं, विंशति संख्याका गाव इत्यर्थः । ननु याज्ञवल्क्येन[५१] मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमिति निर्दिष्टम् -

'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ।।
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' । इति ।

वाढ़म् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्ववाक्ये दर्शितं, चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एतदेवाभिप्रेत्य हारीत आह -

'पितृव्यस्त्रीगमने स्वसृमातृष्वसृपितृष्वसृगमने कन्यासगोत्रास्वस्त्रीया-
गमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्' इति ।

शङ्खलिखितावपि - 'एवं मातुलानीमातृष्वसृस्नुषादुहितृगमने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्' इति ।

बृहन्मनुरपि[५२] - 'चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं[५३] स्नुषाञ्च भगिनीं सखीम् ।
मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां शरणागताम् ।।
मातुलानीं प्रव्रजितां सगोत्रां नृपयोषितम् ।
शिष्यभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि - 'पितृष्वसा मातुलानी श्वश्रूर्मातृष्वसा तथा ।
एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।। इति ।

यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्वयं विंशतिगावश्चाभिहिताः, तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमने विषयत्वादेकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागेव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोऽपि विरोधः । यदपि चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् -

'पितृव्यभ्रातृभार्य्याञ्च भगिनीं मातुरेव च ।
श्वश्रूमारुह्य धात्रीञ्च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।

---

५१. याज्ञ.स्मृ., ३/२३२-२३३

५२. बृहद्यम इति मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०

५३. म्लेच्छी म्लेच्छकुलसम्भूता । म्लेच्छलक्षणं यथा -
'गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदपि सम्वर्त्तेनाभिहितम्[५४] -

'भगिनीं मातुराप्ताञ्च स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
एता गत्वा स्त्रियो महातप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।

एतदुभयमारोहणपर्य्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्बन्धात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।। १२-१३ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य जान बूझकर अपनी मौसी में भी गमन करता है, वह अपना लिङ्ग काट ड़ाले । अज्ञानपूर्वक इनमें गमन करने से वह तीन चान्द्रायण पालन करके शुद्ध होता है । इनमें से गमन करके दश बैल और दश गाय दान करने से भी शुद्धि होती है, ऐसा पराशरमहर्षि ने कहा है ।। १२-१३ ।।

जननीव्यतिरिक्तपितृभार्य्यागमने प्रायश्चित्तमाह,

पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां च भ्रातृजाम् ।। १३ ।।
गुरुपत्नीं स्नुषाञ्चैव भ्रातृभार्य्यां तथैव च ।
मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।। १४ ।।
गोद्वयं दक्षिणां दत्त्वा शुद्ध्यते नात्र संशयः ।

प.मा. - पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभार्य्या असवर्णाः सवर्णाश्च । मातुराप्ता मातुः प्रियसखी । भ्रातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता । गुरुशब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पितरमाचष्टे । तथा च मनुः[५५] -

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते' ।। इति ।।

याज्ञवल्क्योऽपि[५६] - 'स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति ।

पितृव्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्य्यपि मुख्यो गुरुः । तच्च मनुनैवोक्तम्[५७] -

'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया' ।। इति ।

व्यासस्तु[५८] मुख्यामुख्यगुरून् सर्वान् संगृह्य दर्शयति -

'गुरवो मातापितृपत्याचार्या विद्यादातृज्येष्ठभ्रातृऋत्विजोभयत्राताऽन्नदाता च' इति ।

एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्व्यतिरिक्ताचार्य्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुशब्देन विवक्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सदक्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्वग्निप्रवेशः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते -

'मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा ।
गत्वा तु प्रविशेदग्निं नान्या शुद्धिर्विधीयते' ।। इति ।

विष्णुस्मृतावपि[५९] - 'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।
अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ।
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन' ।। इति ।

---

५४. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६० ५५. मनु., २/१४२ ५६. याज्ञ.स्मृ., १/३४
५७. मनु., २/१४९ ५८. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२५९ ५९. विष्णुस्मृ., ३४/१-२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तु शङ्खेन[६०] - 'अधःशायी जटाधारी पर्णमूलफलाशनः ।
एककालं समश्नन् वै वर्षे तु द्वादशे गते ।।
रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
व्रतेनैतेन शुद्ध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे' ।। इति ।

तत्सवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच्च सम्वर्त्तेनोक्तम्[६१] -

'पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।
भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वाऽन्यमातृजाम् ।।
एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।

तद्धीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम् । यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्[६२] -

'प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः ।
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्' ।। इति ।

एतत् त्रैवार्षिकप्राजापत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्य्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गरुपत्नीमसवर्णां व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति, तदा वेदजपसहितत्रैमासिकचान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच्च व्याघ्रेणोक्तम्[६३] -

'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रञ्च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ।
चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षत्रियागमने गुरोः' ।। इति ।

तत्र बुद्धिपूर्वं सकृद्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते अतिकृच्छ्रः, तथा प्रोत्साहितस्य कृच्छ्रः, स्वेनैव प्रोत्साहितायां कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाह देवलः[६४] -

'मत्या गत्वा पुनर्भार्यां गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गमुत्कृत्य च मृतः शुचिः' ।। इति ।

अबुद्धिपूर्वं सकृद्गमने कण्वोक्तं[६५] द्रष्टव्यम्,

'चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रं तथैव च ।
सकृद् गत्वा गुरोर्भार्य्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः' ।। इति ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रम्, तया प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम्, स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु जातूकर्ण्यः[६६] - 'गुरोः क्षत्रसुतां भार्य्यां पुनर्गत्वा त्वकामतः ।
वृषणं मात्रमुत्कृत्य शुद्ध्येज्जीवन् मृतश्च सः' ।। इति ।

---

६०. शङ्खस्मृ., १७/१-३, मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२५९
६१. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२५९, प्रा.म., पृ. १४८
६२. याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
६३. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
६४. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
६५. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
६६. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्यायां बुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्व[६७] आह,

'तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च तथा सान्तपनं गुरोः ।
भार्य्यां वैश्यां सकृद्गत्वा बुद्ध्या मासञ्चरेद् द्विजः' ।। इति ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्रं, तथा प्रोत्साहितस्य सान्तपनम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः । अभ्यासे लिङ्गस्याग्रच्छेदः कार्य्यः । तथाह लौगाक्षिः[६८] -

'गुरोर्भार्य्यां तु यो वैश्यां गत्वा चापि पुनः पुनः ।
लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तु ततः शुद्ध्यति किल्विषात्' ।। इति ।

अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतल्पप्रायश्चित्तं, तदेव बहुशोऽभ्यासेऽपि द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सकृद्गमने प्रजापतिराह[६९],

'पञ्चरात्रं तु नाश्नीयात् सप्ताष्टौ वा तथैव च ।
वैश्यां भार्य्यां गुरोर्गत्वा सकृदज्ञानतो द्विजः' ।। इति ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रं, तया प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्रमिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचर्य्याचरणम् । तदाह हारीतः -

'अभ्यस्य विप्रो वैश्यायां गुरोरज्ञानमोहितः ।
स षड्ङ्गं ब्रह्मचर्य्यं सञ्चरेद् यावदायुषम्' ।। इति ।

शूद्रागमने बुद्धिपूर्वे जाबालिराह[७०],

'अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च तथैव च ।
गुरोः शूद्रां सकृद्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाचरेत्' ।। इति ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रं, तयैव प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम्, आत्मना प्रोत्साहितायां पराक इति द्रष्टव्यम् । अभ्यासे तु द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं कर्त्तव्यम् । तथाह उपमन्युः[७१] -

'पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः ।
ब्रह्मचर्य्यमदुष्टात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः ।। इति ।

अज्ञाने दीर्घतमा[७२] आह,

'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रोपवासनम् ।
गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेद् विप्रः समाहितः' ।। इति ।

तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनं, तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम्, आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,

'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये' ।। इति ।

---

६७. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६० ६८. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
६९. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६० ७०. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
७१. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६० ७२. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्ति, इत्याह व्याघ्रः[७३] -

'जात्युक्तं पारदार्य्यं वा गुरुतल्पत्वमेव च ।
साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादूषणमेव च' ।। इति ।

यत्तु नारदेनोक्तम्[७४] - 'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ।।
दुहिताऽऽचार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।।
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते' ।। इति ।

तदेतदकामतोऽभ्यासे कामतः सकृद्गमने च द्रष्टव्यम् । यच्च वसिष्ठेनोक्तम् -

'सखीस्वयोनिसगोत्राशिष्यभार्य्यास्नुषासु च ।
कन्यास्वकामतो गत्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः' ।। इति ।

यच्च मनुनोक्तम्[७५] - 'गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यादितः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च' ।। इति ।

यदपि व्याघ्रेण[७६] - 'आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः ।
आचार्य्यस्य च राज्ञश्च भार्य्यां प्रव्रजितां तथा ।।
धात्रीं पुत्रीं च पैत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च ।
पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पव्रतञ्चरेत्' ।। इति ।

सम्वर्त्तेनापि[७७] - 'पितृव्यदारगमने भ्रातृस्त्रीगमने तथा ।
गुरुतल्पव्रतं कुर्य्यान्निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्येनापि[७८] - 'पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयां तथा ।।
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः' ।। इति ।

तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद् व्यवस्थापनीयानि । यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायश्चित्तानि चान्द्रायणादीनि, तानि सम्बन्धकनीयस्त्वमाश्रित्य योजनीयानि । तच्च सम्बन्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम् -

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः, तद्भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यश्च मातृ-
स्वसारः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा
सङ्करकारणानि कृत्वाऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति' इति ।

---

७३. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२६०
७४. नार.स्मृ., १२/७३-७५ इति मिता.याज्ञ.स्मृ. ३/२३२-२३३
७५. मनु., ११/१७०
७६. प्रा.म., पृ. १५३
७७. संवर्त्तस्मृ. श्लो १६२, प्रा.म., पृ. १५३
७८. याज्ञ.स्मृ., ३/२३२-२३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिद्ध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य सम्वर्त्त[७९] आह,

गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसुतां पितुरेव च ।
तस्या दुहितरञ्चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ।।
सनाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् ।
गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् पराकेण विशुद्ध्यति ।।
सखिभार्य्यां समारुह्य श्वश्रूञ्चैव हि मानवः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।।
कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत्' ।। इति ।

सुमन्तुरपि - 'मातृपितृष्वसृस्नुषाभगिनीभागिनेयीगोचण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्रद्वयं सान्तपनञ्च' इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि[८०] - 'भ्रातुश्चैव कनिष्ठस्य भार्य्यां गत्वा तु कामतः ।
सान्तपनं प्रकुर्वीत कृच्छ्रद्वयमथापि वा ।।
मातुलस्य स्त्रियं गत्वा पितृव्यतनयां तथा ।
तप्तकृच्छ्रं प्रकुर्वीत षड्रात्रं तत्सुतासु च ।।
गुरोर्दुहितरं गत्वां पराकन्तु समाचरेत् ।
भागिनेयीं द्विजो गत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।।
मातुलस्य सुतां गत्वा पितुश्च स्वस्त्रियां तथा ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथा ।।
मातुश्च स्वस्रीयस्यैव भार्य्यां गत्वा तु कामतः ।
पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।।
दौहित्रीं पुत्रतनयां चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।।
चरेच्चान्द्रायणं विप्रो गत्वोपाध्याययोषित्तम् ।
आचार्य्यस्य पराकन्तु बौधायनवचो यथा ।।
सम्बन्धिनः स्त्रियं गत्वा सपादं कृच्छ्रमाचरेत् ।
विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।।
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत् ।
सखिभार्य्यां समारुह्य ज्ञातिस्वजनयोषित्तम् ।।
स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं पादकृच्छ्रं ततः पुनः ।
कुमारीगमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।।
पतितान्तु द्विजो गत्वा तदेव व्रतमाचरेत्' ।। इति ।

---

७९. संवर्त्त.स्मृ., श्लो. १५९-१६०, १६४. प्रा.म. पृ. १५५
८०. प्रा.म., पृ. १५४, १५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र प्रोक्तेषु सर्वेषु व्रतेषु गौरवलाघवे परीक्ष्य यथायथं बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वाभ्यासानभ्यासादिविषयत्वं योजनीयम् । मूलवचनपठितपितृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्याघ्रोक्तं द्रष्टव्यम्,

'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः ।
कृच्छ्रचान्द्रायणे कुर्यादर्द्धमेव प्रमादतः ।।
अर्द्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृद्गतौ ।
अर्द्धमर्द्धं नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ।।
एतद्व्रतं चरेत् सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे ।
अश्रोत्रियश्चेद् द्विगुणं सगुप्तामर्द्धमेव च' ।। इति ।

कण्वोऽपि - 'शूद्रदारगतो विप्रो ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चान्द्रायणं विशो राज्ञः समञ्च ब्राह्मणव्रतम्' ।। इति ।

यदि ब्राह्मणेनैव चातुर्वर्ण्यप्रसूतासु क्रमेण निर्दिष्टं, तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं, तदेव पादहीनं क्षत्रियादिगमने द्रष्टव्यं व्याघ्रवचनात् ।

'विप्रेणैवातिदिष्टाश्चेच्चातुर्वर्ण्यप्रसूतयः ।
क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्' ।। इति ।

अयमेव न्यायः क्षत्रियादिपरिगृहीतास्वपि द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणभार्य्यां शूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनाद् यथा[८१] - 'ब्राह्मणश्चेदप्रेक्षापूर्वकं ब्राह्मणदारानभिगच्छेत्, निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रः,
अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छ्रः' इति ।

इदमबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने । बुद्धिपूर्वे द्विगुणम्, 'अर्द्धमेव प्रमादतः' इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं, तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्य्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः ?

'विप्रो नृपस्य भार्य्यायां यत्करोति समागमे ।
तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्य्यादत्रैव सङ्गमे' ।।

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात्[८२] । गर्भपर्य्यन्ते परदारगमने यम[८३] आह -

'वर्षे द्वे परदारेषु त्रीणि श्रोत्रियद्वारके' इति ।

प्रातिलोम्येन परदारगमने सम्वर्त्त[८४] आह,

'कथञ्चिद् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैश्य एव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुद्ध्यति ।।
शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

---

८१. वसि. ध.सू., २१/१६
८२. प्रजा.स्मृ., ३/६९, प्रा.म., पृ. १५७
८३. प्रा.म., पृ. १५७
८४. संवर्त्तस्मृ. श्ला. १६९-१७०, मिता. याज्ञ.स्मृ. ३/२६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरविषये वधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः[८५] -

'शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेद् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा अभ्यज्य नग्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमुपगच्छेत्, शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंव्राजयेत् । पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च राजन्यवैश्ययोः' इति ।

स्वैरिणीगमने शङ्खलिखितावाहतुः[८६] -

'स्वैरिण्यां वृषल्यां चावकीर्णः सचेलस्नात उदकुम्भं दद्यात् । ब्राह्मणो वैश्यायां चतुर्थकालाहारी ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाटकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य घृतपात्रं दद्यात्' इति ।

बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते[८७] प्रायश्चित्तमुक्तम् -

'ब्राह्मणो बन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद् द्विजातये ।
राजन्यां हि धनुर्दद्याद् वैश्यां गत्वा तु चेलकम् ।।
शूद्रां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये ।
दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम्' ।। इति ।

बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्[८८] -

'चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्' इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यद्विशेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं, तदेव तत्र द्विगुणं कुर्य्यात् । तदाहोशना[८९] -

'गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तद्द्विगुणञ्चरेत्' इति ।

शूद्र्यां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमते विशेष उक्तः[९०] -

'वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकाले नक्तं भुञ्जीत' इति ।

---

८५. वसि.ध.सू., २१/१-५
८६. प्रा.म., पृ.१५८
८७. प्रा.म., पृ.१५८, मिता.याज्ञ.स्मृ. ३/२६५
८८. यमस्मृ., ५/३७, प्रा.म., पृ. १५९
८९. उशनस्स्मृ. १/३७, मिता.याज्ञ.स्मृ. ३/२६५, प्रा.म., पृ. १५९
९०. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम् -

'शूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामत: ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विज:' ।। इति ।

पुल्कस्यादिगमने सम्वर्त्त आह,

'पुल्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्विषात् ।।
नटीं शैलूषकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम्' ।। इति ।

यत्तु बृहत्सम्वर्त्त:[११] - 'रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनी: ।
एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि[१२] - 'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुड़ी तथा ।
एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्' ।। इति ।

तदभ्यासविषयम् । यच्च शातातपेन[१३] -

'कैवर्त्तीं रजकीं चैव वेणुचर्मोपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानेन कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति शेष: । तद्रेत:सेकात् प्राङ्निवृत्तिविषयम् । कापालिकस्त्रीगमने यम[१४] आह -

'कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा ।
ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्' ।। इति ।

जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्[१५] -

'ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् ।
राज्ञीगर्भे पराक: स्याद्वैश्यागर्भे त्र्यहाधिकम् ।।
शूद्रागर्भे द्विज: कुर्यात्तिद्वच्चान्द्रायणव्रतम् ।
चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' ।। इति ।

विधवागमने चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्[१६] -

'विधवागमने कृच्छ्रमहोरात्रसमन्वितम् ।
व्रतस्थागमने कृच्छ्रं सपादन्तु समाचरेत्' ।। इति ।

---

११. संवर्त्तस्मृ. १/२७, प्रा.म., पृ. १६३, मिता.याज्ञ.स्मृ. ३/२६५

१२. आप.स्मृ., २/२६

१३. शाता.स्मृ., ३/११, मिता.याज्ञ.स्मृ. ३/२६५

१४. यमस्मृ., ५/१२

१५. प्रा.म., पृ. १५९

१६. प्रा.म., पृ.१६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुखमैथुने तूशनसोक्तम् -'यस्तु पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यति,
प्राजापत्येन शुद्ध्यति' इति ।

रजस्वलागमने सम्वर्त्त[९७] आह -
'रजस्वलान्तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा ।
तस्य पापविशुद्ध्यर्थमतिकृच्छ्रो विशोधकः' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि[९८] - 'उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ब्राह्मणानां च भोजनात्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि[९९] - 'रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकन्तु समाचरेत् ।
सान्तपनं द्वितीयेऽह्नि प्राजापत्यं परेऽहनि' ।। इति ।

शातातपोऽपि[१००] - 'अनुदकमूत्रपुरीषकरणे श्वपाकस्पर्शने सचेलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च,
रजस्वलाऽभिगमने चैव तदेव' इति ।

वसिष्ठोऽपि[१०१] - 'रजस्वलादिव्यवाये शुक्लमृषभं दद्यात्, कृष्णलिङ्गम्' इति ।

मनुरपि[१०२] - अमानुषीषु गोवर्जमुदक्यायामयोनिषु ।
रेतःसिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

गौतमोऽपि[१०३] - 'उदक्यागमने त्रिरात्रोपवासः' इति ।

शङ्खलिखितावपि[१०४] - 'रजस्वलाऽवधूतादिगमने त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं कुर्यात्' इति ।

अत्र यानि ह्रासवृद्धियुतानि, तान्युभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसृसुतादिविवाहे प्रायश्चित्तमाह सुनन्तुः-
'पितृष्वसृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य
चान्द्रायणं चरेत्, परित्यज्य चैनां बिभृयात्' इति ।

शातातपोऽपि - 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवराञ्चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

बौधायनोऽपि[१०५] - 'सगोत्रां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां बिभृयात् । प्रजाता चेत् कृच्छ्रपादं चरित्वा,
यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात्' इति ।

ननु पितृष्वसृसुतामातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धमिति चेन्मैवम् । आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः सापिण्ड्यानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात् ।

---

९७. संवर्त्तस्मृ, श्लो. १६७, प्रा.म., पृ. १६२

९८. आप.स्मृ., ९/३८

९९. प्रा.म., पृ. १६२

१०० प्रा.म., पृ. १६२

१०१. वसि. ध.सू., २३/५

१०२. मनु., ११/१७३

१०३. गौ.ध.सू., ३/५/३४

१०४. प्रा.म., पृ. १६१

१०५. बौ.ध.सू., २/१/१/३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु गुरुतल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद् व्रतानि तत्राङ्गिराः[१०६] -

'महाव्रतं चरेद् वाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा ।
गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः' ।। इति ।

सुमन्तुरपि - 'गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधःशायी त्रिषवणभैक्ष्याहारः पूतो भवतीति, अश्वमेधावभृथस्नानेन वा' इति ।

एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं वोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि ।। १३-१५ ।।

हि.टी. - जो पुरुष पिता की स्त्रियों में (अपने सौतेली माता में) अथवा माता की सखी में या भाई की लडकी में गमन करे, गुरु की पत्नी में, पुत्र की वधू में, भाई की स्त्री में, मामी में या अपने गोत्र की किसी कन्या में गमन करने से तीन प्राजापत्य व्रत का आचरण करना पड़ता है ।। प्राजापत्य आचरण करने के वाद ब्राह्मण को दो गाय दक्षिणा रूप में देने से शुद्धि होती है, इसमें संशय नहीं है ।। १३-१५ ।।

पश्वादिगमनस्य पितृदारादिगमनादल्पत्वेन तत्राल्पं प्रायश्चित्तमाह,

पशुवेश्यादिगमने महिष्युष्ट्रीं कपीन्तथा ।। १५ ।।
खरीञ्च शूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।

प.मा. - पशुरश्वादिः । वेशो भृतिः, तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान्न मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु प्रौढ़देहयोरपि तयोः सद्भावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व[१०७] आह -

'प्रसूते यस्तु वेश्यायां भैक्षभुक्नियतेन्द्रियः ।
शतसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्ध्यति' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम् -

'सर्वेषां पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत् ।
शुनीञ्चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।

वेदविदस्तु[१०८] तिर्य्यग्गमने कुष्माण्डकैर्मन्त्रैर्होमः । तदाह गौतमः[१०९] -

'अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुष्माण्डैर्घृतहोमः' इति ।।

पश्वन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,

गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददत् ।

प.मा. - शुद्ध्यतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने सम्वर्त्त आह -

'नरो गोगमने कुर्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा' । इति ।

---

१०६. आङ्गि.स्मृ., उत्त. ६/१३ १०७. प्रा.म., पृ. १६०
१०८. वेदविदस्तिर्यग्गमने प्रायश्चित्तरूपेण कुष्माण्डमन्त्रैर्होमः कर्त्तव्यः । अवेदवित्तु व्रतं चरेत् ।। कुष्माण्डमन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः ।
१०९. गौ.ध.सू., ३/४/३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवृत्तौ जाबालिराह[११०]- 'तप्तकृच्छ्रन्तु गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।
इतरेषां पशूनान्तु कृच्छ्रपादो विधीयते' ।। इति ।

बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम् -
'नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह -
'कुर्यात् परदारगमने गोव्रतं, गोगमने च तिर्य्यग्योनावाकाशेऽप्सु
दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्' इति ।

वेदविद्विप्रसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्खलिखितावाहतुः -
'तिर्य्यग्योनिषु गोवर्जं सचेलस्नातो यवसाहारं गोभ्यो दद्याद्,
गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्' इति ।

यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम[१११] आह -
'सखिसयोनिसगोत्रशिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि च गुरुतल्पसमः
अवकीर्ण इत्येके' इति ।

गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य यम आह -
'यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः ।
मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।।
त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।
गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ।। इति ।

मनुरपि[११२] - 'मैथुनन्तु समारोप्य पुंसि योषिति वा द्विजः ।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्' ।। इति । १५-१६ ।।

हि.टी. - पशु, वेश्या, भैंस, ऊँटिन, वानरी, गर्दभी तथा शूकरी में गमन करे तो प्राजापत्यनामक व्रत को करना चाहिये । गाय के साथ गमन करने वाला पुरुष तीन दिनरात उपवास करके एक गाय ब्राह्मण को देनी चाहिये ।। १५-१६ ।।

पूर्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम् । सकृद्गमने त्विदानीमाह -

महिष्युष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुद्ध्यति ।

प.मा. - महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युष्ट्रीखरीगामी । स एकोपवासेन शुद्ध्यति इति ।

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्य्याश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्त्तव्यमाह,

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।। १७ ।।
वन्दीग्राहे भयार्त्तो वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ।

---

११०. प्रा.म., पृ. १७२
१११. गौ.ध.सू., ३/५/११-१२ ११२. मनु., ११/१७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - ड़ामरः परसैन्यकृतोपद्रवादिः । समरः सेनयोर्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिनाऽशनाभावः । जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरैः रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । वन्दीग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भयार्त्तिश्चोरराजादिकृत उपद्रवः । एवं विधासु आपत्सु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ।। १७-१८ ।।

हि.टी. - भैंसी, ऊँटनी और गधी के साथ एक वार गमन करनेवाला मनुष्य एक दिनरात उपवास करके शुद्ध हो जाता है । परसैन्य के पक्ष से उपद्रव के समय में, युद्ध में (उभय सेना के द्वारा युद्ध होने के वक्त) दुर्भिक्ष (अकाल) के समय में, महामारी के द्वारा मनुष्यों के क्षति समय, बलपूर्वक स्त्रियों का अपहार होने के समय, राजा या चौरों से उपद्रव के द्वारा भयभीत होने के समय मनुष्य को केवल अपनी प्राणरक्षा की चिन्ता न करके अपनी स्त्री की भी रक्षा करनी चाहिये ।। १७-१८ ।।

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चिच्चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह -

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।। १८ ।।
विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ।
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ।। १९ ।।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ।
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम् ।। २० ।।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ।
शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।। २१ ।।
सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च क्वाथयित्वा पिबेज्जलम् ।
एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।। २२ ।।
व्रतं चरति तद्यावत् तावत् संवसेत बहिः ।

प.मा. - परान्, वेदवेदाङ्गेत्यादिप्रोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसंख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन निवेदयेत् । यद्वा, चातुर्वेद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां अग्रे निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणकूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्थायोपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकमन्नं भुञ्जीत । ततो दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थित्वा, पञ्चमे दिने शङ्खपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन सह क्वाथितं जलं पिबेत् । ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवतिष्ठते, किन्तु बहिरेव निवसेत् ।। १८-२३ ।।

हि.टी. - जो स्त्री चण्डालों के साथ सम्पर्क रखती है, वह वेदवेदाङ्गादिशास्त्रों में निपुण दश ब्राह्मणों के सामने अपने किये हुये दोष को प्रकाशित कर दे । उसके वाद किसी कूप या गर्त्त में जल और गोबर की कीचड बनाकर उसमें गर्दनपर्यन्त अङ्गों को डुबा कर, ।। १८-१९ ।।

उसमें एक दिन रात विना भोजन किये रह कर बाहर निकल आवे । उसके वाद दूसरे दिन शिखासहित मुण्डन करके जौ का भात भोजन करे ।। २० ।।

इसके वाद तीन दिन उपवास करके एक रात्रि में पानी के बीच निवास करे । इस के वाद शंखपुष्पी औषध का मूल, पत्ते, फूल, फल, ।। २१ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

और सुवर्ण तथा पञ्चगव्य इन सभी द्रव्यों को एक साथ मिलाकर जल में उवालकर उस जल का पान करे । तत्पश्चात् वह स्त्री जब तक रजस्वला न हो तब तक एकभक्तव्रत अर्थात् दिन में एक वार पके हुये अन्न का भोजन करे ।। २२ ।।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।। २३ ।।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।

प.मा. - अयञ्च दक्षिणाशिरस्को व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि[११३] दर्शितः -

चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन ।
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।।
त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् ।
आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ।।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रन्तु ततः क्षिपेत् ।
शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ।।
क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत् ।
एकभक्तं चरेत् पश्चात् यावत्पुष्पवती भवेत् ।।
बहिस्तावच्च निवसेद् यावच्चरति सा व्रतम् ।
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत्' ।। इति ।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने ऋष्यश्रृङ्ग[११४] आह,

'संपृक्ता स्यादथान्त्यैर्या सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्' इति ।

यद्याहितगर्भाया एव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः, तदा तेनैव विशेष उक्तः[११५] -

'अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः ।।
न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्ता न च भुञ्जीत बान्धवैः ।।
प्रायश्चित्ते गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्' ।। इति ।

यदा तु कामतोऽन्त्यसम्पर्कं करोति, तदोशनसोक्तं[११६] द्रष्टव्यम् -

'अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत् सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति' ।। इति ।। २३-२४ ।।

---

११३. अङ्गि.स्मृ., उत्त. ५/१७-२२, प्रा.म., पृ. १६९
११४. प्रा.म., पृ. १६९
११५. प्रा.म., पृ. १७०
११६. औश.स्मृ., २/६, प्रा.म., पृ. १६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - इस व्रत जब तक पालन करे, तब तक बाहर ही निवास करे । इस प्रकार प्रायश्चित्त समाप्त करने के वाद ब्राह्मणों को भोजन करावे ।। २३ ।।

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह,

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् ।। २४ ।।

यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ।

प.मा. - चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वाद् योषितः परित्याग एव न तु व्रतेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिदृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खननलेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् । ब्राह्मण्यां सम्वर्त्तेन[११७] विशेषाभिधानात्, -

'चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ।।
रजकव्याधशैलूषरेणुचर्मोपजीविनः ।
ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम्' ।। इति ।। २४-२५ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणभोजन कराने के वाद दो गायें ब्राह्मणों को दक्षिणा के रूप में देकर वह शुद्ध हो सकती है, ऐसा ही महर्षिपराशर ने कहा है । इसके अलावा दूसरा कोई उपाय नहीं है । ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इस चारों वर्णों की स्त्रियाँ यदि इच्छापूर्वक पापाचरण करती हैं, तो उन सभी को शुद्धि के लिये कृच्छ्रचान्द्रायण व्रत करना चाहिये ।। २४ ।।

आपत्काले चण्डालवशं गताया नार्य्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीमापन्नाया एव बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतः सेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,

वन्दीग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धवा बलाद् भयात् ।। २५ ।।

कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत् पाराशरोऽब्रवीत् ।

सकृद् भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।। २६ ।।

प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च ।

प.मा. - रज्वादिभिर्बद्ध्वा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद् भुक्ता भवति, सा शिरोवपनं कृत्वा सान्तपनेन शुद्ध्येदिति पराशरस्य मतम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन् अर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा पञ्चमी, तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या । द्वितीयवचनेऽपि, हत्वा बद्ध्वेत्यनुषञ्जनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन द्विजातिव्यवाये सम्वर्त्त[११८] आह -

'ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेतु क्षत्रियं वैश्यमेव वा ।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुद्ध्यति' ।। इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि[११९] - 'ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरेत् ।
क्षत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च ।

---

११७. संवर्त्तस्मृ., श्लो. १६७-१६८, प्रा.म., पृ. १६८

११८. संवर्त्तस्मृ., श्लो. १६८, प्रा.म., पृ. १६७

११९. प्रा.म., पृ. १६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रपादः कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यञ्च ।

शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्द्धम्' इति ।

यदा त्वाहितगर्भैव पश्चात् शूद्रादिभिर्व्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तथा च स्मृत्यन्तरे[120] -

'अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता ।
प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद् गर्भो न निःसृतः ।।
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्यान्मासन्तु यावकम् ।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि' ।। इति ।। २५-२७ ।।

हि.टी. - भूमि और नारी ये दोनों समान प्रकृतिक होने के कारण सर्वदा शुद्ध होती हैं । इसलिये यदि स्त्री को बन्दी बनाकर, मार करके, बाँध करके, भय दिखाकर जबरदस्ती ही कोई अन्य पुरुष भोग करता है, ।। २५ ।।

तो वह सान्तपन कृच्छ्र व्रत करके शुद्ध होती है, ऐसा पराशरजी ने कहा है । जिस स्त्री की इच्छा के विरुद्ध किसी दुराचारी पुरुष ने बलपूर्वक एक वार उपभोग किया है, ।। २६ ।।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं, किन्तु तद्भर्त्तुरपीत्याह,

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।। २७ ।।

पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।

प.मा. - यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्य्यासु अन्यतमा या काचित् सुरां पिबेत्, तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसद्वयात्मकं यच्छरीरम्, तस्य शरीरस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति । स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् । 'अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नी' इति ।

तत्र पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापानव्रतमेव तया कार्य्यमित्यर्थः । यद्वा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः । तस्य स्वयं सुरामपिबतोऽपि भार्य्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनुवसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम् ।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भवतीति न शङ्कनीयं, यतो याज्ञवल्क्य[121] आह,

'पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[122] - 'या ब्राह्मणी सुरां पिबति, न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।
इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या आस्योल्का भवति शुक्लिका वा' ।। इति । २७-२८ ।।

हि.टी. - तो वह स्त्री एक प्राजापत्य व्रताचरण करने के वाद रजस्वला होने से ही शुद्ध होती है । जिसकी भार्या मदिरा पान करती है उसके शरीर का आधाभाग (भार्यारूप) पतित होता है ।। २७ ।।

पतितार्द्धशरीरेण पुरुषेण यत्कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।। २८ ।।

प.मा. - जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद् यावद् व्रतसमाप्तिस्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ।। २८ ।।

---

१२०. प्रा.म., पृ. १६८ १२१. याज्ञ.स्मृ., ३/२५६ १२२. वसि.ध.सू., १९/११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वादत्र विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्शयति,

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ।। २९ ।।

प.मा. - अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधं सान्तपनं[१२३] निर्दिश्यते । तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्ड-प्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ।। २९ ।।

हि.टी. - भार्यारूप आधा शरीर पतित होने से उसकी शुद्धि नहीं होती है तथा वह स्त्री नरक को जाती है । इसलिये पाप से निष्कृति पाने के लिये स्त्री को प्रायश्चित्त करना चाहिये । प्रायश्चित्त रूप में कृच्छ्रसान्तपनव्रत का आचरण करना पड़ता है । इस समय में निरन्तर गायत्री मन्त्र का जप करने का विधान है ।। २८ ।।

इस श्लोक में सान्तपनकृच्छ्र का स्वरूप बताया गया है । गोमूत्र, गोमय (गोबर), दूध, दही और घी, इन पाञ्च द्रव्यों को पञ्चगव्य कहा जाता है । इस पञ्चगव्य के साथ कुशोदक को मिलाकर एक अहोरात्र विताना चाहिये और दूसरे दिन उपवास करने से द्विदिनसाध्य सान्तपनव्रत होता है । सप्ताहसाध्य सान्तपन में पञ्चगव्य के पाञ्च द्रव्यों को एक एक करके पीकर पाञ्च दिन अतिवाहित करे । छठे दिन में कुशोदक पान करे और सातवें दिन में उपवास व्रत करे । इस को सप्ताह साध्य सान्तपन व्रत कहा जाता है ।। २९ ।।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरताया अनुतापं गतायाः योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथानुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह,

जारेण जनयेद् गर्भं मृते व्यक्ते गते पतौ ।
तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।। ३० ।।

प.मा. - पत्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा या स्त्री निरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्त्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अत एव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य परराष्ट्रे प्रेषयेत् । ननु स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते[१२४] निषिद्धः,

'स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ।।
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वल्पं वाऽपि किञ्चन ।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ।।
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागात् स पच्यते ।।
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसंप्लवम् ।।

१२३. गोमूत्र-गोमय - क्षीर - दधि - सर्पिः - कुशोदकानि एकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्तपनम् । गोमूत्रा दीनि षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तमदिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

१२४. प्रा.म., पृ. १७१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पितृमातृपरित्यागी भार्य्यात्यागी सुहृत्त्यजः ।
असिपत्रवनं चैव चण्डालानां शतं व्रजेत्' ।। इति ।

मैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्[१२५],

'चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।
श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[१२६] - 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या' ।। इति ।

जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि[१२७] -

'व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके' ।। इति ।

यत्तु मनुनोक्तम्[१२८] - 'विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि' इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्त्तृरहितस्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्ये[१२९] तु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्त्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

'यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां कारयेद् व्रतम् ।
सा चेत् पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्' ।। इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्[१३०] -

'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद् व्यभिचारिणीम्' ।। इति ।

तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन समानविषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद् वाधकमस्ति ।। ३० ।।

हि.टी. - जो स्त्री पति के मरने पर, पतिद्वारा परित्याग किये जानेपर, या पति के विदेश जाने पर अन्य पुरुष के संयोग से गर्भ धारण करती है, उस पापिनी और पतिता स्त्री को अपने राज्य से बहिष्कार करके दूसरे राज्य में छोड देना चाहिये ।। ३० ।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवतीं प्रत्यभिहितम् । अथ शङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह,

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसासमन्विता ।
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।। ३१ ।।

---

१२५. प्रा.म., पृ. १७१
१२६. वसि.ध.सू., २१/१०
१२७. याज्ञ.स्मृ., १/७२
१२८. मनु., ११/१७६
१२९. मनु., ११/१७६-१७७
१३०. याज्ञ.स्मृ., १/७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - स्त्रियास्तावद्रक्षकाः[१३१] याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,

'रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न स्त्रियाः क्वचित्' ।। इति ।

मनुरपि[१३२] - 'पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।।
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्रस्य स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ।। इति ।

अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतक-हास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद् व्याजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्देश्या बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया । न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताऽपि निर्वासनीयेत्यर्थः ।। ३१ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मणी पति के मना करने पर भी दूसरे पुरुष के साथ चली जाये तो वह नष्टा कहलाती है । उसका फिर घर में प्रत्यागमन उचित नहीं है या पतिद्वारा ग्रहणयोग्या नहीं होती है ।। ३१ ।।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह,

कामान्मोहाद् या तु गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धून् सुतान् पतिम् ।
सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।। ३२ ।।

प.मा. - बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य[१३३] आह,

'पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद् विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्' ।। इति ।

एवं च सती या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा बन्ध्वादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लंघनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ कथञ्चित् कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्, तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु पतिश्वशुरादिषु सर्वथा प्रवेशं न लभते, इत्यभिप्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ।। ३२ ।।

हि.टी. - यदि कोई स्त्री कामवशतः या मोह से वशीभूत होकर अपने बन्धु, सुत और पति को छोडकर घर से चली जाये वह स्त्री परलोक में नष्टा मानी जाती है और इस मानवसमाज में अधिक नष्टा मानी जाती है ।। ३२ ।।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,

मदमोहगता नारी क्रोधाद् दण्डादिताड़िता ।
अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।। ३३ ।।

प.मा. - मदः पतिश्वशुरादितिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि शुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्यादयो यदा दण्डादिभिस्ताड़येयुः, तथा व्यथिता सा यथोक्तबध्वादिसहायं विना

---

१३१. याज्ञ.स्मृ., १/८५ १३२. मनु., ९/३, ५/१४८
१३३. याज्ञ.स्मृ., १/८६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । 'भू प्राप्तौ' इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्[१३४]-

'अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ' ।। इति ।

नन्वत्राधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या, तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या, तद्दोषशान्तिपर्यन्तं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ।। ३३ ।।

हि.टी. - जो स्त्री मद व मोह के कारण या क्रोध में आकर दण्ड आदि से ताडित होने से व्यथित होकर अन्यत्र चली जाये और वाद में लौट आये, तव उसके वारे में विधान बताते हैं ।। ३३ ।।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधिमाह,

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
दशाहे न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा ।। ३४ ।।

प.मा. - या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दशदिनानि कुर्यात् । दशमे दिने तथा गृहं प्राप्तायां सत्यां नेयं प्रायश्चित्तभाग् भवति । ऊर्ध्वन्तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्तभाग् भवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये त्वकृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ।। ३४ ।।

हि.टी. - यदि वह स्त्री घर से निकलने के दिन से दश दिन के अन्दर लौट आती है, तो प्रायश्चित्त करके शुद्ध हो सकती है । यदि दश दिन बीत चुके हों तो प्रायश्चित्त करने से भी शुद्ध नहीं हो सकती । दश दिन के भीतर उसके नाम से यदि नष्ट हुई सुना जाये तो उसको त्याग करना चाहिये । उसके वारे में यदि कुछ सुना न हो तो उस स्त्रीको त्यागे नहीं ।। ३४ ।।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः, तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह,

भर्त्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धं चैव बान्धवाः ।

प.मा. - स्पष्टार्थः ।

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवासेन शुद्ध्यतीत्याह,

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति ।। ३५ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नास्ति ।)

हि.टी. - स्त्री के इस कर्म के लिये उसके पति को भी कृच्छ्रव्रत करना चाहिये । तथा उसके बन्धुलोगों को अर्द्धकृच्छ्र का पालन करना चाहिये । उस के घर में उसका भोजन, जलपान प्रभृति करनेवाले भी एक अहोरात्र व्रत शुद्धि के लिये अनुष्ठान करें ।। ३५ ।।

ननु या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति, युक्तस्तस्यास्त्यागः । या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छत्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति, तस्याः को नाम दोषः ? येन दशाहादूर्ध्वं तस्या अपि त्यागो विधीयते, इत्यत आह -

---

१३४. मनु., ९/८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ।
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः ।। ३६ ।।

प.मा. - यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण समन्वेति, तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसंख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह प्रजापतिः -

'अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः ।
व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया प्रत्यक्षगणिकेति च' ।।इति ।। ३६ ।।

हि.टी. - यदि कोई ब्राह्मणी पति के मना करनेपर भी परपुरुष के साथ चली जाये और सौ पुरुषों के पास जाकर फिर लौट आती है, तो उसको सगोत्री लोग स्वीकार न करें ।। ३६ ।।

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति -

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ।
पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैव तु तद्गृहम् ।। ३७ ।।

प.मा. - सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा, दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद् बन्धोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति ।

'अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेशमनि तिष्ठति'

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता, तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या ।। ३७ ।।

हि.टी. - यदि वह स्त्री जार पुरुष के घर से लौट कर अपने पति के घर आती है, तो पति का घर भी अशुद्ध हो जाता है । यदि अपने मातापिता के घर भी जाती है, तो वह घर भी अशुद्ध हो जाता है, जारपुरुष के घर जैसा हो जाता है ।। ३७ ।।

तच्छुद्धिप्रकारमाध्यायपरिसमाप्तर्दर्शयति,

उल्लिख्य तद् गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ।
त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत् ।। ३८ ।।
सम्भारांच्छोधयेत् सर्वान् गोबालैश्च फलोद्भवान् ।
ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः ।। ३९ ।।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।। ४० ।।
इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ।
उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः ।। ४१ ।।
जपहोमदयादानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ।
आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ।। ४२ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ विविधप्रायश्चित्तवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ।। १० ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - उल्लेखनं भूमेः । तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते । पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम् । मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव, न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः । वस्त्रकाष्ठयोर्धात्वादिसम्भवानाञ्च द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्यात् । नारिकेलकपित्थालाबुबिल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोबालैर्मार्जनम् । ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः । कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम् । गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत् । अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः, पञ्चगव्यप्राशनञ्च । तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्त्तॄणां गृहान्तरवासिनां ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः । तद्गृहसम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वान्न सम्पादनीया शुद्धिरस्ति । तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति । ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोच्छिष्टदोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्, तद्वदाकाशादिष्ववगन्तव्यम् । अत्र चण्डालीन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम् । सकृत्प्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या ।। ३८-४२ ।।

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधायि ।
अध्यायमूर्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्य्यः ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज - वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर - श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः ।। १० ।।

हि.टी. - गृह अशुद्ध हो जाने के वाद उसको पवित्र करने के लिये घर को खोदकर पञ्चगव्य छिडक देवे । घर के समस्त मिट्टी के वर्त्तन को बाहर फेंक देवे और वस्त्र तथा काष्ठद्रव्यों को प्रक्षालनादि द्वारा शोधन करे ।। ३८ ।।

घर में रखे हुये अन्य सभी द्रव्यों को भी शुद्ध करे । गाय की चँबर से फल से बने हुए द्रव्यों को, ताम्र के पात्रों को पञ्चगव्य से धोकर शुद्ध करे और कांसे के बर्त्तनों को दशवार भस्म से मांज कर शुद्ध करे ।। ३९ ।।

ब्राह्मणलोगों के द्वारा दिये हुये प्रायश्चित्त को ब्राह्मण यथारीति अनुष्ठान करे । दो गाय ब्राह्मणों को दक्षिणा के रूप में दे और स्वयं दो प्राजापत्यव्रतों का आचरण करे ।। ४० ।।

ब्राह्मण को छोडकर दूसरे वर्णो के लोग या उस ब्राह्मण के बन्धुबान्धव भी एक दिनरात उपवास करके पञ्चगव्य का पान करके और उपवास, व्रत, सन्ध्या, स्नान, पुण्य, देवपूजनादि के द्वारा शुद्ध होते हैं ।। ४१ ।।

इस के अलावा जप, होम, दया, दान प्रभृति अनुष्ठान करने से भी ब्राह्मण आदि वर्ण शुद्ध हो जाते हैं । आकाश, वायु, अग्नि और भूमि पर पडा हुआ जल तथा कुशायें भी किसी प्रकार अशुद्ध नहीं होते हैं, जैसे यज्ञ में चर्मनिर्मित पात्र भी अशुद्ध नही होता है ।। ४२ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के दशमाध्याय में विविध प्रायश्चित्तविषय वर्णित हुआ ।। १० ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकादशोऽध्यायः

नीलनीरदनिभं निरन्तरं निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनं गारुतात्मजविभुं रघूद्वहम् ।।

दशमेऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपातकमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात्[१] ।

'ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' ।। इति ।

उपपातकमित्यपरे । मनुनैव[२] -

'आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा'

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते 'नास्तिक्यं चोपपातकम्' इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्ह्याधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्य्यते, तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकं, यत्र प्रायश्चित्ताल्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यगमनत्वोपाधिनैकाकारेऽपि प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्य्यमुपपातकम्, मातृभगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्यादतिपातकमिति विष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्वत्र नामसाम्येऽपि गौरवलाघवाभ्यां तत्तदवान्तरविशेषो निश्चेतव्यः । तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,

अमेध्यरेतोगोमांसं चण्डालान्नमथापि वा ।
यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत् ।। १ ।।

प.मा. - अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपसृष्टस्यान्नस्य भोजनममेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं क्वचित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्य्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादिव्याधिग्रस्तेषु सम्भावितम् । तथा गोमांसचण्डालान्नभोजनं वन्दीगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः । अथवा - चतुर्विधं मेध्यं, तद्विपरीतममेध्यम् । तदाह देवलः -

'वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेध्यामेध्यसमुद्भवम् ।
शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् ।।
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।
दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ।।
चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते ।।
शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते ।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ।।
स्थावरं जङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमिति स्मृतिः ।
अन्यद्रव्यैरदुष्टं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।।

---

१. मनु., ११/५६ २. मनु., ११/६४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हव्यकव्येषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्मृतिः ।
अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्याभरणानि च ।।
अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्' ।। इति ।

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्थं निरूपितम्,

'शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
मानुषास्थिवसाविष्ठारेतोमूत्रार्त्तवानि च ।।
कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चाप्युदाहृतम् ।
स्वेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम च ।।
आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।
व्यङ्गैः पतितचण्डालैर्ग्राम्यशूकरकुक्कुटैः ।।
श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ।
दुर्वर्णकृमिकाभूमिर्मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।
मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः' ।। इति ।

अत्र वर्णिते न चतुर्विधेनामेध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पतिरप्याह[3]- 'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्' ।। इति ।

गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह -

'गोमांसं मानुषञ्चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।
अभक्ष्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।।
श्वविड़ालखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।। इति ।

मनुरपि[4] - 'विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

शातातपोऽपि - 'गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् ।
समयं यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

वृद्धपराशरोऽपि - 'अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्' ।। इति ।

शङ्खलिखितावपि - 'शृगालकुक्कुटदंष्ट्रिक्रव्यादवानरखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्' इति ।

चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,

३. प्रा.म., पृ. १०५ ४. मनु., ११/१५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यद्यकामतः ।
स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः ।
ततश्चान्द्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत्' ।। इति ।

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् -

'विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
श्वादीनाञ्चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।।
श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टकृमिकीटादिभक्षणे ।
अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्' ।। इति ।

तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्यभिप्रेत्य व्याख्यातम् । यदा तु कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति विभज्य व्याख्यायते, तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्रप्राजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः -

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्' ।। इति ।

तप्तकृच्छ्रमाह देवलः - 'रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽमतिपूर्वके ।
नाश्नीयात्तु त्र्यहं मत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः' ।। इति ।

प्राजापत्यमाह सम्वर्त्तः - 'विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्' इति ।

तप्तकृच्छ्रस्य विषयस्तद्वचने संस्पष्टः । अमत्या त्र्यहोपवासस्तप्तकृच्छ्रं मत्येति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्भक्षितोद्गारितविषयम् । अल्पव्रतत्वात् । ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्त्तव्यः । तदाह यमः -

'असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपि वा ।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

मनुरपि[५] - 'अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णाः द्विजातयः' ।। इति ।

विष्णुरपि[६] - 'विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्यात्' इति ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः - 'चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति' इति ।

यच्च बृहद्यमेनोक्तम्[७] - 'वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्त्तिताः ।।

५. मनु., ११/१५०
६. विष्णु.ध.सू., ५१/३-४
७. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेव च ।
श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।।
उपोष्य द्वादशाहानि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम्' । इति ।

तत्र कामतः तप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे तु कुष्माण्डसहितपराक इति व्यवस्था । यत्तूशनसोक्तम्[८] -

'नरमांसं श्वमांसञ्च गोमांसञ्च तथैव च ।
भुक्त्वा पञ्चनखानाञ्च महासान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

तदकामविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्[९] -

'भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।
उष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्' ।। इति ।

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्[१०] -

'जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विड्वराहं खरं तथा ।
गवाश्वकुञ्जरोष्ट्राणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्' । इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनोक्तम् -

'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भोजने ।
रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
पद्मोदुम्बरबिल्वानां कुशाश्वत्थपलाशयोः ।
एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

तदीषदभ्यासविषयम् । यदपि मनुनोक्तम्[११],

'भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षपेत् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च' ।। इति ।

अबुद्धिपूर्वे च्छर्दनासम्भवे त्र्यहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः -

'चान्द्रायणत्रयं कुर्य्यादभक्ष्यपशुभक्षणे ।
एवमेव सकृद् भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः' ।। इति ।

मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादीनामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः -

'यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।
महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्रीकृतघ्नयोः ।।
आरूढपतितस्यैव सगोत्रा भर्तुरेव च ।
पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेश्चैव तथैव च ।।

---

८. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२८९
९. शङ्खस्मृ., १७/२८, मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२८९
१०. मिता., याज्ञ.स्मृ. ३/२८९
११. मनु., ४/२२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिकृच्छ्रं चरेद् भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।
मत्या चान्द्रायणं कुर्य्यादामञ्चेदर्धमेव च ।।
तद्धस्तभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।
चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्द्धमेव च ।।
कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने ।
अत्यभ्यासे तथा कुर्य्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः' ।। इति ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः । महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवद् दुष्टत्वं नास्ति, तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद् गर्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनुमोदते प्रत्युतापद्गतापकारित्वमापादयति, स कृतघ्नः । उत्तमाश्रममारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्मार्गे वा वर्त्तमानः आरूढपतितः । यः समानगोत्रामुद्वहति, स सगोत्रा भर्त्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्गमुत्सृज्य जैनबौद्धादिमार्गे वर्त्तमानः पाषण्डः । अनाश्रिताः सत्यपि सामर्थ्ये नास्तिक्येन कञ्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वेषामन्ने समानं प्रायश्चित्तम् ।। १ ।।

हि.टी. - यदि कोई ब्राह्मणी अपनी इच्छा से अभ्यासपूर्वक अमेध्यपदार्थ वीर्य, अस्थि, विष्ठा, मूत्र, ऋतुरज, प्रस्वेद, श्लेष्मा, नेत्रमल, संपृक्त अन्न या चाण्डालान्न, गोमांस प्रभृति भक्षण करता है, तो उसके लिये चान्द्रायण व्रत करके शुद्ध हो सकता है । अनिच्छा से भक्षण करने से कृच्छ्रव्रत अनुष्ठान करके शुद्ध हो सकता है ।। १ ।।

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह -

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत् ।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ।। २ ।।

प.मा. - तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादिभोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तत्र विधानात् ।

हि.टी. - यदि क्षत्रिय या वैश्य इन अमेध्यों से एक भी वस्तु खा ले तो आधा चान्द्रायण करके शुद्ध होता है । शूद्र भी ऐसे अमेध्य भोजन करके प्राजापत्यव्रत पालन करके शुद्ध होता है ।। २ ।।

व्रतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्च्चं पिबेद् द्विजः ।
एकद्वित्रिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ।। ३ ।।

प.मा. - पञ्चगव्यब्रह्मकूर्च्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तत्र शूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्च्चम्[१२] । विप्रो गामेकां दक्षिणां दद्यात् । क्षत्रियो द्वे, वैश्यस्तिस्रः, शूद्रश्चतस्रः । गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वाशब्दः पठितः । तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः -

'गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्द्धं पादमेव वा' इति ।। ३ ।।

हि.टी. - चान्द्रायण - कृच्छ्र -प्राजापत्याचरण करने के वाद शूद्र पञ्चगव्य पान करे । ब्राह्मण - क्षत्रिय - वैश्य ब्रह्मकूर्च्च का पान करें । फिर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र क्रमानुसार एक, दो, तीन और चार गौवों का दान करें ।। ३ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्च अभोज्यस्यान्नमेव च ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ।। ४ ।।
यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदोऽपि वा ।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्च्चं तु पावनम् ।। ५ ।।

प.मा. - अत्र शूद्रान्नस्य गर्हितताऽङ्गिरसा[१३] प्रपञ्चिता -

'आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु । भोगात्तत्समतां याति तिर्य्यग्योनिं च गच्छति ।।
यस्तु वेंदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति । शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति ।।
आघ्रात्वा चोष्मणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च । प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ।।
एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे । अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ।।
आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत् । किल्विषं भजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ।।
गुर्वर्थं ह्यतिथीनान्तु भृत्यानान्तु विशेषतः । प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् स्वयं ततः ।।
शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः । जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूद्ध्वा न विद्यते ।।
षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं निरन्तरम् । जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चापि जायते ।।
अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान् म्रियते द्विजः । आहिताग्निर्विशेषेण स शूद्रगतिभाग् भवेत् ।। इति ।'

व्यासोऽपि[१४] - 'शूद्रान्नरसपुष्टस्य दित्सोरपि च नित्यशः ।
यजतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूद्ध्वा न विद्यते ।।
मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
अहमेव न जानामि कां कां योनिं निगच्छति ।।
गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वा चैव सप्त जन्मानि इत्येवं मनुरुक्तवान् ।।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।
स भवेत् शूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले' ।। इति ।

आपस्तम्बोऽपि[१५] - 'यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ।।
शूद्रान्नं शूद्रसंस्पर्शः शूद्रेण च सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ।।

---

१२. ब्रह्मकूर्च्चस्य स्वरूपं यथोक्तं बौधायनेन -
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
यवाचामेन संयुक्तो ब्रह्मकूर्च्चोऽतिपावनः ।। बौधा. स्मृ., पृ. २८१

१३. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ८/१-९

१४. व्यासस्मृ., ४/६४-६६

१५. आप.स्मृ., ८/७-९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नेन प्रवर्त्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः' ।। इति ।

सुमन्तुरपि - 'राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः ।।
कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ।।
रूपं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्च तथा श्रियम् ।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ।।
एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः' ।। इति ।

तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते, स ब्रह्मकूर्च्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं, बहुमन्त्रसंस्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते, स प्राजापत्यमाचरेत् । तथा च मनुः -

'भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च' ।। इति ।

न च ब्रह्मकूर्च्चस्यैकोपवासरूपत्वात् त्र्यहक्षपणेन विरोध इति शङ्कनीयम् । तयोः शक्ताशक्तविषयत्वात् । अत्र दिनत्रयोपवासं लिखितोऽप्याह - 'भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्यासुरस्य च ।
शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्' ।। इति ।

प्रजापतिश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह,

'ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्त्तितम् ।
सकृद् भुक्त्वा तदज्ञानाद् ब्रह्मकूर्च्चं सकृत् पिबेत् ।।
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम् ।
मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्' ।। इति ।

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं सूतकान्नम् । तन्निन्दा च मनुना दर्शिता -

'सूतान्नं रजकस्यान्नं चोरस्यान्नं तथैव च ।
मृतके सूतके चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्' ।। इति ।

नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् । तथा च बृहस्पतिः -

'नटनर्त्तकतक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।
स्थाणुपाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[१६] - 'कदर्य्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणरक्षिणाम् ।।

---

१६. याज्ञ.स्मृ. १/१६१-१६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिकित्सकातुरोन्मत्तपुंश्चलीक्रुद्धविद्विषाम् ।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ।।
अधीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
स्त्रीविक्रयिकर्मकारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ।।
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।
चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' ।। इति ।

शङ्कितमित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता, विषप्रक्षेपिका, शास्त्रनिन्द्यत्वशङ्का चेति । तथाहि केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेतभूतगणादिरूपास्तामसादेवतास्तोषयितुं नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान् मारयितुमन्नमध्ये गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विषशङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम्,

'विषं चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्'

इति चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दास्मरणात् । तथा केचित् श्रद्धालवः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति । तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन शङ्कितम् । प्रतिषिद्धान्नं गोघ्रातादि । तथा च याज्ञवल्क्यः[१७]-

'गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ।
उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्य्यायान्नं निवेदयेत्' ।। इति ।

पात्रे पतितस्यान्नस्यार्द्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संगृह्यते, तदा तदन्नं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रान्नवद् ब्रह्मकूर्च्चकृच्छ्रौ वेदितव्यौ । सूतकान्ने ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्वेऽप्युपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते । यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम् -

'अभिशस्तपतितपौनर्भवपुंश्चल्यशुचिशस्त्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्ण-
कारलेखकलैङ्गिकपण्डकबन्धकगणगणिकान्नानि चाभोज्यानि, सौनिक-
क्रव्यादनिषादबुरुड़चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च, अशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम् -

'शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः ।।
षण्डस्य कुलटायाश्च तक्षणो रजकस्य च ।
कदर्य्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।।
गणान्नं गणिकान्नञ्च मृगजीविश्ववृत्तिनाम् ।
सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्' ।। इति ।

---

१७. याज्ञ.स्मृ. १/१६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतच्च पूर्वत्र समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम् -

'शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्लीवदण्डिकयोरपि ।
दुष्टान्नमवशिष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ।।
सूत्यन्नं सूतिकान्नञ्च वार्द्धुषेः पतितस्य च ।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्' ।। इति ।

यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् -

'अभिशस्तपतितरजकचाक्रिकतैलिकग्रामयाजकशूद्रसांवत्सरिक-
कुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रवृत्तिघोषकतन्तुवायरङ्गावतारिमानकूटशौण्डिकवध-
जीविनृशंस्यात्मविक्रयिवार्द्धुषिकश्यावभटवृत्तिव्रात्यतस्करान्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्' । इति ।

एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्त्तुमशक्तं प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम् -

'गान्धर्वो लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः । चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ।।
यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ । कूलटश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषिश्चर्मविक्रयी ।।
समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति । स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ।।
वृथाऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुण्यविक्रयी । विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ।।
रङ्गोपजीवी कूटाशः कुरुको गुप्तिकस्तथा । भिषजो गरदश्चैव रूपाजीवि च सूचकः ।।
सौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः । कर्मणा तेषु ये मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ।।
प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्य्यो भवेत् स हि । एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ।।
तस्माद् दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः । एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यासत्तिस्तु मृग्यताम् ।।
भैक्ष्यान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ।।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत्तु तस्मात् पापान्न संशयः' ।। इति ।

तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम् । प्राजापत्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषाभिधानात् । यथोक्तमङ्गिरसा -

'अभोज्यानान्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

यदपि विष्णुनोक्तम्[१८] - 'गणगणकस्तेनगायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत । तक्षान्नं चर्मकर्त्तुश्च । वार्द्धुषिक कदर्य्यदीक्षितबद्धनिगलाभिशस्तषण्डानाञ्च । पुंश्चली-दाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनां च । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसपल-पतितानाञ्च । पिशुनानृतवादिक्रतुधर्मसोमविक्रयिणाञ्च । शैलूषतन्तुवायकृतघ्न-रजकानां च । कर्मकारनिषादरङ्गावतारिवैणशस्त्रविक्रयिणाञ्च । श्वजीविशौण्डिक-तैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च । रजस्वलासहोपपत्तिवेश्मनां च । भ्रूणघ्नावेक्षित-

---

१८. विष्णु.ध.सू., ५१/७-२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च । कामतः पादस्पृष्टमवक्षुतं च । मत्तक्रुद्धातुराणां च । अनिर्चितं वृथामांसञ्च, पाठीनरोहितञ्च राजीवसिंहतुण्डं च सशल्कवर्जं सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत्' इति ।

तत्र त्रिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः । तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्च्चस्त्वशक्तं प्रति वेदितव्यः । सप्तरात्रपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कितप्रतिषिद्धान्नयोर्हारीत आह,

'मृतसूतकशूद्रान्नं सदोषेणापि संस्कृतम् ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोऽन्नमथापि वा ।।
यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।
एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।।
प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।
एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्नैश्चाभोज्यभोजनैः' ।। इति ।

एतच्च ब्रह्मकूर्च्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्च्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम् -

'स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।। ४-५ ।।

हि.टी. - शूद्र का अन्न, सूतककालीन अन्न, चन्द्रसूर्यग्रहणादि प्रतिषिद्धकालीन अन्न, अभोज्य मनुष्य का अन्न, शङ्कित अन्न, खाने के लिये अयोग्य अन्न और खाने से वचा हुआ अन्न (उच्छिष्ट), ।। ४ ।।

वह अन्न अज्ञान से या आपत्काल में यदि कोई ब्राह्मण खा लेता है तो जानने के वाद शुद्धि के लिये कृच्छ्रव्रत का अनुष्ठान करके ब्रह्मकूर्च्च पान करे ।। ५ ।।

पूर्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रतचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या भोज्यत्वमाह,-

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं यदा ।
तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ।। ६ ।।

प.मा. - उच्छिष्टितम् उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य श्रद्धाजड़स्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात्, पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम् । प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम् । तदाह संवर्त्तः -

'श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षिपेत् ।
विडालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेद् द्विजः' ।। इति ।

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः, तं प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे -

'भुक्तोच्छिष्टन्तु काकानां विशुद्ध्येत त्र्यहोषितः ।
भुक्त्वोच्छिष्टं विड़ालादेः पञ्चगव्यं पिबेद् द्विजः' ।। इति ।

मनुः[१९] - विड़ालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ।
केशकीटावपन्नञ्च पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्' ।। इति ।

---

१९. मनु., ११/१५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विष्णुरपि[२०] - 'विड़ालकाकनकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्च्चलां पिबेत् । श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत् । पञ्चनखविण्मूत्राशने सप्तरात्रम् । आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत । ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं, वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं, राजन्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रं, ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् । राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रं, वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रं, वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च । चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुवसेत् । सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम् । ब्रह्मचर्य्याश्रमी श्राद्धभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् । दिनमेकं चोदके वसेत् । मधुमांसाशने प्राजापत्यम्' । इति ।

उशनाऽपि - 'ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामशतं कुर्यात् । क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् । वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानं, मतिपूर्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छिष्टभोजने शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने षोड़शप्राणायामं धारयेत् । क्षत्रियाणां त्रिंशद्वैश्यानां चत्वारिंशत्, शूद्राणां कुशवारिपानं त्र्यहम् । बुद्धिपूर्वं चेत्, त्र्यहं चतुरहं सप्तरात्रञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छिष्टभोजनेऽबुद्धिपूर्वे महासान्तपनं, बुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम्' इति ।

मनुरपि - 'शूद्रोच्छिष्टञ्च पीत्वा तु कुशवारि पिबेत् त्र्यहम् ।
अभोज्यानां तु भुक्त्वान्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।।
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिबेत्' ।। इति ।

जातूकर्ण्योऽपि - 'जम्बूककाकमार्जारश्वगोधानां गवामपि ।
मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि - 'विप्रार्द्धं क्षत्रियस्य स्याद् वैश्यानां च तदर्द्धकम् ।
तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः' ।। इति ।

बृहद्विष्णुः[२१] - 'ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं, राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं, ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्' इति ।

शङ्खः - 'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत् । क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मणो रसपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत् । वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीं सुवर्च्चलां पिबेत् । शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम्' ।। इति ।

यमः[२२] - 'भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।
भूभुजा सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति ।।

---

२०. विष्णु. ध.सू., ५१/४३-५८
२१. विष्णु.ध.सू., ५१/५०-५३
२२. यमस्मृ. ६/१-२, प्रा.म. पृ. ११५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्' ।। इति ।

आपस्तम्बः - 'शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणाञ्च' इति ।

शङ्खः - 'शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः ।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्' ।। इति ।

बृहद्यमः[२३] - 'माता वा भगिनी वाऽपि भार्य्या वाऽन्याश्च योषितः ।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

आपस्तम्बः[२४] - 'अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः' ।। इति ।

अङ्गिराः[२५] - 'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे ।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ।।
षड्रात्रञ्च त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः' ।। इति ।

वृद्धशातातपः[२६] - 'पीतशेषन्तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

शातातपः - 'शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
सुराभाण्डोदकं पीत्वा छर्दितो घृतसेवकः ।।
अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः' ।। इति ।

षट्त्रिंशन्मते[२७] - 'दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहतन्तु यत् ।
अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन् विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।। ६ ।।

हि.टी. - यदि किसी बालक (जो पांच वर्ष से अधिक न हो), नेवला और बिल्ली ने अन्न को जूठा किया हो, तो तिल और कुशाओं के जल से उसका प्रोक्षण कर देने से शुद्ध हो जाता है, इसमें सन्देह नहीं है ।। ६ ।।

शूद्रोऽप्यभोज्यं भुक्त्वान्नं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
क्षत्रियो वाऽपि वैश्यश्च प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।। ७ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं न प्राप्यते ।)

हि.टी. - यदि कोई शूद्र अभोज्य पदार्थ का भोजन कर देता है, तो पञ्चगव्य पान करने से शुद्ध हो जाता है । क्षत्रिय और वैश्य अभोज्य खाने से प्राजापत्य व्रत करके शुद्ध होते हैं ।। ७ ।।

---

२३. यमस्मृ. ६/९, प्रा.म. पृ. ११७
२४. आप.स्मृ. ५/९, प्रा.म.पृ. ११६
२५. आङ्गि.स्मृ. पूर्वा. श्लो. २७, प्रा.म., पृ. ११६
२६. प्रा.म., पृ. ११६
२७. प्रा.म., पृ. ११७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पंक्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह -

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।। ८ ।।
मोहाद् भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभाजने ।
प्रायश्चित्तं चरेद् विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा ।। ९ ।।

प.मा. - एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद् विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, स सान्तपनं चरेत् । निमित्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,

'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ।। इति ।

वह्न्यादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति । एतच्चाचारकाण्डे दर्शितम् ।। ८-९ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणलोग जब एक पंक्ति में बैठकर भोजन करते हैं, उस समय यदि एक भी भोजन छोडकर खडा हो जाता है, तब पंक्ति में बैठे हुये अन्य ब्राह्मणों को भी भोजन छोडकर उठ जाना चाहिये । क्योंकि एक के उठ जाने के वाद वाकी भोजन उच्छिष्ट समान हो जाता है ।। ८ ।।

जो ब्राह्मण मोहवश उस पंक्ति में बचे हुये अन्न को खाता है, तो वह उस पाप से निष्कृति के लिये कृच्छ्र सान्तपन व्रत प्रायश्चित्त रूप में करे ।। ९ ।।

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह -

पीयूषं श्वेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम् ।
पलाण्डुवृक्षनिर्य्यासं देवस्वकवकानि च ।। १० ।।
उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।। ११ ।।

प.मा. - पीयूषत्वं पयसोऽभिनवत्वं, प्रसवकालीनत्वमित्येके । दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे । दशाहादूर्ध्वमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावकालीनत्वमिति केचित् । श्वेतशब्दो लशुनवृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते । तेन रक्तलशुनकृष्णवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रविशेषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति । विटाश्च स्वराद्यर्थम् । मूलविशेषो वा गृञ्जनापरपर्य्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दो लशुनविशेषः । वृक्षनिर्य्यासो हिङ्गुकर्पूरादिव्यतिरिक्तः । हिंग्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थमुपकल्पिते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वे तु भोजने मनुराह[२८],

'छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम् ।
पलाण्डुगृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः' ।। इति ।

---

२८. मनु. ५/१९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अमतिपूर्वे स एवाह[२९], 'अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः' ।। इति ।

तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम् । 'अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा' इति गौतमेन सप्तरात्रोपवास-समविकल्पस्मरणात् । एवञ्च सति मूलवचनोक्तत्र्यहोपवासो भक्षितोद्गारितविषयः द्रष्टव्यः । चान्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम् । 'शेषेषूपवसेदह' रित्येतत् कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम् । तथा चतुर्विंशतिमते -

'पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुक्कुटम् ।
नालिकां बालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्' ।। इति ।

न चैतस्य पलाण्डौ मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः । अवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात् । 'पलाण्डोर्दश जातयः' इत्यभिधानात् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्[३०] - 'लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातान्नयेत्' ।

तद्बलात्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयम् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थभक्षणविषयं वा । अत एवानन्तरं तेनैवोक्तम्[३१] -

'एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति ।
यानि चान्यान्येवं प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः' इति ।

यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्य्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेणावृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र शातातपः[३२] -

'लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं कृष्णवृन्तकम् ।
छत्राकं विड्वराहञ्च ग्राम्यकुक्कुटमेव च ।।
उष्ट्रीं च मानुषीं वाऽपि रासभीक्षीरभोजनात् ।
उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्यः[३३] - 'पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

बृहद्यमः[३४] - 'नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेष्मातकफलानि च ।
भूतृणं शिग्रुकं चैव खट्टाङ्गं कवकं तथा ।।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः' ।। इति ।

विष्णुः[३५] - 'शुना मांसाशने, छत्राककवकाशने सान्तपनम् । यवगोधूमजं पयोविकारं स्नेहाक्तञ्च शुष्कखाडवञ्च वर्जयित्वा पर्य्युषितं प्राश्योपवसेत् । व्रश्चनामेध्य-प्रभवांश्च लोहितान् वृक्षनिर्य्यासान्, तैलञ्च वृथा कृसरसंयावञ्च यवपायसापूप-शष्कुलीश्च देवान्नानि हवींषि च, गोऽजाविमहिषीवर्जं सर्वपयांसि चानिर्दशा-

२९. मनु., ५/२०
३०. प्रा.म., पृ. १०७
३१. प्रा.म., पृ. १०७
३२. प्रा.म., पृ. १०६
३३. याज्ञ.स्मृ., १/१७६
३४. यमस्मृ. ३/४९, प्रा.म., पृ. १०८
३५. विष्णु.ध.सू., ५१/३३-४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हानि तान्यपि च स्यन्दिनी सन्धिनी विवत्साक्षीरञ्चामेध्यभोजनञ्च,
दधिवर्जं केवलं सर्वशुक्तानि, ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धाशने त्रिरात्रमुपवसेत्,
दिनमेकं चोदके वसेत्' इति ।

यमः - 'लशुनं च पलाण्डुञ्च गृञ्जनं कवकानि च ।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

कूर्मपुराणे[३६] - 'अलाबुं किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत् ।
औदुम्बरञ्च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ - 'लशुनपलाण्डुगृञ्जन क्रियाकुवकुसुम्भभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत् ।
कलञ्जशिग्धुश्लेष्मातककोविदारघनछत्राकवृन्तकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि[३७] - 'लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा ।
वल्लीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।।
कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद् भक्षयेत्तु यः ।
उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा ।।
स्त्रीक्षीरन्तु द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः ।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् ।।
अजोष्ट्रीसन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् ।
अनिर्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्' ।।इति ।। १०-११ ।।

हि.टी. - यदि कोई ब्राह्मण अज्ञानवशतः सद्य जन्म की हुई गाय का दूध, सफेद लहसुन, सफेद् बैगन, गाजर, प्याज, वृक्ष का गोंद या निर्गतरस (हिंगु और कर्पूर को छोडकर), देवता के लिये रखे हुये द्रव्य, कवक या छत्राक, ।। १० ।।

ऊँटनी का दूध, भेड का दूध, इन द्रव्यों को खा लेता है तब तीन अहोरात्र उपवास करने के वाद पञ्चगव्य पीकर शुद्ध होता है ।। ११ ।।

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेव च ।
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति ।। १२ ।।

प.मा. - अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् । असकृद्भक्षणे तूशनसोक्तं द्रष्टव्यम् -
'बलाकप्लवहंसकण्टकचक्रवाकखञ्जरीटगृहकपोतभाश्वचटकरक्त-
पादोलूकशुकसारसटिट्टिभमद्गुचाषभासजालपादनक्रकुचिविकृतमत्स्य-
क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिवेत् त्रिरात्रम्' इति ।

---

३६. कूर्मपु. २/३३/२१
३७. प्रा.म., पृ. १०७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शङ्खलिखितौ मतिपूर्वं प्रत्याहतुः[३८] -

'बकबलाकहंसप्लवचक्रवाकखञ्जरीटकाककारण्डवकटभारचटकगृहकपोत-
शुकसारसटिट्टिभमद्गु-भल्लूकरक्तपादजालपादचाषभासमद्गु-शिशुमार-
नक्रमकरतिमितिमिङ्गिलनकुलबिडालसर्पमण्डूकमूषकवल्मीकादिमांसभक्षणे
द्वादशाहमनाहारः, पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्' इति ।

एतच्च कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद् भक्षणे तु याज्ञवल्क्य[३९] आह -

'देवतार्थं हविः शिग्रुलोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कबकानि च ।।
क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।
सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ।।
कोयष्टिप्लवचक्राख्यबलाकाबकविष्किरान् ।
वृथा कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ।।
कलविङ्कं च काकोलं कुररं रज्जुदालकम् ।
जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।।
चाषांश्च रक्तपादांश्च सौरं वल्लूरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्' ।। इति ।

विष्णुस्तु[४०] जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह -

'खरोष्ट्रकाकश्वहंसाशने चान्द्रायणं कुर्यात् । प्राश्याज्ञातं सूनास्थं
शुष्कमांसं च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् । कलविङ्कप्लवहंस-
चक्राह्वसारसरज्जुदालकदात्यूहशुकसारिकाबकबलाककोकिलखञ्जरी-
टाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । एकशफोभयदन्ताशने च' इति ।

शङ्खस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,

'भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मद्यञ्च कवकानि च । नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ।।
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ।।
भक्ष्याः पञ्चनखाश्चैव गोधाकच्छपशल्यकाः । खड्गं शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ।।
हंसं मत्स्यञ्च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिकाः ।।
चक्रवाकं प्लवं काकं मण्डूकं भुजगं तथा । मासमेकं व्रतं कुर्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ।।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च तथैव च । पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु श्राद्धिकाः ।।
ग्रामेचरान् जालपादान् प्रतुदान् नखविष्किरान् । रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।।

---

३८. मिता., याज्ञ.स्मृ. १/१७५ ३९. याज्ञ.स्मृ., १/१७१-१७५
४०. विष्णु.ध.सू., ५१/२६-३०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्जलम् । पाठीनञ्चैव संवर्त्तं भोज्यानाह यमः सदा ।।
भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि । दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मासं समाचरेत् ।।
माहिषं चाजमारभ्रं मार्जारं सौर्ममेव च । भक्ष्यमार्गं समुद्दिष्टं यश्च वै पार्षदं भवेत् ।।
वाराहञ्च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् । मांसमज्ञानतो भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ।।
शुनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् । भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ।। इति ।

अत्र श्रुतव्रतविशेषाः आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ।। १२ ।।

हि.टी. - यदि ब्राह्मण जान बूझकर मेढक के या चूहे के मांस को खा लेता है, तब एक अहोरात्र यवनिर्मित अन्न भोजन करके शुद्ध होता है ।। १२ ।।

शूद्रान्नं सूतकान्नं चेत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात् 'राजान्नं हरते तेजः' इत्यादिशास्त्राच्च क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजनमनुजानाति,

क्षत्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।
तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ।। १३ ।।

प.मा. - क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचिव्रतौ, व्रतं स्मार्त्तो धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ शुचिव्रतौ । श्रौतस्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विप्रैर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचिव्रताविति विशेषणात् तदितरक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,

'सहस्रन्तु जपेद् देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेव च' ।। इति ।। १३ ।।

हि.टी. - क्षत्रिय अथवा वैश्य यदि धर्मपरायण, सदाचारी और क्रियावान् होते हैं, तब उनके घर में ब्राह्मण को हव्यकव्य में (देवकार्य और पितृकार्य में) आमन्त्रित होकर सङ्कोच न करके भोजन कर लेना चाहिये ।। १३ ।।

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञामाह,

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयाच्छूद्रभोजनम् ।। १४ ।।

प.मा. - स्नेहपाचितं पूरिकाशष्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्यद्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशघृतादिकं यथा भोक्तव्यं भवति, तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं तर्हि तद् गृहीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्नमनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् ।

अत एव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छिष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । 'हन्तानुपानमिति, उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच, न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच, कामो म उदकपानम्' इति । एतच्च 'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्' इत्यस्मिन् वैयासिके सूत्रे[४१] सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्च भवति,

४१. वेदा.सू., ३/४/२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[४२] - 'आपद्गतः सम्प्रगृहणन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।
लिप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः' ।। इति ।

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह[४३],

'सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ।।
नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।।
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ।।
अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद् बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ।।
श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ।।
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह बृहत्प्रज्ञो महातपाः ।।
क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद् विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः' ।। इति ।

स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते[४४] -

'आरनालं तथा क्षीरं कौतुकं दधिसक्तवः ।
स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति' ।। इति ।

अङ्गिराश्च[४५] शूद्रप्रतिग्रहं प्रक्रम्याह,

'मांसं दधि घृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम्[४६] ।
गुडो रसस्तथोदश्वित् भोज्यान्येतानि नित्यशः ।।
अशृतं चारनालञ्च ताम्बूलं सक्तवस्तिलाः ।
फलानि माध्वीकमथो ग्राह्यमौषधमेव च' ।। इति ।। १४ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण शूद्र के गृह से घी, दूध, तेल, गुड और तेल से या घी से पका हुआ द्रव्य (पिष्टकप्रभृति) लेकर किसी जलाशय या नदी के किनारे बैठकर शूद्र के पात्र में भी भोजन कर सकता है ।। १४ ।।

---

४२. याज्ञ.स्मृ. ३/४१ | ४३. मनु., १०/१०२-१०८
४४. प्रा.म., पृ. १२४ | ४५. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ८/१६-१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।
तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ।। १५ ।।
द्विजशुश्रूषणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ।
स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद् द्विजः ।। १६ ।।

प.मा. - जातिशूद्राः नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माश्वसारथ्यादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्य्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।। १५-१६ ।।

हि.टी. - जो शूद्र प्रत्यह मद्य पीता हो, मांस खाता हो, नीचकर्म में प्रवृत्ति रखता हो, उस शूद्र का ब्राह्मण चण्डाल जैसे परित्याग करे ।। १५ ।।

जो शूद्र ब्राह्मणों की सेवा करने में आग्रह करता है, मद्य और मांस को कभी भी ग्रहण नहीं करता है और अपने शूद्रोचित कर्म में लगा रहता है, ऐसे शूद्र का ब्राह्मण कदाचित् परित्याग न करे ।। १६ ।।

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्चेत्यत्र सूतकान्नस्य सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं सूतकविशेषाननूद्य तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह,

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ।। १७ ।।
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिःस्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ।। १८ ।।
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत् ।
अथवा वामदेवेन साम्ना चैकेन शुद्ध्यति ।। १९ ।।

प.मा. - सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं [४७] जपेत् । सूतकिनो विशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः । क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं कुर्य्यात् । सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते, तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् । कया न श्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नः[४८] सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ते च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये वेदितव्याः । शक्तन्तु प्रति छागलेय आह,

'अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।
प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यन्ते शूद्रसूतके ।।
वैश्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ।।
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः' ।। इति ।

---

४६. चतुर्भिरिव यत् पूतं तदाज्यमितरद् घृतम् इत्याज्यघृतयोर्भेदः । नैघण्टुककाण्डे घृतशब्दः उदकपर्यायेऽपि पठित : ।

४७. शु.यजु., ३/३५ ४८. सा.वे, २/८/५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो योज्याः । यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्,

'भुक्त्वाऽन्नं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ।।
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।
शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्,

'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।
वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा चतुर्मासान् व्रतं चरेत् ।।
क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
ब्राह्मणस्य तथाऽऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्' ।। इति ।

तदभ्यासविषयम् । यदपि गर्गेणोक्तम्,

'शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।
मत्याऽभ्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ।।
त्र्यहं चाकामतः कुर्य्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च ।
द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ।
क्षत्रविच्छूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्त्तितम् ।।
सवर्णानान्तु सर्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता ।
क्रमाद् वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमं प्रति' ।।

तदेतद् गुणहीनसूतकिविषयितया योजनीयम् । गुणवत् सूतकिविषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशौचोत्तरकालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं
यावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्' इति ।

विष्णुस्मरणात्[४९] । यच्च विष्णुनैव व्रतमुक्तम्[५०] -

'सवर्णाशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्र्यघमर्षणं
जप्त्वोत्तीर्य्य सावित्र्यष्टशतं जपेत् । क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च ।
ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।
वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।।
शूद्रो वैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।
शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा' ।। इति ।

४९. विष्णु.ध.सू., २२/८-९
५०. विष्णु.ध.सू., २२/१०-१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वसिष्ठेन[५१] -

'आशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति ।।
अनिर्दशाहे पारशवे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्य्यग्योन्याञ्च जायते ।।

द्वादशमासान् द्वादशार्द्धमासान् वा संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते' इति ।

तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननूक्तरीत्या जातिविशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्राह्मणादिजातिविशेषविहितस्य सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् शूद्रान्नं सूतकान्नं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्च्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । विष्णुः[५२] -

'शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्' इति ।

ब्रह्मकूर्च्चन्तु गर्गप्रोक्तत्र्यहव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा[५३] आह -

'अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा' ।

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः[५४] -

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके ।
त्रैपक्षिके तदर्द्धन्तु पञ्चगव्यं द्विमासिके' ।। इति ।

इदञ्चापद्विषयम् । अनापदि तु -

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके ।
एकाहन्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते' ।।

इति हारीतोक्तं[५५] द्रष्टव्यम् । प्राजपत्यन्तु मिश्रके, इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते[५६] -

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।
त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात् पादौ द्वौ मासिके ततः ।।
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा ।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्' ।। इति ।

क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः[५७] -

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् ।
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।।
वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य मनीषिभिः ।
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।।

---

५१. वसि.ध.सू., ४१/३१-३३
५२. विष्णु.ध.सू., २२/१६
५३. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ९/१
५४. विष्णु.ध.सू., ५१/५०, प्रा.म.पृ. ११९
५५. हारी.स्मृ, ५/३९, प्रा.म.पृ. ११८
५६. प्रा.म.पृ. ११८
५७. प्रा.म.पृ. ११८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सार्द्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्द्ध्वं सान्तपनं स्मृतम्' ।। इति ।

यत्तु शङ्खवचनम्[५८] - 'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रः स्यात् षाण्मासे कृच्छ्र एव तु ।।
आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।
अत ऊर्द्ध्वं न दोषः स्याच्छंखस्य वचनं यथा' ।। इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम् । ये स्तेनपतितक्लीबाः, इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।

'चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद् वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ।।
पतनानाशकैश्चैव विषोद्बन्धनकैस्तथा ।
भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः' ।। इति ।
'अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।।
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत्' ।।

इति भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमो विशेषमाह -

'मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ।। इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह -

'मधु मांसं च योऽश्नीयात् श्राद्धे सूतक एव च ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्' ।। इति ।

आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्द्धम् ।

'आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजापत्यन्तु सर्वदा'

इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात्[५९] । यत्तूशनसोक्तम्[६०] -

'दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येच्च तदनन्तरम्' ।। इति ।

तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्राद्धभोजने[६१] व्यासेन विशेष उक्तः -

'निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः ।
चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ।।

---

५८. लघुशङ्खस्मृ., श्लो. ३३-३४
५९. प्रा.म.पृ. १२०
६०. प्रा.म.पृ. १२०
६१. व्यासस्मृ., २/२३-२४, प्रा.म.पृ. १२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
नियोगादुपवासेन शुद्धयते निन्द्यभोजनात्' ।। इति ।

सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह[६२],

'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

तत्र ब्रह्मोदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं, सोमसाहचर्य्यात् । यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्[६३] -

'भुक्तञ्चेत् पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।
उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्त्तितम् ।।
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।
असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा ।।
द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्' ।। इति ।

तदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिक प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।। १७-१९ ।।

हि.टी. - यदि ब्राह्मण विना जाने जन्म अशौच या मरणाशौच में भोजन कर लेता है, तो ब्राह्मण को उसके लिये वर्णानुसार प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। १७ ।।

ब्राह्मण शूद्र के घर अशौच में भोजन करने से आठहजार गायत्रीमन्त्र के जप करने से शुद्ध होता है । वैश्य के घर में अशौचान्न भोजन करने से पांचहजार और क्षत्रिय के घर में अशौचान्न भक्षण करने से तीन हजार गायत्री मन्त्र जप करने से शुद्ध होता है ।। १८ ।।

ब्राह्मण के घर में यदि ब्राह्मण अशौचान्न भक्षण कर लेता है, तो दो सहस्र गायत्री जप करने से शुद्ध हो जाता है । अथवा सामवेदोक्त वामदेवमहर्षि के कहे हुये मन्त्रों का एक वार पाठ करने से भी शुद्ध होता है ।। १९ ।।

घृतं तैलं तथा क्षीरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आहृतम् ।
पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ।। २० ।।

प.मा. - शुष्कान्नं व्रीहितण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः । स्नेहस्तैलादिः । तत् सर्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम् । यस्त्वामपक्वयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः, सोऽयमसच्छूद्रविषयः । अत एव मद्यमांसरताः, इत्युक्तम् ।। २० ।।

हि.टी. - शूद्र के घर से लाया हुआ सूखा अन्न (चावल), गोरस, घी, तेल आदि ब्राह्मण अपने घर पकाकर खा सकता है । ऐसे द्रव्यों को भोजनयोग्य मनुजी ने बताया है ।। २० ।।

पूर्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यत्रापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्चव्रतमभिहितम् । तदविद्वद्विषयम् । इदानीं विद्वांसं प्रत्याह,

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
मनस्तापेन शुद्ध्येत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ।। २१ ।।

---

६२. प्रा.म.पृ. १२०   ६३. प्रा.म.पृ. ११८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. – द्विविधा हि विद्या, वेदपाठमात्रावसायिनी, तदर्थज्ञानानुष्ठानपर्यन्ता वा । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्ध्यति । केवलवेदपाठकस्तु द्रुपदादिव मुमुचान[६४] इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत् । मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह[६५]-

'पश्चात्तापो निराहार:, सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः' इति ।

मनुरपि[६६] – 'ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि' ।। इति ।

बौधायनोऽपि – 'परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तनम् ।
विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं पापनाशनम्' ।। इति ।

द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम् -

'द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ।
सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्' ।। इति ।। २१ ।।

हि.टी. – यदि ब्राह्मण ने आपत्काल में क्षुधातुर होकर शूद्र के घर में भोजन कर लिया हो तो मन में सन्ताप करने से शुद्ध होता है अथवा 'द्रुपदादिव' इत्यादि मन्त्र का सौ वार जप करना चाहिये ।। २१ ।।

द्विजशुश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेतानिदानीं विशेषतो निर्दिशति -

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ।। २२ ।।

प.मा. – दासादयः आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।। २२ ।।

हि.टी. – दास, नाई, गोपाल, अपने कुल का मित्र और अर्द्धसीरी (साझी), इतने शूद्रों का अन्न भोजनयोग्य होता है और जिसने अपने को आत्मसमर्पण कर दिया हो, उसका भी अन्न भोज्य है ।। २२ ।।

दासादीनां लक्षणमाह -

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः ।। २३ ।।
क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नामतः ।
स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ।। २४ ।।
वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ।। २५ ।।

प.मा. – ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्यमन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते, संस्काराभावे तु नापित इत्यभिधीयते । क्षत्रियः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपाल इत्यत्र विवक्षितो न त्वर्थतः । गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद् वैश्यकर्मत्वात् ।

---

६४. शु.यजु., २०/२०
६५. याज्ञ.स्मृ., ३/३१
६६. मनु., ११/२२७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्दसामर्थ्यात् प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुन्नेयम् । शब्दसामर्थ्यतः तावत्, कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृपितामहादिक्रमादायात आप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैश्यः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स कुलमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्द्धिक इति वा अर्द्धसीरीति वाऽभिधीयते । यस्तु वाङ्मनःकायकर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः । यद्वा, आर्द्धिकसाहचर्य्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कृत आत्मनिवेदकः । अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधीयते, इत्यदोषः । दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह[६७] -

'शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि - 'आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यश्चात्मानं निवेदयेत्' ।। इति ।

दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव । तदाह देवलः -

'स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीबलः ।
ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः' ।। इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि[६८] - 'गोपालनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धसीरिनिवेदितात्मनो भोज्यान्नाः' इति ।। २३-२५ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण पुरुष के द्वारा शूद्र कन्या से उत्पन्न सन्तान का यदि संस्कार कर्म किया गया हो, तब वह दास कहलाता है, संस्कार कर्म यदि नही किया हो, तव वह नापित हो जाता है ।। २३ ।।

क्षत्रिय पुरुष से शूद्रकन्या में जो सन्तान उत्पन्न होती है, वह गोपाल कहलाती है, ब्राह्मण उसका अन्न भोजन कर सकता है ।। २४ ।।

वैश्यपुरुष से शूद्रकन्या में जो सन्तान उत्पन्न होती है, वह संस्कारों से संस्कृत होने से 'आर्द्धिक' (अर्द्धसीरी) कहलाती है । ब्राह्मण उसका भोजन भी ग्रहण कर सकता है ।। २५ ।।

पूर्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।। २६ ।।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ।। २७ ।।
शूद्रस्य नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ।। २८ ।।

प.मा. - अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकान्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः । अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं

६७. याज्ञ.स्मृ., १/१६६
६८. मिता., याज्ञ.स्मृ., १/१६६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातव्यम् । ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवास:, तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृतिर्भवति । शूद्रस्य तूपवासप्रत्याम्नायो दानम् । अत: शूद्रो दानं कृत्वा पश्चाद् ब्रह्मकूर्च्चं पिबेत् । तदिदमहोरात्रोपवासपूर्वकब्रह्मकूर्च्चं श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।। २६-२८ ।।

हि.टी. - जिसका अन्न अभोज्य होता है, उसके पात्र में स्थित जल, दधि, घी और दूध यदि ब्राह्मण अज्ञान से खा लेता है, तो उसका प्रायश्चित्त क्या है ? ।। २६ ।।

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र यदि अभोज्यों के पात्र में पूर्वोक्त द्रव्य खा लेते हैं, तो याज्यवर्णों के अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्यों के लिये प्रायश्चित्त रूप में ब्रह्मकूर्चव्रत करना पडता है ।। २७ ।।

शूद्र के लिये उपवास करने का विधान नहीं । शूद्र दान देने से शुद्ध होता है । एक अहोरात्र ब्रह्मकूर्च्च व्रत करने से चाण्डाल भी शुद्ध हो सकता है ।। २८ ।।

ब्रह्मकूर्च्चस्य द्रव्याण्याह -

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पि: कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ।। २९ ।।

प.मा. - गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्वत: पवित्रं, अत: पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ।। २९ ।।

हि.टी. - गोमूत्र, गोबर, दूध, दही और घी, गौ के इन पांच द्रव्यों के सम्मिश्रण से पञ्चगव्य बनाया जाता है । कुशोदक भी पवित्र और पापशोधक माना जाता है । इसलिये पञ्चगव्य में इसका मिश्रण करके पान करने से सब तरह के पाप नष्ट हो जाते हैं ।। २९ ।।

ब्रह्मकूर्च्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता: या: पञ्च गाव:, तासां वर्णविशेषानाह,

गोमूत्रं कृष्णवर्णाया: श्वेतायाश्चैव गोमयम् ।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ।। ३० ।।
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ।

प.मा. - विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम् ।। ३०-३१ ।।

हि.टी. - पञ्चगव्यों में मिलाये जाने वाले द्रव्यों का विधान यहाँ कहा जाता है । काली गाय का मूत्र, श्वेत गाय का गोबर, ताम्रवर्ण गाय का दूध, लालवर्ण गाय का दधि, ।। ३० ।।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाणविशेषमाह,

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ।। ३१ ।।
क्षीरं सप्तपलं दद्याद् दधि त्रिपलमुच्यते ।
घृतमेकपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ।। ३२ ।।

प.मा. - पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम् । दध्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे यथोक्तपरिमाणषड्द्रव्याणि निक्षिपेत् । तत्र पात्रं प्रजापतिराह -

'पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम् ।
गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च तत: कर्म समाचरेत्' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह,

'गोमूत्रं माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः ।।
गोमूत्रवद् घृतस्याष्टौ तदर्धं तु कुशोदकम्' ।। इति ।

एतदशक्तबालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह -

'गोमयाद् द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।
क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा' ।। इति ।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्द्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतच्च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्याल्पत्वात् ।। ३१-३२ ।।

हि.टी. - कपिला गाय की घी पञ्चगव्य में मिलाना चाहिये । अथवा ये पांचो द्रव्य कपिला गाय के ही लिये जा सकते हैं । अब पञ्चगव्य का परिमाण बताया जाता है । गोमूत्र एक पल परिमित, गोमय आधे अंगूठे के बरावर, ।। ३१ ।।

दूध सातपल, तीन पल दही, एकपल घी और कुशोदक भी एकपल परिमित होनी चाहिये ।। ३२ ।।

गोमूत्रादीनां षण्णां प्रत्येकं मन्त्रानाह,

गायत्र्याऽऽदाय[६९] गोमूत्रं गन्धद्वारेति[७०] गोमयम् ।
आप्यायस्वेति[७१] च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा[७२] दधि ।। ३३ ।।
तेजोऽसि[७३] शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा[७४] कुशोदकम् ।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ।। ३४ ।।

प.मा. - ऋचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेजोऽसि देवस्य त्वेत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यादृक्त्वमुपचरितम्[७५] । तैरैतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत् ।। ३३-३४ ।।

हि.टी. - गायत्रीमन्त्र पाठ करके गोमूत्र ग्रहण करना चाहिये । गन्धद्वारेति मन्त्र के द्वारा गोबर को, आप्यायस्व इस मन्त्र के द्वारा दूध को, दधिक्राव्ण इस मन्त्र का पाठ करके दही को ग्रहण करे ।। ३३ ।।

'तेजोऽसि शुक्र' इस मन्त्र के द्वारा घी का, 'देवस्य त्वा' इस मन्त्र के द्वारा कुशोदक का ग्रहण करना चाहिये । इस प्रकार मन्त्रों से पवित्र करके पञ्चगव्य के साथ कुशोदक को अग्नि के सामने रखना चाहिये ।। ३४ ।।

स्थापयित्वा चालोडनाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,

आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत् ।

---

६९. शु.यजु., ३/३५
७०. ऋक्., खिल, २/६/९
७१. शु.यजु., १२/११२
७२. शु.यजु., २३/३२
७३. शु.यजु., २२/१
७४. शु.यजु., ३७/१
७५. पादबद्धा मन्त्रा ऋचः । यथा जैमिनीयसूत्रे - 'तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः' (मी.सू. ३/१/३५) इति । गायत्र्यादीनां छन्दोबद्धत्वात् ऋक्त्वम् । यजुः गद्यरूपत्वात् । जैमिनीये - 'शेषे यजुःशब्दः' (मी.सू. ३/१/३७) इति । या न गीतिर्न च पादबद्धं, तत् प्रश्लिष्टपठितं यजुः । इति शबराचार्यः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - आपोहिष्ठा[७६] इत्यादिकं त्यृचं[७७] विज्ञेयं, प्रायशस्तथा विनियोगात् । 'मानस्तोके[७८]' इत्येकैव ऋक्[७९] ।।

अत्रावदानहोमसाधनानां स्रुवादीनामभावात् केनावदाय होतव्यमित्याकाङ्क्षायामाह -

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ।। ३५ ।।

एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।

प.मा. - सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाद्यधिकसंख्या ग्रहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुकवत् त्विद् दीप्तिर्येषां, ते शुकत्विषः, हरितवर्णा इति यावत् । आर्द्राणां छायाशुष्काणां वा भवति हरितत्वम् । तैर्दर्भैरवदाय पलाशपत्रेण होतव्यम् । तथा च प्रजापतिः -

'स्थापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ ।
तत्समुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्' ।। इति ।

दर्भेष्वित्यभिधानात् पात्रस्याधस्तादपि दर्भानास्तृणुयात् ।। ३५-३६ ।।

हि.टी. - इसके वाद 'आपोहिष्ठा' इस मन्त्र के द्वारा उसे हिलाये और 'मानस्तोके' इस मन्त्र से उसे मथन करे । तोते के समान हरे रंगवाली सात कुशाओं से जिनका अग्रभाग न कटा हो सातवार (सात अपराधों को निवारण करने हेतु), ।। ३५ ।।

अथ होममन्त्रानाह,

इरावती[८०] इदं[८१]विष्णुर्मानस्तोके[८२] तु शंवती[८३] ।। ३६ ।।

एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद् द्विजः ।

प.मा. - इरेत्यादीनि त्रीणि ऋक्प्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि अस्ति, सा शंवती । शमग्निरग्निभिस्करदिति[८४] वा, शं नो देवीरभिष्टये[८५] इति वा, सा द्रष्टव्या । एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्राणामुपलक्षणम् । अत एव प्रजापतिः -

'अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च तथैव च ।
प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च ।।
एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः' ।। इति ।। ३६-३७ ।।

हि.टी. - इन सात कुशाओं से विधिपूर्वक पञ्चगव्य को उठाकर विधिपूर्वक हवन करे । हवन करने का मन्त्र यथाक्रम-इरावती, इदं विष्णुः, मानस्तोके, शंवती, ।। ३६ ।।

---

७६. शु.यजु., ११/५०

७७. त्रि ऋचं - त्र्यृचम् । त्र्यृचसूक्तानां विशेषविधिमन्तरेण आदिप्रतीकमात्रोपादाने ऋक्त्रयस्यैव ग्रहणं विधीयते । तथा च लाट्यायनसूत्रे - 'त्र्यृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे' (६/३/१) इति । तृचसूक्तमापोहिष्ठेत्यादि सामवेदसंहितायाः उत्तरार्च्चिके विंशतितमाध्याये सप्तमखण्डस्य द्वितीयकण्डिकायामुक्तम् ।

७८. शु.यजु., १६/१६

७९. साधारणतः मन्त्रस्यादिग्रहणेन समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणं क्रियते । यथोक्तं लाट्यायने - 'मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेन' (१/१/२) इति ।

८०. शु.यजु., ५/१६ ८१. शु.यजु., ५/१५ ८२. शु.यजु., १६/१६

८३. शु.यजु., २३/४४ ८४. ऋक्, ८/१८/९ ८५. शु.यजु., ३६/१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पानस्येतिकर्त्तव्यतामाह,

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ।। ३७ ।।

उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ।

प.मा. - आलोडनं हस्तेन, निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।। ३७-३८ ।।

हि.टी. - इन्हीं मन्त्रों से होम करने के वाद तदवशेष पञ्चगव्य को ब्राह्मण पान करे । पान करने के लिये पहले प्रणव (ओँ) से उसको चलावे, और ओंकार से ही मन्थन करे ।। ३७ ।।

ननु गोवधादिषु यः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात् तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते इत्यत आह,

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ।। ३८ ।।

ब्रह्मकूर्च्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ।

प.मा. - अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टेनैव मुखेन । तस्माद् ब्रह्मकूर्च्चेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्च्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह,

'चर्तुद्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्' इति ।

जाबालिरपि - 'अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्च्चं ततः स्मृतम्' ।। इति ।

देशविशेषं शातातप आह -

'नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्च्चं समाचरेत्' ।। इति ।। ३८-३९ ।।

हि.टी. - प्रणवमन्त्र से ही पञ्चगव्य को ग्रहण करके प्रणवमन्त्र से ही पञ्चगव्य का पान करे । इस पञ्चगव्य को पान करने से मनुष्य के शरीरस्थित अस्थिचर्मादि में जो पाप होते हैं, ।। ३८ ।।

ब्रह्मकूर्च्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति,

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ।। ३९ ।।

वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ।। ४० ।।

प.मा. - वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम् । अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम् ।। ३९-४० ।।

हि.टी. - शरीर में समाविष्ट पाप को ब्रह्मकूर्च्च सम्पूर्ण रूप से भस्म कर देता है जिस प्रकार जलती हुई आग इन्धन को भस्मीभूत कर देती है । यह पञ्चगव्य तीनों लोक में पवित्र है और देवता इसमें निवास करते हैं ।। ३९ ।।

पञ्चगव्यों में से गोमूत्र में वरुण, गोमय में अग्नि, दही में वायु, दूध में चन्द्रमा और घी में सूर्य निवास करते हैं ।। ४० ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,

पिबतः पतितं तोयं भोजने मुखनिःसृतम् ।
अपेयं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।। ४१ ।।

प.मा. - जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम् । कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्द्धं पीत्वाऽवशेषितं, तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः -

'पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् ।
त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्य्याद् वामहस्तेन वा पुनः' ।। इति ।। ४१ ।।

हि.टी. - जलपान करते समय यदि मनुष्य के मुंह से जल और भोजन करते समय अन्न उसी पात्र में गिर जाये तो वह पानी पीने योग्य नहीं रहता और वह अन्न खाने योग्य नहीं रहता । यदि मनुष्य उसको खा लेता है या पी लेता है तो चान्द्रायणव्रत पालन करने से शुद्ध होता है ।। ४१ ।।

श्वशृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषमाह,

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्मादिपतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ।। ४२ ।।
नारन्तु कुणपं काकं विड्वराहखरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ।। ४३ ।।
वैयाघ्रमार्क्षं सैंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ।। ४४ ।।
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।
विप्रः शुद्ध्येत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।। ४५ ।।
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति ।

प.मा. - कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य संबन्धि कुणपं नारम् । काकस्य संबन्धि काकम् । विड्वराहादिषु सम्बन्धिवाची तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथा च सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य संबन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैयाघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिंहस्य सम्बन्धि सैंहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः कुर्यात्, तदा तादृशस्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः, एतेन समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः । त्र्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत् । तदाह विष्णुः[८६] -

'मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेद्
द्व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः' इति ।

८६. विष्णु. ध.सू., ५४/२-६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति, तदा हारीतो विशेषमाह[८७],

'क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ।।
यदि कश्चित् तत्र स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति' ।। इति ।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रं,

'क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते ।
पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्' ।।

इति देवलस्मरणात् । मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,

'सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ।।
द्वादशाहं च पयसा पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्' ।। इति ।

एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह[८८] -

'अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः' ।। इति ।

यत्तु विष्णूक्तम्[८९] - 'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्' इति ।

तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम् -

'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च' इति ।

तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्य्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम् -

'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्य्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्' ।। इति ।

सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह[९०],

'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाघ्राय सोमपाः ।
प्राणानप्सु त्रिराचम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ।। इति ।

स्त्र्याद्युच्छिष्टपाने हारीत आह,

'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ।।
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्' ।। इति ।

---

८७. हारीत. स्मृ., २१/३-४, प्रा.म., पृ. १३४
८८. मनु., ११/४७
८९. विष्णु.ध.सू., ५१/२३
९०. मनु., ११/१४९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यमः - 'शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद् द्विजः ।
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति' ।। इति ।। ४२-४६ ।।

हि.टी. - यदि कूएँ में कुत्ता, गीदड और वन्दर की हड्डी अथवा चर्म पडा हुआ देखकर भी द्विज उस अपवित्र जल को पी लेता है, तो उसको प्रायश्चित्त करना चाहिये ।। ४२ ।।

तथा मनुष्य, कौवे, गाँव के सूकर, गधा,ऊँट, नीलगाय, हाथी, मयूर, खड्गक (गैंडे), ।। ४३ ।।

तथा व्याघ्र, रीछ और सिंह का शव यदि कूएँ या तालाब में पडा हो, अथवा दूषित तालाब (रुके हुये जलवाले तालाब) के जल को यदि कोई पीता है, ।। ४४ ।।

उसको शुद्धि के लिए प्रायश्चित्त करना चाहिये । क्रमानुसार ब्राह्मण तीन रात्रि और क्षत्रिय दो रात्रि उपवास करके शुद्ध होता है ।। ४५ ।।

ब्राह्मणेष्वेव केषाञ्चिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।। ४६ ।।
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।

प.मा. - परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्व्रतमविरुद्धम् । अनभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरद्वाज आह,

'परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्य्याद्दिनमेकमभोजनम्' ।। इति ।। ४६-४७ ।।

हि.टी. - वैश्य एक रात्रि उपवास करने से और शूद्र नक्तव्रत करने से शुद्ध होता है । जो द्विज परपाक से निवृत्त है और जो मनुष्य परपाक में रत है, ।। ४६ ।।

अपचस्यान्नप्रदत्वे तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः । यदा त्वपचो भुङ्क्ते इतरः प्रयच्छति, तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ।। ४७ ।।
दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ ।

प.मा. - अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता सह ग्रहीत्रा नरकं याति ।। ४७-४८ ।।

हि.टी. - तथा अपच का अन्न जो द्विज खा लेता है, वह एक चान्द्रायण व्रत करके शुद्ध होता है । जो व्यक्ति अपच को दान करता है, वह दान का फल कैसे पायेगा ? ।। ४७ ।।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।। ४८ ।।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ।। ४९ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ।
गृहस्थधर्मो यो विप्रो ददातिपरिवर्जितः ।। ५० ।।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्त्तितः ।

प.मा. - परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मान्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं विवक्षितत्वात्तन्त्रेणोच्चरितम् । तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अक्षरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपासनं कृत्वा तमात्मनि समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरतत्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात् तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

यस्तु विप्रो विधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाम्नायते,

'नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भरति केवलादी' । इति

ददातिपरिवर्जितः, इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे । 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इत्यस्मिन् व्याससूत्रे[११], 'यजतेः पूर्ववत्त्वम्' इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे[१२] चार्थनिर्देशेऽपि स्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् । 'इक्स्तिपो धातुनिर्देशे' इत्येतत्तु वाररुचं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायं, न त्वर्थनिर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकनिवृत्तादिवद् वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम् । तद्भोजने तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाहतुः शातातपबृहस्पती -

'यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ।।
वृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः ।
प्राणायामं त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ।। इति ।

प्राणायामशतं कृत्वेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम् । वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचने सहपाठात् । तथा च व्यासः -

पु. ३१९०२

'पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः' ।। इति ।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः -

'प्रख्यापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः ।
याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः' ।। इति ।

ननूक्तरीत्या कलियुगे सर्वेऽप्यभोज्यान्ना अभक्ष्यभक्षणाश्च, तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेः परिहर्त्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं,

---

११. वेदान्तसू., १/१/५ १२. मी.सू., ७/४/१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् ।।४८-५२ ।।

हि.टी. - अपच को दान करनेवाला और अपच से दान लेनेवाला, वे दोनों ही नरक को प्राप्त होते हैं । जो व्यक्ति अग्नि आधान करके नित्य पञ्चयज्ञों का अनुष्ठान नहीं करता है, ।।४८ ।।

उसको मुनिलोग परपाकनिवृत्त नाम से अभिहित करते हैं । जो व्यक्ति पञ्चयज्ञों का नित्य अनुष्ठान करने पर भी दूसरों का अन्न भक्षण करके जीवन बिताता है, ।।४९ ।।

सुवह से उठने के वाद परान्न का आश्रय करने वालें को परपाकरत कहते हैं । जो ब्राह्मण गृहस्थ धर्म का पालन करते हुये भी दान नहीं देता है, ।।५० ।।

अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह,

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ।।५१ ।।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।

प.मा. - अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः । द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः, युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा - अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्यन्तं[९३] साङ्गवेदपाठमाचष्टे । न च कलौ युगे तादृशं विप्रं कश्चिदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च सहस्रशः स्मर्य्यन्ते । न च तान् सर्वान् यथावदनुतिष्ठन् माणवकः कोऽप्युपलभ्यते । यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः, तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात्, क्षत्रियवैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात्, शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शुश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात्, किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां, स्वरूपलोपाद्वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या, इत्युक्तम् । ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात् । कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिविवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च सार्थकमिति ।।५१-५२ ।।

हि.टी. - धर्मतत्त्व को जाननेवाले ऋषियों ने उसे अपच कहा है । जो धर्म युग युग में विद्यमान है औ उन युगों में जो ब्राह्मण लोग भी विद्यमान हैं, ।।५१ ।।

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ।।५२ ।।

स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।

प.मा. - ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा । तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्भर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते, तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं क्षमापयेत् । निराहारत्वं मनुराह[९४] -

---

९३. स्वाध्यायाध्ययनस्य विधेयत्वं मीमांसायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणे विचारितमस्ति ।

९४. मनु., ११/२०४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारन्तु गरीयसः ।
स्नात्वाऽनश्ननहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्' ।। इति ।

यमोऽपि - 'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः ।
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ।। इति ।

शङ्खोऽपि - 'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः ।
दिनमेकं व्रतं कुर्य्यात् प्रयतः सुसमाहितः' ।। इति ।

एतदभ्यासविषयम् । ननु ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा, इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनाद्वक्ष्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरं, न तूक्तं हूङ्कारादिकमिति चेत्, न । हूङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य मनसि रुजःसमुत्पादनात् ।। ५२ -५३ ।।

हि.टी. - उन ब्राह्मणों की निन्दा नहीं करनी चाहिये, क्यों कि वे ब्राह्मण युग के अनुरूप ही होते हैं । ब्राह्मण को 'हुंकार' करके और अपने से बडे को 'त्वंकार' (तू) करके कहने पर, ।। ५२ ।।

ताडनादौ प्रायश्चित्तमाह,

ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वाऽपि वाससा ।। ५३ ।।
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

प.मा. - यद्यपि तृणताड़नवस्त्रबन्धनविवादजयैर्न शरीरोपघातः, तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः[९५] -

'गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः ।
ताड़यित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[९६] - 'गुरुं त्वङ्कृत्य हूङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्' ।। इति ।

यत्तु बौधायनेनोक्तम्[९७] - 'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ।। इति ।

तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह[९८] -

'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।।
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।।
आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः' ।। इति ।। ५३-५४ ।।

हि.टी. - उस दिन का जितना समय शेष हो उतने समय तक स्नान करके बैठा रहना चाहिये और उस ब्राह्मण को अभिवादन करके प्रसन्न करावे । ब्राह्मण को कोई मनुष्य यदि तिनके से भी मारे अथवा गले में वस्त्र से भी उसको बाँधे, ।। ५३ ।।

---

९५. प्रा.म., पृ. २४२
९६. याज्ञ.स्मृ., ३/२९१
९७. यम इति मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२९१
९८. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,

अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ।। ५४ ।।
अतिकृच्छ्रञ्च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ।

प.मा. - अवगूर्य्य वधार्थं दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिकृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतञ्चेत्, तदा कृच्छ्रं चरेत् । अवगोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् -

'योऽवगुरेत्, शतेन यातयात्, यो निहनेत् सहस्रेण यातयात्,
यो लेहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य यावतः पांशून् संगृहणात्तावतः
संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति, तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत् न
निहन्यात् न लोहितं कुर्य्यादितावता हैनसाऽयुक्तो भवति' इति ।

गौतमोऽपि[९९] - 'अभिक्रुद्ध्यावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपाते सहस्रं, लोहित-
दर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संगृह्णीयात्' इति ।

मनुरपि[१००] - 'अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु ।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ।।
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णीयाद् द्विजन्मनः ।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ।।
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[१०१] - 'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते' ।। इति ।

यमः - 'ताड़ने छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ।।
दशसंख्याञ्च गा दद्युरङ्गच्छेदो यदा भवेत्' ।। इति ।

बृहस्पतिः[१०२] - 'काष्ठादिना ताड़यित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत् ।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने' ।। इति ।

पैठीनसिरपि - 'त्वङ्कारहुंकारावगोरणनिपातनलोहितप्रवर्त्तनोत्तरजयेषु प्रणिपत्यै-
करात्रोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम्' इति ।

एतत्सर्वं सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजापतिराह,

'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा ।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ।। इति ।

९९. गौ.ध.सू., ३/३/२०-२२ १०० मनु., ११/२०६-२०८
१०१. याज्ञ.स्मृ., ३/२९२ १०२. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहतुः -

'आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं चोपवासः' इति ।

सुमन्तुः - 'देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेत् ।

हिरण्यं दद्यात्' इति ।। ५४-५५ ।।

हि.टी. - अथवा विवादे में भी उसे पराजित कर दे तो प्रणाम करके उस ब्राह्मण को प्रसन्न करे । ब्राह्मण को मारने के लिये दण्ड उठाने से एक अहोरात्र उपवास करना चाहिये । भूमि पर गिरा देने से तीन रात उपवास करना चाहिये ।। ५४ ।।

अतिकृच्छ्रं च रुधिरे, इत्युक्तम् । कोऽसावतिकृच्छ्रः ? इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह,

नवाहमतिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ।। ५५ ।।

त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते ।

प.मा. - अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरात्रैकभक्तनक्तायाचितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्य्यते तावदेव भुञ्जीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत् । सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः[१०३] प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति,

'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने' इति ।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं[१०४] प्रपञ्च्यानन्तरमाह -

'एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातो यत् सकृदाददीत तावदश्नीयात्' इति । यद्वा, नैरन्तर्य्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः -

'एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं कल्ये त्र्यहं निशि ।
अयाचितस्त्र्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम् ।।
अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्' ।। इति ।। ५५-५६ ।।

हि.टी. - उस ब्राह्मण के शरीर से यदि रक्तस्राव हो तो अतिकृच्छ्र, रक्तस्राव न होकर चमड़े के भीतर ही रूधिर जम जाने से कृच्छ्र व्रत करे । अतिकृच्छ्रव्रत में प्रत्यह एक अञ्जुली भर अन्न को नव दिन तक भोजन करके रहे ।। ५५ ।।

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते, इत्यन्तेनाष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह,

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्रीशोधनं परम् ।। ५६ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ भक्ष्याभक्ष्यविचारो नाम एकादशोऽध्यायः ।। ११ ।।

प.मा. - अयञ्च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः । तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तत्र मनुविष्णुविश्वामित्राः[१०५] -

'अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये ।
शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।। इति ।

---

१०३. याज्ञ.स्मृ., ३/३१९ १०४. गौ.ध.सू., ३/८/१७-१८ १०५. मनु., ११/२०९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्यः[१०६] - 'देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ - 'क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च' इति ।

स्मृत्यन्तरे - 'भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः ।
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः' ।। इति ।

शातातपः - 'अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

उशनाः - 'यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः' ।। इति ।। ५६ ।।

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्कृतिमतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशमसा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज - वैदिकमार्गप्रवर्त्तक - परमेश्वर - श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ।। ११ ।।

हि.टी. - नौ दिन के वाद तीन दिन उपवास करने से एक अतिकृच्छ्र व्रत होता है । जब सब पापों का संकर (मेल) एक समय में ही हो जाये तब दस हजार गायत्री मन्त्र का जप करने से परम शोधन हो जाता है ।। ५६ ।।

इस प्रकार पराशर स्मृति के एकादश अध्याय में भक्ष्याभक्ष्यविषयक प्रायश्चित्तविधान वर्णित हुआ ।। ११ ।।

---

१०६. याज्ञ.स्मृ., ३/२९३

✿✿✿

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वादशोऽध्याय:

आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तानि अभिहितानि, तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानमाह,

दुःस्वप्नं यदि पश्येत्तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ।। १ ।।

प.मा. - स्वप्नो द्विविधः, सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च । तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति, स सुस्वप्नः । तस्योदाहरणं छन्दोगा[१] आमनन्ति -

'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने' ।। इति ।

तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःस्वप्नः । एतस्य तूदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बहून्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमाम्नायन्ते -

'अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति, स एनं हन्ति, पराह एनं हन्ति, मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु, वायुरेनं प्रत्रहति, सुवर्णं खादित्वाऽवगिरति, मध्वश्नाति, विसानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति, खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति, कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभिमुखा व्रजति' इत्यादि ।

स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः -

'आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्ठानुलेपो रुदितं मृतञ्च स्वप्नेष्वगम्यागमनञ्च धन्यम् ।।
कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
अवगूहति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्' ।। इति ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् वादरायणः सूत्रयामास[२] - 'सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः' इति । तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति प्रातरुत्थाय तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा भुक्तेऽन्ने वान्ते सति तदैव स्नातव्यम् ।। तथा क्षौरमैथुनप्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत् । एवं दुर्जनस्पर्शादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह यमः -

'अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते क्षुरकर्मणि मैथुने ।
दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते' ।। इति ।

वृद्धपराशरोऽपि - 'दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।
चितियूपश्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्' ।। इति ।

---

१. छान्दो. उप., ५/२/९
२. ब्रह्मसू., ३/२/४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम् । तदाह शातातपः -

'ऋतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्रपुरीषवत्' ।। इति ।

वमनादौ विशेषमाह मनुः[३] - 'वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्' ।। इति ।

भुक्त्वाऽन्नमनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः ।। १ ।।

हि.टी. - यदि कोई दुःस्वप्न देखे, वमन करे, क्षौरकर्म करावे, मैथुन करे, अथवा शरीर में प्रेतधूम लगे, तो इसके लिये स्नान मात्र कर लेना चाहिये ।। १ ।।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ।। २ ।।

प.मा. - अयञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी । तत्र वचनानि च पूर्वाध्याय एव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि ।। २ ।।

हि.टी. - अज्ञान से ब्राह्मण, क्षत्रिय या वैश्य यदि विष्ठा या मूत्र खा लेता है या पी लेता है और सुरामिश्रित पदार्थों को खा लेता है तो वह पुनः संस्कार के योग्य होता है ।। २ ।।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ।। ३ ।।

प.मा. - अजिनादिवत् वपनमपि निवर्त्तते । तदाह विष्णुः[४] -

'सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् । वपन-
मेखलादण्डभैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्जनीयानि' इति ।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाञ्जनादिवर्जनानि च ।। ३ ।।

हि.टी. - जब द्विजातियों का पुनर्वार संस्कार होता है तो अजिन (मृगछाला), मेखला और दण्ड (पलाशादिका), भैक्षचर्या और व्रत ये सब वस्तुएँ पुनः ग्रहण करने की आवश्यकता नहीं है ।। ३ ।।

पूर्वाध्यायादावमेध्यरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राशने चान्द्रायणमित्युक्तम् । तत्कामकारविषयम् । अत एव तत्र बालापत्यसहभोजनमस्माभिरुदाहृतम् । अत्र त्वकामतो विण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यञ्च कुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ।। ४ ।।

प.मा. - प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । 'प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्' इति विष्णुवचनात्[५] । जले तु विण्मूत्रोपहते कूर्मपुराणोक्तं[६] द्रष्टव्यम् -

---

३. मनु., ५/१४४ ४. विष्णु.ध.सू., ५१/४-५
५. विष्णु.ध.सू., ५१/४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्' ।। इति ।। ४ ।।

हि.टी. - मल और मूत्र भक्षण करनेवाला मनुष्य शुद्धि के लिये प्राजापत्य व्रत का आचरण करे । प्राजापत्य करने के वाद स्नान करके पञ्चगव्य बनाकर पान करने से शुद्ध हो जाता है ।। ४ ।।

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथञ्चिद् घातात् प्रागेव निवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्वकमाह,

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च ।
प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ।। ५ ।।
प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।
वृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ।। ३ ।।
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।। ७ ।।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्चुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत् ।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ।। ८ ।।

प.मा. - जलाग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः । नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्निप्रवेशेन भृगुप्रवेशेन महाप्रस्थानगमनेनानशनेन च म्रियते । तत्र जलादिमरणं त्रिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च । विहितं च द्विविधं, काम्यतपोरूपं प्रायश्चित्तरूपञ्च । तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे[६] नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम् -

'अग्निप्रवेशं यः कुर्य्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।
जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते' ।। इति ।

तत्रैव[७] प्रयागमाहात्म्येऽभिहितम्,

'गङ्गायमुनायोर्मध्ये करीषाग्निं विशेत्तु यः ।
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ।।
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।।
जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
राहुग्रस्ते यदा सोमे विमुक्तः सर्वपातकैः ।।
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते' ।। इति ।

तदेतत् प्रायश्चित्तरूपं मरणम् । क्रोधादिना यज्जलादिमरणं, तत्प्रतिषिद्धम् । तथा चाशौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृतिवाक्यमुदाहृतम् । प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं नापि प्रतिषिद्धं, किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तत्र तस्मिन्नेव प्रकरणे दुश्चिकित्स्यैरित्यादि वाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञानस्यैच्छिकत्वात्तत्र फलालाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ

६. कूर्मपु. उत्त., ३४/३६
७. कूर्मपु. उत्त., ४१/५०
८. कूर्मपु. पूर्वा., ३८/३-७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रायश्चित्ती । योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्वपापं न निवर्त्तते इत्येतावदेव । न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चित्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिशिष्यते । तत्रापि मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तत्रेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तुरेवाभावात्[९] । यस्तूद्यम्य मरणान्निवर्त्तते, तस्येदं प्रायश्चित्तम् । ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्निवृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । वाढम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यममात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलाग्न्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावसिताः, तादृशानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं वक्तव्यमिति प्रश्नवाक्यस्यार्थः । तत्र क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्यस्य तीर्थयात्रा, शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम् । आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम् । पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते ।

तदाह वृद्धपराशरः - 'अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः ।
चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः ।।
लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः ।
तेभ्यो जातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत् ।।
जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनशने तथा ।
प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।।
ब्राह्मणानां प्रमादेन तीर्थाभिगमनेन च ।
गवाञ्च दशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ।।
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम् ।
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।।
सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेच्चैव दिने दिने ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति ।।
भैक्ष्यार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन् ।
तां च भिक्षां समश्नीयादब्दार्द्धेन विशुद्ध्यति' ।। इति ।

अनेन व्रतान्तराण्याह वसिष्ठः[१०] -
'जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् ।
त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेन्नित्यं स्निग्धेन वाससा ।।
अपि वैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ।
अपि वाऽग्निं समाधाय कुष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्' ।। इति ।

---

९. दुर्मरणं पापजनकं भवति । मरणानन्तरमेव दुर्मरणजनितं पापमुत्पद्यते । अनेन मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्तकर्त्तृत्वं सम्भवति ।

१०. वसि.ध.सू., २३/१९-२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र जपहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ । द्वादशरात्रित्रिरात्रौ त्वविद्वद्विषये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ । मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् । अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथा च सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादिपुरःसरं पारिव्रज्यं जिघृक्षोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न जिघृक्षति, तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः -

'राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो द्विजः ।
न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन' ।। इति ।

कात्यायनः - 'प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
निर्वासं कारयेद् विप्रं दास्यं क्षत्रविशोर्नृपः' ।। इति ।

दक्षः - 'पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राज्याच्छीघ्रं प्रवासयेत्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्यः[११] - 'प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञो दास स्यान्मरणान्तिकम्' ।। इति ।। ५-८ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य जल में डूबकर, या अग्नि में जलकर, संन्यासाश्रम ग्रहण करके उसमें विफल होकर आश्रमच्युत होने से, पहाड से गिरकर, अनशन करके आत्महनन करने के लिये प्रयत्न करने वाले, चारों वर्णों की शुद्धि किस प्रकार हो सकती है ? ।। ५ ।।

तीनों वर्णों के लोग दो प्राजापत्यव्रत शुद्धि के लिये अवश्य करें । प्राजापत्य करने के वाद तीर्थ में स्नान करके दश गाय और एक वृषभ दान करके शुद्ध होगें ।। ६ ।।

तीनों वर्णों को छोड़कर ब्राह्मण के शुद्धिविधान का प्रकार कहते हैं । ब्राह्मण वन में जाकर चौराहे के मध्य बैठकर शिखा के साथ समग्र केशराशि का मुण्डन कराकर दो प्राजापत्य अनुष्ठान करे ।। ७ ।।

प्राजापत्य अनुष्ठान करने के वाद दो गायें दक्षिणारूप में देने के लिये पराशरमहर्षि ने कहा है । ऐसा प्रायश्चित्त करने पर उसकी शुद्धि अवश्य हो जायेगी और वैसे आचरण करने से वह पुनः ब्राह्मणत्व को प्राप्त होगा ।। ८ ।।

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह,

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ।। ९ ।।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विविनक्ति,

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ।। १० ।।
यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।
तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ।। ११ ।।

प.मा. - भस्मस्नानं द्विविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च । तत्र पादादिकं विरक्तविषयं, संहारक्रमत्वात् । तच्च कूर्मपुराणे[१२] दर्शितम्-

'आग्नेयं भस्मना पादमस्तकाद्देहधूलनम्' इति ।

---

११. याज्ञ.स्मृ., २/१८३ १२. कूर्मपु. उत्त., १८/१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम् -

'ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु ।
उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतः ।।
सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्' ।। इति ।

जलावगाहनरूपन्तु वारुणस्नानं, प्रथमाध्याये 'सन्ध्यास्नानं जपो होमः' इत्यत्र प्रपञ्चितम् । ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेत्यृग्भिः[१३] पादहृदयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे[१४] -

'ब्राह्मन्तु मार्जतं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः' इति ।

तच्च त्रिःकृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम् । तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः -

'भुवि मूर्ध्नि तथाऽऽकाशे मूर्द्धन्यार्काशे तथा भुवि ।
आकाशे भुवि मूर्ध्नीति मन्त्रस्नानं विधीयते' ।। इति ।

सायंकाले गोषु मार्गेष्वागच्छन्तीषु वायुना समुत्थिते गोपादरजस्यवस्थानं वायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षोदकेन देहस्याप्लावनं दिव्यस्नानम् । तदिदं पूर्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकसारस्वते अपि द्वे स्नाने उपलक्ष्येते । यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् ।

तदाह व्यासः - 'ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढ़ा स्नानं समासतः ।।
वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्' ।। इति ।

विद्वदाशिषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह बृहस्पतिः -

'वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।
विद्वत् सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम्' ।। इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः -

'स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्विजातये ।
तज्ज्ञः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च ।।
दाक्षायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्जाह्नवीजलैः ।
कृतमङ्गलपुण्याहैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम् ।।
आदौ तावत् प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा
गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम् ।
राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सन्निपात्यां विशेषा-
देतैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु' ।। इति ।

एतेषु सप्तसु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड् गौणानि । मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्ड एवोदाहृतम् । तत्र गौणस्नानान्यशक्तविषयाणि । तदुक्तं कूर्मपुराणे[१५] -

'अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
ब्राह्मादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः' ।। इति ।। ९-११ ।।

---

१३. शु.यजु., ३६/१४-१६ १४. कूर्मपु. उत्त., १८/१३ १५. कूर्मपु. उत्त., १८/११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - पण्डितों ने पाञ्च प्रकार के स्नान को पवित्र और पुण्यप्रद बताया है । वे होते हैं - आग्नेय, वारुण, ब्राह्म, वायव्य और दिव्य ।। ९ ।।

सारे शरीर में भस्मलेपन करने को आग्नेयस्नान कहा जाता है । जल से नहाने को वारुण स्नान कहा जाता है । 'आपो हिष्ठा' इस मन्त्र से शरीर को मार्जन करने से ब्राह्मस्नान होता है, गाय की पदचालना से उत्थित रजसमूह से स्नान को वायव्यस्नान कहते है ।। १० ।।

धूप के निकलने पर यदि वादलों से वृष्टि होती है उन जलकणों से स्नान करने को दिव्यस्नान कहा जाता है । इस प्रकार स्नान करके मनुष्य गङ्गास्नान सदृश फल पाता है ।। ११ ।।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीडनस्योत्तरभावित्वमुपपत्तिपुर:सरं विदधाति,

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्वे देवाः पितृगणैः सह ।
वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्त्ताः सलिलार्थिनः ।। १२ ।।
निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।
तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ।। १३ ।।

प.मा. - स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्वे पूर्वं वस्त्रे निष्पीडिते सति निराशाः गच्छन्ति, इत्येवोपपत्तिः । अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञवल्क्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्वमेवोदाहृतानि ।। १२-१३ ।।

हि.टी. - कोई ब्राह्मण जब स्नान करने के लिये जाता है, उसके पीछे पीछे देवता और पितृपुरुष वायुरूप को धारण कर प्यास से व्याकुल होकर प्यास मिटाने के लिये उसका पीछे जल के लिए जाते हैं ।। १२ ।।

वह ब्राह्मण जब स्नान करने के वाद वस्त्र को निचोड लेता है, तब देवता और पितृलोग निराश होकर लौट जाते हैं । इसलिये ब्राह्मण को पितृलोगों का तर्पण न करके वस्त्रों को नहीं निचोडना चाहिये ।। १३ ।।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पात्रान्तरे वा स्थापनीयाः, न तु सलोम्नि पाणिपृष्ठे, इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,

रोमकूपेष्ववस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।
तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ।। १४ ।।

प.मा. - अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्वमुदाहृतम् ।। १४ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य अपने रोम के गर्त्तों में तिल रखकर पितृपुरुषों का तर्पण करता है, वह रुधिर और मल से पितरों का तर्पण करता है, ऐसा ही समझा जाता है ।। १४ ।।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,

अवधूनोति यः केशान् स्नात्वा प्रस्नवतो द्विजः ।
आचामेद्वा जलस्थोऽपि स बाह्यः पितृदैवतैः ।। १५ ।।

प.मा. - स्नात्वेत्येतत् पदं काकाक्षिवदुभयतः सम्बद्ध्यते । तथा च सति यः स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधूनुयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रोमलसूत्रे विसृजेत् नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा आचामेत्, स त्रिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च बाह्यः कृतः । पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमनर्ह इत्यर्थः ।। १५ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - जो द्विज स्नान करने के वाद अपना केशों का फटकारता है, गीले कपड़ों को निचोडता है अथवा सूखा कपडा पहनकर जल में खड़ा होकर आचमन करता है वह देवपितृकार्य से वाह्य अथवा अधिकारी नहीं होता है ।। १५ ।।

आचमनकाले शिरः प्रावरणादीनि निषेधति,

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ।। १६ ।।

प.मा. - वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्य नाचामेत् । तथा मुक्तकच्छो वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।। १६ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य वस्त्र में शिर अथवा गले को लपेटकर, धोती के टोंके अथवा शिखा को खोलकर, और यज्ञोपवीत धारण किये विना आचमन करता है, वह अशुद्ध माना जाता है ।। १६ ।।

आचमने नियमान्तरमाह,

जले स्थलस्थो नाचामेज्जलस्थश्च बहिः स्थले ।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ।। १७ ।।

प.मा. - यो हि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थल एवोपविश्य प्रह्व जल एव बिन्दून् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति । यश्च तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले बिन्दून् पातयन्नाचामति, सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति । अतस्तथा नाचान्तव्यं, किन्त्वेकेन पादेन स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत् । तथा चोभयत्र शुद्ध्यति । एतच्च स्नात्वा य आर्द्रवस्त्रस्तद्विषयम् ।। १७ ।।

हि.टी. - स्थलभाग में खडा होकर जल में और जल में खडा होकर स्थल में आचमन करना उचित नहीं । जल में खडा होकर जल में और स्थल में खडा होकर स्थल में आचमन करने से मनुष्य शुद्ध माना जाता है ।। १७ ।।

द्विराचमननिमित्तान्याह,

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्याप्रसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।। १८ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

आचमनप्रतिनिधित्वेन श्रोत्रस्पर्शे निमित्तान्याह,

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते ।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ।। १९ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

श्रोत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमुपपादयति,

अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्य्यानिलास्तथा ।
सर्व एव तु विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।। २० ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

अरुणोदयात् पूर्वं स्नानं निषेधति,

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।। २१ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्शनादित्युक्तम् ।। १८-२१ ।।

हि.टी. - स्नान करने के वाद, पानी पीनेके वाद, भोजन करने के वाद, शयन करके उठने के वाद, दूरयात्रा करने के वाद और वस्त्र पहनने के वाद द्विराचमन अथवा दो वार आचमन करना चाहिये ।। १८ ।।

इस प्रकार छींकनेपर, थूकने पर, दान्त से जूठा निकालने पर, झूठ बोलनेपर और पतितों के साथ वार्त्तालाप करने पर दाहिना कान छू लेना चाहिये ।। १९ ।।

सूर्यकिरणों से जल पवित्र होने से दिन में स्नान करना प्रशस्त है । रात्रि में सूर्य न होने के कारण रात्रि में स्नान प्रशस्त नहीं है । किन्तु सूर्य या चन्द्र राहुग्रस्त होने के समय रात्रि में भी स्नान करना उचित है ।। २० ।।

अग्नि, जल, चारों वेद, चन्द्र, सूर्य, पवन, ये सब ब्राह्मण के दाहिने कान में निवास करते हैं ।। २१ ।।

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह,

स्नानं दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।
अन्यदा त्वशुची रात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।। २२ ।।

प.मा. - यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः, तथापि शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् । अन्यदा राहुदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वशुचिः, तस्मात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां रात्रिं परिवर्जयेत् ।। २२ ।।

हि.टी. - राहुदर्शन काल में दिन में या रात्रि में भी स्नान, दान, जप और होम करने का विधान है । राहुदर्शन को छोडकर दूसरे किसी रात्रि में ये कर्म वर्जित है । इसलिये नहीं करना चाहिये ।। २२ ।।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,

मारुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।
सर्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ।। २३ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

राहुदर्शन इव खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
शर्वर्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैव विधीयते ।। २४ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

पुनरपि राहुदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदानमभ्यनुजानाति,

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ।। २५ ।।

प.मा. - अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदानतिलपात्रादिदानं निश्यपि कर्त्तव्यम् ।। २५ ।।

हि.टी. - ग्रहण के समय में, ४९ (ऊनचाश) मरुत्, आठ वसु, एकादश रुद्र, बारह सूर्य और सब देवता चन्द्र में लीन हो जाते हैं । इसलिये ग्रहण काल में सब देवताओं के रक्षा के लिये दान करने का विधान है ।। २३ ।।

खलयज्ञ (खलिहान) में, विवाह में, संक्रान्ति में और ग्रहण में रात्रि में दान करने का विधान है । इन समयों को छोडकर अन्यत्र रात्रि में दान निषिद्ध है ।। २४ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुत्रजन्म होने पर, यज्ञ में, मृतककर्म में और राहु के दर्शन (ग्रहण) में रात में दान प्रशस्त माना गया है । इसको छोडकर दूसरे समय में नहीं ।। २५ ।।

नान्यदा निशीत्ययं निषेधो दान इव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य पूर्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह,

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत् ।। २६ ।।

प.मा. - निशिनिषेधो महानिशाविषयः । महानिशाशब्दश्च द्वितीयतृतीययामावभिधत्ते । तथा च सति प्रथमचतुर्थयामौ दिनवत् स्नानादियोग्यौ । तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत् । एतच्चापद्विषयम् । अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुद्ध्येत । काम्यनैमित्तिके स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिद्ध्यते । तदाह देवलः -

'महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते' ।। इति ।। २६ ।।

हि.टी. - रात्रिभाग चार प्रहर का होता है । उनमें से मध्य के जो दो प्रहर होते हैं उसको महानिशा कहते हैं, महानिशा को छोडकर प्रथम और चतुर्थप्रहर में दिन की भाँति स्नान करना चाहिये ।। २६ ।।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्वमुक्तम् । इदानीं निमित्तान्तराण्याह,

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ।। २७ ।।

प.मा. - चितेर्योग्यं श्मशानयोग्यं चैत्यम् । तत्र समारोपितो वृक्षः चैत्यवृक्षः । चित्यादयः प्रसिद्धाः । तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं, तद् यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्यभिप्रायः ।। २७ ।।

हि.टी. - श्मशानस्थितवृक्ष (चैत्यवृक्ष) और चितियूप अर्थात् कोई प्रसिद्धमृत्तिकादि समूह, चाण्डाल और सोमलता बेचनेवाला, इनमें से ब्राह्मण यदि किसी को छू लेता है, तो वस्त्र के साथ जल में स्नान करे ।। २७ ।।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,

अस्थिसंचयनात् पूर्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्दशाहे विप्रस्य ह्यूर्द्ध्वमाचमनं भवेत् ।। २८ ।।

प.मा. - प्रथमेऽह्नीत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसंचयनं क्रियते, ततः पूर्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । उदकस्य शुद्ध्यभावात् । तदाह पैठीनसिः -

'अपेयन्तु तथा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया' ।। इति ।। २८ ।।

हि.टी. - मरने के वाद चार दिन के बीच में अस्थिसंचयन करने से पहले यदि ब्राह्मण किसी को छूता है या रोता है तो स्नान करके शुद्ध होता है । उसके वाद पञ्चम दिन से दश दिन के भीतर ब्राह्मण रोने से केवल आचमनमात्र करके पवित्र होता है ।। २८ ।।

तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,

सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ।। २९ ।।

प.मा. - सोमग्रहणस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्यशुद्धिदोषः ।। २९ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - जब सूर्य राहुग्रस्त होता है और चन्द्रग्रहण में भी जहाँ कहीं भी स्नान करने पर गङ्गास्नान सम फल मिलता है, वैसे दानादि कर्म में भी अतिशय पुण्यफलप्रदायक और पवित्र माना जाता है ।। २९ ।।

सोमग्रहादीनां यथोदकप्राशस्त्यहेतुत्वं, तथा कुशस्यापीत्याह,

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद् द्विजः ।
कुशेनोद्धततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ।। ३० ।।

प.मा. - कुशैर्मार्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धतं बिन्दुजातं, कुशोद्धततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।। ३० ।।

हि.टी. - कुश से स्नान पवित्र माना जाता है । ब्राह्मण आचमन कर्म कुशों के साथ ही करे । कुश के साथ जो जल उठाया जाता है, वह सोमपानसदृश अत्यन्त पवित्र होता है ।। ३० ।।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्त्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्ययनाभावं निन्दति,

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
वेदं चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ।। ३१ ।।

प.मा. - उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्यम् । तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते । अग्निकार्य्यादिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम् ।। ३१ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण अग्निहोत्र कर्म से विच्युत, सन्ध्योपासन से रहित और वेद अध्ययन से रहित है, वे सब शूद्र (वृषल) के समान होते हैं ।। ३१ ।।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,

तस्माद् वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ।। ३२ ।।

प.मा. - न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य्यसन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्कनीयम् । प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्त्यसम्भवात् । क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात् । वृषलभीतेन वृषलत्वाद् भीतेनेत्यर्थः ।। ३२ ।।

हि.टी. - इसलिये शूद्र होने के भय से ब्राह्मण यदि सम्पूर्ण वेद के अध्ययन न कर सके तो वेद का एक भाग ही पढ़ ले ।। ३२ ।।

अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति -

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्धवा न विद्यते ।। ३३ ।।

प.मा. - अध्ययनजपहोमास्तावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः । तथा च मनु[१६]: -

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि' ।। इति ।

बृहस्पतिरपि - 'यथा जातबलो वह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।
तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः' ।। इति ।

---

१६. मनु., ११/२४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसिष्ठोऽपि[१७] - 'यथाऽग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।
तथा जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः समाहितः' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि - 'वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैव च ।
ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपुरुषम्' ।। इति ।

यस्तु नैरन्तर्य्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति, तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं क्षमाः । तस्मात् शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।। ३३ ।।

हि.टी. - शूद्र के अन्न और रस से पुष्ट हुआ ब्राह्मण यदि नित्य वेदाध्ययन करता है और जप तथा हवन भी करता है, तथापि उसकी उत्तम गति या सद्गति नहीं होती ।। ३३ ।।

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति,

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ।। ३४ ।।

प.मा. - एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रसम्पर्कः । कृष्यादिकं कारयतां कृषीबलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशनं, सहासनम् । पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः । एते शूद्रान्नादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति । तस्मात्ते वर्जनीयाः ।। ३४ ।।

हि.टी.- अग्निसम तेजीयान् ब्राह्मण यदि शूद्र का अन्न भोजन करता है, शूद्र के साथ संसर्ग करता है, शूद्र के साथ बैठता है और शूद्र से ज्ञानप्राप्ति करता है तव भी वह पतित होता है अथवा हीनगति को प्राप्त होता है ।। ३४ ।।

वर्ज्यान्तरमाह -

यः शूद्र्या पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी ।
वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः ।। ३५ ।।

प.मा. - यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन् स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत् । यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढ़ाऽनूढ़ा वा शूद्रा गृहिणी भवति । द्विविधोऽपि स विप्रो हव्यकव्यानुष्ठानायोग्यः सन्नरकमाप्नोति ।। ३५ ।।

हि.टी. - जो द्विज शूद्रजाति की स्त्री से पाक बनवाता है अथवा जिस ब्राह्मण की स्त्री शूद्री हो, वह ब्राह्मण पितृकार्य और देवकार्य से वर्जित होकर रौरव नरक में जाता है ।। ३५ ।।

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति,

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम् ।
अहं तन्न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ।। ३६ ।।
गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।
श्वयोनौ सप्त जन्मानि इत्येवं मनुरब्रवीत् ।। ३७ ।।

प.मा. - मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रो दशस्वपि दिनेषु भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति, सोऽयं शूद्रान्नपुष्टाङ्गो विप्रः बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितम्, न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् ।

१७. वसिष्ठ.ध.सू., २६/१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च गृध्रादिवाक्यं मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णितमिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाहरणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्न-सूतकान्नयोः कष्टत्वस्यात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।। ३६-३७ ।।

हि.टी. - सूतकाशौच और मृतकाशौच में शूद्र से अन्न ग्रहण करके अपने शरीर को पुष्ट करने वाला ब्राह्मण किस किस योनि में गमन करता है, यह कहना भी असम्भव है ।। ३६ ।।

मनु महर्षि ने कहा है कि वह ब्राह्मण वारह जन्मों तक गृध्र की योनि में, दश जन्म तक सूकर (सूअर) और सात जन्म तक कुत्ते की योनि में पडता है ।। ३७ ।।

शूद्रार्थे होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ।। ३८ ।।

प.मा. - यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः । शूद्रस्तु होमफलं लभेतेति ।। ३८ ।।

हि.टी. - यदि दक्षिणा के लोभ से ब्राह्मण शूद्र का होम करता है तो वह ब्राह्मण शूद्र हो जाता है और वह शूद्र भी ब्राह्मण बन जाता है ।। ३८ ।।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद् द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद् यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ।। ३९ ।।

प.मा. - यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते, स भोक्तुमासीन उत्थानपर्यन्तं किमपि वचनं न वदेत् । यदि प्रमादाद् भोजनमध्ये किञ्चिद् वाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत् ।। ३९ ।।

हि.टी. - ब्राह्मण भोजन करते समय मौनव्रत धारण करे । किसी के साथ वार्त्तालाप न करे । भोजन के समय यदि किसी को कुछ बोल दिया, तो बचे हुए अन्न का परित्याग कर देना चाहिए ।। ३९ ।।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,

अर्द्धे भुक्ते तु यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
हतं दैवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ।। ४० ।।

प.मा. - कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य यः जलं पिबेत्, तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं च देवान् न तर्पयेत् । तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वाऽवघातयेत् ।।४० ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण आधा भोजन करने के वाद उसी भोजनपात्र में जल पी लेता है तो उसके देवकार्य और पितृकार्य सब नष्ट हो जाते है । उसके अतिरिक्त वह अपने आत्मा को भी हत करता है ।।४० ।।

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते ।।४१ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्त उदकं पीत्वा तिष्ठति, तस्य निन्दाऽतिमहती । तदर्थमेव मूढ़ादिशब्दाः प्रयुक्ताः ।। ४१ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणों के भोजन करते समय जो ब्राह्मण पहले ही भोजन करना छोड देता है, वह मूर्ख, पापिष्ठ और ब्रह्महत्यारा कहलाता है ।। ४१ ।।

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात् पूर्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,

भोजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा ।। ४२ ।।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं न प्राप्यते ।)

अस्नातभोजनादिकं निषेधति -

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽऽज्यमहूय च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ।। ४३ ।।

प.मा. - यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकालात् प्राचीनकाले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं, तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वनुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात्, तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्वीत । तथा पत्रावल्यां भुञ्जान पत्राणामन्तर्भगि भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ।। ४३ ।।

हि.टी. - ब्राह्मणों के भोजन करते समय यदि कोई ब्राह्मण स्वस्तिवाचन कर दे, तो उनके ऐसा करने से देवता तृप्त नहीं होते और पितृलोग भी निराश हो जाते हैं ।। ४२ ।।

ब्राह्मण स्नान न करके या जप और अग्निहोत्र विना किये हुये भोजन न करे । पत्र के पृष्ठभाग पर तथा रात्रिकाल में दीपक के विना भोजन भी न करे ।। ४३ ।।

अथान्यायादिना धनार्जनं प्रतिषेधति,

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती तु बुद्धिमान् ।। ४४ ।।
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ।। ४५ ।।

प.मा. - गृहस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्धये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्त्ती सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति । तस्मात् न्यायोपार्जितेनैव याजन्नादिसाध्येन वित्तेनात्मरक्षणं कर्त्तव्यम् । स दैवे पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति । यत्तु मनुवचनम्[१८] -

'वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्' ।। इति ।

तदापद्विषयम् ।। ४४-४५ ।।

हि.टी. - गृहस्थ सर्वदा दयायुक्त होकर धर्म का ही अनुचिन्तन तथा पालन करे । अपने पोष्यवर्ग अर्थात् स्त्री, पुत्र, भृत्यादि लोगों के पालन पोषण के लिये बुद्धिमत्ता के साथ न्यायमार्ग का अनुसरण करे ।। ४४ ।।

---

१८. मनु., ११/११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यायमार्ग से उपार्जितवित्त से ही अपने आपकी रक्षा करे और अन्याय से उपार्जित करने वाला मनुष्य सब कर्मों से बहिष्कृत होता है ।। ४५ ।।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,

अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ।। ४६ ।।

प.मा. - इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित् । कपिला कपिलवर्णा धेनुः । सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता । शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको राजा । चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः । महोदधिर्लवणसमुद्रादिः । एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति । कुशहिरण्यादयो द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति ।अतस्तद्वैलक्षण्याय दृष्टमात्राः, इत्युक्तम् ।। ४६ ।।

हि.टी. - अग्नि में नित्य हवन करनेवाला, कपिला गौ, यज्ञ करनेवाला, राजा, भिक्षुक और समुद्र, इनके देखने मात्र से मनुष्य पवित्र हो जाता है । इसलिये इनका नित्य दर्शन करे ।। ४६ ।।

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह,

अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत् ।। ४७ ।।

प.मा. - योऽश्वत्थः शमीगर्भः, इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमथनोपयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः ।सुमणिः पद्मरागादिः ।। ४७ ।।

हि.टी. - अरणि (यज्ञ में आग निकालने के लिये जिसका मथन किया जाता है), काला बिलाव, चन्दन, सुन्दरमणि, घी, तिल, कृष्णमृग के चर्म और बकरा, इन वस्तुओं को घर में रखना चाहिये ।। ४७ ।।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्त्तितम् ।। ४८ ।।

प.मा. - एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियन्त्रणरहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूप्रदेशे दशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु[१९] प्रकारान्तरमाह,

'तिर्य्यग् यवोदराण्यष्टावूर्द्धा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ।।
वितस्तिद्वितयं हस्त इति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिशतन्तु समन्ततः ।।
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतद् गोचर्म कीर्त्तितम्' ।। इति ।

वृद्धमनुः[२०] - 'सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते' ।।इति ।।४८ ।।

---

१९. मिता., याज्ञ., २/१०६

२०. बृहस्पतिरिति मिता., याज्ञ., १/२१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - सौ गौ और एक बैल जितनी जगह में स्वेच्छा से घूम सके, उससे दशगुने क्षेत्र को गोचर्म कहते हैं ।।४८ ।।

पापक्षयकामिनीं गोचर्मदानं विधत्ते,

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः ।
एतद् गोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिल्विषैः ।।४९ ।।

प.मा. - मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्यो जातानि मनोवाक्कायकर्मजानि । न चैतेषां त्रयाणामल्पाधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणो निवृत्तिहेतुरयुक्त इति वाच्यम् । अत्यन्तावृत्तानां मानसानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृत्कृतानां कायिकानां च समत्वसम्भवात् ।।४९ ।।

हि.टी. - मनुष्य मानसिक, वाचिक और शारीरिकरूप से किये हुये ब्रह्महत्यादि सब पापों सें गोचर्म दान करने से शुद्ध हो जाता है ।।४९ ।।

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह,

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ।।५० ।।

प.मा. - विशेषत इति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । तथा च सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्याधिकं, बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं, तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति ।।५० ।।

हि.टी. - बहुकुटुम्बवाले, अत्यन्त दरिद्र और वेदपाठी श्रोत्रिय ब्राह्मण को विशेषकर जो दान दिया जाता है, वह दान अतीव शुभकारक और पुण्यप्रद माना जाता है ।।५० ।।

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुद्ध्यति ।।५१ ।।

प.मा. - वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम् । तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते । न च सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तीत्येवं परमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः ।।५१ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य किसी की भूमि हरण करता है, वह यदि सैकड़ों वापी, कूप, तड़ाग आदि निर्माण करे अथवा सैकड़ों वाजपेय याग करे अथवा करोड़ों गौओं का दान करे, तब भी वह शुद्ध नहीं होता ।।५१ ।।

अथ रजस्वलाविषये कञ्चिद्विशेषमाह,

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
अत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ।।५२ ।।

प.मा. - रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत आरभ्याष्टादशदिनादर्वाग् रजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्यात् । अष्टादशदिनादूर्द्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्त्तव्यम् ।।५२ ।।

हि.टी. - स्मृतिकार उशना मुनि के मतानुसार यदि स्त्री अठारह दिन के भीतर रजस्वला होती है तो केवल स्नानमात्र से वह शुद्ध हो जाती है । अठारह दिन के वाद रजोदर्शन होने से तीन रात्रि व्यतीत होने पर शुद्ध हो जाती है ।।५२ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रजस्वलाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह,

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।
चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामध:क्रमात् ।। ५३ ।।

प.मा. - अध:क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थ: । ततश्चैवं योजनीयम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम् ।। ५३ ।।

हि.टी. - धर्मज्ञ पुरुष को पतिता स्त्री से चार हाथ, रजस्वला से आठ हाथ, प्रसूति स्त्री से वारह हाथ और चाण्डाल से सोलह हाथ का व्यवधान रखकर रहना चाहिये ।। ५३ ।।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,

तत: सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि ।। ५४ ।।

प.मा. - मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽप्यकामकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च । कामकृते द्वैगुण्यं, शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम् । सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभाव:, यथासम्भवव्यवधानस्य संवर्त्तेनाभ्युपगतत्वात् ।

'सङ्कटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषत: ।
हट्टपट्टनमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्' ।। ५४ ।।

हि.टी. - यदि पूर्वोक्त व्यवधान को न मानकर अधिक समीप आ जाय तो वस्त्र के साथ स्नान कर लेना चाहिये । यदि अज्ञान से इन्हें छू लेता है तो स्नान करके सूर्य का दर्शन करे ।। ५४ ।।

अथ तटाकादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति,

विद्यमानेषु पात्रेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल: ।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ।। ५५ ।।

प.मा. - 'स्नानानि पञ्च पुण्यानि' इत्यारभ्य, 'श्वयोनौ जायते ध्रुवम्' इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण योऽयमाचारशेष: प्रतिपादित:, सर्वस्य तस्य प्रपञ्च: पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुन: प्रपञ्चित: । न चैवं सति पुनरुक्ति: शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र संगृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात् ।। ५५ ।।

हि.टी. - यदि कोई अल्पज्ञ ब्राह्मण पात्र में सम्भव होने पर भी नदी, तालाव आदि में मुंह लगाकर पानी पीता है, तो वह निश्चित रूप से कुत्ते की योनि में जन्मग्रहण करता है ।। ५५ ।।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेष: । तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवत: प्रायश्चित्तमाह,

यस्तु क्रुद्ध: पुमान् ब्रूयाद् भार्यायास्तु ह्यगम्यताम् ।
पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ।। ५३ ।।
श्रान्त: क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासाभयार्दित: ।
दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ।। ५७ ।।
उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।
चीर्णान्ते चैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।। ५८ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रतिजानीयात्, अतः परं त्वां न गमिष्यामि, त्वं मम माता भगिनीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदि इच्छति, तदा परिषदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथप्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम् । मदीयवचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तस्या अपराधाभावेऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधापिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः श्रमादिदोषप्रयुक्तमिदमगम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्तः, इति । यश्च दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तयैवाशया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति । तथा काशीयात्रादिकं संकल्प्य यथा कथञ्चित् किञ्चिद् दूरं गत्वा पश्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति । तेषु त्रिषु निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्यात्, चतुर्थदिने गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । एतेष्वाद्यनिमित्ते वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह यमः -

'स्वभार्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत् ।
प्राजापत्यं चरेद् विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव ।।
षड्रात्रं तु चरेद् वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्र आचरेत्' ।। इति ।

'एतस्य कार्यस्याकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि' इति शपथं कृत्वा यः तत्कार्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यम एवाह -

'विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं मृषा ।
ब्रह्महा याचकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।।
क्षत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विशः ।
वृषलस्य त्रिरात्रन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् ।।
केचिदाहुरपापन्तु वृषलस्य वधं मृषा ।
नैतन्मम मतं यस्मादतस्तेन भवत्यसौ' ।। इति ।

मनुरनृतप्रायश्चित्तमाह[२१], 'वाग्दैवतैस्तु चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
अनृतस्यैनसस्तत्र कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ।।
कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
उदित्यृचा[२२] च वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन[२३] च' ।। इति ।

प्रजापतिः - 'अनृती सोमपः कुर्यात् त्रिरात्रं परमं तपः ।
पूर्णाहुतीर्वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु' ।। इति ।

प्रतिश्रुत्याऽनृतोक्तौ हारीत आह,

'प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापि वा ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्' ।। इति ।

ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह, 'त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।
मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ।।
अभ्यासे चैन्दवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्याद् यतिः कुर्य्याच्चतुर्गुणम् ।।
मांसाशनेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा' ।। इति ।

---

२१. मनु., ८/१०५-१०६ २२. शु.यजु., १२/१२
२३. आपोहिष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिः । शु.यजु., ३६/१४-१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्वचित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्य:[२४] -

'वर्णिनान्तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः' ।। इति ।

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शुद्धये सारस्वतश्चरुर्निवाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्राह्म: -

'यत्रोक्तावात्मन: पीड़ा नितान्तं भवतीति चेत् ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा' ।। इति ।। ५६-५८ ।।

हि.टी. - जो मनुष्य क्रोधपरवश होकर अपने स्त्री से कहे कि तू मेरे लिये अगम्य है और क्रोध शान्त होने के वाद फिर गमन करने की इच्छा करता है, तो वह इस वात को ब्राह्मणों की परिषत् के मध्य जाकर सुनाये ।। ५६ ।।

यदि वह ब्राह्मण मैं थका हुआ, क्रोध से, अज्ञान से, अथवा क्षुधा से, या प्यास से, किं वा भय से पीडित होकर ऐसा कह दिया था, अथवा मैं दान और पुण्यकर्मों में लिप्त हूँ' ऐसा झूठ से भी बोल दे, तो भी यह सब ब्राह्मणों के सामने रखकर उनके आज्ञानुसार तीन दिन प्रायश्चित्त अनुष्ठान करे ।। ५७ ।।

तीन दिन प्रायश्चित्त के अवसर पर प्रत्यह त्रिकाल (प्रात:, मध्याह्न, सायाह्न) महानदी में या समुद्रगामिनी नदी में स्नान करे, अनन्तर एक गोदान करे और दश ब्राह्मणों को भोजन कराये ।। ५८ ।।

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह,

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विज: कुर्याद् दिनमेकमभोजनम् ।। ५९ ।।

प.मा. - दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम् । यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति, निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत् ।। ५९ ।।

हि.टी. - जो ब्राह्मण शास्त्रनिन्दित और लोक में निन्दित आचरण करता है, उसका अन्न भोजन करने से ब्राह्मण एक दिन उपवास करके शुद्ध होता है ।। ५९ ।।

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिन: ।
भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नर: ।। ६० ।।

प.मा. - एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन कृतं यत्पापं, तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः । यद्वा एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपापजातं, तत् सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति । पवित्रगृहान्नभोजननेन पापविशुद्धिं बौधायनोऽप्याह, 'भैक्ष्याहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति ।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभि: पञ्चभिर्दिनैः ।।
एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति ।
कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽप शुद्ध्यति द्विज:' ।। इति ।। ६० ।।

---

२४. याज्ञ.स्मृ., २/८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. – यदि एक अहोरात्र उपवास न कर सके तो किसी सदाचारवान् तथा वेदाङ्गविद् ब्राह्मण के गृह में एक दिन भोजन करने से वह पाप नष्ट हो जाता है ।। ६० ।।

मरणकालोपहते प्रायश्चित्तमाह,

ऊर्ध्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा ।

कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा ।। ६१ ।।

प.मा. – मरणकाले वान्त्यादिकमूर्ध्वोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम् । तयोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धनादिना प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् । मञ्चादौ मरणमन्तरिक्षमृतिः । रजस्वलासूतिकामरणमाशौचमरणम्, तस्मिन् द्विविधे मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् ।। ६१ ।।

हि.टी. – यदि किसी व्यक्ति का वमन करते वक्त उच्छिष्टमुख से मरण हो जाय, मलमूत्र करते समय अशुद्धावस्था मे मरण हो जाय, या अन्तरिक्ष में अथवा शून्य में, व्योमयान में या खट्वा में मरण हो जाय, तब उसके अशौच में संस्कार करने वाला शुद्धि के लिये तीन कृच्छ्रव्रत अनुष्ठान करे ।। ६१ ।।

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह,

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।

पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया ।। ६२ ।।

द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् ।

प.मा. – देवी गायत्री[२५], तस्य अयुतसंख्याको जपो देव्ययुतम् । स एक प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्रं शिरो यस्यासावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत् स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत् । एवं विधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोदकवासादयोऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते –

'कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ।।
तिलहोमसहस्रन्तु वेदाध्ययनमेव च ।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।।
अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याहुर्मनीषिण' ।। इति ।। ६२-६३ ।।

हि.टी. – उपरोक्त अशुद्धि में संस्कार करने वाला कृच्छ्रव्रत अथवा दशहजार गायत्रीजप करके शुद्ध होता है अथवा दो सौ वार प्राणायाम आचरण करे, अथवा पुण्यतीर्थ में शिर के साथ द्वादश वार स्नान करने से शुद्ध हो सकता है । दशहजार वार गायत्री जप करने से अथवा दो सौ वार प्राणायाम करने से अथवा तीर्थक्षेत्र में द्वादश वार स्नान करने से एक कृच्छ्रव्रत पूरण होता है ।। ६२ ।।

अथ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह,

गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसः स्खलनं भुवि ।। ६३ ।।

सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ।

---

२५. देवी गायत्री तत्सवितुरिति मन्त्रः । शु.यजु., ३/३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. – अकामकृते याज्ञवल्क्य[२६] आह,

'यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् ।
स्थानान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्' ।। इति ।

यन्मेऽद्य रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम् । पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्युपरितनो मन्त्रः । तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोः भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत् । यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्,

'यत्नोत्सर्गं गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम्' ।। इति ।

स्वप्ने तु काश्यप आह – 'सूर्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्त्वा गृही चरेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्य्यादघमर्षणम्' ।। इति ।

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह[२७] –

'स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाऽर्कमर्च्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्' ।। इति ।

भयादौ प्रजापतिराह – 'भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।
आदित्यमर्च्चयित्वा तु पुनर्मामैत्यृचं जपेत्' ।। इति ।

नैष्ठिकस्य हारीत आह – 'उपकुर्वंस्तु यः कुर्य्यात् कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः' ।। इति ।। ६३-६४ ।।

हि.टी. – दो योजन तक की तीर्थयात्रा करने से भी एक कृच्छ्रव्रत सिद्ध होता है । गृहस्थ मनुष्य यदि अपनी इच्छा से वीर्य स्खलन करके भूमि में गिरावे, ।। ६३ ।।

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,

चतुर्विद्योपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ।। ६४ ।।
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प.मा. – ऋगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विद्याः, ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन 'चतुर्विद्योपपन्नेन द्वाभ्यां च' इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः, तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्दिशेत् ।। ६४-६५ ।।

हि.टी. – तो वह ब्राह्मण एक हजार गायत्री मन्त्र जप कर तीन प्राणायाम करे । चारवेदों के विद्वान् ब्राह्मण यदि ब्राह्मण का प्राणहरण करे, ।। ६४ ।।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्तव्यतामाह –

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ।। ६५ ।।
वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः ।

---

२६. याज्ञ.स्मृ., ३/२७८

२७. मनु., २/१८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प.मा. - चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विरुद्धानि विकर्माणि । तेषु तात्पर्य्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः । तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्त्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतुबन्धमार्गे भिक्षां चरेत् । छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम् ।। ६५-६६ ।।

हि.टी. - वह ब्रह्महा प्रायश्चित्त के रूप में समुद्रसेतु अर्थात् रामेश्वर के सेतुबन्ध का दर्शन करे । वहाँ जाकर प्रायश्चित्ती ब्राह्मण चारों वर्णों के लोगों से भिक्षा ग्रहण करे ।। ६५ ।।

भिक्षमाणेन वक्तव्यमुक्तिप्रकारमाह -

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।। ६६ ।।
गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ।

प.मा. - पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहमहं दुष्कृतकर्मेत्यादिवाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत् । अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः[२८]- 'कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते' इति ।
दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः ।। ६६-६७ ।।

हि.टी. - वह ब्रह्महा ब्राह्मण जब प्रायश्चित्त के रूप में भिक्षाचरण करता है, तब शास्त्रनिषिद्ध कर्मों में निरत लोगों से भिक्षा नहीं लेनी चाहिए । स्वयं जूते और छते से रहित रहे । 'मैंने दुष्कर्म किया है, मैं महापातकी हूँ, मैंने ब्राह्मण का हनन किया है, ।। ६६ ।।

अध्वश्रान्तस्यावस्थातुं देशविशेषमाह,

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ।। ६७ ।।
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ।

प.मा. - बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्बहिर्निवासोऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽयतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।। ६७-६८ ।।

हि.टी. - मैं ब्राह्मण के हन्ता आपके दरवाजे पर भिक्षा के लिये उपस्थित हूँ, ऐसा कहकर भिक्षाचरण करे । उसको गोगोष्ठ में, या गोशाला में, गौंओ के पास गाँव या नगर में रहना चाहिये ।। ६७ ।।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं, किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह, -

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।। ६८ ।।
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ।। ६९ ।।
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

प.मा. - यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।। ६८-७० ।।

---

२८. आङ्गि. स्मृ. उत्त., २/४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि.टी. - तपोवन में, तीर्थक्षेत्र में और नदीप्रस्रवणों के पास अपने पाप को प्रकाश करता हुआ पवित्र महोदधि या समुद्र के तट पर पहुँचे ।। ६८ ।।

वह रामेश्वरस्थित समुद्रतट पर पहुँचे जो कि चौड़े में दश योजन और लम्बाई में सौ योजन है, जिसको श्रीरामचन्द्र के निर्देश से नल ने निर्माण करवाया है ।। ६९ ।।

सेतुदर्शनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ।। ७० ।।

प.मा. - स्पष्टोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह -

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।

प.मा. - अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते - 'सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते यउ चैनमेवं वेद' इति । तदुपासनं च, 'उषा वा अश्वस्य[२९]' इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च प्रपञ्चितम् ।। ७०-७१ ।।

हि.टी. - रामेश्वर के पास इस सेतुबन्ध का दर्शन करके ब्रह्महत्या पाप को दूर करे । इस सेतु का दर्शन करके विशुद्ध अन्तःकरण होकर वह पुनः समुद्र में स्नान करे ।। ७० ।।

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ।। ७१ ।।
सह पुत्रकलत्रैश्च कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
गाश्चैवैकशतं दद्यात् चातुर्वैद्येषु दक्षिणाम् ।। ७२ ।।
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।

प.मा. - ब्राह्मणानां प्रसादो नाम, विपापः शुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः । इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य वधे द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः[३०] - 'पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्' इति ।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनोपायपर्य्याप्तं दद्यात् । वाशब्देन सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात् । तदाह मनुः[३१] - 'सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्' ।। इति ।

अपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था । अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः[३२] - 'शिरः कपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्' ।। इति ।

स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । 'कृत्वा शवशिरोध्वजम्' इति मनुस्मरणात् । 'ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्' इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम् । 'खट्वाङ्गपाणिः' इति

२९. बृह. उप., १/१/१
३०. याज्ञ.स्मृ., ३/२५०
३१. मनु., ११/७६
३२. याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गौतमस्मरणात्[३३] । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिर:कपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् । 'मृण्मयकपालपाणि: भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्' इति गौतमस्मरणात्[३४] । तथा शङ्खोऽपि -

'ब्रह्महा परिषदाऽनुमत: खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतित-
भिक्षान्नभोजी स्वकर्मविख्यापनेन चरेद्भैक्ष्यमेककालाहार: शून्यागार-
नदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतन:, स एवं द्वादशवर्षे शुद्धिमाप्नोति' इति ।

वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनु:[३५] -

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।।
आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रत:' । इति ।

कृतवापनो वेति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते । अत एव सम्वर्त्त:[३६] -

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि बालवासा जटी ध्वजी' इति ।

लेहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या । तथा चापस्तम्ब:[३७] -

'लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्' इति ।

अत्र भृष्टं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह वसिष्ठ:[३८] -

'सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्ष्यमेककालाहार:' इति ।

इदञ्च भैक्ष्यमशक्तविषयम् । तथा च सम्वर्त्त: -

'ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी ।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जित: ।।
भिक्षार्थी विचरेद् ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद् भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयत: पुन: ।।
भैक्ष्यं चैव समादाय वनं गच्छेत्तत: पुन: ।
वनवासी ह्यप: स्पृशेत् सदाकालमतन्द्रित: ।।
ख्यापयन्नात्मन: पापं ब्रह्मघ्न: पापकृत्तम: ।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्' ।। इति ।

नियमान्तराण्याह यम: -

'अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजन: ।
मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म ख्यापयंस्तथा ।।
ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
शोचन विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ।।

३३. गौ.ध.सू., ३/४/४
३४. गौ.ध.सू., ३/४/४
३५. मनु., ११/७२, ७८
३६. मिता., याज्ञ.स्मृ, ३/२४३
३७. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
३८. वसि.ध.सू., १०/७, मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।
एवं दृढव्रतो नित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ।।
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
सञ्चरेत् तानि शनकैर्विधूमे भुक्तिवर्जिते ।।
ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिख्याप्य सञ्चरेत् ।
एककालं चरेद् भैक्ष्यमलब्ध्वोपवसेद् दिनम् ।।
एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति' ।। इति ।

ब्रह्मचर्य्यादिनियममाह गौतमः[३९] -

'खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं
प्रविशेत् कर्माचक्षाणः । यथोपक्रामेत् सन्दर्शनादार्यस्य । स्थाना -
सनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्पर्शी शुद्ध्येत्' इति ।

काश्यपोऽपि - 'पवित्रपाणिर्दण्डी च पक्षदन्तो रजस्वलः ।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्' ।। इति ।

इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया । तथा च मनुरेतद्द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति[४०],

'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् ।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते' ।। इति ।

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्रागव्रतमप्यावर्त्तनीयम् । तदाहतुर्मनुदेवलौ[४१] -

'विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ।।
यत्स्यादनभिसंधाय पापं कर्म सकृत् कृतम् ।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः' ।। इति ।

तदेतद् देवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृतकृतपापविषयत्वाभिधानात्, प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोच्चावृत्तौ द्वैगुण्यादिसिद्धिः । यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं हन्ति, किन्तु तिरस्कारादिद्वारा तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तुराह[४२],

'तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि ।
निर्गुणः साहसात् क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणात् ।।
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम् ।
गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्' ।। इति ।

---

३९. गौ.ध.सू., ३/४/४-६
४०. मनु., ११/८९
४१. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
४२. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्निमित्तं भर्त्सने स एवाह[४३],

'अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि ।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः ।।
वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये' ।। इति ।

यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवानात्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः, तदैकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् ।

'केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।
ब्रह्मचर्य्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति' ।।

इति तेनैवाभिधानात्[४४] । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती, तथैवानुमन्त्रादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथा च पैठीनसिः[४५] -

'हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः ।।
अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्' ।। इति ।

एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्रायश्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षात् कर्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः[४६] -

'अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्युनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः' ।। इति ।

क्वचित् कर्तुः प्रतिनिधिमाह स एव -

'अपूर्णैकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्यो वाऽथ बान्धवः' ।। इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम् - 'अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तञ्च नेष्यति' ।। इति ।

तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् ।

'पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः'

इति विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽल्पत्वावगमात् । यद्वा, मा भूद्बालतरस्य पापं, वचनेन साक्षान्निवारणात् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्[४७] -

'गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च' ।। इति ।

---

४३. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
४४. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
४५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
४६. अङ्गिरा इति मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३
४७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तच्च - 'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्'

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम् -

'प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट्त्रिंशार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् ।

तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च दद्यात्, सर्वेषां वर्णानामानुपूर्व्येण' इति ।

तदाचार्य्यादिहननविषयम् । तथा च दक्षः[४८] -

'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्य्ये शतसाहस्रं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम् ।।

समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि' ।। इति ।

नन्वेवं वचनान्तरं साक्षित्वेनोदाहृत्य यत्र विशेषव्यवस्थोच्यते, तत्र साऽस्तु, यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते, तत्र स्वकपोलकल्पिता कथं श्रद्धेयेति चेत् । मैवम्, स्मृतिकारैः कल्पनीयत्वाभिधानात् । तथा च देवलः[४९] -

'जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद् बुद्धिकृतं तथा ।

अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्' ।। इति ।

यदिदं द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं, तद् द्वादशवर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयम्, अर्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादि निमित्तलाभे । तथा च शङ्खः - 'द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा, गवां द्वादशानां परित्राणात् सद्यो वा अश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति' इति ।

एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्[५०] -

'ब्राह्मणस्य परित्राणाद् गवां द्वादशकस्य वा ।

तथाऽश्वमेधावभृथस्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् ।।

दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ।

दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।।

आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातित एव वा ।

तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति' ।। इति ।

न तद् व्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । व्रतान्तराणि मनुराह[५१],

'लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।

प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ।।

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ।।

जपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।

ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ।।

---

४८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

४९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२४३

५०. याज्ञ.स्मृ., ३/२४४-२४६

५१. मनु., ११/७३-७७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।।
हविष्यभुग् वाऽनुचरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ।
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्' ।। इति ।

एते सर्वे पक्षाः कामकाराकामकारविद्वदविद्वद्विषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य[५२] आह,

'लोमभ्यः स्वाहेत्येव हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्' ।। इति ।

तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः[५३] -

लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं नाशय इति प्रथमम् । त्वचं मृत्यो-
र्जुहोमि, त्वचा मृत्युं नाशय इति द्वितीयम् । लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन
मृत्युं नाशय इति तृतीयम् । मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय इति चतुर्थम् ।
मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं नाशय इति पञ्चमम् । स्नायुं मृत्योर्जुहोमि ।
स्नाय्या मृत्युं नाशय इति षष्ठम् । अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं
नाशय इति सप्तमम् । मज्जानं मृत्योर्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्' इति ।

मरणान्तिकस्य सर्वस्य व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,

'प्राणान्तिकं च यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ।।
यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते' ।। इति ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तं - 'ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्नायी कर्मवेदको
भैक्षाहारो दीव्यनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी
स्यात् स्थानवीरासनी । संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमि-
सर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति' इति ।

तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्[५४] -

'द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्' इति ।

तन्मनोऽवसितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम् -

'षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च' ।। इति ।

---

५२. याज्ञ.स्मृ., ३/२४७
५३. वसि. ध.सू., २०/२९
५४. वसि. ध.सू., २३/३८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह -

'अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।
शुद्ध्येत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः' ।। इति ।

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः[५५] -

'पर्षद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।
वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्' ।। इति ।

प्रजापतिरपि - 'द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्' ।। इति ।

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्- 'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः ।
पादोनं क्षत्रियः कुर्य्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ।।
शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्वपि पाप्मसु' ।। इति ।

तत्प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । मूर्द्धावसिक्तादीनामपि दण्डवत् प्रायश्चित्तं समूहनीयम् । दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः[५६] -

'दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः' इति ।

एवं च सति मूर्द्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे क्षत्रियादूनमप्यर्द्धद्वादशवार्षिकं भवति । अनयैव दृशा प्रातिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम् । तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम् -

'गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि ।
शौचवत् शोधनं कुर्य्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्' ।। इति ।

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवति । तथा च हारीतः -

'प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।
पूतस्तदहरेव स्यादिहलोके परत्र च' ।। इति ।

व्यासोऽपि - 'धर्मार्थं यतमानस्तु मृतश्चेत् कोऽपि मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः' ।। इति ।

वधोद्यमेऽपि वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः[५७] -

'चरेद् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः' ।। इति ।

यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अत एव स्मृत्यन्तरम् -

'अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्' इति ।। ७१-७३ ।।

हि.टी. - यदि इस धरा का ईश्वर राजा ऐसा पाप करता है, तो इस ब्रह्महत्यादि पाप से निष्कृति पाने के लिये वह अश्वमेध याग का अनुष्ठान करे । इस के वाद वह अपने घर लौटकर फिर जीवन बिताये ।। ७१ ।।

अपने घर लौटकर नौकर और पुत्रों के साथ मिलकर ब्राह्मणों को भोजन कराये । इसके वाद चतुर्वेदविद् ब्राह्मणों को एक सौ गोदान करे ।। ७२ ।।

---

५५. आङ्गि.स्मृ. उत्त., ५/७ ५६. याज्ञ.स्मृ., २/२०६ ५७. याज्ञ.स्मृ., ३/२५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बिन्ध्यादुत्तरतो यस्य निवासः परिकीर्त्तितः ।। ७३ ।।
पराशरमतं तस्य सेतुबन्धस्य दर्शनात् ।

(श्लोकस्यास्य माधवीयव्याख्यानं नोपलभ्यते ।)

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।। ७४ ।।

प.मा. - आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अत एवाङ्गिराः -

'आहिताग्नेर्द्विजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च' ।। इति ।। ७४ ।।

हि.टी. - इस प्रकार ब्राह्मणों के अनुग्रह से भी ब्रह्महा ब्राह्मण ब्रह्महत्या पाप से मुक्त हो सकता है । जो मनुष्य बिन्ध्यपर्वत के उत्तरभाग में निवास करता है, ।। ७३ ।।

पराशरमहर्षि के मत के अनुसार उन लोगों के लिये सेतुबन्धदर्शन से महापातक मिट जाती है । यज्ञ कर्म में निमग्न स्त्री को यदि कोई मारता है, तो वह ब्रह्महत्याव्रत का आचरण करे, ।। ७४ ।।

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय, मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,

मद्यपश्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।। ७५ ।।
अनडुत्सहितां गां च दद्याद् विप्रेषु दक्षिणाम् ।

प.मा. - पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः -

'पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूत्थं सौरमाविष्टमैरेयं नारिकेलजम् ।।
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु' ।। इति ।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणं चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् । तदेतत्कामकारविषयम् । अकामकारे तु बृहस्पतिराह,

'पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद् द्विजः ।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्' ।। इति ।

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न क्षत्रियवैश्ययोः । मद्यपानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात् ।

'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यमांससुराऽऽसवम् ।
तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' ।। इति स्मरणात् ।

बृहद्विष्णुरपि - 'माधूकमैक्षवं सैरं तालखार्जूरपानसम् ।
धूस्तूरञ्चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ।।
अमेध्यानि दशैतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति बृहद्याज्ञवल्क्यः -

'कामादपि च राजन्यो वैश्यो वाऽपि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते' ।। इति ।

व्यासोऽपि - 'उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्च्चितौ ।
एकपर्य्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ' ।। इति ।

उपनयनात् पूर्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम् । तदाह जातूकर्ण्यः -

'अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेद् यदि ।
तस्य कृच्छ्त्रयं कुर्य्यात् माता भ्राता तथा पिता' ।। इति । ७५-७६ ।।

हि.टी. - सुरापान करनेवाला ब्राह्मण समुद्रगामिनी नदी में स्नान करके चान्द्रायण व्रत का अनुष्ठान करे । उसके वाद ब्राह्मणभोजन भी कराये ।। ७५ ।।

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,

सुरापानं सकृत् कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।। ७६ ।।
स पातयेदथात्मानमिह लोके परत्र च ।

प.मा. - पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः[५८] -

'गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः' ।। इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौड़ीमाध्व्योर्गौणः । पुलस्त्येनैकादशमद्येषु गौड़ीमाध्व्यावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्व्योरमुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्यन्तसन्तप्तामत्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेतेत्यभिधानात् । तथा च

बृहस्पतिः[५९]- 'सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत् तया विनिर्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्' ।। इति ।

गौड़ीमाध्व्योरभ्यासे तप्तया मरणं व्याघ्र आह,

'मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।
ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्ध्येत् स किल्विषात्' ।। इति ।

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य[६०] आह,

'बालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निशि' ।। इति ।

एतच्च वर्षत्रयं पिण्याकादिभक्षणं छर्दनविषयम् । तथा च वर्षत्रयव्रतं प्रकृत्य व्यास आह,

'एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृते ।
पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्' ।। इति ।

---

५८. मनु., ११/९४
५९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२५३
६०. याज्ञ.स्मृ., ३/२५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तु मनुनोक्तम्[६१] - 'कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।
सुरापानाघनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी' ।। इति ।

तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम् । यदपि देवलेनोक्तम् -

'सुरापाने ब्राह्मणो रूप्यताम्रसीसानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा
शरीरपरित्यागात् पूतो भवति' इति ।

यदपि मनुनोक्तम्[६२] - 'गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयोघृतं वाऽऽमरणाद् गोशकृद्रसमेव च' ।। इति ।

तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम् । वेदविदं प्रत्यङ्गिरा आह,

'बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः' ।। इति ।

सकृद् गौणसुरापाने अङ्गिरा आह,

'भूमिप्रदानं वा कुर्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः ।
पुनर्न च पिबेद् जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति' ।। इति ।

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् - 'ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धतसमुद्रोदकस्नानं सावित्र्यष्टसहस्रं
जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः । तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति अश्वमेधावभृथस्नानेन च' इति ।

तत्पूर्वोक्तबृहस्पतिसवविषय एव द्रष्टव्यम् । सम्पत्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनः बृहस्पतिनोक्तम् -

'गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं प्रीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्' ।। इति ।

तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अत एव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् ।। ७५-७६ ।।

हि.टी. -वह सुराप ब्राह्मण भोजन कराने के वाद ब्राह्मणों को एक बैल के साथ एक गाय दक्षिणारूप में प्रदान करे । कोई ब्राह्मण यदि एक वार भी सुरापान करता है, तो वह सुरा को अग्निसमान तपाकर पिये, ।। ७६ ।।

अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,

अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ।। ७७ ।।
गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स वधाय तु ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्त एव च ।। ७८ ।।
कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हति ।

प.मा. - अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन[६३] दर्शितः -

---

६१. मनु., ११/९२ ६२. मनु., ११/९१
६३. याज्ञ.स्मृ., १/३६२-३६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ।।
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श' ।। इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुषलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुषलप्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव । तथा च संवर्त्तः -

'ततो मुषलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ।
यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते' ।। इति ।

अथवा 'मुक्त एव चे'ति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम् । यत्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्रमित्रकलत्रादयो बहवः सन्ति, तत्र स्तेने मृते बहवो विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनोऽप्रहृतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्ध्यत्येवेति । नन्वेवं सति, 'अघ्नन्नेनस्वी राजा' इति गौतमवचनात्[६४] राजा प्रत्यवायी स्यात् । न । तस्य पोष्यवर्गादि कृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्युपपतेः । ननु ब्राह्मणवधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्त एवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते । मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः । तथा च मनुः[६५]-

'सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ।।
गृहीत्वा मुषलं राजा सकृत् कुर्य्यात् हतं स्वयम् ।
वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव च' ।। इति ।

अत्र वधपक्षो नामधारकमात्रविप्रविषयः । तपःपक्षस्तु सवनस्थत्वादिगुणोपेतब्राह्मणविषयः । न च तादृशस्य स्तेयमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । कदाचित् क्वचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात् । एवञ्च सति मुक्त एवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि योजयितुं शक्यते । यच्चौर्य्यं कामकृतं स्यात्, तत्रायमुक्तो वधो द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रामादिकच्चौर्य्ये वधं नार्हति, न च लोभैकमूलस्य चौर्य्यस्य प्रामादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरति, अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा, न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाकामतोऽप्यपहारः । तादृशेऽपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो विशेषस्तु मनुना[६६] दर्शितः -

'तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
बालवासा द्विजोऽरण्ये चरेद् ब्रह्मवधव्रतम्' ।। इति ।

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्मते दर्शिताः -

'बालाग्रमात्रेऽपहते प्राणायामं समाचरेत् ।
लिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ।।
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्धये ।।

---

६४. गौ.ध.सू., २/३/४२
६५. मनु., ११/९९-१००
६६. मनु., ११/१०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ।।
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कुर्य्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ।।
अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्धयति ।।
सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।
ऊर्द्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयमयवा ब्रह्महव्रतम्' ।। इति ।

वत्सरयावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्-

'आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्यादिष्ट्वाऽथवा क्रतुम् ।
षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः ।।
तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते' ।। इति ।

तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम् । क्रतुर्धनिकश्रोत्रियविषयः । षड्वार्षिकन्तु तीर्थयात्रासहितं निर्द्धनश्रोत्रियविषयम् । स्तेयप्रायश्चित्तं सर्वत्रापहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव कार्यम् ।

'स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः ।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्ता त्वेकादशाधिकम्' ।।

इति स्मरणात् । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं[६७] द्रष्टव्यम्-

'स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजा उडुम्बरं शस्त्रं
दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति' इति ।

उडुम्बरं ताम्रमयम् । यदा सुवर्णमपहृत्य तदभुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदा आपस्तम्बोक्तं[६८] द्रष्टव्यम्-

'चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्' इति ।

मानसापहारे तु सुमन्तुराह-

'सुवर्णस्तेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति' इति ।

गुरुश्रोत्रिययागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं[६९] द्रष्टव्यम्-

'निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत्,
पूतो भवतीति विज्ञापयेत्' इति ।

इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम् । गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम् । यस्तु पतितब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह[७०],

'यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये' ।। इति ।

---

६७. वसि.ध.सू., २०/४४
६८. आप.ध.सू., १/९/२५/१०
६९. वसि.ध.सू., २०/४५
७०. मनु., ११/१८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आचार्य्यस्तु कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अत एव स्मृत्यर्थसारे कलौ वर्ज्यानामनाक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्वित्युक्तम् ।। ७७-७९ ।।

हि.टी. - इस प्रकार प्रायश्चित्त करने से वह मनुष्य इस लोक तथा परलोक में अपने को शुद्ध और पवित्र कर देता है । ब्राह्मण का सुवर्ण यदि कोई ब्राह्मण चोरी करता है, ।। ७७ ।।

तो वह अपने हाथ में मुसल लेकर राजा के पास जाये । राजा को उस मुसल से अपने को मारने के लिये कहे । राजा मुसल द्वारा मारने से वह शुद्ध हो जाता है और यदि न मारकर छोड देता है, तब भी वह शुद्ध हो जाता है ।। ७८ ।।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह,

आसनात् शयनाद् यानात् सम्भाषात् सहभोजनात् ।। ७९ ।।
संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।

प.मा. - यथा तैलबिन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्वत्र व्याप्नोति, तथा पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।। ७९-८० ।।

हि.टी. - यदि वह जान बूझकर सुवर्णहरण किया है, तव राजा को वधदण्ड देना चाहिये, अन्यथा बधदण्ड नही देना चाहिये । एक साथ वैठने से, सोने से, एक ही सवारी पर चढकर चलने से, सम्भाषण (वार्त्तालाप या कुशल वार्त्ता) करने से और एक साथ भोजन करने से, ।। ७९ ।।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह,

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एव च ।। ८० ।।
गवाञ्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।

प.मा. - तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्टाद् वक्ष्यामः । यत्र यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते, तत्र सर्वत्र पापगौरवलाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि चानुष्ठेयानि । ततः सर्वाणि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महापातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्य्येणाभिहितानि, तानि व्याचक्षाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराण्यप्युदाहृत्य व्यवस्थापितानि । अथ यानि पूर्वमनुदाहृतानि, तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः ।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात् प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते । तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं विनिर्दिदेश[७१] -

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि' इति ।

तेषां त्रयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि । अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवं कृतः[७२] -

'ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च' इति ।

तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विद्येत्यादिना सर्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि । गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पितृदारान् समारुह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् ।

---

७१. विष्णु.ध.सू., ३४/१

७२. विष्णु.ध.सू., ३५/१-२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम्[७३] -

'यागस्थस्य क्षत्रियस्य वधः, वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रेयगोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति । कूटसाक्ष्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम् । पितृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च' इति ।

तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह[७४] -

'अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा' ।। इति ।

तत्राश्वमेधः सार्वभौमराजविषयः । 'राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत' इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलक्ष्यते वा, तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्रवधस्य तादृशवैश्यवधस्य च षष्ठाध्याये वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा चान्तर्वत्न्या अत्रिगोत्रायाश्च वधे तत्रैव प्रायश्चित्तमभिहितम् । अविज्ञातगर्भवधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातञ्च या कुर्य्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतवधः परिशिष्यते । मनुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह[७५],

'अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया' ।। इति ।

याज्ञवल्क्यश्चापराण्यप्याह[७६],

'गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्' ।। इति ।

अत्र शरणागतवधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् । समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्वधीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह[७७],

'ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्' ।। इति ।

तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ[७८] आह -

'ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्य्यात्' इति ।

इदञ्च प्रायश्चित्तं प्रमादव्याध्यादिविषयम् । नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम् । यदपि वसिष्ठेनोक्तम्[७९] -

'गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचेलं स्नात्वा गुरुप्रसादात् पूतो भवति' इति ।

---

७३. विष्णु.ध.सू., ३६/१-७
७४. विष्णु.ध.सू., ३६/८
७५. मनु., ११/५५
७६. याज्ञ.स्मृ., ३/२२८
७७. मनु., ११/५६
७८. वसि.ध.सू., २०/१२
७९. वसि.ध.सू., २१/२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदेतदमतिपूर्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम् । विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तथा च तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्ख आह - 'कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहत्य च ।
एतदेव व्रतं कुर्यात् तथा च शरणागतम्' ।। इति ।

यत्र साक्ष्यनृतवदनेन वर्णिनो वधप्राप्तिः, तद्विषयमिदम् । अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति[८०] -

'आक्रुष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।
यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्' ।। इति ।

आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न तूद्देश्यस्य । तथा च स्मृत्यन्तरम् -

'अकारणन्तु यः कश्चिद् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् ।
तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्त्तयेत्' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार[८१],

'निषिद्धभक्षणं जैह्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ।
रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु' ।। इति ।

एवमादिषु सर्वत्र येन साम्यमुच्यते, तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चिन्न्यूनमनुष्ठेयम् । सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया । सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यपहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवाद् द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि । याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह[८२],

'अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा ।
निक्षेपस्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्' ।। इति ।

मनुरपि[८३] - 'निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्' ।। इति ।

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये मातृस्वसृगमने चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम् ।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकमनुक्रम्य[८४] तत्स्वरूपमेवं निर्दिदेश -

'अनृतवचनमुत्कर्षे राजगामि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बन्धो वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्मणा जीवनमसत्प्रतिग्रहः, क्षत्रियविट्शूद्रगोवधोऽविक्रेयविक्रयः परिवित्तिताऽनुजेन ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृतादध्ययनादानं सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसा, स्त्रिया जीवनं, अभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः, आत्मार्थं च क्रियारम्भोऽनाहिताग्निता, स्तेयो देवर्षिपितॄणामृणस्यानपा-

---

८०. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२२७
८१. याज्ञ.स्मृ., ३/२२९
८२. याज्ञ.स्मृ., ३/२३०
८३. मनु., ११/५७
८४. विष्णु.ध.सू., ३७/१-३४, मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२३४-२४२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रिया ध्असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमुप-
पातकानि' इति ।

याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार[८५] -

'गोवधो व्रात्यता स्तैन्यमृणानां चानपक्रिया ।
अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम् ।।
भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।
पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया ।।
स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः ।।
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् ।
पितृमातृसुतत्यागस्तटाकारामविक्रयः ।।
कन्यासंदूषणञ्चैव परिविन्दकयाजनम् ।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ।।
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च ।।
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् ।
हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः ।।
शूद्राप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।
तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ।।
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्य्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्' ।। इति ।

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्ष इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं, याज्ञवल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु, तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्कर्य्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्यं पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्तमपराधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । वधपर्य्यवसायित्वात् । यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु मुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते, तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञवल्क्य[८६] आह -

'मयि तेज इति छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।
सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च' ।। इति ।

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्[८७] -

'सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्' ।। इति ।

८५. याज्ञ.स्मृ., ३/२३४-२४२ ८६. याज्ञ.स्मृ., ३/२७९ ८७. मनु., ५/१४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राजाग्रे साक्षात् परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् । गुरावलीकनिर्बन्धो द्विविध: । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थ: सन् असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्बन्धं करोति चेत्, सोऽयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्त: । यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम् । वेदनिन्दा त्रिविधा, बुद्धार्हतादिशास्त्राण्यभ्यस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका निन्दा । सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता । सत्यामपि वेदप्रामाण्यबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया श्रुतिस्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा । एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह[८८] -

'योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विज: ।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दक:' ।। इति ।

सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता ।

यस्तु वैदिककर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्त्वत: श्रद्धत्ते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते ।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरवलाघवे पर्य्यालोच्यावान्तरभेद: कल्पनीय: । अग्निमातृसुतदाराणामित्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति । अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपातकमहापातकानुपातकेभ्योऽल्पत्वादुपपातकत्वम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे -

'महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु ।
तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्' ।। इति ।

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह[८९],

'उपपातकिनस्त्वेते कुर्य्युश्चान्द्रायणं नरा: ।
पराकमथवा कुर्य्युर्यजेयुर्गोसवेन च' ।। इति ।

तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्य: । एकैकस्याशक्तं प्रति पराक:, शक्तं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह[९०], 'उपपातकशुद्धि: स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुन:' ।। इति ।

एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वाद् गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद् विषयान्तरेषु निवर्त्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु[९१] -

'एतदेव व्रतं कुर्य्युरुपपातकिनो द्विजा: ।
अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्' ।।

इति मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहराम: । तत्र गुरोरलीकनिर्बन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह[९२] -

'समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे तदाक्षारणे च मासं पयसा वर्त्तेत' इति ।

---

८८. मनु., २/११
८९. विष्णु.ध.सू., ३७/३५
९०. याज्ञ.स्मृ., ३/२६५
९१. मनु., ११/११७
९२. विष्णु.ध.सू., ५४/१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अग्नित्यागे स एवाह[१३] - 'वेदाग्न्युत्सादितस्त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद् भैक्षेण वर्त्तेत' इति ।

वसिष्ठोऽपि[१४] - 'योऽग्नीनपविद्धयेत्, स कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्' इति ।

मनुरपि[१५] - 'अग्निहोत्र्यपविद्ध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ।।
अग्निहोत्र्यपविद्ध्याग्नीन् मासादूर्ध्वन्तु कामतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव कुर्य्यादिवाविचारयन्' ।। इति ।

हारीतः - 'संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् । द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणं च कुर्य्यात् । त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्सरकृच्छ्रमभ्यस्य पुनरादध्यात्' इति ।

शङ्खोऽपि - 'अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्, गाञ्च दद्यात्' इति ।

भरद्वाजः - 'द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं च' इति ।

एतत्सर्वमालस्याग्निविषयतया यथायोगमूहनीयम् । यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम् -

'प्राणायामशतमादशरात्रं कुर्य्यात् । उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्य्यात् । अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रं तिस्रो रात्रीः उपवसेत् । अत ऊर्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं चरेत् । अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्' इति ।

तत्प्रमादादग्नित्यागविषयम् । नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह -

'योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः ।
अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च' ।। इति ।

प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि । व्रतानन्तरकर्त्तव्यमाह जातूकर्ण्यः -

'अतीतकालें जुहुयादग्नौ विप्रो यवानयम् ।
नष्टेऽग्नौ विधिवद् दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः' ।। इति ।

एतच्चौपासनाग्निविषयम् । दारत्यागे शातातप आह -

'कौमारदारत्यागी मासं पयोभक्षः शुद्ध्यति' इति ।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं त्वेकादशाध्याये प्रपञ्चितम् ।

परस्वहरणे मनुराह[१६] -

'धान्यान्नधनचौर्य्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः ।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति ।।
मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ।
कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम् ।।

---

१३. विष्णु.ध.सू., ५४/१३
१४. वसि.ध.सू., २१/२७
१५. मनु., ११/४१
१६. मनु., ११/१६२-१६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ।।
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्याऽऽसनस्य च ।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ।।
तृणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।
चेलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ।।
मणिमुक्ताप्रबालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता ।।
कार्पासकीटजीर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्वाश्चैव त्र्यहं पयः' ।। इति ।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः -

'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः' इति ।

यत्तु जाबालिनोक्तम् - 'तिलधान्यान्नवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च ।
संवत्सरार्द्धं कुर्वीत व्रतमेतत् समाहितः' ।। इति ।

तदेतदकामकृतविषयम् । अल्पत्वात् । भक्षस्य तु सकृद्भोजनपर्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह -

'भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः' इति ।

यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि समानि, न तत्र विवादः । न्यूनानामकामकारविषयं, अधिकानान्तु कामकृताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः । तत्र वचनानि -

'द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम् । भक्ष्यभोज्ययानशय्याऽऽसनमूलपुष्पफलानां हरणे पञ्चगव्यपानम् । तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुडवस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् । मणिमुक्ताप्रबालानां ताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात् । कार्पासकीटजीर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत । द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत् ।
दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषस्यापनुत्तये' ।। इति ।

जाबालिः - 'अश्वगोभूमिकन्याश्च हृत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ।।
गुडकार्पासधान्यानि सर्पिर्लवणमेव च ।
पक्वान्नमौषधं तैलं शय्यां वास-उपानहौ ।।
कांस्यायस्ताम्रसीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धमेव च ।
उदके फलमूलेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ।।
मृद्भाण्डमधुमांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ।।
पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ।।
प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
राजस्वस्यापहरणे रमणीनां जनस्य च ।।
धनापहरणे चैव कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्' । इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अयाज्ययाजने मनुराह[९७] -

'व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति' ।। इति ।

यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम् -

'एते पञ्च तपोभूमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम् । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहिमन्तेषु
मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' इति ।

तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् -

'पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्' ।। इति ।

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्[९८] -

'निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति सहस्रानुवाकं जपेत् ।

तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् -

'शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति ।
प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु' इति ।

तदकामतोऽभ्यासविषयम् । असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य[९९] आह -

'गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम् ।
गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ।। इति ।

अत्र जपसंख्या मनुना[१००] दर्शिता -

'जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्' ।। इति ।

एतच्च दातृद्रव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यम् । अन्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते[१०१] दर्शितम् -

'पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः ।
ऐन्दवेन मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्दया ।।
देव्या लक्षजपेनैव शुद्ध्यन्तेऽसत्प्रतिग्रहात्' ।। इति ।

---

९७. मनु., ११/१९७ ९८. गौ.ध.सू., ३/४/३३ ९९. याज्ञ.स्मृ., ३/२८९
१००. मनु., ११/१९४ १०१. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्तु वृद्धहारीतवचनम्[१०२] -'राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत् ।
षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे विशुद्ध्यति ।।
तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः' ।। इति ।

तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम् । अल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः[१०३] -
'मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेत्' इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि[१०४] - 'भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्' इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि[१०५] - 'प्रतिषिद्धेषु सर्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्' इति ।

दानार्थमिति शेषः । विकर्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथा च नटादीन् विकर्मणा जीवितानुक्रम्य यम आह -
'एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तिं तु मृग्यताम् ।
भैक्षान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

नारदोऽपि - 'कर्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।
तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ।।
अप्सु प्रास्येत तद्द्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।
उपयुक्तानुशिष्टञ्च देयं तद् ब्रह्मवादिने' ।। इति ।

क्षत्रियावधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् । गोवधस्य त्वष्टमनवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् । अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम् - 'सुराया विक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।
लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।।
मध्वाज्यतैलसोमानां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् । पयः पायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।।
दध्याज्येक्षुरसानाञ्च गुडखण्डादिविक्रये । सर्वेषां स्नेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ।।
सिद्धान्नविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् । उपवासन्तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ।।
पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च । एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ।।
कदली नारिकेलञ्च नागरं बीजपूरकम् । एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ।।
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् । कर्पूरादेस्तदर्द्धं स्याद्दिनं हिङ्ग्वादिविक्रये ।।
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रये ।।
रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा । एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ।।
गोविक्रयं द्विजः कुर्य्याल्लाभार्थं धनमोहितः । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ।।
खराश्वाजाविकानां च शरभाणाञ्च विक्रये । पराकं तत्र कुर्वीत नॄणां द्विगुणमाचरेत् ।।
नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । द्विगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाहुर्मनीषिणः ।।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं वेदविक्रये । अङ्गानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ।।

---

१०२. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२८९ १०३. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२८९
१०४. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२८९ १०५. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२८९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः । रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत् ।।
गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च । सर्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत्' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'गुड़तिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनम् । लाक्षालवणमधुमांसतैलदधितक्रघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथोर्णकेशरिभूधेनुवेश्मशस्त्रविक्रये च । मत्स्यमांसस्नाय्वस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम् । हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनःशिलाऽञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रबालवैणवमृण्मयेषु च । आरामतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपेद् । गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति । हीनमानोन्मानसंकीर्णविक्रये च' इति ।

ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्वमुक्तानि यानि, तेषु यथायोगं व्यवस्था कल्पनीया । परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम् ।

व्रात्यो नाम सावित्रीपतितः । तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह[१०६] -

'येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[१०७] - 'पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेत् । मासं पयसाऽर्द्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत् । व्रात्यस्तोमेन वा यजेत' इति ।

तत्र मानवमापद्विषयं, उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् -

'सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।।
एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ।।
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्' ।। इति ।

तत्मनुसमानविषयम् । यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः, तस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्[१०८] -

'यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां ते ब्रह्मघ्नसंस्तुताः । तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत् । तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः । अथोपनयनम् । ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः । सप्तभिः पावमानीभिः यदन्ति यच्चः, दूरक[१०९] इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणा-

१०६. मनु., ११/१९१
१०७. वसि.ध.सू., ११/७७-८०
१०८. आप.ध.सू., १/१/१/३१-३६
१०९. ऋक्., ९/६७/२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्गिरसेनेति ।अथवा व्याहृतिभिरेव ।अथाध्याप्यः ।यस्य प्रपितामहादेर्नानु-
स्मर्य्यत उपनयनं, ते श्मशानसंस्तुताः ।तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाह-
मिति वर्जयेत् ।तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ।द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यं
चरेदथोपनयनं, तत उदकोपस्पर्शनम्' इति ।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह -

'भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः ।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्' ।। इति ।

द्रुमादिहिंसायां मनुराह[११०] -

'फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ।।
कृष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
वृथाऽऽलम्भेऽनुगच्छेद् गां दिनमेकं पयोव्रतम्' ।। इति ।

एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् ।अत एव याज्ञवल्क्योऽपि वृथेति विशिनष्टि[१११] -

'वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।
स्यादोषधीवृथाच्छेदी क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्' ।। इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् - 'स्थावरसरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्येतयाऽऽज्यं हुत्वा
तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्' इति ।

तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् ।महाफलप्रदस्य पनसनारिकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह -

'संवत्सरव्रतं कुर्य्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्' इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाद्यङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः ।'फलपुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात्, कर्षणकार्य्यार्थमुपहन्यात्' इति स्मरणात् ।
नास्तिक्यं तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् ।यथाहुः पौराणिकाः -

'नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वागदुष्टश्च तथैव च ।।
उपपातकी वागदुष्टो मनोदुष्टोऽतिपातकी ।
अभ्यासात्तु क्रियादुष्टो महापातक इष्यते' ।। इति ।

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ[११२] आह -

'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्' इति ।

यत्तु शङ्खेनोक्तम् - 'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याभिशंसीत्येते
पञ्चसंवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः' इति ।

---

११०. मनु., ११/१४२, १४४ १११. याज्ञ.स्मृ., ३/२७६
११२. वसि.ध.सू., २१/२९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् । व्रतलोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य[११३] आह -

'अवकीर्णी भवेद् गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुद्ध्यति' ।। इति ।

मनुरपि[११४] - 'अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
स्थालीपाकविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि ।।
हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोमं समासिञ्चतु मारुतः ।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः ।।
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ।।
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुद्ध्यति' ।। इति ।

वसिष्ठोऽपि[११५] - 'ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत । नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् । तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा, रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा' इति ।

तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम् । शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह[११६] -

'गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णी संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत्, क्षत्रियायां द्वे वर्षे, ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि' इति ।

यदप्यङ्गिरसोक्तम्[११७] - 'अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्विषात्' ।। इति ।

तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख आह[११८] -

'स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्यामवकीर्णः सचेलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । रण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्' इति ।

अत्र च ब्राह्मणस्यार्द्धं क्षत्रियस्य इत्यादिन्यायो नास्ति, किन्तु समानमवे त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः[११९] -

'अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।
इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः' ।। इति ।

---

११३. याज्ञ.स्मृ., ३/२८०
११४. मनु., ११/११८-११९, १२२-१२३
११५. वसि.ध.सू., २३/१
११६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८०
११७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८०
११८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८०
११९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यासे कण्व आह - 'प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णो गर्दभेन यजेत ।
यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

तत्र विशेषमाह गौतमः[१२०] - 'तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः' इति ।

अवकीर्णिलक्षणमाह जातुकर्ण्यः -

'खण्डितव्रतिना येन रेतः स्याद् ब्रह्मचारिणा ।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णीति तं वुधाः' ।। इति ।

यतिवनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः[१२१] -

'वानप्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।
पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ।। इति ।

यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे सम्वर्त्त आह -

'संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद् यदि ।
स कुर्य्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यहं व्रतम्' इति ।

वृद्धपराशरोऽपि - 'यःप्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति ।।
चरेत् षाण्मासिकं कृच्छ्रं नियतात्मा समाहितः ।
चरेत् त्रीणि च कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्' ।। इति ।

तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिककृच्छ्रः, क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयम्, वैश्यस्य कृच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था । अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये । व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः[१२२] -

'अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्' ।। इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्य[१२३] आह -

'भैक्षाग्निकार्य्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ।।
उपस्थानं ततः कुर्य्यात् सं मा सिञ्चत्वनेन तु' ।। इति ।

होममन्त्रौ तु, कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा, कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वोहेति । एतच्च गुरुशुश्रूषादिकार्यव्यग्रतया करणे द्रष्टव्यम् । सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्[१२४]-

'देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा
तप्तकृच्छ्रं चरेत्' इति ।

---

१२०. गौ.ध.सू., ३/५/१८
१२१. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८०
१२२. मनु., २/१८७
१२३. याज्ञ.स्मृ., ३/२८१-२८२
१२४. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्[१२५] -

'विक्रीय कन्यकां गाञ्च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्' इति ।

तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्[१२६] -

'नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः' ।। इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह[१२७] -

'आरामतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति' इति ।

तदभ्यासविषयम् । कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह[१२८] -

'कन्याद्वेषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राब्दं चरेयाताम्' इति ।

यच्च हारीतः[१२९] - 'कन्यादूषी सोमविक्रयीं वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नो मिथ्याऽभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रध्रुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजलशयनाद्यनुतिष्ठेयुः, ग्रीष्मवर्षहिमन्तेषु, मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः' इति ।

तत् प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु बौधायनः[१३०] संवत्सरव्रतमाह -

'अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरूञ्छवृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षचर्य्या, आनाशं च गुरुकुले वास, ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो यश्चिरमध्यापनं नक्षत्रनिर्देशनं चेति । द्वादशमासान् द्वादशार्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षडहान् द्वादशत्र्यहान् त्र्यहमेकाहमिति अशुचिकरनिर्देशः' इति ।

तदभ्यासविषयम् । यदप्याह प्रचेताः -

'अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तानुद्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणो व्यवस्थया सर्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुः । तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाह्निकं चेत्येवं व्यवहार्य्याः' इति ।

---

१२५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८७
१२६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८७
१२७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८७
१२८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८८
१२९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८८
१३०. बौधा.ध.सू., २/२/१/८-९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदभ्यासविषयम् । अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् -

'अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्' इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन[१३१] आह -

'समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे सर्वापण्यैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्देशश्चतुर्थकालं मितभोजनाः स्युः, अपोऽभ्युपेयुः, सवनानुकल्पस्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षै-स्तदपहन्ति पापम्' इति ।

तद्बहुकालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि[१३२] -

'ब्राह्मणस्य रुजःकरणं, अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः, जैह्म्यं, पशुषु मैथुनाचरणं चेति जातिभ्रंशकराणि' ।

तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णू आहतुः[१३३] -

'जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया' ।। इति ।

अत्र ब्राह्मणस्य रुजःकरणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् । पशुमैथुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः[१३४] -

'ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्' इति ।

तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह[१३५] -

'सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्' ।। इति ।

प्रतिपदं तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः[१३६] -

'निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्' इति ।

तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह[१३७] -

'अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा' ।। इति ।

---

१३१. बौधा.ध.सू., २/२/१/१
१३२. विष्णु.ध.सू., ३८/१-६
१३३. मनु., ११/२४, विष्णु.ध.सू., ३८/७
१३४. विष्णु.ध.सू., ३९/१
१३५. विष्णु.ध.सू., ३९/२
१३६. विष्णु.ध.सू., ४०/१
१३७. विष्णु.ध.सू., ४०/२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः[१३८] -

'कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि' इति ।

तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह[१३९] -

'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्' ।। इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह[१४०] -

'शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति' ।। इति ।

पतितादिसन्निधावध्ययने वसिष्ठ[१४१] आह -

'पतितचण्डालशवश्रवणे त्रिरात्रं वाग्यतोऽनशनन्नासीनः, सहस्रपरमां वाचमभ्यस्य ततः पूतो भवतीति विज्ञायते' । इति ।

एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम् । अबुद्धिपूर्वके षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम् -

'चण्डालश्रोत्रावकाशे कृते श्रुतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्' इति ।

सर्पाद्यन्तरागमने तु यमः आह -

'सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा ।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः ।।
पुरुषस्यैड़कस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च ।
अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु ।।
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरहश्चाभिषेचनम् ।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं जानुभ्यां नात्र संशयः' ।। इति ।

खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः[१४२] -

'प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः ।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्' ।। इति ।

इदं चाकामकारविषयम् । कामकारे तु मनुराह[१४३] -

'उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः ।
सवासाजलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति' ।। इति ।

---

१३८. विष्णु.ध.सू., ४१/२-४
१३९. विष्णु.ध.सू., ४१/५
१४०. मनु., ११/१९८
१४१. वसि.ध.सू., २३/३४-३५
१४२. याज्ञ.स्मृ., ३/२९० १४३. मनु., ११/२०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अप्सु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह[१४४] -

'विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शारीरं संनिवेश्य तु ।
सचेलो बहुधाऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुद्ध्यति' ।। इति ।

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह[१४५] -

'आपद्गतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्' ।। इति ।

यच्चाह सुमन्तुः[१४६] - 'अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्' इति ।

तदनार्त्तपरतया योज्यम् । श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे मनुराह[१४७] -

'वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्' ।। इति ।

अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्तेष्ट्यादिना समुच्चयः । पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह[१४८] -

'अनिर्वर्त्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्धेन विशुद्ध्यति ।।
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद् यज्ञकर्मणि ।
ऋतौ न गच्छेद् भार्य्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्' ।। इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः[१४९] -

'न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः' ।। इति ।

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः[१५०] -

'न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो
मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सम्भाषेत' इति ।

अशुचिभोजने शातातप आह -

'मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।
मोहाद् भुक्त्वा त्रिरात्रं स्याद् बुद्ध्वा सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

वृद्धशातातपोऽपि - 'मूत्रयित्वा व्रजेन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः' ।। इति ।

व्याघ्रोऽपि - 'अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।
अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत् ।।

---

१४४. मनु., ११/२०२
१४५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१४६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१४७. मनु., ११/२०३
१४८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१४९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१५०. गौ.ध.सू., १/९/१७-१९, मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेव तु' ।। इति ।

उशनाऽपि - 'चण्डालश्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद् भुक्तोच्छिष्टः षड़ाचरेत्' ।। इति ।

बृहस्पतिरपि - 'अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्त्वाऽपि तद्व्रती ।
स्पृष्ट्वा शवमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ।।
अकामतस्त्रिरात्रं स्याद् बुद्ध्या सान्तपनं चरेत्' ।। इति ।

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम्[१५१] -

'विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं जपेत्' ।। इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु[१५२] -

'पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्' ।। इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमकृत्वैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधिकेऽभिहितम्[१५३] -

'यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यःस्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्' ।। इति ।

अपाङ्क्तेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय[१५४] आह -

'अपाङ्क्तेयस्तु यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति' ।। इति ।

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब[१५५] आह -

'नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।।
रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् ।
त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।।
पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या तूपजीवनम् ।
पातकन्तु भवेद् विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ।।
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
वृथा तस्य महायज्ञो नीलीसूत्रस्य धारणात् ।।
नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।।
नीलीदारु यदा भिन्द्याद् ब्राह्मणस्य शरीरतः ।
शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।।

१५१. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२ १५२. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२ १५३. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१५४. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२ १५५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीणां क्रीडार्थसम्भोगे शयनीये न दुष्यति ।
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्विषम्' ।। इति ।

भृगुरपि[१५६] - 'स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य स्पर्शो वर्ज्यन्तु धारणम् ।
कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति' ।। इति ।

ब्रह्मतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः[१५७] -
'अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रस्तु व्रती भवेत् ।।
क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः ।
संवत्सरं व्रतं कुर्य्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम् ।।
द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।।
होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।।

दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ स एवाह[१५८] -
'दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्' इति ।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह[१५९] -
'सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति' ।। इति ।

सूर्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः -
'सूर्य्योदये तु यः शेते सूर्य्याभ्युदित उच्यते ।
अस्तं गते तु यः शेते सूर्य्यनिर्मुक्त उच्यते ।।
ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितः शुचिः ।
गायत्र्याः दशसाहस्रं कुर्य्यादिकाह्निके बुधः' ।। इति ।

मनुरपि[१६०] - 'तञ्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामकारतः ।
निम्लोचयेद्वाविज्ञानात् जपन्नूपवसेद्दिनम्' ।। इति ।

गौतमस्तु[१६१] ब्रह्मचारिणो विशेषमाह -
'सूर्याभ्युदिते ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरहभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्' इति ।

---

१५६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१५७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१५८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१५९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१६०. मनु., २/२२०
१६१. गौ.ध.सू., ३/५/२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः -

'वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्येणाभ्युदितो यदि ।
ब्रह्मकूर्च्चाशिनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्वहः' ।। इति ।

दण्डकमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः -

'नष्टे दण्डकाष्ठे भैक्षं गत्वा तद् दत्वा ब्राह्मणाय तदहरुपवसेत् ।
अन्यं प्रयच्छेद् गुरुः । कमण्डलावप्येवमेव । नष्टायां मेखलायां त्रिवृतमाचरेत्' इति ।

सन्ध्याग्निकार्यलोपे संवर्त्तः -

'सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्य्यं यथाविधि ।
सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः' ।। इति ।

स्वशकृन्निरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः[१६२] -

'प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा' ।। इति ।

भोजनकाले अशुचित्वे वृद्धशातातपः -

'यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ।।
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति' ।। इति ।

श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह -

'केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ प्रजायते ।।
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
यतिचान्द्रायणं तीर्त्वा ततश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। इति ।

क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह -

'क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवासः स्यात् । वैश्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवासः । तथा शय्यारूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्धकृज्जपदेवतापूजाऽभिरताभिवादने त्रिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेनान्यत्रभोजनेऽपि अहोरात्रमुपवासः' इति ।

मिथ्याऽभिशंसने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः[१६३] -

'महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा नरम् ।
अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः' ।। इति ।

---

१६२. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२९२
१६३. याज्ञ.स्मृ., ३/२८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जपश्च शुद्धवतीनां कार्यः । तथा च वसिष्ठः[१६४] -

'ब्राह्मणमनृतेनाभिशंस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्त्तयेत् । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्' इति ।

हारीतोऽपि - 'अनृताभिशंसनाक्रोशे गुरूणां पैशुन्ये च ।
एकविंशतिरात्रं तु पिबेद् ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ[१६५] - 'नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याऽभिशंसन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः । संवत्सरं धौतं भैक्षमश्नीयुः । षण्मासान् गा अनुगच्छेयुः' ।। इति ।

एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या । अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः[१६६] -

'अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा ।
निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं चरुमेव वा' ।। इति ।

यत्तु वसिष्ठवचनम्[१६७] - 'एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः' इति ।
तत्तदैवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् -

'अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्' इति ।

तदपि वसिष्ठेन समानविषयम् । तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ।

यत्पापं कर्तृव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम् । तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्त्तव्यम् । तथा च हारीतः -

'अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः । रहस्यकृते रहस्यमेव कर्त्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्त्तव्यम्' इति ।

रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा । तदाहतुर्बृहस्पतियाज्ञवल्क्यौ[१६८] -

'विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदाऽनुमतं व्रतम् ।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्' ।। इति ।

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम् । शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात् । इतरेणापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्यां केनचिद् व्याजेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्य्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिकामुष्मिकी च । तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्येषु पापेषु त्वैहिकाशुद्ध्यभावादामुष्मिकमात्राशुद्धिः स्वल्पेनापि जपह्रोमादिना निवर्त्तते । अत एव मनुः[१६९] प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह -

'एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रहोमैस्तु शोधयेत्' ।। इति ।

---

१६४. वसि.ध.सू., २४/३९-४०
१६५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/२८५
१६६. याज्ञ.स्मृ., ३/२८६
१६७. वसि.ध.सू., २३/३७
१६८. याज्ञ.स्मृ., ३/३००
१६९. मनु., ११/२२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह[१७०] -

'वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ।।
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानाग्निना पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ।।
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहः कृता' ।। इति ।

वसिष्ठः[१७१] - 'यद्यकार्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्य्यते ।
सर्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमते - 'कृतैश्च क्रियमाणैश्च करिष्यद्भिर्न संशयः ।
ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद् द्विजः' ।। इति ।

यमः - 'सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं स जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ।।
विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।
वामदेव्यं त्रिरावर्त्य तदह्नैव विशुद्ध्यति ।।
पौरुषं सूक्तमावर्त्त्य मुच्यते सर्वकिल्विषात् ।
वृषभं शतधा जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति ।।
रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति' ।। इति ।

विष्णुः[१७२] - 'अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते । अघमर्षणं[१७३], देवकृतं, शुद्धवत्य[१७४]स्तरत्समन्दीयम्[१७५], धावति कुष्माण्ड्यः[१७६], पावमान्यो[१७७], [१७८]दुर्गासावित्री[१७९], अतीषङ्गाः[१८०], पदस्तोमाः[१८१], सामानि, व्याहृतयो[१८२],

१७०. मनु., ११/२४५, २४६, २४८ १७१. वसि.ध.सू., २७/१ १७२. विष्णु.ध.सू., ५६/१-२७

१७३. अघमर्षणं - ऋतं च सत्यं चाभीद्धादिति मन्त्रत्रयम् । ऋक्, १०/१९०/१-३

१७४. शुद्धवत्यः - एतोन्विन्द्रं स्तवाम इति त्यृचं सूक्तम् । ऋ.सं., ८/९५/७

१७५. तरत्समन्दीयम् - तरत् समन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः इति ऋक्चतुष्टयम् । ऋक्., ९/५८/१-४

१७६. कुष्माण्ड्यः - यद्देवा देवहेडनम् इत्यनुवाकत्रयम् । शु.यजु. २०/१४-१६

१७७. पावमान्यः - पावमानीः स्वस्त्ययनीः इत्यादिकाः इति विष्णुस्मृतिव्याख्याने (५६-८) नन्दपण्डितः । अथवा अग्नेहंसि न्यत्रिणम् इति नव पावमान्यः (ऋक्. १०/११८/१-९) इति हेमाद्रिः ।

१७८. दुर्गा - जातवेदसे सुनवाम इत्यादिसूक्तम् (ऋक्. १/९९/१) इति कृत्यकल्प. नियत. (पृ. ९२)

१७९. सावित्री - तत्सवितुरित्यादिमन्त्रः । (ऋक्. ३/६२/१०)

१८०. अतीषङ्गाः - पुरोजिती वा अन्धसः इति मन्त्रत्रयम् । (ऋक्. ९/१०१/१-३)

१८१. पदस्तोमाः - अष्टेडादिसामचतुष्टयम् । 'धर्त्ता दिवः पवते' इत्यस्यामृचि (ऋक्. ९/७६/१) गीयमानम् ।

१८२. व्याहृतयः - भूरादयः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भारुण्डानि[१८३], चन्द्रसाम, पुरुषव्रते[१८४] सामनी, अब्लिङ्गं[१८५], बार्हस्पत्यं[१८६], गोसूक्तम्[१८७],
आश्वसूक्तं[१८८], सामनी चन्द्रसूक्ते च, [१८९]शतरुद्रियमथर्वशिर[१९०]स्त्रिसुपर्णं[१९१], महाव्रतं[१९२],
नारायणीयं[१९३], पुरुषसूक्तञ्च[१९४] ।
त्रीण्याज्यदोहानि[१९५] रथन्तरञ्च[१९६] अग्नेर्व्रतं[१९७] वामदेव्यं[१९८] बृहच्च[१९९] ।
एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमते - 'पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुछन्दसम् ।।
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोक्षकस्तथा । वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।।
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् । पारुछेपञ्च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्विषात् ।।

---

१८३. भारुण्डानि - यत्ते कृष्ण शकुनः आतुतोद (ऋक्. १०/१६/६) इत्यादीनि एकविंशतिसंख्यकानि सामानि ।

१८४. पुरुषव्रतं - सहस्रशीर्षा (शु.यजु. ३१/१-१६) इत्यत्र गीयमानम् । पुरुषव्रते गीयमानानि पञ्च सामानि इति श्राद्धप्रकाशे (पृ. १२९)

१८५. अब्लिङ्गं - आपोहिष्ठेत्यादि मन्त्रत्रयम् । शु.यजु. ३६/१४-१६

१८६. बार्हस्पत्यं - 'सोमं राजानं वरुणम्' इत्यस्यां गीयमानम् ।

१८७. गोसूक्तम् - आगावो अग्मन्नित्यादि अष्टर्चं सूक्तम् । (ऋक्. ६/२८/१)

१८८. आश्वसूक्तं - अयं ते अस्तु हर्यत इत्यादि । (ऋक्. ३/४४/१)

१८९. शतरुद्रियं शतं रुद्रमन्त्रविशेषाः यथा - (शु.यजु. १६/१-६४, ९/३५-३६, ३/५६-६५, १६/५१-५४)
नीलसूक्तं चतुःषष्टिः पुनः षोडश एव च । एष ते द्वे नमस्ते द्वे न तं विदाथमेव च ।।
वयं सोमेति दशकं मीढुष्टमं चतुष्टयम् । शतरुद्रमिदं प्रोक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम् ।। इति ।

१९०. अथर्वशिरः - ब्रह्मा देवानां प्रथम इत्यादि अथर्वशिरः इति कृत्यकल्पतरुकारः (नियत, पृ. ९३), अथर्ववेदैकदेश इति हेमाद्रिः । अथर्ववेदे प्रसिद्धं 'देवा ह वै स्वर्गलोकमगमन्' इत्यादि गौतमधर्मसूत्रव्याख्याने (३/१/१२) हरदत्तः । इन्द्रो दधीचो अस्थिभिरित्यनुवाकः इति बौधायनगृह्यशेषे (१/१४) ।

१९१. त्रिसुपर्णं - ब्रह्म मेतु मामित्यनुवाकत्रयम् इति कृत्यकल्पतरौ (नियत, पृ. ९३), त्रिसुपर्णाः बह्वचां वेदभागः तद्व्रतं चेति कुल्लूकः (मनु. ३/१८५), चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा इत्यादिस्त्र्यृचः इति आपस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्याने हरदत्तः । त्रिसुपर्णम् ऋग्यजुषोरेकदेशस्तद्व्रतं चेति विज्ञानेश्वरः । (याज्ञ. स्मृ. १/२१९)

१९२. महाव्रतम् - सोमं राजानं वरुणमग्निमित्यादि साम ।

१९३. नारायणीयं - अद्भ्यः सम्भृतः इत्यादि षडर्चम् । (शु.यजु. ३१/१७-२२)

१९४. पुरुषसूक्तं - सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशर्चम् । शु.यजु. ३१/१-१६

१९५. त्रीण्याज्यदोहानि - मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याः (ऋक्. ६/७/१) इत्यस्यामृचि गीयमानम् ।

१९६. रथन्तरं - अभित्वा शूर नोनुमः (ऋक्. ७/३२/२२) इत्यस्यामृचि गीयमानं सामेति हरदत्तः ।

१९७. अग्नेर्व्रतं - 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्' (ऋक्. ८/४४/१६) इत्यस्यामृचि गीयमानं साम ।

१९८. वामदेव्यं - 'कया नश्चित्र आभुवन् (ऋक्. ४/३१/१) इत्यादि तृचम् ।

१९९. बृहत् - त्वामिद्धि हवामहे (ऋक्. ६/४६/१) इत्यस्यामृचि गीयमानं साम ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आथर्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैव च । नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।।
आथर्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः । ते सर्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ।।
संहोमे मनुरित्येतदनुवाकं जपेद् द्विजः । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ।।
ऋग्वेदमभ्यसेद् यस्तु यजुःशाखामथापि वा । सामानि सरहस्यानि अथर्वाङ्गिरसस्तथा ।।
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षड्ङ्गानि तथैव च । आख्यातानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।।
इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च । जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः' ।। इति ।

बौधायनः - 'विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षडाचरेत् ।
यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ।।
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वक्घ्राणचक्षुषा' ।। इति ।

मनुः[२००] - 'महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्विषात्ततः ।।
यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत् सर्वं निर्दुहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः' ।। इति ।

पैठीनसिः - 'सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः' ।। इति ।

कूर्मपुराणे[२०१] - 'जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ।।
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताऽभ्यर्च्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ।।
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद् भवम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।
कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्द्दशीम् ।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ।।
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्च्य जनार्द्दनम् ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।
उपोषितश्चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।।

---

२००. मनु., ११/२३९, २४१
२०१. कूर्मपु., उत्त., ३४/९५-१००, १०५-१०७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।।
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः ।।
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन् ।
स्नात्वा नद्यां तु पूर्वाह्णे मुच्यते सर्वपातकैः' ।। इति ।

चतुर्विंशतिमते - 'मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि ।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्य्या समन्विताः' ।। इति ।

कूर्मपुराणे[२०२] - 'अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः ।
भविष्यन्ति महाबाहो वर्णाश्रमविवर्जिताः ।।
नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम् ।
सर्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे' ।। इति ।

इति साधारणप्रायश्चित्तानि ।। ० ।।

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि

तत्र याज्ञवल्क्यः[२०३] - 'त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् ।
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्वा च पयस्विनीम्' ।। इति ।

शङ्खलिखितावपि - 'ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं[२०४] त्रिरावर्त्तयेत्' इति ।

एतच्च कामकारविषयम् । अकामकारविषये यमः -

'एवं ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेत्' इति ।

बौधायनः[२०५] - 'ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थाण्डिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत । प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकमश्नीयात् । ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्तरात्रात् प्रमुच्यते । द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः । एवं ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वैकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति' इति ।

मनुरपि[२०६] - 'अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः' ।। इति ।

बृहद्विष्णुरपि[२०७] - 'ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् । तदेतस्मात् पूतो भवतीति' इति ।

---

२०२. कूर्मपु., पूर्वा. २९/२-३ २०३. याज्ञ.स्मृ., ३/३०१
२०४. ऋक्., १०/१९०/१-३ २०५. बौधा. ध.सू., ३/६/४, मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३०१
२०६. मनु., ११/२५८ २०७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतानि कामाकामकारादिभेदेन व्यवस्थापनीयानि । सुरापाने यम आह -

'सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य्य सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । ततोऽप्सु निमग्नो मानस्तीकीयं[२०८] जपेत्' इति ।

याज्ञवल्क्यः[२०९] - 'त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः' इति ।

मनुः[२१०] - 'कौत्सं जप्त्वाऽप इत्येतद्[२११] वासिष्ठञ्चेत्यृचं[२१२] प्रति ।
माहित्रं[२१३] शुद्धवत्यश्च[२१४] सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ।।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ।
सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नमदित्यृचम् ।।
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद् गाः समाहितः ।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुद्ध्यति' ।। इति ।

वसिष्ठः - 'सुरां पीत्वाऽप्सु निर्मज्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्' ।। इति ।

अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या । सुवर्णस्तेये शातातपः[२१५] -

'मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्माच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः' ।। इति ।

यमः - 'ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्याप्सु स्नातो ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्यवर्णाभिश्चतसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य[२१६] त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति' इति ।

बृहस्पतिः - 'सकृज्जप्त्वाऽस्य वामीयं शिवसङ्कल्पमेव[२१७] वा ।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाद् भवति निर्मलः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्यः[२१८] - 'ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी[२१९] जले स्थितः' । इति ।

जपश्चैकादशकृत्वः कार्य्यः । तदाह अत्रिः -

'एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्त्य धर्मवित् ।
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः' ।। इति ।

---

२०८. शु.यजु., १६/१६
२०९. याज्ञ.स्मृ., ३/३०३
२१०. मनु., ११/२४९, २५६, २५७
२११. जप्त्वाऽप - अप नः शोशुचदघं इत्यादिमन्त्रः । (ऋक्. १/९७/१)
२१२. वासिष्ठं - प्रतिस्तोमोभिरुषसं इत्यादिमन्त्रः । (ऋक्. ७/८०/१)
२१३. माहित्रं - महित्रीणामवोऽस्तु इत्यादिमन्त्रः । (ऋक्. १०/१८५/१)
२१४. शुद्धवत्यः - एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धमित्यादिमन्त्रः । (ऋक्., ८/९५/७)
२१५. मिता. याज्ञ.स्मृ., ३/३०३
२१६. ऋक्., खिल., २/६/१-४
२१७. शु.यजु., ३४/१-७
२१८. याज्ञ.स्मृ., ३/३०३
२१९. रुद्रजापी - शतरुद्रीयं जप्त्वा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः[२२०] –'सहस्रशीर्षजापी[२२१] तु मुच्यते गुरुतल्पगः ।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी' ।। इति ।

यमोऽपि – 'अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षण[२२२]मन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति' इति ।

मनुरपि[२२३] – 'हविष्पान्तीयमभ्यस्य[२२४] न तमंह इतीति[२२५] च ।
जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं[२२६] मुच्यते गुरुतल्पगः' ।। इति ।

संसर्गे येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । 'स तस्यैव व्रतं कुर्यात्' इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि

अत्र यमः – 'दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः ।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[२२७] – 'प्राणायामशतं कार्य्यं सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि' ।। इति ।

मनुरपि[२२८] – 'एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
अवेत्यृचं[२२९] जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति[२३०] च' ।। इति ।

अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।। ० ।।

अथ व्रतलक्षणानि

सर्वव्रतसाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्य[२३१] आह –

'ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।
अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ।।
स्नानमौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः ।
नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता' ।। इति ।

---

२२०. याज्ञ.स्मृ., ३/३०४
२२१. शुक्लयजुर्वेदस्य एकत्रिंशदध्यायोक्तं पुरुषसूक्तम् ।
२२२. ऋक्., १०/१९०/१-३
२२३. मनु., ११/२५१
२२४. हविष्पान्तीयमन्त्राः १९ संख्यकाः ।
२२५. इति वा इति ते मनः इति अष्ट ऋचः ।
२२६. पौरुषं सूक्तं - सहस्रशीर्षेत्यादि षोडश ऋचः ।
२२७. याज्ञ.स्मृ., ३/३०५
२२८. मनु., ११/२५२
२२९. अव ते हेलो वरुण नमोभिः इत्यादि । ऋक्. १/२४/१४
२३०. यत् किञ्चेदं वरुणदेव्यै जने इत्यादि - ऋक्. ७/८९/५
२३१. याज्ञ.स्मृ., ३/३१२-३१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अत्र ब्रह्मचर्य्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिरोधः । तयोर्गोबलीवर्द्दन्यायेनापुनरुक्तिः । अकल्कत्वमकुटिलत्वम् । मनुरपि[२३२] -

'अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।
त्रिरह्नि त्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ।।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ।।
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ।
सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।।
सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृताः' ।। इति ।

अत्र प्राजापत्यव्रतलक्षणमाह हारीतः -

'त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
परं त्र्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतिः' ।। इति ।

मनुरपि[२३३] - 'त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः' ।। इति ।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वसिष्ठः[२३४] -

'अहः प्रातरहर्न्नक्तमहरेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ।।
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।
बालवृद्धातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह' ।। इति ।

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति । याज्ञवल्क्यः[२३५] -

'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ।।
यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते' ।। इति ।

एकभक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन । नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन । अयाचितेन, न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने, तदयाचितम् । तेन अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन । उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृछ्रो भवति । अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा कथञ्चित् त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः । एकभक्तादिषु ग्राससंख्या आपस्तम्बेन[२३६] दर्शिता -

'सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम्' ।। इति ।

---

२३२. मनु., ११/२२२-२२५
२३३. मनु., ११/२११
२३४. वसि.ध.सू., २३/४३
२३५. याज्ञ.स्मृ., ३/३१८
२३६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्परिमाणमपि तेनैवोक्तम्[२३७] -

'कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्यं विशेत् सुखम्' इति ।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण संख्या श्रूयते -

'प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु ।
अयाचिते च द्वावष्टौ परं वै मारुताशनः' ।। इति ।

अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । आपस्तम्बस्तु[२३८] चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह -

'त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम् ।
सायं त्र्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यहम् ।।
प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् ।
अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्' ।। इति !

अर्द्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह -

'प्राय प्रातर्दिनार्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्' ।। इति ।

अयमर्थः - अयाचितोपवासयोस्त्र्यहद्वयानुष्ठानेनार्द्धकृच्छ्रो भवति । नक्तत्र्यहव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन पादोनकृच्छ्रो भवति ।

अर्द्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः[२३९] -

'सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयन्तु नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते' ।। इति ।

अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या । यत्तु जपहोमादिबह्वङ्गसहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम्[२४०] -

'हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् । अथापरं त्र्यहं
नक्तं भुञ्जीत । अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत । अथापरं त्र्यहमुपवसेत् ।
तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकामः । सत्यं वदेत् । अनार्य्यैर्न सम्भाषेत ।
रौरवयोधाजपे[२४१] नित्यं प्रयुञ्जीत । अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति[२४२] तिसृभिः
पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा[२४३] हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका[२४४] इत्यष्टाभिः ।

अथोदकतर्पणम् । नमोऽहमाय मोहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय
पुनर्वसवे । नमो मौञ्ज्यायोर्व्याय वसुविन्दाय सार्वविन्दाय नमः पाराय
सुपाराय महापाराय पारदाय पारयिष्णवे । नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय
त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हराय शर्वायेश्वरायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने
कपर्दिने नमः । नमः सूर्य्यायादित्याय नमः । नमो नीलकण्ठाय शितिकण्ठाय

२३७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१८
२३८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१८
२३९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१८
२४०. गौ.ध.सू., ३/८/१-१६, मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१८
२४१. ताण्ड्य ब्रा., १२/४/२३
२४२. शु.यजु., ३६/१४-१६
२४३. तै.ब्रा., १/४/८/१
२४४. तै.सं., ५/६/१/१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमः । नमः कृष्णाय पिङ्गलाय । नमः ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्ध्वरेतसे नमः । नमः सत्याय पावकाय पावकवर्णाय । कामाय कामरूपाय नमः । नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । नमः तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । नमः सौम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः । नमः चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नम इति एतदेवादित्योपस्थानम् । एता आज्याहुतयः । द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्नीभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्' इति ।

हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् । तिष्ठेत्यादिना तस्यैवेतिकर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यनेन भोजनाद्यविरुद्धकालेषु अहरुत्थित एव स्यात् । रात्रावासीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामासीन एव सेवतेत्युक्तं भवति । क्षिप्रकामोऽपि भवेत्, शीघ्रं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा शीघ्रं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावासीतेत्यर्थः ।

एवं सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकामः, इति अधिकारिविशेषणमनुषङ्क्तनीयम् । अनेन यः शनैः शनैः शुद्धो भवामीति मन्यते, तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवयोधाजपे सामनी । नमो हमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्टव्याः । अथवा सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनुषवनं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगुः -

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेष एव विधिः सदा' ।। इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् कर्त्तव्यौ । अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमश्चेति वक्तव्ये एतदेवादित्योपस्थानं, एता आज्याहुतय इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् । एतद्धारीताद्युक्तजपहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदितव्यम् । बहुप्रयाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात् । अथवा येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो नास्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम् । अत एवोक्तमङ्गिरसा[२४५] -

'तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्' ।। इति ।

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिष्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम् ।

अथातिकृच्छ्रः

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विंशतिमते[२४६] -

'एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहानि त्रीणि पूर्ववत् ।
अहं चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः' ।। इति ।

२४५. आङ्गि.स्मृ.उत्त., ५/१३
२४६. मनु., ११/२१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् । त्र्यहञ्चोपवसेत् । एवं चातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्[२४७] - 'अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने' इति ।

अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्र एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणिपूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः । तदेतदशक्तविषयम् । पाणिपूरान्नस्य ग्रासपरिमितादन्नादधिकपरिमाणत्वात् ।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्[२४८] -

'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्' इति ।

विष्णुरपि[२४९] - 'कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्' इति ।

क्षपयेदिति शेषः । यत्तु गौतमः[२५०] -

'अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः' इति ।

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः, तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति । तदेतच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । 'एतेनैव कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ' इति गौतमवचनात्[२५१] ।

पराकलक्षणमाह यमः - 'द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः ।
कृच्छ्रः पराकनामैष सर्वपापप्रणाशनः' ।। इति ।

पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः[२५२] -

'पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः' ।। इति ।

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः[२५३] -

'एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रो विधीयते' ।। इति ।

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्याम्भसा क्वाथयित्वा त्रिरात्रोपवासान्ते क्वथितं तत् पिबेत्, तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः । फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः[२५४] -

'फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः ।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ।।
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् ।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत् कृच्छ्र उच्यते ।।
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु' ।। इति ।

---

२४७. याज्ञ.स्मृ., ३/३१९
२४८. याज्ञ.स्मृ., ३/३२०
२४९. विष्णु.ध.सू., ४६/१३
२५०. गौ.ध.सू., ३/८/१९
२५१. गौ.ध.सू., ३/८/१७
२५२. याज्ञ.स्मृ., ३/३१६
२५३. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१६
२५४. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यदा बिल्वादिफलान्यम्भसा क्वाथयित्वा मासमेवं तदम्भः पिबति, तदा फलकृच्छ्रो भवति । यदा बिल्वपद्माक्षमूलानामन्यतमस्य क्वाथं मासं पिबेत्, तदा श्रीकृच्छ्रो भवति । यदा त्वेतेषां पत्रपुष्पमूलानां क्वाथं पिबेत्, तदा पत्रपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति । वारुणश्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः -

'ब्रह्मचारी जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते ।।
त्र्यहं पिबेत् तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते' ।। इति ।

सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः[२५५] -

'पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते' ।। इति ।

आचाम ओदननिःस्रावः । पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत् । एष सौम्यकृच्छ्रः । यत्तु जाबालेन[२५६] चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम् -

'पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।
वासो वै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते' ।। इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जाबालिः -

'पिण्याकञ्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुष उच्यते' ।। इति ।

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु[२५७] पञ्चदशदिवससाध्यमाह -

'एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुष इत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः' ।। इति ।

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह[२५८] -

'आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते' ।। इति ।

तदेतत् त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेतिकर्तव्यतामाह हारीतः -

'अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।
अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ।।

---

२५५. याज्ञ.स्मृ., ३/३२१
२५६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२१
२५७. याज्ञ.स्मृ., ३/३२२
२५८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ।।
स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।
आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ।।
आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ।
भिक्षाञ्च दारुणं किञ्चित् केशकीटहतञ्च यत् ।।
आखोर्मूत्रपुरीषञ्च ब्रह्महस्पृष्टमेव च ।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्वा तु यत् स्थितम् ।।
आहारेषु च ये दोषा: स्नेहदोषाश्च ये केचित् ।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेव च ।।
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वाऽवलोकितम् ।
कनकाश्वतिला गावो भूमिराच्छादनं स्त्रिय: ।
सर्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभि: ।।

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्ष: पुनाति ।

तच्चन्दनोशीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।
नदीमृत्तिकया वापि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ।।
महापशुर्येन शरेण विद्धो यद्वा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा प्रादेशमात्रामुभयतो जातशिक्याम् ।।
सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ।।
तस्यालाभे तुला कार्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।

पुरुषं पिङ्गलं चक्रहलमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वसरेहि मातरेहि स्नुषाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । स्वागतमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद देव तुभ्यं नम: । अक्रुद्ध: सुमना भव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् । ऋषिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं, अन्त:सत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं वर्द्धयिष्यसि ।
राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति ।।
यदात्मानमसत्कर्त्तुं तुलासमधृतं परम् ।
यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ।।

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा । सूर्य्याय दिनाधिपतये स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुबेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हलकंटकाय स्वाहा । कुष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा । महामहाविनायकाय स्वाहा । वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा । तुलायै स्वाहा । तुलापुरुषाय स्वाहा । देव्यै पुनरागमनाय स्वाहा ।, सकृच्चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति । तृतीयं चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति । आषाढ्यां कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यां वा पुण्ये नक्षत्रे एष विहितो धर्मः' इति ।

वारुणकृच्छ्रमाह यमः - 'ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान् ।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते' ।। इति ।

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः[२५९] -
'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । त्र्यहं नाश्नीयात् । प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । त्रिः प्रतिस्नातमप्सु मज्जनम् । मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत् । दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीत । कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यादित्यघमर्षणम्' इति ।

शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाह - 'त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादघमर्षणम् ।
मनसा त्रिः पाठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम् ।।
अघमर्षणमित्येतद् व्रतं सर्वाघसूदनम्' ।। इति ।

अथ यज्ञकृच्छ्रः । तत्राङ्गिराः[२६०] -
'युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनसंस्थितः ।
प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्य्याज्जप्यञ्च नित्यशः ।।
सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ।
ओङ्कारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथाऽन्ततः ।।
भूमौ वीरासने युक्तः कुर्य्याज्जप्यं सुसंयतः ।
आसीनश्च स्थितो वाऽपि पिबेद् गव्यं पयः सकृत् ।।
गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ।।
एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत् पिबेत् ।
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ।।
एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ।
सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ।।
एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्' ।। इति ।

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः -
'यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृतं तथा ।
त्र्यहं त्र्यहन्तु प्राश्नीयाद् वायुभक्षः परं त्र्यहम् ।।

२५९. विष्णु.ध.सू., ४६/१-९ २६०. आङ्गि.स्मृ.उत्त., १२/२-८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्वसुभीरुद्रैरादित्यैश्चरितं व्रतम् ।।
व्रतस्यास्य प्रभावेन विरजस्काहि तेऽभवन्' । इति ।

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः - 'गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।
व्रतन्तु यावकं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये' ।। इति ।

देवलोऽपि - 'यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकः ।
एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि । यावकपायसोदकानि प्राजापत्य-
विधानेन व्याख्यातानि भवन्ति' ।। इति ।

अथ प्रसृतियावकः । तत्र हारीतः[२६१] -

'य आत्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत्, आत्मानं प्रसृतियावकं श्रपयेत् ।
ततोऽग्नौ जुहुयात् । तदेव बलिकर्म । शृतं चाभिमन्त्रयेत् ।
यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः ।।
घृतं यवा मधु यवा आपोहिष्ठाऽमृतं यवाः ।
सर्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।।
वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्विचिन्तितम् ।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्वं पुनीत मे यवाः ।।
मातापित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितं तथा ।
श्वसूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतञ्च यत् ।।
सुवर्णस्तेयं व्रात्यत्वं बालत्वादात्मनस्तथा ।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्वं पुनीत मे यवाः[२६२] ।।

वक्ष्यमाणां रक्षां कुर्यात् । नमो रुद्राय भूताधिपतये द्यौः सावित्री मानस्तोकेति[२६३] पात्रे त्रिर्निषिच्य ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षादक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात् । त्रिरात्रमेवार्थार्थी, पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति । सप्तरात्रं महापातकी । द्वादशरात्रं पीत्वा सर्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति । निःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति । गणाधिपतिं पश्यति । विद्यां पश्यति । विद्याऽधिपतिं पश्यति । योऽश्नीयाद् यावकं पक्वं गोमूत्रेषु सकृद्दधि, क्षीरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽहंसः क्षणादित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः' ।। इति ।

इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि । अथ व्रतग्रहणप्रकारः । तत्र विष्णुः -

'सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।
ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ।।

---

२६१. विष्णु.ध.सू., ४८/१-४, १७-२२

२६२. बौधा.ध.सू., ३/६/६/४-६, ८-९, विष्णुधर्मोत्त.पु., २/१२३/१६-२२

२६३. शु. यजु., १६/१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ।।
मलापकर्षणं कार्य्यं बाह्यशौचं विशुद्धये ।
दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ।।
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं बहिस्तारकदर्शने ।
आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ।।
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमात्मनः' ।। इति ।

बहिः ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः । पूर्वेद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्टप्रकारेण संकल्प्य परेद्युस्त्रिषवणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनुष्ठातुमारभेत । प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जाबालेन दर्शितानि -

'आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आज्यैनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ।।
श्राद्धं कुर्य्याद् व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्' ।। इति ।

यमोऽपि - 'पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।
नैमित्तिकानां सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकम् ।।
गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यद् बलरागकृत्' ।। इति ।

गृहीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः -

'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते' ।। इति ।

अथ पूर्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमते[२६४] दर्शिताः -

'कृच्छ्रो देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं तथा ।।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
अथवा पावमानेष्टिः समान्याहुर्मनीषिणः' ।। इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि - 'कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्र्या उदवासस्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्' ।। इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि[२६५] - 'प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद् द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यं तुल्यं न संशयः' ।। इति ।

मूल्यञ्च यथाशक्ति देयम् । अत एव ब्रह्मपुराणे -

'गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पादमेव वा' इति ।

२६४. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६

२६५. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत्र यावत् संख्यया प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तत्र तावत् संख्यया गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते[२६६] दर्शितम्-

'जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।
अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।।
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिनां शतम् ।
तथाऽष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद् बुधः' ।। इति ।

ननूक्तरीत्या द्वादशवार्षिकस्य प्रत्याम्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसंख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्तु चतुर्विंशतिमते[२६७] एव स्मर्य्यते -

'गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीतिं जपेद् यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ।।
पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।
गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः' ।। इति ।

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपो न प्रत्याम्नायः, किन्तु द्वादशवार्षिकव्रत-समानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव[२६८] दर्शिताः -

'चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।
मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रं मासत्रयं तथा ।।
तिलहोमायुतञ्चैव पराकद्वयमेव च ।
गायत्र्या लक्षजप्यञ्च समान्याह बृहस्पतिः ।।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्मणाम् ।
इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ।।
पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् ।
व्रतहोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्वकल्पवत्' ।। इति ।

यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च, स कृच्छ्रादिव्रतानि ब्राह्मणभोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्[२६९] -

'कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिता विंशतिः स्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सान्तपनाख्ये भवति षड़धिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद् विप्रमुख्यान्' ।। इति ।

अहरहरिति सर्वत्र सम्बध्यते । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन, 'विप्रा द्वादश वा भोज्याः' इति पूर्वमुदाहतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । अत एव स्मृत्यन्तरे-

'प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।
अहानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्' ।। इति ।

२६६. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६
२६७. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६
२६८. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६
२६९. मिता.याज्ञ.स्मृ., ३/३२६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तत्रैव दर्शितः -

'प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम् ।
पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा ।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद् विशुद्धये' ॥ इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम् -

'प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम् ।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणा तथा' ॥ इति ।

तत्रिर्धनविषयम् । यथोक्तगोदानाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात् । तथाह कण्वः -

'एकमध्ययनं कुर्यात् प्राजापत्यमथापि वा ।
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः' ॥ इति ।

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था चतुर्विंशतिमते दर्शिता -

'धर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥
नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ।
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद् विशेषतः ॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्' ॥ इति ।

अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्याम्नाया यथायोगमुन्नेयाः । अत एव देवलः -

'अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
सर्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्वे पुण्या नगोत्तमाः ।
सर्वमायतनं पुण्यं सर्वे पुण्या वनाश्रयाः' ॥ इति ।

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयूः उत्पथवर्त्ती सिन्धुः कृष्णा वेणी शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी बाहुदा पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेत्रवती गोदावरी तुङ्गभद्रा सुचक्षुररुणा चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । प्लाक्षं प्रस्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमादित्यतीर्थं वदरी पाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं चापोद्भेदं प्रभा इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति । पुष्करं मूर्द्धजं गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महाबलं महालयं कुमारमहालयं रुद्रावतारं वङ्गलं विष्णुशिवं महाकालं पुरुषोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्वतो वेदपर्वतो देवपर्वतो नीलपर्वतः बिन्ध्यपर्वतः पारियात्रश्चेति पर्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि क्षेत्रायतनपर्वताश्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः -

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे ।।
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ।।
महासान्तपनं शोध्येत्तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधनः ।।
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषूपपातकेषु यत्नतः ।।
कार्य्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्धये ।
उपवासास्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ।।
षड़हो द्वादशाहानि कार्याः शुद्धिःफलैर्विना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ।।
शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृदबुद्धिकृतं लघु ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्वं यथाऽऽगमम् ।।
प्रकाश उक्तं यत् किञ्चिद्दिंशो भागो रहस्यके ।
त्रिंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया' ।। इति ।

जमदग्निः - 'तीर्थे तु पादकृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्द्धफलं लभेत् ।
द्विगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्' ।। इति ।

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नायाः निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात् तन्निर्वर्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्य्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदशा । कर्मणां विपाकः कर्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत्सर्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूचयामास । 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः' इति । अस्य सूत्रस्यायमर्थः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्मणां मूलम् । 'क्लेशमूलः कर्माशयः' इति सूत्रितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशवीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भंस्मसात् कृतत्वात् । यथा वितुषो व्रीहिर्न प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुपजीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते । तत्र जन्म कृम्यादि ।

'पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते'

इत्यादि स्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

'तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च वा द्विज'

इत्यभिधानात् । भोगो यमयातनादिः ।

'यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्' इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्यविशेषशास्त्रोदाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु नायं विपाको विधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते, अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च । अत एव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण तन्निरूपणमयुक्तम् । नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैक्यतां भजते इति न्यायविदां मर्य्यादा । अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् । विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम् । न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किं तर्हि क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

नन्वेवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूप एव प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्मणो विपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः । न तु ब्रह्महत्यादि विपाकः । तस्याप्ररोचकत्वात् । मैवम् । द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः, संचिताः सञ्चेष्यमाणाश्च । तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु क्षयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्त्तकार्थवादत्वेनात्वेति । संचितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमानस्तन्निवृत्त्युपायमाकांक्षति । अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवादत्वेनायं कर्मविपाकोपन्यास उपयुज्यते ।

तदेवं सञ्चित संचेष्यमाणयोरुपयोगः । आरब्धफलेषु प्रतिकूलफलस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति । प्रवर्त्तकन्तु व्याध्यादिनिवृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम् । अतः क्षयरोगादिरूपस्तन्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र निरूप्यते ।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः -

'अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः ।
नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते' ।। इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि[२७०] - 'आतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव ।
केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकाल उपस्थिते ।।
याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तच्छरीरं भृगूत्तम ।
नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज ।।
मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेव वा ।
नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्वे ते फलभोगिनः ।।
शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां भृगुनन्दन ।
सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।।
तस्मान्मनुष्यश्च मृतो यमलोकं प्रपद्यते ।
नान्यः प्राणी महाभाग फलयोनौ व्यवस्थितः ।।
याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ।
योनींश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणाम्' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि[२७१] - 'कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ।
यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ।।

२७०. विष्णुधर्मोत्त. पु., २/११३/२-७ २७१. ब्रह्मपु., १०७/१४६-१४९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।
प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्' ।। इति ।

विष्णुपुराणेऽपि[२७२] - 'पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्यथा ।।
यथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः' ।। इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे[२७३] - 'प्रायश्चित्तैः क्षयं याति कृतं पापं न संशयः ।
प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ।।
नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्य्यग्योनिं तथैव च ।
मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः ।।
प्रायश्चित्तमतः कार्य्यं कल्मषस्यापनुत्तये' ।। इति ।

भविष्योत्तरेऽपि - 'देवतिर्य्यङ्मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ।।
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः ।।
पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट् ।।
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणे[२७४] - 'ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
तत्कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम् ।।
तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राक्तनं यथा ।
विहाय सुमहागुप्तं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।।
अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम् ।
तन्मात्रगुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम् ।।
दृढं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तये ।
तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम् ।।
सुखानि धार्मिको भुङ्क्ते इहानीतो यमक्षयात्' ।। इति ।

मनुस्तु[२७५] मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह -

'चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।
कर्मणां फलनिवृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ।।

---

२७२. विष्णुपु., २/६/३४-३५
२७३. विष्णुधर्मोत्त.पु., २/७३/३-५
२७४. ब्रह्मपु., १०५/४५-४७, २९-३१
२७५. मनु., १२/१-९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।
अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ।।
शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजा गतयो नॄणामुत्तमाधममध्यमाः ।।
तस्येह त्रिविधस्यापि ह्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ।।
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ।।
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्वशः ।
अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ।।
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ।।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।
वाचैव वाक्कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ।।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्' ।। इति ।

हारीतोऽपि - 'सर्वभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभो मोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन् यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीरवाचिकमानसानि प्राप्नोति । एवं ह्याह -

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम् ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात् ।।
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्' ।। इति ।

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः[२७६] -

'यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते ।
ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ।।
करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथं च न ।
वेत्ति सर्वगतां कस्मात् सर्वगोऽपि न वेदनाम् ।।

---

२७६. याज्ञ.स्मृ., ३/१२९-१३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः ।
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च ।।
अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम् ।
रूपाण्यपि तथैवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ।।
विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते ।
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम् ।।
परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथानिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यादियोनिषु ।।
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृतः पक्षिषु जायते ।।
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते' ।। इति ।

सत्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह[२७७] -

'आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद् वेदविद् याति सात्विको देवयोनिताम् ।।
असत्कार्यरतो धीर आरम्भी विषयी च यः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ।।
निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्षु तामसः ।।
रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते' ।। इति ।

मनुरपि[२७८] - सत्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् । यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्वानशेषतः ।।
यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते । स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ।।
सत्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् । एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ।।
देवत्वं सात्विका यान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः । तिर्य्यक्त्वं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।।
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः । अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ।।
स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः । पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ।।
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छा विगर्हिताः । सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।।
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः । रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ।।
झल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः । द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।।
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञाश्चैव पुरोहिताः । वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ।।

२७७. याज्ञ.स्मृ., ३/१३७-१४० २७८. मनु., १२/२४-२६, ४०-५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विविधानुचराश्च ये । तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः ।।
तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः । नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ।।
यज्वान ऋषयो वेदा देवा ज्योतींषि वत्सराः । पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ।।
ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महदव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ।।
एषः सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः' ।। इति ।

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यः नानाविधेभ्यो पापविशेषेभ्यो योनिविशेषाः अभिहिताः विष्णुधर्मोत्तरे -

'असहिष्णुतयाऽन्यस्य गुणानां कारणं विना ।
महत्पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ।।
ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः प्रेतत्वमागताः ।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ।।
मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन् भृशदारुणे ।
स्वकर्मभिश्च्युताः सर्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु' ।। इति ।

पद्मपुराणे - 'अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
विरक्तो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ।।
सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गृह्णात्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः' ।। इति ।

स्कान्दे चमत्कारखण्डे - 'यो भवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ।
ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथा मांसाशकश्च यः ।।
प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः । अकृत्वा देवकार्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ।।
योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्त्वा प्रेतः स जायते । परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ।।
परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः । कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः । देवस्त्रीगुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ।।
विशेषाद् ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः । दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत् ।।
विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः । शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।।
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षडङ्गवित् । चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः ।।
शास्त्रकर्त्ता ग्रन्थकर्त्ता यद्यपि स्यात् षड़ङ्गवित् । कुलदेशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ।।
कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः । उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिक्षमृतस्य च ।।
विषाग्निजलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम् । प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः' ।। इति ।

अग्निपुराणे - 'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा । लोभात् त्यजति यस्त्वेतान् स प्रेतो जायते नरः ।।
कुज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदेशिकः । शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ।।
निन्दको द्विजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा । वृद्धं बालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ।।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः । न्यासापहर्त्ता मित्रध्रुक् परपाकरतः सदा ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर्दोषं सुहृदं भार्य्यां ऋतुकाले न याति यः । न सहेत यशस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ।।
हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्याऽऽसनानि च । कृष्णाजिनन्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ।।
तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं द्विजः । कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।।
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतार्थमेव च । भूमिकन्याऽपहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः' ।। इति ।

उमामहेश्वरसंवादे - 'अपहृत्य च सर्वस्वं देवस्वं च तथाऽपरम् ।
दत्तापहारदानाच्च पैशाच्यं याति वै नरः ।।
योनिकार्य्यञ्च यो देवि, अहितेन तु कारयेत् ।
सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ।।
स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यजेन्न ददाति च ।
आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ।।
मठापत्यञ्च यो देवि कुरुते मदमोहितः ।
विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यश्च भक्षति ।।
परस्य योषितं हृत्वा ब्राह्मणस्वं प्रहृत्य च ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ।।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः ।
हर्त्तारः परदाराणां चौर्येण बलतोऽपि वा ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः' ।। इति ।

मनुः[२७९] - 'संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितः ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ।।

याज्ञवल्क्यः[२८०] - 'गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ।।

तथा - 'आचार्यमृत्विजश्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ।
मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः' ।। इति ।

वामनपुराणे[२८१] - 'चण्डालादन्त्यजाद्वाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम् ।
याजको यजमानश्च स स्यात्तु स्थलकीटकः' ।। इति ।

स्कान्दे रेवाखण्डे - 'बुभुक्षितेषु भृत्येषु य एकोऽश्नाति मानवः ।
श्वयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः ।।
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत् ।
दशवर्षसहस्राणि श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ।।
वेदाग्निनिन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।
इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह' ।। इति ।

२७९. मनु., १२/६०   २८०. याज्ञ.स्मृ., ३/२११, २१२   २८१. वामनपु., १२/३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मपुराणे[२८२] - 'यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम् ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते ।।
पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते ।
सोऽपि विप्रो मृतो जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः ।।
गर्दभत्वं तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः ।
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।।
सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते ।
आशाऽपहर्त्ता तु नरः कृमियोनौ प्रजायते ।।
विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनो जायेत दुर्मतिः ।
उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे ।।
मोहात् करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः ।
कृतघ्नस्तु मृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ।।
यमस्य विषये क्रूरैर्बन्धं प्राप्नोति दारुणम् ।
यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततो बह्वीश्च भो द्विजाः ।।
ततो गतः कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ।
जलप्रवहणं यस्तु भिन्द्यात् मत्स्यो भवेत्तु सः ।।
अयोनिगो वृको हि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ।
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्त्वा मधुको भवेत् ।।
लभेद् देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ।
मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते' ।। इति ।

गरुडपुराणे - 'कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यकृमयश्चिरम् ।
भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ।।
गुरुमित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
द्विजशिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्ना नास्तिकास्तथा ।।
त्यागिनो बान्धवानाञ्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
अमेध्यकृमयः सर्वे मृगव्याधा भवन्ति च ।।
गुरुरोमगणोपेता जायन्ते शम्बुकाजले ।
चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः' ।। इति ।

शिवधर्मोत्तरे - 'विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ।
विड्वराहो भवेन्नित्यं क्रव्याशी व्याध एव च ।।

---

२८२. ब्रह्मपु., १०८/६१-६३, ७५-७६, ८०-८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विजस्त्वेकशफानाञ्च विक्रयाज्जायते मृगः ।
मत्स्योऽपि विट्कृमिश्चैव अवज्ञाकार्य्यधः कृमिः' ।। इति ।

वायुसंहितायाम्- 'खरो वै बहुयाचित्वात् काकोऽमन्त्रितभोजनात् ।
अपरीक्षितभोजी स्याद् वानरो विजने वने ।।
अविद्यां यः प्रयच्छेत वलीवर्द्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्य्युषितं विप्रे दत्त्वा वै कुब्जतां व्रजेत्' ।। इति ।

उमामहेश्वरसंवादे - 'अग्निहोत्रं भवेद् यस्य न कुर्यात्तस्य रक्षणम् ।
पर्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ।।
वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
भवन्ति चेह काकाः स्युश्चिरं विड्भुज एव च ।।
पायसं कृसरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
अदत्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राशनाद् भुजगो भवेत्' ।। इति ।

नारदपुराणे - 'भर्त्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
सा श्येनी जायते राजन् त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ।।
वाचा चाक्रोशिका या तु सन्निरुद्ध्य पतिं ह्रिया ।
अकार्य्यं कारयेत् पापा सा नारी वल्गुरी भवेत् ।।
भर्त्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ।
जीवितं वा वरारोहे विष्ठायां जायते कृमिः ।।
कृमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्य्याणि प्रभूणां ये विचेतसः ।।
भूत्वा वेतनभोक्तारो जायन्ते भूलता हि ते' ।। इति ।

वृद्धगौतमः - 'मौल्याद् वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ।।
शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि[२८३] - 'परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ।।
परुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ।।
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते' ।। इति ।

---

२८३. याज्ञ.स्मृ., ३/१३४-१३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ नानानिषिद्धकर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे -

'श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धावमानिनः ।।
गुरूणां ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स प्रयाति विहीनेषु जायते भुवि मानवः ।।
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः ।
ते च कालहतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ।।
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः' ।। इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे - 'प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुक्कुटे जन्म चाप्नुयुः ।।
ये च कुर्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्वलोकविवर्जिताः ।।
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ।।
स कन्याः केवलं सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते ताश्च बन्धक्यो विधवा दुर्भगास्तथा' ।। इति ।

प्रभासखण्डे - 'यैर्न दत्तं नरः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्राः कुब्जाश्च वामनाः ।।
अपुत्राः कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महाराजककर्माणः कुचेलाः कुशरीरिणः ।।
कुदण्डाश्चपला लुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः ।
धनहीना भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभक्षकाः' ।। इति ।

स्कान्दे रेवाखण्डे - 'पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः ।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः ।।
इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ।
ये त्यजन्ति स्वकां भार्य्यां मूढाः पण्डितमानिनः ।।
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ।
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गतः ।।
दुष्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः संप्रजायते ।
जायते ग्रन्थिसंयुक्तः परभार्य्योपसेवकः ।।
गद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवानृते ।
अन्नं पर्य्युषितं विप्रे ददद् वै कुब्जतां व्रजेत् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मात्सर्य्यादपि जात्यन्धो द्वेषाच्च बधिरो भवेत् ।
अदत्त्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः' ।। इति ।

गरुडपुराणे - 'अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः ।
बाधिर्य्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ।।
पश्यन्तो भगवद्द्वारं तामसास्तत्परिछदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ।।
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः ।
पङ्गवः पादहीनाश्च कुष्ठिनो भुवि ये नराः ।।
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यात् न संशयः ।
तथा च भगवद्धाम्नश्छायामाक्रमते तु यः ।
अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीडितः' ।। इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि[२८४] - 'पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः । खल्वाटो मत्सरी चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ।।
भूय एव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः । घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ।।
प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारी च जायते । मिष्टाश्येको महाभाग वातगुल्मी प्रजायते ।।
भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीड़कः । गुरुस्वामिद्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ।।
श्रुत्वा भवति दुर्बुद्धिर्बधिरो मानवाधमः । देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः ।।
जायते बुद्बुदाक्षो वा नेत्ररोगयुतोऽपि वा । तथैव दीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ।।
हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः । विरूप एव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ।।
विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम् । स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ।।
मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात् । द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नात्र संशयः ।।
परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः । अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ।।
वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते । नास्तिकस्तु दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ।।
अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले । श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः । श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गमैः ।।
परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति मानवः । क्षयी ज्वरी प्रमेही च गुल्मी दाही भगन्दरी ।।
रजस्वलान्त्यचण्डालपापिष्ठपतितैः सह । व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ।।
अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः । निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद् यः परान् पुमान् ।।
परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपि वा । ऋणं दत्त्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ।।
स भूत्वा धनिनां वंशे व्रजेद् देशान्तरं ततः । वाणिज्यलाभस्तत्रापि नास्ति तस्य नरस्य वै ।।
अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् । सर्वाङ्गरोगः पापात्मा द्वेष्टा मृतसमाङ्गभाक्' ।। इति ।

---

२८४. विष्णुधर्मोत्त.पु., २/१२१/६, ८, १०, ११, ३/२५३/१३, २२, २६-३१, ३४-३७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उमामहेश्वरसंवादे - 'मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
बालानां वीक्षमाणानामददन्नत्ति निस्पृहः ।।
न हुतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ।
आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ।।
यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
तस्मिन् देशे क्षुधार्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः' ।। इति ।

पद्मपुराणे - 'यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ।।
वैश्यकर्मा च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ।।
स्वधर्मप्रच्युतो विप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
क्षत्रियो वा महावाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ।।
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ।।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ।।
ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा' ।। इति ।

मार्कण्डेयपुराणे - 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसंग्रहम् ।
अकृत्वा त्वन्यथा पाणेः पतन्ति नृपसंग्रहात् ।।
यश्च यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् ।
अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग् भवेत्' ।। इति ।

अथ विशेषेण कर्मविपाकः ।

तत्र हिंसाविशेषाद् योनिविशेषः । तत्र मनुः[२८५] -

'यां यां योनिञ्च जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिन्नेतत् सर्वं निबोध मे ।।
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात् ।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ।।
श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुल्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति' ।। इति ।

नन्दिपुराणे - 'नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाच्यते नरः ।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरश्च प्रजायते ।।

२८५. मनु., १२/५३-५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृणगुल्मलतावल्लीवीरुद्द्रुमविभेदतः ।
तृणभेदास्त्वगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः ।।
लताभेदाश्च निःसंख्या वल्लीभेदास्तथैव च ।
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः ।।
तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमुच्यते ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद् ब्राह्मणात्तथा ।।
गृहाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात्तथा ।
गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्मणाम् ।।
ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्य्यते तथा ।
हत्वा वधमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।।
यद् यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते ।
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ।।
तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्' ।। इति ।

महाभारतेऽपि - 'ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ।।
कुशीला भिन्नमर्य्यादा नित्यं संकीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ।।
लोष्ट्रमर्द्दी तृणच्छेदी नखस्वादी च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ।।
आयुरस्य निकृन्तामि प्रज्ञामस्याददे तथा ।
यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ।
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यते द्विजः ।।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गां प्रति द्विजम् ।
ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः' ।। इति ।

शिवधर्मोत्तरे - 'देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपबाहुकः ।
देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत् ।।
रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूः सर्वाङ्गदुःखितः ।
देवस्पर्शं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात् ।।
मिथ्याचारं चरेत् पश्चादर्बुदास्यो नरो भवेत् ।
देवदासो धनं भुक्त्वा बृहद्गुल्मी च वै क्रमात् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरो भवति पापतः ।
दीपं देवगृहाद् धृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः ।।
मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत् ।
देवावमन्ता भवति सर्वदा मैथुने रतः ।।
सदाऽपहतसर्वस्वः कुत्सितः काममोहितः' ।। इति ।

वृद्धगौतमः - 'देवद्रव्योपजीवी हृद्रोगी । प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्यादानादल्पायुः । पत्नीबहुत्वे सत्येकारामः क्लीबः । स्वामिना धर्मे नियुक्तः तदनुष्ठानाशक्तो जलोदरी । दुर्बलबाधे बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः । व्यवहारपक्षपाते जिह्वारोगी । स्वयं प्रवर्त्तितधर्मानुष्ठानछेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः । स्वयमग्रभुक् शूलरोगी । परिक्षीणमित्रबन्धुस्वामिस्वजनावमन्ता परिभूतवृत्तिः । अतिथिं पश्यन्नश्नतः कपालपट्टिका । सूर्यास्तकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः । छद्मना गुरुस्वामिमित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः । विश्रम्भापहारी सर्वदुःखाश्रयः । गोदुःखकारी गोनामह्रा । गोनिर्दयश्चिपिटनासः । पथनाशको निस्तेजकः । सभायां गलग्रन्थी पुण्याक्षेपी वक्रणासः । शिष्टचीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजनतपस्विदेवद्विजगुरुज्ञानयोगद्वेष्टा वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्वारम्भविकलः । परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् ।
व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।
वाणिज्यलाभो नो तस्य देशान्तरगतस्य च ।।
व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः' । इति ।

शिवधर्मोत्तरे - 'एवं पापविशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ।।
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
निष्क्रान्ता कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ते पक्षिणः ।।
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।
मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ।।
पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
एवं योनिषु सर्वासु परिक्रम्य क्रमेण तु ।।
कालान्तरवशाद् यान्ति मानुष्यमतिदुर्ल्लभम् ।
उत्तमञ्चापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।।
विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।
ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ।।
कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्' ।। इति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मार्कण्डेयपुराणे - 'अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः ।
कृमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते ।।
वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः ।
परिहृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम् ।।
कृमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयनरेषु च ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुल्कसादि जुगुप्सितः ।।
पङ्ग्वन्धबधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीडितः ।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च रोगैरन्यैश्च बाध्यते ।।
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति ।
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम् ।
विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणे[२८६] - 'यस्तु रौद्रसमाचारः सर्वभूतभयङ्करः ।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्वा दण्डेन वा पुनः ।।
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्वा जन्तूंस्ताड़यतेऽनिशम् ।
हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा ।।
एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते ।
स चेन्मनुष्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्ययात् ।।
वधबन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सोऽधमे ।
लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः' ।। इति ।

हिंसाकर्मविशेषफलानि शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितानि -

'अत ऊद्धर्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति । तद् यथा ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धः अनेकरोगिणश्च' इति ।

यमः - 'अशुद्धानां तु पापानां पतितानाञ्च कर्मभिः ।
उत्तीर्णानाञ्च तिर्य्यक्त्वात् देहे भवति लक्षणम् ।।
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ।।
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम् ।
व्यङ्गाश्चाधर्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः' ।। इति ।

हारीतः - 'कुनखी भ्रूणहा । ब्रह्मघ्नः कुष्ठी । परदुःखदायिनो नित्यान्धाः । परदाराभिरता दीर्घरोगिणः । दृष्ट्यपहर्त्तारोऽन्धाः । श्रोत्रापहर्त्तारो बधिराः ।

२८६. ब्रह्मपु., ११७/३१-३५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाचोऽपहर्त्तारो मूकाः । एवं ह्याह -
यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते ।
नाकृत्वा लभते किञ्चिच्छुभं वा यदि वाऽशुभम्' ।। इति ।

कश्यपः - 'क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शोवान् नृवधेऽपि च ।
जलोदरयुतः स स्यात् स्वनारीणाञ्च हिंसकः ।।
कर्णभेत्ता कर्णमूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः ।
दन्तपातनकर्त्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ।।
उरःस्तस्तादुरुस्तम्भी अक्षिरोग्यक्षिनाशकः ।
पदा तु यस्ताड़यति विसर्पी स भवेन्नरः ।।
पीडामप्रियकर्त्ता च धनुर्व्याधिर्धनुग्रहात् ।
पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत् ।।
असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान् ।
शूलेन शूली भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः ।।
असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्याद् वृथा पशून् ।
नक्त्यान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये ।।
करोति शूलप्रक्षेपं पूर्वभावप्रचोदितः' ।। इति ।

व्यासोऽपि - 'पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः ।
प्राण्यङ्गं मृगशावं च हत्वा बन्ध्यो मृतप्रजः ।।
असाध्यरोगी बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्वजीवहा ।
गात्रकृच्छ्री व्रणी श्वित्री विसर्पी परघातकः ।।
नेत्ररोगो भवेत्तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः ।
परेषां रसनाच्छेदाज्जिह्वाऽऽस्यव्रणवान् भवेत् ।।
कृतघ्नः स्फुटिताक्षो वा तृतीयज्वरसंयुतः ।
चातुर्थकोष्णशीतोष्णज्वरी स्यात् सततज्वरी ।।
ग्रामे वने वा जन्तूनां श्वभिर्यो भीतिमर्पयेत् ।
भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः ।।
तलघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।
गत्वा देशान्तरं तेषां तत्र रागो महान् भवेत्' ।। इति ।

वृद्धगौतमः - 'वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्' इति ।

वायुपुराणे - 'भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद् वनस्पतीन् ।
प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री बन्ध्यो वा स्याद्विसर्पवान् ।
वल्मीकन्तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजो नरः ।।
गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्वकर्मणः ।
भ्रूणहा स्विन्नहस्तः स्याद् गृहिणी दासपत्न्यपि' ।। इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे[२८७] - 'यं कश्चिद् घातयित्वा तु प्राणिनां भृगुनन्दन ।
मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ, भवतीह गदातुरः' ।। इति ।

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे - 'कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्वकर्मानुसारतः' ।। इति ।

उमामहेश्वरसंवादे - 'मद्यव्यसनिनो ये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।
शालां तु कारयेद् यस्तु मद्यपानं ददाति यः ।।
मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च । पिबन्ति ये नरा देवि, सर्वे ते समभागिनः ।।
ते शौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः । दासत्वेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः ।।
तिर्य्यञ्चोऽपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः । मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे ।।
षष्टिवर्षसहस्राणि कृमिर्भूत्वा महीतले । कृमियोनिक्षये भूते पापन्तु कथयाम्यहम् ।।
श्वानयोनिशतं गच्छेत् जम्बूके पञ्चविंशतिम् । मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते ।।
शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च । विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः ।।
काको भूत्वा चिरं देवि, विष्ठाभक्षस्तु जीवति । वर्षाणां द्वादशे लक्षे स जीवेत् पापकर्मकृत् ।।
स्वमांसं परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति । तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत् ।।
यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः । व्याधिरोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा' ।। इति ।

मनुः[२८८] - 'कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्' ।। इति ।

विष्णुरपि - 'अभोज्यान्नभक्षणे कृमिः' इति ।

वृद्धगौतमः - 'विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सप्तजन्मनि ।
निषिद्धान्नन्तु यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ।।
कीटाशी सूतकान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक् ।
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्' ।। इति ।

अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि

तत्र हारीतः - 'सुरापो बद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्यावदन्तः' इति ।

---

२८७. विष्णुधर्मोत्त.पु., २/१२१/४ २८८. मनु., १२/५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कान्दे रेवाखण्डे - 'पापशेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः' इति ।
शिवधर्मोत्तरे - 'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली' इति ।
शङ्खलिखितौ - 'अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली' इति ।
कश्यपः - 'सुरापो लोलजिह्वः' इति ।

अथ स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः

तत्र मनुः[२८९] - लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चाञ्चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ।
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषिताम् । अपहृत्य च विप्रस्वं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ।।
मणिमुक्ताप्रबालानि हृत्वा लोभेन मानवाः । विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्तृषु ।।
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं प्लवः । मधु दंशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ।।
मांसं गृध्रो वसां मद्गुस्तैलं तैलपक्वः खगः । चीरीवासस्तु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि ।।
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः । कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाद्गुदो गुड़म् ।।
छुछुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकं तु बर्हिणः । श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नं तु शल्यकः ।।
बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् । रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ।।
वृको मृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलपुष्पन्तु मर्कटः । स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ।।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ।।
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः' ।। इति ।

याज्ञवल्क्यः[२९०] - 'हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धान् छुछुन्दरी शुभान् ।।
मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ।।
मधु दंशः पलं गृध्रो गां गोधाऽग्निं बकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ।।
प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते' ।। इति ।

मार्कण्डेयपुराणे - 'पुंसोऽपहर्त्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः । धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलुत्थान् सर्षपान् चणान् ।।
सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः । संजायते महावक्त्रो मूषिको वज्रसन्निभः ।।
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । हृत्वा दुग्धं तु मार्जारो जायते नरकाच्च्युतः ।।
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः । घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मुहुरजामिषम् ।।
श्येनो मार्गामिषं हृत्वा चीरी लवणहारकः । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ।।
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते । मधु हृत्वा नरो दंशो घृतं हृत्वा पिपीलिका ।।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः । आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ।।

---

२८९. मनु., १२/५७, ६०-६९ २९०. याज्ञ.स्मृ., ३/२१३-२१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते । हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यके हृते ।।
जीवंजीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः । छुछुन्दरी शुभान् गन्धान् रसं हृत्वा शशो भवेत् ।।
षण्डः पलालहरणे काष्ठहृद् व्रणकीटकः । पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ।।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः । भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां गतः' ।। इति ।

गौतमः[२९१] - 'अनृतवागुल्बलो मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् । जलोदरो दारत्यागी । कूटसाक्षी श्लीपदी । उच्छूनजंघाचरणः । विवाहविघ्नकर्त्ता छिन्नोष्ठः । अवगूरणः छिन्नहस्तः । मातृघ्नोऽन्धः । स्नुषागामी वातवृषणः । चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री । कन्यादूषकः षण्डः । पर्य्युषितभोजी कृमिः । ईर्ष्यालुर्मशकः । पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्य्यनपत्यः । रत्नापहार्य्यत्यन्तदरिद्रः । विद्याविक्रयी पुरुषमृगः । वेदविक्रयी द्वीपी । बहुयाजको जलप्लवः । अयाज्ययाजको वराहः । अनिमन्त्रितभोजी वायसः । मृष्टैकभोजी वानरः । यतस्ततोऽश्नन् मार्जारः । कक्षवनदाही खद्योतः । दारकाचार्य्यो मुखविगन्धः । अदत्तादायी बलीवर्द्दः । मत्सरी भ्रमरः । अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी । शूद्राचार्य्यः श्वपाकः । गोहर्त्ता सर्पः । स्नेहापहारी क्षयी । अन्नापहार्य्यजीर्णी । ज्ञानापहारी मूकः । जलापहारी मत्स्यः । क्षीरहारी बलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः' इति ।

शङ्खलिखितौ - 'वेश्यापहारी अद्रिसर्पः । जलापहारी शिशुमारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी वायसः । ताम्रापहारी बलाकः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारी जडः । छत्रापहारी कारण्डः । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी पशुः । शय्याऽपहारी अशयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी । फलापहार्य्यफली । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुलाहिविड़ालाखूनामन्यतमः' इति ।
यद्वा तद्वाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
हृत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः' ।। इति ।

स्तेयकर्मशेषफलानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरे[२९२] -
'मणिमुक्ताप्रबालानि रत्नानि विविधानि च ।
अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्तृषु ।।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ।।
धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रको भवेत् ।
व्याधितश्चान्नहर्त्ता स्यान्मूको वागपहारकः ।।
वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुश्चाश्वापहारकः ।
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणो निर्वापको भवेत् ।।

२९१. मिता., याज्ञ.स्मृ., ३/२१६

२९२. विष्णुधर्मोत्त.पु., २/१२१/२, ३, ६-१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दरिद्रः परवित्तघ्नः उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः ।
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्वयानापहारकः ।।
अन्धश्च जायते लोके गां हत्वा च नराधमः ।
वस्त्रभोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्नबुभुक्षितौ ।।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः' ।। इति ।

वायुपुराणे - 'वातव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत् ।
ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ।।
प्रस्विन्नपाणिपादः स्यादाहरेद् यो रसादिकम् ।
अन्नचौरो भवेद् यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ।।
स्वरोपघाती वाक्यञ्च हत्वा मर्त्यः प्रजायते' ।। इति ।

उमामहेश्वरसंवादे - 'धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्त्ता तु वा पुनः । परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ।।
खलं क्षेत्रं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये । सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।।
आसनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम् । ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ।।
इहलोकगतानाञ्च तेषामेव विधिः स्मृतः । नग्ना दीनाः क्षुधार्त्ताश्च कुचेला दुःखिताः सदा ।।
बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्जिताः । सुखानि प्रार्थयन्तीह दासवृत्तिमुपागताः ।।
ये हरन्ति च तूर्याणि वाद्यानि विविधानि च । तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक्त्वं यान्ति मानवाः ।।
हत्वा मद्वादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च । तेन पापेन ते मूढा बाधिर्य्यं यान्ति मानवाः ।।
कांसिकं मुरजं वंशं वीणां तूलविलं तथा । ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्ते भवन्ति च ।।
पटहं लेपनं चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये । हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ।।
प्रासादेषु च ये देवि हरन्ति दीपिकां नराः । गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ - 'सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृध्रो देवद्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्मफलविशेषेण कुब्जषण्डपङ्गुदरिद्राश्च जायन्ते' इति ।

यमः - 'द्रव्यौषधापहर्त्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।
धान्यचोरो व्रणी च स्यात् कासी भक्तापहारकः ।।
गलगण्डी गलदद्रव्यहर्त्ता भवति मानवः ।
विकृतिर्ब्रह्महर्त्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः' ।। इति ।

स्कान्दे रेवाखण्डे - 'मणिकूटं तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
नरके त्वन्धतामिस्रे प्रपच्यन्ते नराधमाः ।।
शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः ।
इह शत्रुगृहे बद्धा भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः ।
फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः' ।। इति ।

अथागम्यागमनकर्मविशेषाद् योनिविशेषः ।

स्कान्दे रेवाखण्डे - 'गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद् ध्रुवम् ।
राज्ञीगामी भवेदुष्ट्रो वृश्चिको वृषलीपतिः' ।। इति ।

गौतमः - 'चाण्डालीपुल्कसीगमनेऽजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः । शूद्रागमने
दीर्घकीटः । सवर्णाभिगामी दरिद्रः । गोगामी मण्डूकः' इति ।

मार्कण्डेयपुराणे - 'परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते ।
श्वशृगालेभगृध्रेषु क्रमाज्जातिषु जायते ।।
भ्रातृभार्य्याञ्च दुर्बुद्धिर्यो धर्षयति पापकृत् ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स पापो नरकाच्च्युतः ।।
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यां च पापकृत् ।
प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ।।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ।।
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणे[२९३] - 'सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां शिष्यभार्य्यां तथैव च । प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतो जायेत सूकरः ।।
सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः । पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ।।
एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांश्च कृमियोनौ चतुर्द्दश ।।
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।।
श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा । भ्रातृभार्य्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः ।।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः । मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।।
उग्रान् स याति संसारानधर्मेणेह चेतसा । श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति ।।
तत्रापि निरयं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते । कृमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति ।।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते । वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।।
ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः । सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ।।
श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन भो द्विजाः । श्वा भूत्वा कृकलासस्तु जायते मानवस्ततः ।।
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषिकः' ।। इति ।

नारदपुराणे - 'चिन्तयेद्वीक्षयेद्वाऽपि जननीं वा सुतां च वा ।
बन्धुं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्य्यां नृपस्त्रियम् ।।

२९३. ब्रह्मपु., १०८/५०-५५, ५८-६०, ७७-८०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स याति नरकं घोरं सञ्चिन्त्य श्वपचीमपि ।
दृष्ट्वा हि प्रमदा ह्येता यः क्षोभं व्रजते नरः ।।
तस्य पुण्यं कृतं सर्वं वृथा भवति नान्यथा ।
पुण्यस्य संक्षयात् पापं पाषाणश्च भवेद् ध्रुवम्' ।। इति ।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे[२९४] -

'ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम् ।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ।।
न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता' ।। इति ।
'तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ।।
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनो मत्स्याः प्रेत्यान्त्यस्त्रीनिषेवकाः' ।। इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे -

'उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्वङ्गनागमे ।
आचार्य्यभार्य्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ।।
तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे' ।। इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे[२९५] - 'षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।
परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्य्या तथा भवेत् ।।
कुष्ठी भवति धर्मज्ञस्त्वपहृत्य तथा स्त्रियम् ।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ।।
गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।
दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसा ।
जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।।
अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः ।
प्रकीर्णमैथुने जन्तुः क्लीबो भवति वै द्विज' ।। इति ।

शङ्खलिखितौ - 'पर्वमैथुने प्रमेही पुरुषव्याधिपीडितः । परदारगाम्यगुप्तदारकः । गोष्ववकीर्णी दुश्चर्मा । खराश्वाभिगामी मधुमेही । सगोत्राभिगामी मद्यपस्त्रीगामी श्लीपदी । मातृपितृभगिनीगाम्यबीजी । स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम् । गुरुतल्पगो दुश्चर्मा । चण्डाल्यवकीर्णी कन्यादूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी । धर्मपत्न्यामास्ये प्रवर्त्तकः खल्वाटः । मातृभगिनीगाम्यवकीर्णी श्लीपदी वधी मधुमेही च' इति ।

---

२९४. वराहपु., २०२/७१-७२

२९५. विष्णुधर्मोत्त.पु., ३/२५३/१७-१९, २३, ३०, ३६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वृद्धबौधायनः - 'गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम् ।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः ।।
सवर्णागमनेऽदत्तः पितृहा पाण्डुरोग्यधः ।
अन्त्यजागमने मर्त्त्यो जायते नात्र संशयः' ।। इति ।

बृद्धगौतमः - 'धर्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिको भुजगस्तथा । पक्षिदंष्ट्रिमृगव्यालक्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत् ।।
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठी तथा भवेत् । महीदरी प्रमेही च दुश्चर्मा च भगन्दरी ।।
ज्वरातिसारी दाक्षी च पाददाही कृमिव्रणी । गत्वा तु मातृभगिनीं जलेषु मधुमेहवान् ।।
कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्र्यपि । कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ।।
सगोत्रांश्च सवर्णांश्च गत्वा स्यात् श्लीपदी नरः । मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लीपद्यजीवकः ।।
अनस्थिपाणिपादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्य्यगः । मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वः स्नुषागोमुष्कवृद्धिमान् ।।
रजस्वलाऽभिगामी च चण्डालीगमने रतः । दाहज्वरी भवेन्मर्त्त्यः अन्त्यजन्मसु गुल्मवान् ।।
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्र्यपि । स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ।
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्त्योऽभिजायते । परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः ।।
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो भवेत् । स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्त्योऽभिजायते ।।
वक्त्रमैथुनकर्त्ता च खल्वाटो जायते नरः । गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ।।
नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः । बहुत्वे योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ।।
स्वदारेभ्योऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः । पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डा स्युर्बधिरास्तथा ।।
दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः' ।। इति ।

ब्रह्मपुराणे[२९६] - 'परदारेषु ये चापि चक्षुर्द्रष्टुं प्रयुञ्जते ।
तेन दुष्टस्वभावेन क्लीबत्वमुपयान्ति वै ।।
पशूंश्च ये विव्रजन्ति ये चैव गुरुतल्पगाः ।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीबा जायन्ति ते नराः' ।। इति ।

तदेवं कानिचित् शास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको निरूपितः । अनयैव दिशा विपाकान्तराण्युन्नेयानि । न हि निःशेषेण केनचिदुदाहर्त्तुं शक्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे -

'उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां या योनयो यानि च लक्षणानि ।
शक्यानि कात्स्न्र्येन मया न वक्तुं या योनयश्चैव नराधमानाम्' ।। इति ।

अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात् । यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना संकलितानि, तथाप्यतिपातकादि जात्युपाधावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतो देशकालकर्त्रवस्थादिभेदाच्च नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविपाकस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाकाभिधायिकाः श्वशूकरेत्यादिस्मृतयः । तथा च तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

२९६. ब्रह्मपु., ११७/४९, ५२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चेष्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्चितेषु चोद्वेगं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्तविधयश्च प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम् -

'पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः' ।। इति ।

ननु नैतद्युक्तिसहम् । तथाहि निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्तनिवर्त्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं, तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्वदशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति । नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिक-निवृत्त्यभावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा प्रायश्चित्तसदसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फलस्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किं तव छिद्यते । उदाहृतञ्च शास्त्रं, तच्छान्तिरौषधैरित्यादि । तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम् ।

अपरे पुनर्मन्यन्ते । नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम् । कुनखित्वादिनिवृत्त्यदर्शनात् । यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते, तदा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तेत । न त्वेवमुपलभामहे । यथा मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास:[२९७] 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे दतवधेः' इति । अस्यायमर्थः । ये सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः प्रकृते, ते अनारब्धकार्ये एव । न त्वारब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः । कुतः, तदवधेः । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीरपातावधिश्रवणादिति ।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत् । उच्यते । न ह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्प्रकरणे पाठाभावात् । चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम् । तथा च यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्ट उपायः, तथा दानादिरपि दृष्ट उपायः । तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम् । किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित् प्रबलं सुकृता पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः । तच्च सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबद्ध्य स्वफलं प्रयच्छति । प्रतिबद्धश्च फलशेषः स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपयुज्यते । एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्-

'शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च । विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम् ।।
वर्त्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः । इह चामुत्र चाज्ञस्य ददाति स्वफलं शुक ।।
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबद्ध्य च । फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथवाऽनघ ।।
निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारब्धं कर्म सत्तम । निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम् ।।
निरुद्धांशसमो भोगो यथोद्भूतश्च जाग्रति । तथा निरुद्धं तेनैव सह कर्म ददाति वै ।।
एवं निरुद्धभागं तु स्वप्ने जाग्रति वा फलम् । आरब्धस्यानुगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः ।।
अत्युत्कटैरिह यैस्तु पुण्यपापैः शरीरभृत् । प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः ।।
प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु । भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तल्लङ्घयति कः पुमान् ।।
अवश्यमनुभोक्तव्यं प्रारब्धस्य फलं जनैः । देहेनान्येन वाऽन्येन युगपद्वा क्रमेण वा ।।
श्वसूकरखरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि । भोक्ताऽस्यैव फलस्येह शुक कर्माणि च क्रमात् ।।
कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने । आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः ।।

---

२९७. ब्रह्मपु., ४/१/१५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः । फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध ।।
दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा । घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः' ।। इति ।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्निति चेत् । प्रतिबध्यन्तां नाम । यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते, तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम् । प्रबलाभ्यान्तु वरशापाख्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्य्यते । तथा च स्कन्दपुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम् । महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम् । यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु वक्तव्यं, कौनख्यादेरन्यथाभावः, इति ।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादि प्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुगृहीतानि भविष्यन्ति । रोगशान्तिश्चौषद्यादिसाध्या । तत्रौषधान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि । दानानि च बौधायनकल्प -ब्रह्माण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादिप्रोक्त - ऋग्विधानसामविधानादौ बहुधा प्रपञ्चितः । तथा च ऋग्विधाने स्मर्य्यते -

'ऋतस्येति जपेत् सूक्तं त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे । अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ।।
वायो शुक्रो जपेत्सूक्तमश्वत्थे त्र्ययुतं तु चेत् । बहुधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संशयः ।।
वारुणं वा जपेत्सूक्तमयुतं धात्रिमूलके । वातादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ।।
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् । लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमान्निरोगः शीघ्रतस्तथा ।।
इमां रुद्राय तपसे जपेत् सूक्तं शिवालये । उष्णज्वरविनाशाय त्र्ययुतं नात्र संशयः ।।
इमां रुद्राय सूक्तन्तु जपेच्चेच्छिवमन्दिरे । कासशूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ।।
ईङ्खयन्ती जपेत् सूक्तं लक्षं बिल्वशिरोऽपि वा । कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ।।
हंसमन्त्रं जपेद्धीमान् त्र्ययुतं विष्णुमन्दिरे । अर्घ्यं दद्यात् कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ।।
जपेच्छीघ्रं देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति । आयुर्वृद्ध्यादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ।।
अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये । त्र्ययुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ।।
मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति । महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भूतले स्थितः ।।
उदासो कुक्षिशूली तु जपेत् सूक्तं शिवालये । अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संशयः ।।
सूर्येण नो दिवः सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्दश । वदर्य्यान्तु त्रिवर्षन्तु क्षयादिव्याधिनाशनम्' ।। इति ।

त एते जपा ऋग्विधाने शौनकेन प्रोक्ताः । होमञ्च तत्र स एवाह -

'ततश्च चित्रमन्त्रेण होमं कुर्य्यात् सहस्रकम् ।
अर्केण त्रिमधुं कृत्वा शिरोरोगो विनश्यति ।।
सप्तम्यां रवियुक्तायां जलमध्ये यथा तथा ।
करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्यात् सहस्रकम् ।।
व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्' ।। इति ।

बौधायनोऽपि - 'असाध्यव्याधिना ग्रस्त उग्रेण प्राणहारिणा ।
अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।।
पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च शङ्करम् ।
हविःशेषेण वर्त्तेत एकोत्तरमतन्त्रितः ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्णे मासि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते ।
होमकर्मण्यशक्तानां जपस्तद्द्विगुणो भवेत्' ।। इति ।

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्थाः होमा बहुधोपवर्णिताः । तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे[२९८] प्रथमानुवाके 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इति श्वेतपश्वालम्भनानुवृत्तौ श्रूयते - 'वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी[२९९]' इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगी । वायोरश्वा नियुतः, तद्वते नियुत्वते । फलं च वाक्यशेषे श्रुतम् - 'स एवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[३००]' इति । स एव नियुत्वान् वायुरेव । अस्मिन् दीर्घरोगवति । इतासुर्गतप्राणः ।

द्वितीयानुवाके श्रूयते - 'यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमालभेत[३०१]' इति । वरुणगृहीतो जलोदराख्यव्याधिगृहीतः' इत्येके । अज्ञातरोग इत्यन्ये । एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् । 'स एवैनं वरुणपाशाद्विमुञ्चति' इति फलम् । स एव वरुण एव । वरुणपाशादुक्तरोगात् । तस्मिन्नेवानुवाके - 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी[३०२]' इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । तत्फलन्तु 'अग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[३०३]' इति ।

चतुर्थानुवाके - 'यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौष्णं श्याममालभेत[३०४]' इति । कण्डूत्यादिभिः पूर्वभाविभिश्चिह्नैर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव । तत्फलन्तु 'न दुश्चर्मा भवति' इति ।

षष्ठानुवाके - 'प्राजापत्यं तूपरमालभेत यस्यावाज्ञातमिव ज्योगामयेत्[३०५]' इति । तूपरः शृङ्गहीनः पशुः । तत्फलन्तु 'स एवैनं तस्मात् स्रामान्मुञ्चति[३०६]' । स एव प्रजापतिरेव । तस्माद् स्रामादस्पष्टात् दीर्घरोगात् ।

नवमानुवाके - 'मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी[३०७]' इति । तत्फलन्तु - 'साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[३०८]' इति । एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पशवः प्रथमप्रश्नेऽभिहिताः ।

तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे द्वितीयानुवाके श्रूयते - 'अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा बिभीयात्[३०९]' इति । भयप्रतियोगी तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः । वाक्यशेषे 'पूतिगन्धस्यापहत्यै[३१०]' इति तत्फलकीर्त्तनात् ।

चतुर्थानुवाके - 'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी[३११]' इति । तत्फलन्तु - 'यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति । यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति । यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिन् तेन दधाति । उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव[३१२]' इति । तथा तत्रैव श्रुतम् - 'एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामः[३१३]' इति । चक्षुष्कामो नेत्ररोगग्रस्तः । 'यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति[३१४]' इति तत्फलश्रवणात् ।

---

२९८. तै.सं., २/१/१/१
२९९. तै.सं., २/१/३
३००. तै.सं., २/१/१/४
३०१. तै.सं., २/१/२/१
३०२. तै.सं., २/१/२/७
३०३. तै.सं., २/१/२/७
३०४. तै.सं., २/१/४/३
३०५. तै.सं., २/१/५/५
३०६. तै.सं., २/१/५/५
३०७. तै.सं., २/१/९/२
३०८. तै.सं., २/१/९/२
३०९. तै.सं., २/२/२/३-४
३१०. तै.सं., २/२/२/४
३११. तै.सं., २/२/४/२
३१२. तै.सं., २/२/४/२-३
३१३. तै.सं., २/२/४/३
३१४. तै.सं., २/२/४/३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनयैव दिशा वाक्यान्तराण्युदाहरणीयानि । ऋग्वेदयजुर्वेदाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ । सामवेदाथर्ववेदाश्रितावपि सामविधानादिपर्य्यालोचनया प्रदर्शनीयौ । अर्चनानि तु शैववैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि । अर्च्चनादिभिरित्यादिशब्देना-र्घ्यध्यानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्याधिनिवर्त्तका अवगन्तव्याः । ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः । अस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यन्ते । न चोक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित् फलविसंवाददर्शनात् न विश्रम्भप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम् । औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समानत्वात् । तत्रापि मा भूद् विश्रम्भ इति चेत् । हन्तैवमायुर्वेदो दत्तजलाञ्जलिः स्यात् ।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माचिद्दोषात् निवर्त्त्यदोषप्रबलत्वाद्वा निवर्त्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः, इति । तर्हि जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम् । सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः, इति न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु । अत एवावघातादिष्वावृत्तिः परिकल्प्यते । न खल्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सकृत् मुसलप्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसका मन्यन्ते । तत्र यथा तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमत्रापि रोगनिवृत्तिपर्यन्तो जपाद्यभ्यासो द्रष्टव्यः ।

यत्तु क्वचिज्जपादीनामल्पसंख्याश्रवणं, तदल्पदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम् । एवञ्च सति न क्वापि विसंवादः । अयञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु कर्मसु योजनीयः । यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः, सर्वथाऽपि विहिते जपादौ विश्रम्भेण प्रवृत्तिः ।

यदा भोगैकनिवर्त्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशः प्रतीकारविश्रम्भः, तदाऽनारब्धफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविश्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम् । तस्मात् यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु निःसन्दिग्धैः प्रवर्त्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम् ।। ८०-८१ ।।

हि.टी. - पाप एक पुरुष से दूसरे को फैल जाता है । जैसे पानी में तेल की बूँद फैल जाता है । उस संक्रमित पाप से अपने को दूर करने के लिये मनुष्य को चान्द्रायणव्रत, यव का भोजन, तुलापुरुष का दान, ।। ८० ।।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्य्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचनराहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चनमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति -

एतत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ।
द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रहः ।। ८१ ।।

प.मा - पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम् । 'अथातो हिमशैलाग्रे' इत्यारभ्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृश्यते । अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम् । शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं वचनमाचष्टे । शासनात् शास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तेः । ननु शंसनात् शास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे - 'शासनात् शंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते' इति ।

वाढम् । सा व्युत्पत्तिर्मोक्षशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाख्यानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात् पूर्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समीचीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामापोद्वापनिवृत्तये संख्याऽभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद् ग्रन्थबाहुल्याभावाद् केषाञ्चिद्धर्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय संग्रह इत्युक्तम् ।। ८१ ।।

हि.टी. - गौओं का अनुगमन करने से सब प्रकार के सम्पूर्ण पाप विनष्ट हो जाते हैं । इस पाराशरस्मृतिशास्त्र में पाञ्च सौ वयानवे श्लोकों का समाहार है । इसमें सारे धर्मशास्त्रविषयों का संग्रह हुआ है ।। ८१ ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्य शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गं प्रत्यकिञ्चित्करत्वमाशङ्क्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गसाधनत्वमाह,

यथाऽध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ।।८२ ।।

इति श्रीपराशरस्मृतौ द्वादशाध्याये सकलप्रायश्चित्तनिर्णयं नाम द्वादशोऽध्यायः ।। ० ।।

प.मा. - निगदव्याख्यातमेतत् ।

ननु व्यासेन कलिधर्माणां स्पृष्टत्वात्, कलौ पराशरस्मृतिः, इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरोक्ताः सर्वे कलिधर्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च 'शेषं मुनिविभाषितम्' इति इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोन्नीतदूरयात्रादीनामस्मिन् युगे प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च विरोधो जागरूकः ।

न च बाहुल्यमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृष्यादिकस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्ग्रन्थोक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघसंकोचादीनामपि कृष्यादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाद्याश्रम - कृष्यादिव्यतिरिक्तापद्वृत्ति - सेतुयात्राव्यतिरिक्त - दूरयात्रादीनामग्राह्यत्वापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोन्नीतञ्च सर्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किन्त्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते । समन्वयबलात् । तथाहि निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानञ्चानिन्दितम् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुन्नीयते, तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते ।

'दूराध्वोपगतं श्रान्तम्', 'यतिहस्ते जलं दद्यात्', 'वैश्वदेव उपस्थितम्', 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्', 'एकपिण्डास्तु दायादाः', 'देशान्तरमृतः कश्चित्', 'ब्रह्मचारी गृहे येषाम्', 'सव्रतः सत्रपूतश्च', 'आहिताग्निश्च यो द्विजः', 'राज्ञश्च सूतकं नास्ति', 'यस्य चेच्छति पार्थिवः', 'सम्प्रणीतः श्मशानेषु', 'दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः', 'यजेत वाऽश्वमेधेन' इत्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूरयात्रादिविधिरुन्नेयः । 'एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रः' इत्यघसङ्कोचविधिर्यावरविषयत्वेन वा, औपासनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा, अन्यथासिद्धः । 'क्षेत्रजश्चैव' इत्यादि क्षेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं कुण्डगोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथासिद्धम् । न च दत्तौरसयोरपि तथा स्यादिति वाच्यम् । ऋतुगमनप्रशंसनेन वैपरीत्यनिन्दनेन च औरसस्येव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्रायविषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टीकृतम् । 'संसर्गमाचरेद्विप्रः' इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विलक्षणयाजनादिविषयत्वेनान्यथासिद्धम् । 'आसनाच्छयनात्' इति तु पापित्वमात्रापादकत्वेनान्यथासिद्धम् ।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते । तेषामनुष्ठानं निन्दितम् । यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्वविधिर्दृश्यते कृष्यादौ, तस्यानुष्ठानं निन्दितम् । तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात् । पूर्वोक्तानन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम् । तेषामपि स्वविषयेषु प्रत्यक्षापूर्वविधित्वात् । एतदभिप्रायेणैव सर्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छते ।

त्र्यध्यायाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि क्वचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान् ।
अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्र-
स्तं शिष्टानुग्रहार्थं सुविवृतमकरोन्माधवाचार्य्यवर्य्यः ।।
अध्यायेऽत्रावशिष्टं समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत् पातकादौ रहस्ये ।
अन्यत् सौम्यादिकृच्छ्रं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाक:
सर्वं भावोपलक्षं स्मृतिहृदयमिदं व्याकृतं माधवेन ।।

इति श्रीमहाराजाधिराज परमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक - श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्याय: समाप्त: ।। १२ ।।

समाप्तश्चेदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ।। ० ।।

हि.टी. - जैसे वेदादि शास्त्रों का अध्ययन पुण्यप्रद होता है, वैसे धर्मशास्त्र के अध्ययन से भी पुण्य अर्जन होता है । इसलिये मनुष्य को प्रत्यह यत्नपूर्वक धर्मशास्त्र का अध्ययन करके स्वर्गप्राप्तिरूप फल को पाना चाहिये ।। ८२ ।।

इस प्रकार पराशरस्मृति के द्वादशाध्याय में सकलप्रायश्चित्तनिर्णयविषय वर्णित हुआ ।। १२ ।।

✲✲✲

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिशिष्टम्

पराशरमाधवीयस्य प्रायश्चित्तकाण्डस्य

(क) श्लोकानुक्रमणिका

(बन्धनीमध्ये स्थितोऽङ्कः तद्वचनं तस्मिन् पृष्ठे कतिवारमुद्धतं, तत्सूचयति)

श्लोकांशः	पृष्ठसंख्या	श्लोकांशः	पृष्ठसंख्या	श्लोकांशः	पृष्ठसंख्या
अ		अग्नये	- ३०८	अत ऊर्द्ध्वं	- ९६
अकश्मलैः	- ९०	अग्निः शुचि	- ६२	अत ऊर्द्ध्वं	- २९७
अकामकृत	- ९४	अग्निं वै	- १०४	अतिकृच्छ्रं	- १५४
अकामकृते	- ६	अग्निप्रवेशं	- २१३	अतिकृच्छ्रं	- १७७
अकामत	- ४३	अग्निहोत्रं	- २९१	अतिकृच्छ्रं	- २०९
अकामतः	- ४६	अग्निहोत्र्य	- २५० (२)	अतिपात	- १५२
अकामतः	- ९४ (२)	अग्नेरेवा	- ३०८	अतिमान	- २९३
अकामत	- १४७	अग्नेर्वृषल	- ९०	अतिवाह्य	- ११९
अकामत	- २६२	अग्न्युत्सादी	- २५०	अतीत	- २५०
अकामा	- ९५	अग्राह्या	- ९०	अतोऽन्येषु	- १९५
अकामाद्वा	- ११८	अग्रेदिधिषु	- २२	अतो बाल	- २३६
अकारण	- २४७	अघमर्षण	- २७८	अत्यर्थं	- ७८
अकार्य	- १३६	अघ्नन्ने	- २४३	अत्यर्थं	- २३६
अकार्य	- २३६	अङ्गप्रत्यङ्ग	- १२५ (२)	अत्युत्कटै	- ३०६
अकुर्वन्	- ३	अङ्गान्यत्र	- १२५	अथ कृच्छ्राणि	- १३
अकृत्वा	- २५७	अङ्गार	- ९१	अथ कृच्छ्राणि	- २७८
अकृत्वैव	- १७८	अजा गावो	- ७३	अथ खल्वयं	- ४
अक्षताः	- ९०	अजानन्	- ११०	अथ गुरुं	- २७१
अक्षतायां	- २१	अजाविक	- ४२	अथ चान्द्रा	- १४४
अक्षुद्राणा	- ७२	अजीगर्त्तः	- १९०	अथ पुरुषस्य	- ६
अक्षोभ्यानि	- ७१	अजीर्णे	- २११	अथ ब्राह्म	- २६५
अगम्या	- १७४	अजोष्ट्री	- १८७	अथ वा	- १८
अगुरुः	- १०८	अज्ञानात्	- १७५	अथ वै	- २३४
अग्नये	- २००	अज्ञानाद्	- १९१	अथ स्वप्नाः	- २११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथात: - १४२
अथात: - २६६
अथात: - २८४
अथात - १४२
अथात - २७६
अथाध्याप्य: - २५५
अथापरं - २७३
अथाशुचि - २५८
अथोदक - २७३
अथोप - २५४
अदत्ता - २८६
अदत्ता - २८७
अदत्ता - २९१
अद्भिस्तु - ८४
अध:शायी - १५३
अधर्मं - २८९
अधर्मं - २९२
अधिविन्ना - १७०
अध्यस्य - २६३
अध्याये - १४०
अध्याये - ३१०
अनन्ताश्च - २८७
अनपत्यो - २९३
अनभ्यासा - ४
अनर्चितं - १८२
अनर्चिते - ११०
अनष्ट - ५७
अनस्थि - ३०५
अनात्रेयीं - ४५
अनारब्ध - ३०६
अनाशका - २१४

अनाश्रमी - २५९
अनाहिता - ६
अनाहिता - ९७
अनिर्दशाहे - १९३
अनिर्वर्त्य - २६१
अनुक्त - २०९
अनुक्तेषु - २१०
अनुग्रहार्थं - २७२
अनुज्ञात: - १४४
अनुदक - १६०
अनुपातकिन - ६
अनुपात - २४६
अनुपेत - २४१
अनुवर्त्तेत - २५
अनुसवन - २७३
अनृत - २४७
अनृत - ३०१
अनृतवाक् - २५८
अनृतञ्च - २४६
अनृता - २६५
अनृती - २२८
अनृतु - ४६
अनृतेना - २६५
अनपेयानि - २४
अनेन - ११५
अनेन - ११६
अन्तर्दशाहे - १९३
अन्तर्वत्नी - १६४
अन्तर्वत्नी - १६६
अन्धश्च - ३०२
अन्नं दृष्ट्वा - १४४

अन्नं भुक्त्वा - २०४
अन्नमेका - ६६
अन्नमेव - ११६
अन्यत् - २८५
अन्यत्र - ७९
अन्यानि - २३०
अन्त्यजा - १४७
अन्त्यजा - १८३
अन्त्यजानां - ४७
अन्त्यजेन - १६४
अन्त्यजै: - ५०
अन्त्यपक्षि - २८७
अन्त्यानां - १८४
अन्त्याव - ५२
अन्त्याव - १४७
अन्त्यावसा - १७५
अप: सुरा - २०३ (२)
अपत्यलोभा - १५
अपस्मारी - २९७
अपहृत्य - २४४
अपहृत्य - २८९
अपाङ्क्ते - १९४
अपाङ्क्ते - २६२
अपात्री - २५९
अपामार्ग - ९०
अपालनात्तु - १३३
अपि वैतेन - २१४
अपुत्रा: - २९२
अपुत्रां - १९
अपूर्णे - २३६
अपेयं - २२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अपो निशि - ७३	अमायां तु - १४४	अवर्ज्यं - १७४
अपोमूत्र - २१३	अमावा - १४४	अवश्य - ३०६
अप्रदुष्टां - ३९	अमावास्यां - २६८	अवाच्यं - २०७
अप्रदुष्टां - ४५	अमीवहा - ३०७	अविगन्धा - ७३
अप्रायत्ये - २१६	अमुख्य - २९३	अविज्ञात - ५७ (२)
अप्सु प्रास्येत - २५३	अमृते - १९	अविद्यां - २९१
अप्स्वग्नौ - २६१	अमेध्यानि - २४०	अविलीनं - ६७
अबुद्धि - १८६	अयमेवा - २०९	अवीचि - २
अब्भक्षः - २७५	अयमेवा - २७५	अवीर - १८०
अब्रुवन् - १०७	अयाज्य - २७६	अवीरा - १८१
अभक्ष्य - ३०० (२)	अयाज्य - २८८	अव्याप्त - ७२
अभक्ष्याणां - १७६	अयोनिगो - २९०	अव्रती - ३०
अभिक्रुद्धया - २०८	अयो हत्वा - ३०१	अशक्त - ६०
अभिगच्छति - १७१	अरण्ये - २६९	अशक्ता - ७६
अभिगम्य - २८२	अरण्ये - २८९	अशास्त्रं - २९७
अभिशस्त - १८०	अरण्ये - २९३	अशीति - १५
अभिशस्त - १८१	अरुणायाः - २३९	अशीति - २३६
अभिशस्तो - २६५	अर्धो वा - १६६	अशीत्यर्द्धं - ३४
अभिसन्धि - ९४	अर्द्धमेव - १९	अशुद्धानां - २९७
अभोज्य - १०५	अर्द्धमेव - १५७	अशुद्धान् - ४९
अभोज्या - १८१	अर्वाक् - ७८	अशुद्धान् - ४९
अभोज्या - २९९	अलाबुं - १८७	अशृतं - १९०
अभोज्ये - २१०	अलेह्याना - १७४	अश्वगो - २५१
अभ्यस्य - १५४	अलेह्याना - १७५	अश्वमेधा - २५४
अभ्यासे - १७९	अल्पं वा - १५२	अश्वमेधा - २६५
अभ्यासे - २२८	अल्पशौचे - ८७	अश्वरत्न - २४७
अमत्या ब्राह्मणं - ५	अल्पस्य - ८४	अष्टौ ग्रासान् - १४४
अमत्या - ९४	अवकीर्णी - २५६ (४)	अष्टौ चान्द्रा - २८२
अमत्यै - १८६	अवगूर्य्य - २०८ (२)	असच्छा - २४८
अमानुषीषु - १६०	अवमत्य - २६	असत् - २८७
अमानुषीषु - १६१	अवमत्य - २९३	असहिष्णु - २८८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असाध्य - २९८
असाध्य - ३०७
असुरा - १७५
असूर्या - २५
असृग्दरी - २९८ (२)
अस्थिभङ्गं - १२६ (२)
अस्थिमतां - ३९
अस्नात्वा - २६२
अस्पृश्य - २६१
अस्मिन् - २६९
अहःप्रात - २७२
अहत्वाऽपि - २३९
अहिंसा - २७२
अहोरात्रो - १८४ (२)

आ

आ कण्ठस्य - ५७
आक्रुष्ट - २४७
आक्रोश - २०७
आक्रोशे - २०९
आख्याय - ९३
आग्नेयं - २१५
आग्नेयं - ३०८
आघ्रात्वा - १७८
आचाम - २७६
आचाम - २७७
आचार्य - १५१
आचार्य - १५५
आचार्य - २८९
आढकै - ६५
आतिवाहिक - २८४
आतुरा - ११५
आतुरा - ११६
आतुरे - ८०
आत्मघातुक - १०
आत्मज्ञः - २८७
आत्मतुल्यं - २४४
आत्मनाशः - ९
आत्मनो - ११५
आत्मनो - ११६
आत्मनो - २४८
आत्मार्थं - १७३
आथर्व - २६८
आथर्वणा - २६८
आददीत - ९२
आदिप्रभृति - २६
आदौ तावत् - २१३
आ द्वादशा - ७९
आनीय - २३७
आपः शुद्धा - ७३
आपः शुद्धा - ९०
आपद्गतः - १९०
आपद्गतो - २६१
आपद्धर्मेषु - ११०
आब्दिके - १९४
आभ्रीं कार्ष्णा - ३९
आमं वा - १७८
आममांसं - ५१
आमश्राद्धा - १८३
आमश्राद्धे - १९४ (२)
आमिषेण - ८२
आयसं - १४३
आयुरस्य - २९५
आरनालं - १९०
आरम्भे - २८०
आराम - २५४
आराम - २५८
आरूढ़ - १४५
आरूढ़ - १७६
आरोहणं - २११
आर्त्तवा - ७७ (३)
आर्त्तानां - १०९
आर्द्रचर्मा - १७४
आर्द्रिकः - १९७
आशौचे - १९३
आश्रयः - १३६
आश्रयः - २३६
आश्रित - १५५
आषोडशाद् - ५६
आसनं - ८८
आसनं - ८९
आसनाच्छय - ११
आसनानि - ३०२
आसामन्य - १५५
आहारेषु - २७७
आहिताग्नि - १७८
आहिताग्नि - १७९
आहिताग्नि - २६१
आहिताग्नि - ३१०
आहिताग्ने - ४५
आहिताग्ने - २४०
आहूता - १५

इ, ई

इतिहास - २५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतिहास - २६८
इन्धनार्थं - २४८
इन्धनार्थ - ६
इन्द्रशुद्धा - १४३
इन्द्रियार्थेषु - ४
इमां रुद्राय - ३०७
इयं विशुद्धि - ५
इयं विशुद्धि - २३५
इह दुश्चरितैः - २९७
इह मानु - २९२
इहलोक - ३०२
इहाल्प - २८५
इहैव - ३०६
ईङ्खयन्ती - ३०७
ईशानेन - २१६

उ, ऊ

उक्ता यथा - ३०५
उक्तो वर्णधर्म - ४
उग्रान् - ३०३
उच्छिष्टः - ४८
उच्छिष्टः - ४९
उच्छिष्टं - ४९
उच्छिष्टो - ७६
उच्छिष्टो - ८१
उत्पद्यते - २०
उत्सृष्टो - २१
उदक्यां - १६०
उदक्या - ७७
उदक्या - १६०
उदर - ३०४
उदासो - ३०७
उद्धृत्य - ७२
उद्धृता - ७३
उद्‌बन्ध - ९१
उपकारं - २५
उपकुर्वंस्तु - २३१
उपपातक - ११५
उपपातक - ११६
उपपातक - २४९ (२)
उपपातकी - २५५
उपस्थानं - २५७
उपस्थाय - ९६
उपानच्छ्ले - ७२
उपोषित - २६८
उपोष्य - १७६
उभौ मध्वा - २४१
उरःस्तस्ता - २९८
उरसि - ३४
उषा वा - २३३
उष्ट्रयानं - २६०
उष्ट्रीं च - १८६
उष्णे वर्षति - ११५
उष्णे वर्षति - ११६
ऊढ़ायाः - २४
ऊर्द्ध्वं नाभे - ९१
ऊर्द्ध्वन्तु - ३०
ऊरूभ्यां - ३४

ऋ

ऋग्वेद - २६८
ऋतं सत्यं - १४३
ऋतस्येति - ३०७
ऋतौ तु - २१२
ऋतौ न - १५ (२)
ऋषिवक्त्रो - ९८

ए, ऐ

एकं घ्नतां - १३६
एकपादं - १२०
एकपादं - १२१
एकपिण्डा - ३१०
एकभक्तेन - १२१
एकभक्तेन - २७२
एकमध्य - २८२
एकरात्रं - ११८
एकवर्षे - ११४
एकविंश - २५४
एकविंश - २७६
एकशफो - १८८
एकशय्या - १२
एकादश - २७०
एकादश्यां - २६८
एकाहं - २२९
एकाहाच्छु - ३१०
एकाहेन - २७८
एकैकं - १४२
एकैकं - २०९
एकैकं - २७४
एको नाहं - ६१
एतच्चा - १४४
एततु - ७९
एतत् पिपी - १४४
एतत् - २७८
एतत् संव - ८
एतदेव - २४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एतदेव - २४९
एतद्व्रतं - २०
एतद् - १५७
एतन्महा - ४४
एतन्मे - १४९
एतमेव - १४२
एतस्मिन् - २५६
एतस्मि - २६४
एतानासाद्य - ३०३
एतानि - ९
एतानि - ११५
एतानि - १४५
एतानि - २६७
एतानेव - १४३
एतान्याहुः - ९०
एतान्येव - २७५
एतान्येवा - १८६
एतामेव - ३०८
एतास्तिस्र - १५३
एते दोषा - १७८
एतेनैवा - २०९
एतेनैवा - २६५
एते पञ्च - २५२
एतेभ्यो - १७९
एते व्यस्ताः - २८३
एतेषां - १८६
एतेषा - २५३
एतैर्दृष्टे - ३०
एतैर्द्विजा - २६५
एनसां - २७१
एवं कश्मल - ९१
एवं तैः - ११०
एवं द्विजा - १८३
एवं निरू - ३०६
एवं पाप - २९६
एवं ब्रह्म - २६९
एवं मातु - १५१
एवं राजन्य - ४४
एवं वैश्यो - १५८
एवं शील - २९७
एवं सङ्कर - २३५
एवं हुत्वा - २००
एवमेव - ३२
एवमेव - ४३
एषः सर्वः - २८८
एष चान्द्रा - १४४
एषां त्रिरात्र - २७६
एषामन्नं - १८०
एषामन्य - २७८
औदुम्बराय - २६९
औरसः - २०
औरसः - २१
औरसो - २१
और्णकौशेय - ८५
औषधं - १३४
औषधं - १३५

क

कणान् - २४२
कण्ठाभरण - १२२
कथञ्चिद् - १५७
कदर्य्य - १७९
कदली - २५३
कदाचित् - ५
कद्रुद्राय - ३०७
कन्दमूल - १८७
कन्यां ददाति - २८८
कन्यागाम्य - ३०५
कन्यादूषी - २५८
कन्याद्वेषी - २५८
कन्याया - ६
कन्यासंदू - २४८
कम्वले - २६३
करोति - २९८
कर्णभेत्ता - २९८
कर्त्तारं - ६१
कर्मकार - १८१
कर्मणा - २५३
कर्मणा - २८४
कलविङ्कं - १८८
कलविङ्क - १८८
कस्तूरिका - २५३
कांसिकं - ३०२
कांस्याय - २५१
काके श्येने - ३८
काको भूत्वा - २९९
काकोलूक - ४१
कानीनश्च - २०
कान्तारे - १२१
कान्तारे - १३०
कापालिका - १५९
कामतः - १८२
कामतस्तु - १४७
कामाकाम - ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कामादपि - २४१
कामाद्वा - २८८
कारणानि - ३०६
कारुकान्नं - १७९
कार्पास - २५१ (२)
कार्याश्चान्द्रा - २८३
कालान्तर - २९६
काष्ठादिना - २०८
किं ते कार्यं - ११०
किञ्चिदेव - ३९
कीटाशी - २९९
कुक्कुटाण्ड - २७३
कुज्योतिः - २८८
कुणपं - १७४
कुदण्डा - २९२
कुनखी - २९७
कुनखी - ३०३
कुमारी - १५६
कुम्भीपाके - १६७
कुरूपाय - २८८
कुर्यात् - ४३
कुर्यात् - १६२
कुलेषु - २९३
कुशीला - २९५
कुशैः काशैश्च - १३१
कुष्ठरोगेण - २९६
कुष्ठी भवति - ३०४
कुष्माण्डै - २२८
कुसुम्भ - ८७ (२)
कूटसाक्ष्यं - ६
कूटसाक्ष्यं - २४६
कृकलासं - ४०
कृच्छ्रं चान्द्रा - १६८
कृच्छ्रं चैवा - ११४, १५३
कृच्छ्रं देव - २७९
कृच्छ्रचान्द्रा - १९
कृच्छ्रचान्द्रा - २८३
कृच्छ्रपादे - १२५
कृच्छ्रांश्च - ११७
कृच्छ्रातिकृच्छ्रः - २१
कृच्छ्राति - २७५ (२)
कृच्छ्राब्द - १७७
कृच्छ्रार्द्धं - ७१
कृच्छ्रे पञ्चा - २८१
कृच्छ्रो देव्य - १५
कृच्छ्रो देव्य - २८०
कृच्छ्रोऽयुतं - २३०
कृच्छ्रोऽयुत - २८०
कृच्छ्रौ द्वौ - २२
कृतघ्नः - २९८
कृतमूत्र - ८१
कृतवापो - ११६
कृतैश्च - २६६
कृत्वा तै - ८
कृत्वा पापं - २३२
कृत्वा शव - २३३
कृमिकीट - ६
कृमिकीट - २६०
कृमिकीट - २९७
कृमिकीट - २९९ (२)
कृमिदर्शने - ५९
कृमियोनि - २९१
कृष्टजाना - २५५
कृष्णसर्प - १०६
कृष्णाजिनं - ३३
कृष्णाजिना - ८६
कृष्णाम्वर - २११
कृष्णाष्टम्यां - २६८
केचिदाहु - २२८
केतनं - २६४
केशकीट - ६६
केशश्मश्रु - २३६
केशानां - १३८ (२)
कैवर्त्तीं - १५९
कोयष्टि - १८८
को हि तद्वेद - १८
कौटसाक्ष्यं - २४७
कौटसाक्ष्य - २९०
कौत्सं जप्त्वा - २७०
कौमार - २५०
कौशेया - ८५
कौशेयं - ३००
क्रयविक्रया - १०५
क्रयविक्रय - २१०
क्रव्यादं - १७६
क्रव्याद - १८८ (२)
क्रियमाणो - १३५
क्रियावन्तः - १०१
क्रीडते - २६
क्रीणीयाद्य - २१
क्रीतश्च - २१
क्रीतस्यापि - ६६
क्लिन्नं भिन्नं - २०३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्लिन्ने भिन्ने - २०३
क्लेशमूलः - २८३

क्ष

क्षत्तुर्जातः - ३२
क्षत्तुर्जातः - १४६
क्षत्रियवद् - ४६
क्षत्रियस्तु - २६३
क्षत्रियस्य - ४३
क्षत्रियस्य - १९२
क्षत्रियस्य - २२८
क्षत्रिया - ७१
क्षत्रिया - १९२
क्षत्रियाणां - १८३
क्षत्रियाभि - २६४
क्षत्रियायां - १५८
क्षत्रियो - १८३ (२)
क्षयी स्यात् - २९८
क्षात्रेण - ९३
क्षीरं सुव - १६४
क्षीरप्रक्षालन - ९
क्षीरप्रक्षालन - ३२
क्षुद्रजन्तूना - ३९
क्षुधार्त्त - १९०
क्षुरेण - १४९
क्षेत्रिकश्चैव - १९
क्षौमवत - ८५

ख

खट्वाङ्ग - १४९
खट्वाङ्ग - २३४
खट्वाङ्गी - २३५
खण्डित - २५७
खननात् - ९१
खराश्वा - २५३
खराश्वोष्ट्र - ६
खरोपघाती - ३०२
खरो वै - २९१
खरोष्ट्र - १८८
खलं क्षेत्रं - ३०२
ख्यापने - १९६
ख्यापय - २३४

ग

गङ्गायमु - २१३
गजं हत्वा - ४१
गजचर्मा - २९९
गजे नील - ३७
गणगणक - १८१
गणान्नं - १८०
गण्डूषं - ८२
गत्वा तप - ३०५
गद्गदो - २९२
गन्धर्वा - २८८
गमने - १५८
गम्येतरा - १७२
गर्दभत्वं - २९०
गर्भपाते - १८
गर्भस्य - ७९
गर्भाधाना - ९७
गर्हितौ तौ - १९
गलगण्डी - ३०२
गवां मूत्र - ५९
गवां मूत्र - ७२
गवां सहस्रं - २३६
गवाघ्रातेषु - ८२
गवामनु - ११८ (२)
गवामभावे - २८०
गवामलाभे - १७७
गवाश्व - ८९
गव्यस्य - २७८
गां गत्वा - ३०५
गां च गत्वा - ३०४
गाञ्च - ११७
गां चेदका - ११८
गां चेद् - ११७
गां चेद्धन्या - ११८
गाञ्चैवानु - ११६
गाथाना - २५४
गान्धर्वो - १८१
गामश्वं - १८८
गायत्रीं - २५४
गायत्र्या - २८१
गावः श्लाघ्या - ११९
गावः सुर - ११६
गावः स्वर्गस्य - ११६
गिरिवृक्ष - ८
गुडकार्पास - २५१
गुडतिल - २५४
गुप्तायां - २५६
गुरवो - १५२
गुरुं त्वंकृत्य - २०७ (२)
गुरुं त्वंकृत्य - २८९
गुरुतल्प - १४८
गुरुतल्प - १५०
गुरुतल्प - १५५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुरुतल्पी - १५०
गुरुतल्प्य - १५०
गुरुदार - १६१
गुरुदारा - १५०
गुरुदारा - ३०३
गुरुमित्र - २९०
गुरुरोम - २९०
गुरुणा - २४६
गुरूणां - २९२
गुरोरलीक - २४६
गुरोः क्षत्र - १५३
गुरोः दुंहि - १५६
गुरोर्दुंहि - १५६
गुरोर्भार्यां - १५४
गुर्वर्थे - १७८
गृध्रो द्वादश - १७८
गृहदाहे - ८४
गृहशुद्धिं - ९१
गृहस्थो - २३९
गृहस्या - ५७
गृहादपा - ९१
गृहाधः - २९५
गृहीत्वा - २४३
गृहे प्रच्छन्न - २१
गोकुले - ६८
गोघ्नः पञ्च - ११४
गोघ्नः षण् - ११७
गोघ्नः सौम्य - ११८
गोघ्नस्तच्च - ११७
गोघ्नस्त्वच्च - ११६
गोघ्नस्य - ११४
गोघ्नस्य - ११५
गोघ्नस्य - ११८
गोघ्नस्यातः - ११४
गोघ्रातं - १८०
गोघ्राते - ६३
गोऽजावि - १८६
गोदानं - ४४
गोद्वयं - १६४
गोधोलूक - ४०
गोपाल - १९७
गोपुरीष - २७९
गोब्राह्मण - ९
गोमतीं - ११६
गोमयाद् - १९९
गोमयेन - १४३
गोमांसं - १७४
गोमांस - १७४
गोमूत्रं - १३
गोमूत्रं - १९९
गोमूत्र - २४२
गोमूत्रवद् - १९९
गोरजो - ९०
गोवधो - २४८
गोवधोऽयाज्य - ६
गोविक्रयं - २५३
गोष्ठे वसन् - ११७
गोष्ठे वसेद् - २५२
गोशृङ्गेन - २९
गोसहस्रं - ११७
गौडीं माध्वीं - २४२
गौडीं पैष्टी - २४१
गौरसर्षप - २४४
गौरस्तु - ५८
गौरस्तु - २४३
गौरीं दद - ७३
गौर्मेध्या - ८९
ग्रहणे संक्रमे - ३
ग्रामाद् - ९०
ग्रामात् - २६९
ग्रामेचरान् - १८८
ग्रामे वने - २९८
ग्राम्यारण्या - २५९
ग्रासं शेषेण - १४४
ग्रासानास्या - १४४
ग्रासान् - १४४

घ

घृतं यवा - २७९
घृतकुम्भं - ३७
घृतदधि - ६७
घृतन्तु - ६७

च

चक्रवाकं - ३६
चक्रवाकं - १८८
चण्डालद - ४९
चण्डाल - ४९, ५०
चण्डाल - ५१
चण्डाल - ५२
चण्डाल - ५३
चण्डाल - ५६
चण्डाल - १४७
चण्डालं - १६५
चण्डाल - १८४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चण्डाल - २६०
चण्डाल - २६२
चण्डालान्त्य - ५३
चण्डालाद्यैः - ७६
चण्डाला - ८४
चण्डाला - ८४
चण्डालाग्ने - ९०
चण्डालान्नं - १८३
चण्डाला - १९४
चण्डाला - २८९
चण्डालीं - १५१
चण्डाली - १४८
चण्डालेन - १६४
चण्डालैः - ४९
चण्डालैः - ५५
चण्डालैः - ५६ (२)
चतस्र - १६८
चतस्रस्तु - १६८
चतुरः - १४४
चतुर्गुणं - ८
चतुर्णां - १०७
चतुर्णामपि - ४५
चतुर्थ - ११५
चतुर्थ - २४४
चतुर्थे - ८०
चतुर्थे - १५८
चतुर्दश्या - २०१
चतुर्भिः - १०८
चतुर्विद्यः - १७३
चतुर्विंश - ९७
चत्वारो - १०१
चरितव्य - २
चरुं वा - १४३
चरुस्त्रुक् - ६९
चरूणां - ६९
चरेच्चा - १५६
चरेत् - ५१
चरेत् - २५७
चरेद् - १८
चरेद् - २३५
चरेद् - २३९
चाण्डाल - ४७
चाण्डालान्नं - ५२
चाण्डालान्नं - ५३ (२)
चाण्डालान्नं - १७५
चाण्डाली - ३०३
चाण्डालैः - ४८
चातुर्वर्ण्यस्य - २८५
चातुर्वर्ण्या - ३१०
चान्द्रायणं - ४७
चान्द्रायणं - १४२
चान्द्रायणं - १५३
चान्द्रायणं - १५४
चान्द्रायणं - १९३ (२)
चान्द्रायणं - १९४
चान्द्रायणं - २५३
चान्द्रायणं - २८१
चान्द्रायण - १७६
चान्द्रायणे - ७१
चान्द्रायणे - १७४
चारणाश्च - २८७
चाषांश्च - १८८
चिकित्सका - १८०
चितिश्च - ४९
चित्रकर्म - १०४
चिन्तयेद् - ३०३
चीर्णान्ते - १७५
चीर्णे प्राय - ५६
चैलवत् - ८६
चोरयित्वा - ३००
छ
छत्राकं - १८५
छुछुन्दरी - ३००
ज
जग्ध्वा मांसं - १७६
जग्ध्वा मांसं - १८३
जन्मगेहं - १४१
जन्मप्रभृति - ४६
जन्मप्रभृति - २८१
जन्मशारीर - ९७
जन्मशारीर - १०३
जपन् - २३७
जपस्तप - २६८
जपित्वा - २५२
जपेच्छीघ्रं - ३०७
जम्बूक - १८३
जलप्रवेशं - २१३
जलाग्नि - २१४
जलाशये - ५२
जलौघे - १३३
जातकर्मा - २५७
जातिभ्रंश - ६
जातिभ्रंश - २५९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जातिशक्ति - ११०
जातिशक्ति - २३७
जाते गर्भे - १६६
जात्यन्धत्व - ३०४
जात्यन्धा - २९३
जात्युक्तं - १५५
जायते - २९३
जालसूर्य - ५८
जालसूर्य - २४३
जीनकार्मुक - ४५
जीवंजीव - ३०१
जीवतो यद् - ९
जीवन्नात्म - २१४
जीविता - १९०(२)
जीवितेन - १६
ज्येष्ठभ्रात्रा - २३
ज्येष्ठायां - २२
ज्येष्ठेऽनिवि - २१
ज्वरातिसारी - ३०५
ज्वराभि - ८०

झ

झल्ला मल्ला - २८७

ट

टिट्टिभं - ३६

त

तक्रेण - २७७
तक्षान्नं - १८१
तच्चन्दनो - २७७
तच्छवं - ९
तच्छेदश्मु - २६३
ततः शुद्धि - १९१
ततः शुनी - ३०४
ततः संक्र - ८५
ततः संप्राप्य - ३०३
ततश्च - २८५
ततश्च - ३०७
ततस्तु - ३०३
ततस्ते - ११०
ततो गतः - २९०
ततोऽधर्मं - ३०३
ततो मुषल - २४३
ततो यावक - २५४
तत्तोयं - ५०
तत्प्रमाण - २८५
तत्संयोग - ६
तत्र जीवति - २८३
तत्र द्रव्याणि - ८५
तत्र प्रायश्चित्त - ४
तत्र प्रायश्चित्त - ४९
तत्र स्थित्वा - १६४
तत्रानुभूय - २९६
तत्रापत्यं - ३०३
तत्रापि - ३०३
तत्रैव - ११५
तद्दिनादि - ७९
तद्धस्त - १७७
तद्वद् - २६
तद्विधेषु - १४४
तथा पापेन - ३०४
तथा मानुष्यतां - ३०५
तथैव - १४२
तथैवान्य - १४३
तथोभय - २८९
तथोर्णं - २५४
तप्तकृच्छ्रं - १०
तप्तकृच्छ्रं - १५४
तप्तकृच्छ्रं - १६२
तप्तकृच्छ्र - ८
तप्तक्षीर - १०
तपसा - २४३
तप्तेऽयः - १५०
तरवः - ९०
तर्पयित्वा - २५३
तलघाती - २९८
तस्माच्छूद्रं - २७४
तस्मात् - २८५
तस्मादार्त्तं - १०९
तस्मादुद् - ७४
तस्माद् - १८१
तस्मान्म - २८४
तस्मिन्नु - ९९
तस्मिन्नुत्सा - ११०
तस्य कार्यो - १०९
तस्य त्रिरात्र - ८
तस्य पाप - ८
तस्य पुण्यं - ३०४
तस्याजिन - २५७
तस्यापि - २९५
तस्यालाभे - २७७
तस्याशौचं - ९
तस्येह - २८६
तां यमो - १६
तांश्चन्द्र - १४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ताडने - २०८
ताडित - २९५
तान्यप्यति - ८७
तान्येवा - ८५
तापनं - ६७
तापसा - २८८
तामिस्त्र - २
तित्तिरिं - १८९
तिरस्कृतो - २३५
तिर्य्यग् - १६२
तिर्यग् - २२५
तिर्यञ्चो - २९९
तिलधान्या - २५१
तिलपिण्या - ३००
तिलहोम - २३०
तिलहोमा - २८१
तिलानां - २५३
तिष्ठते - २६
तिष्ठन्तीषु - ११५
तिस्त्रः कोट्यो - २५
तीर्थाभि - २४४
तीर्थे तु - २८३
तूलिका - ८७
तृणकाष्ठ - ८६
तृणकाष्ठ - २५१ (२)
तृणगुल्म - २९५
तृणगुल्म - ३०१
तृणगुल्म - ३०४
तेनायं समा - ६
तेभ्यो लब्धेन - २५६
ते यान्ति - २४२
ते शौण्डिका - २९९
तेषां नक्तं - ५८
तेषां नेत्रा - १००
तेषाम - २५४
तेषाञ्च - - २९५
ते सर्वे - २२
ते हि पाप - ९६
तैजसानां - ८२
तैजसानां - ८३
तैजसाना - ७०
तैलञ्च - १८६
त्रैवार्षिकं - २३५
त्यागिनो - २९०
त्रपुसीस - ७०
त्रयोदश्यां - २६८
त्रिंशद्वर्षो - ७४
त्रिकालज्ञो - २८८
त्रिभ्य एव - २९
त्रिरात्रं - १६२
त्रिरात्र - १६४
त्रिरात्र - २६०
त्रिरात्रमेव - २२८
त्रिरात्रो - २६९
त्रिरात्रो - २७०
त्रिविधा - २८७
त्रिहायने - ११४
त्रींस्त्रीन् - १४४
त्रीणि देवाः - ९२
त्रीण्याज्य - २६७
त्र्यध्यायाचार - ३१०
त्र्यब्दं चरेत् - ४३
त्र्यहं चाका - १९२
त्र्यहं त्रिष - २७८
त्र्यहं त्र्यहं - २७७
त्र्यहं निर - २७३
त्र्यहं पिवेत्तु - १३
त्र्यहं पिवेत् - २७६
त्र्यहं प्रात - १३
त्र्यहं प्रात - २७२
त्र्यहमुष्णं - १० (४)
त्र्यहं सायं - २७२
त्वङ्कार - २०८

द

दंष्ट्रादि - २९
दंष्ट्रिभ्यश्च - ८ (२)
दण्डप्रणयनं - २३९
दत्तः क्रीतः - २१
दत्त्वैवा - २५१
दद्याच्च - ८०
दधिवर्जं - १८७
दध्याज्ये - २५३
दन्तिभिः - ८
दमने - १२२
दरिद्रः - ३०२
दरिद्रा - २९२
दशकृत्वः - १९४
दश द्वाद - ८०
दश प्रणव - २७१
दशसंख्यां - २०८
दहनात् - ९१
दाक्षायण - २१६
दातारं - २६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दारुमया - ६९
दासनापित - ३१०
दासीगामी - ३०५
दास्यो वा - ३०५
दाहच्छेद - १३४
दिधिषूपतिः - २२
दिनमेकं - १८३
दीपोच्छिष्टं - १८४
दीर्घतीव्रा - २३७
दिवाऽनु - ११५
दुःस्वप्ना - २६३
दुःस्वप्ने - २११
दुर्घटं - ३०७
दुर्वृत्ता - ४५
दुष्कर्मा - २९२
दुष्कृतं - १०५
दुष्टाऽपि - ९१
दुहिता - १५५
दूराध्वोप - ३१०
दृढं शरीर - २८५
दृष्टं वा - ६६
दृष्टच्छेदं - ८
देवगृह - २५७
देवतार्थ - १८८
देवतिर्य्यङ् - २८५
देवत्वं - २८७
देवद्रव्यो - २९५
देवद्रव्यो - २९६
देवद्रोण्यां - ६७
देवर्षि - २०९
देव्या लक्ष - २५२

देशं कालं - ९
देशं कालं - २१०
देशान्तर - ३३
देशान्तर - ३१०
दोषनिर्घाता - ५
दौहित्रीं - १५६
द्रव्यजं - ७८
द्रव्याणां - २५१
द्रव्याणा - २५१
द्रव्यौषधा - ३०२
द्रुपदा - १९६
द्वादश - १४७
द्वादश - १९३
द्वादश - २३८
द्वादश - २५५
द्वादश - २५८
द्वादशाहं - २०३
द्वादशाहं - २७५
द्वादशाहा - २५०
द्वादशे - २३७
द्विगुणं - १८
द्विगुणं - १९२
द्विगुणं - १९५
द्विगुणं - २०८
द्विगुणं - २३७
द्विगुणं - २३९
द्विजघ्नं - २९७
द्विजान् - ७७
द्विशफैक - २५१
द्वौ मासौ - २५४
द्वौ विप्रौ - २६३

ध
धनाप - २५२
धनिना - २८२
धर्मनिष्ठा - २८२
धर्मपत्नी - ३०५
धर्मस्य - १०७
धर्मार्थं - २३९
धात्रीं पुत्रीं - १५५
धान्यं दश - २५१
धान्यं हत्वा - ३००
धान्यकुप्य - ६
धान्यकुप्य - २४८
धान्यचौर - ३०२
धान्यचौरो - ३०१
धान्यान्न - २५०

न
न कर्द्दमं - ८८
न च भिन्ना - ६४
न च सौख्य - ३०४
न चाश्रुपातः - ८
नटनर्त्तक - १७९
नटीं शैलू - १५९
न तु नैमि - ७९
नदीतीरेषु - २०१
न नारि - १३१
न निन्देन्न - १४४
न पङ्क्त्यां - २६१
न प्रचार - १६४
न भर्त्तारं - १७
नमो ब्रह्म - ११६
नमोऽहमाय - २७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न म्रियेत - २५
न म्लेच्छा - २६१
नरकं - २८५
नरकेषु - २९४
नरमांसं - १७६
नरो गोग - १६१
नरो गोग - १६२
नरो ह्येको - ५८
नव सप्त - ४४
न व्रतेनो - १६
नष्टे दण्ड - २६४
न हि तेषा - ९८
न हुतं - २९४
नागानां - ८
नाध्यापना - १९०
नाभिकण्ठा - ५९
नाभिरक्षन्ति - ४
नाभुक्तं - ५
नाभेरूर्द्ध्वं - ३०
नामधारक - २८२
नारी खल्व - १७
नारीणां - २५३
नारीणां - २५८
नार्यमणं - २०५
नालिकां - १८६
नास्तिकः - १९
नास्तिकः - २५५
नास्तिक - २६५
नास्तिका - २५५
नास्तिको - १९
नास्तिको - २५५
निक्षेप - २४७
नित्यं शुद्धः - ८९
नित्यं नैमि - २७४
नित्यनैमि - २८१
नित्यम - ६३
नित्यमास्य - ९०
निद्रालुः - २८७
निन्दको - २८८
निन्दितेभ्यो - ६
निन्दितेभ्यो - २५९
नियमाचार - २८५
निरुद्धांश - ३०६
निर्दोषं - २८९
निर्लेपं - ८३
निर्होमा - २९२
निवृत्त - ३०६
निवृत्ते - १९४
निषाद - ११७
निषिद्ध - २४७
निषिद्ध - २५२
निषेका - १५२
निष्कालको - १४९
निष्कालको - २४४
निहत्य - ४३
नीलनीरद - १७३
नीलीदारु - २६२
नीलीमध्ये - २६२
नीलीरक्तं - २६२
नृशंस - १८०
नेत्ररोगो - २९८
नेत्ररोगी - ३०५
नैमित्तिकं - ३ (२)
नैव गच्छति - १०० (२)
नैष्ठिकानां - ९६
नोपतिष्ठति - ९
प
पक्षिगन्धौ - २५१
पक्षिजग्धं - ६३
पक्षिणः - ८
पङ्क्तिभेदी - २०५
पङ्ग्वन्ध - २९७
पञ्चगव्यं - ११४
पञ्चगुञ्जा - ११
पञ्च चाभ्य - २२५
पञ्च नख - १८३
पञ्चभिः - ८१
पञ्चरात्रं - १५४
पञ्चाहे - १२
पण्डित - १०६
पर्णोदुम्बर - २७५
पटहं - ३०२
पतना - १९४
पतिं हित्वा - १५
पतित - २५४
पतित - २६०
पतितं - २८३
पतितां - १५६
पतितानां - ८
पतितान्त्य - १४६
पतितोत्पन्नः - १२
पतिलोकं - १६६
पद्मोदुम्बर - १७६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पन्थानश्च	-	८८	पलाण्डो	-	१८६	पालाशं	-	१९८
पयः पिबेद्	-	४०	पल्वलौघ	-	१३३	पावमानी	-	२६७
पयो दधि	-	६७	पशुयोनिं	-	२९६	पाशच्छेत्ता	-	९
परदारा	-	३०३	पशूंश्च	-	३०५	पाषण्ड्यना	-	८
परदारान्	-	८	पशून्	-	४२	पाषाणैः	-	१२१
परदारेषु	-	३०५	पश्चात्तापो	-	१९६	पाषाणैः	-	१२३
परद्रव्या	-	२८७	पश्चात्तापो	-	२८०	पिण्डानष्टौ	-	१४४
परद्रव्या	-	२९१	पश्चात्तु	-	८७	पिण्याकं	-	२७६ (२)
परद्रव्ये	-	२८६	पश्यन्तो	-	२९३	पिण्याका	-	२७६
परपाक	-	२०४	पात्राणाञ्च	-	८३	पितरं	-	२९०
परस्य	-	२८९	पात्रे धनं	-	२३३	पिता पितामहो	-	२४
पराक	-	२८१	पादः सम्प	-	१२५	पिता माता	-	२९२
परापवाद	-	२८८	पादं चरेत्	-	१२०	पिता रक्षति	-	१७
परित्यक्ता	-	१६७	पाद उत्प	-	१२५	पिता रक्षति	-	१६९
परित्याग	-	१९६	पादशौच	-	११६	पितुः स्वसारं	-	१५१
परिवित्तिः	-	२२ (३)	पादानु	-	१२०	पितुर्गेहे	-	७४
परिविवि	-	२२	पादेऽङ्ग	-	१३७	पितुर्यस्य	-	२४
परिवित्तिता	-	६	पादे तु	-	१२४	पितृदारान्	-	१५३
परिवेत्ता	-	२९३	पादेन	-	२०७	पितृपत्न्यः	-	१५५
परिषद्	-	१०८	पादोनं	-	१९३	पितृमातृ	-	१६८
परुषोऽनृत	-	२९१	पादो बालेषु	-	२३६	पितृमातृ	-	१६९
परेषां	-	२९३	पादौ शुची	-	८९	पितृमातृ	-	२४६
परोपदिष्ट	-	२९३	पानसं	-	२४०	पितृवेश्मनि	-	२१
पर्वमैथुने	-	३०४	पापं निवेद्य	-	२५२	पितृव्य	-	२४६
पर्षद्	-	२३९	पापकृद्	-	२८५	पितृव्य	-	१५५
पवित्रपाणि	-	२३५	पापशेषात्	-	३००	पितृव्यभ्रातृ	-	१५१
पवित्रेष्ट्या	-	२५२	पायसं	-	२९१	पितृव्यमाता	-	६
पलं सुवर्णा	-	१०	पारदारिक	-	२८५	पितृव्यस्त्री	-	१५१
पलद्वय	-	६५	पारिव्रज्यं	-	२१५	पितृष्वसा	-	१५१
पलमेकं	-	१०	पारुष्य	-	२८६	पितृष्वसारं	-	१५५
पलाण्डुं	-	१८६ (२)	पालनं	-	२६२	पितृष्वसृ	-	६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पितृष्त्तसृ - १६०
पितृहा - २९८
पिबतो - २६२
पिशुनः - २९३
पिशुना - १८१
पीडामप्रिय - २९८
पीतशेषं - १८४
पीताव - २०२
पीत्वा प्रमा - २४०
पुंश्चली - ३०
पुंश्चली - १८१
पुंस्कोकिल - ३०३
पुंसोऽप - ३००
पुण्यक्षेत्रा - २६८
पुण्यर्भि - ८१
पुनः शूद्रा - १५४
पुनःस्तोमेने - ५ (२)
पुनाति - २८१
पुनात्यवि - २६
पुरुष - २६०
पुरुषो - २८७
पुरोधाः - २५२
पुल्कसी - १५९
पुगीफलानि - २५३
पूतिगन्ध - ३०८
पूर्णेऽपि - ५९
पूर्णे मासि - ३०८
पूर्वं व्रतं - २८०
पूर्वजन्म - ३०६
पूर्वमाज्या - ३०७
पूर्ववदमति - ४४
पृथक् चितिं - २५
पृथक् सान्त - १३
पौरुषं - २६६
पौर्णमास्या - १४२
प्रकटयति - ३५
प्रकाश - २८३
प्रकीर्णक - ६८
प्रकीर्ण - ३०४
प्रख्यापनं - २०५
प्रतिकूलं - १८
प्रतिकूलं - २९३
प्रतिगृह्या - १०५
प्रतिषिद्धेषु - २५३
प्रतिलोम - ४६
प्रतिश्रुत्य - २२८
प्रत्यङ्गानि - १२५
प्रत्यहं - ११४
प्रत्यादित्यं - २६४
प्रत्याम्नाये - २८१
प्रत्येकं - २६९
प्रथमेऽह्नि - ७६
प्रथमे - २५७
प्रदर्शनार्थ - ३००
प्रदानं - ७४
प्रपास्वरण्ये - ५०
प्रमाप्य - ४३
प्रमाप्य - २३७
प्रमेही - ३०५
प्रयतः - १४४
प्रव्रज्या - २१५ (२)
प्रसूतिका - ७९
प्रसूते - १६१
प्रस्विन्न - ३०२
प्राजापत्यं - ३२
प्राजापत्यं - १३३
प्राजापत्यं - १५३
प्राजापत्यं - १५४
प्राजापत्यं - १९३ (२)
प्राजापत्यं - २८१
प्राजापत्यं - २८३
प्राजापत्यं - ३०८
प्राजापत्य - ५८
प्राजापत्य - ११३
प्राजापत्य - ११७
प्राजापत्य - २८०
प्राजापत्ये - २८२ (२)
प्राजापत्येन - १८१
प्राणान्तिकं - २३८
प्राणायामं - २६०
प्राणायाम - २०
प्राणायाम - १९४
प्राणायाम - १९५
प्राणायाम - २५०
प्राणायाम - २७१
प्राणिनां - २८८
प्रातः पादं - २७३
प्रातः शतं - २६९
प्रातरादि - ७९
प्रातस्तु - २७३
प्राप्नुवन्ति - २९२
प्राप्य देशं - ११०
प्राय प्रात - २७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रायशश्च - २
प्रायश्चित्तं - ३
प्रायश्चित्तं - ६०
प्रायश्चित्तं - १०८
प्रायश्चित्तं - १११
प्रायश्चित्तं - २३९
प्रायश्चित्तं - २५२
प्रायश्चित्त - २
प्रायश्चित्त - ९४
प्रायश्चित्त - १०१
प्रायश्चित्त - १०४
प्रायश्चित्त - १२१
प्रायश्चित्त - २८५
प्रायश्चित्ता - २१२
प्रायश्चित्ते - ९६
प्रायश्चित्ते - १००
प्रायश्चित्ते - १६४
प्रायश्चित्ते - १८१
प्रायश्चित्ते - २३९
प्रायश्चित्तै - ९५
प्रायश्चित्तैः - २८५
प्रायो नाम - २
प्रारब्धशेष - ३०६
प्राश्याज्ञातं - १८८
प्रासादेषु - ३०२
प्रास्येदात्मा - ९५
प्रेतस्योत्तरतः - २५
प्रोक्षण - ८४
प्रोक्षणीभि - ३०
प्लावनं - ६७

फ

फलदानां - २५५
फलपुष्पो - २५५
फलैर्मांसैन - २७५

ब

बकबलाक - ३८
बकबलाक - १८८
बको भव - ३००
बन्धुभिः - ३०२
बलाक - १८७
बहिस्ताव - १६४
बहिस्तूभ - ९५
बहून् वर्ष - २९४
बालकृच्छ्रं - ५५
बालकृच्छ्रं - ५७
बालघ्नांश्च - ९५
बालया - १७
बालवासा - २४१
बालवृद्ध - ५६
बालसंवर्धनं - २७
बालाग्र - २४३
बालापत्याश्च - २७
बाल्ये पितु - १६९
बाहुभ्यां - २६८
बुद्धिपूर्वं - १८३
बुभुक्षितेषु - २८९
बृहस्पति - २४२
ब्रह्मगर्भ - १८
ब्रह्मघ्नस्तु - २३४
ब्रह्मघ्नो - २३५
ब्रह्मचर्यं - २७१
ब्रह्मचर्य्या - १०७
ब्रह्मचर्य्या - १८३
ब्रह्मचर्या - १८७
ब्रह्मचारी - ३०
ब्रह्मचारी - २५६
ब्रह्मचारी - २७२
ब्रह्मचारी - २७६
ब्रह्मचारी - २७८
ब्रह्मचारी - ३१०
ब्रह्मबीज - ९७
ब्रह्मस्तेना - २६३
ब्रह्मस्व - २८८
ब्रह्महत्यां - २६९
ब्रह्महत्यां - २७७
ब्रह्महत्या - ६
ब्रह्महत्या - २४५
ब्रह्महा - २३४(३)
ब्रह्महा - २३८
ब्रह्महा - २६९
ब्रह्मा विश्व - २८८
ब्रह्मोज्झः - २४६
ब्रह्मोज्झं - २४६
ब्रह्मोज्झता - १७३
ब्रह्मौदने - १९५
ब्राह्मं तु - २१६
ब्राह्ममा - २१६
ब्राह्मणः - ४४
ब्राह्मणः - १८३(२)
ब्राह्मणः - २९४(३)
ब्राह्मणः - २७०
ब्राह्मण - ७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मण - २४६
ब्राह्मण - २६५
ब्राह्मण - २७०
ब्राह्मणभूम्य - ६
ब्राह्मणश्चे - १५७
ब्राह्मणस्तु - ३०
ब्राह्मणस्तु - २०३
ब्राह्मणस्य - ६
ब्राह्मणस्य - ५९
ब्राह्मणस्य - २१४
ब्राह्मणस्य - २३७
ब्राह्मणस्य - २४२
ब्राह्मणस्य - २५९
ब्राह्मणस्यैव - १७९
ब्राह्मणा - २३४
ब्राह्मणानि - २६८
ब्राह्मणादीनां - १९२
ब्राह्मणानां - २१४
ब्राह्मणाशौचे - १९२
ब्राह्मणाद्व - ३२
ब्राह्मणी - २९(२)
ब्राह्मणी - ३१
ब्राह्मणी - १५९
ब्राह्मणी - १६५
ब्राह्मणे - ६३
ब्राह्मणै - ९१
ब्राह्मणो - १९
ब्राह्मणो - १०८
ब्राह्मणो - १५७
ब्राह्मणो - १५८(२)
ब्राह्मणो - १८३(३)
ब्राह्मणो - २३३
ब्राह्मण्य - १६५
ब्राह्मण्याः - १५८(२)
ब्राह्मण्यां - ३२

भ

भक्षयित्वा - २६४
भक्ष्यभोज्य - २५१
भक्ष्यभोज्या - २५१(२)
भक्ष्याः पञ्च - १८८
भक्ष्याभक्ष्य - २१०
भगभक्ष - २९३
भगिनीं - १५२
भये रोगे - २३१
भरद्वाजः - १९०
भर्तुः सौख्येन - २९१
भर्त्तुरर्थे - २९१
भर्तुर्व्यीति - १६
भर्त्रानुमरण - २६
भवेत् - २९८
भस्मना - ६६
भस्मना - ८२
भार्यापुत्र - ८
भार्या भर्तु - १७
भावान्तर - ४
भिक्षामात्रे - २५३
भिक्षार्थी - २३४
भुक्तश्चेत् - १९५
भुक्तवत्सु - ११५
भुक्तोच्छिष्टं - १८२
भुक्त्वा चोभ - १७६
भुक्त्वा चोभ - १८९
भुक्त्वाऽतो - १७६
भुक्त्वाऽन्नं - १९२
भुक्त्वा पला - १८८
भुक्त्वा वार्धु - १७९
भुक्त्वा सह - १८३
भुञ्जानो - १७९
भुवि मूर्ध्नि - २१६
भूत्वा वेत - २९१
भूमिप्रदानं - २४२
भूमिरग्नि - ९०
भूमौ वीरा - २७८
भूय एव - २९३
भूर्भुवः - ११०
भूशुद्धि - ९०
भृतका - २५५
भृताद - २४८
भेदने - १२९
भैक्ष्यं चेव - २३४
भैक्ष्याग्नि - २५७
भैक्ष्यान्न - १८१
भैक्ष्यार्थी - २१४
भैक्ष्या - २२९
भोजनं - ३००
भ्रातृभार्या - ३०३
भ्रातुश्चैव - १५६
भ्रूणघ्ना - १८१

म

मठापत्यं - २८९
मणिकूटं - ३०२
मणिमुक्ता - २५१(२)
मणिमुक्ता - ३०१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मणिवासो - २५३
मण्डल - २६७
मण्डूक - ३९
मतिपूर्वं - ५
मतिपूर्वं - ९४
मतिपूर्वं - १८३
मत्या गत्वा - १५३
मत्तक्रुद्धा - १८२
मत्या मद्य - २४१
मनसा भर्तु - ७१
मद्यं पीत्वा - २७०
मद्यविक्र - २९९
मद्यव्यस - २९९
मधु दंश - ३००
मधु मांसं - १९४
मधुमांसा - १८३
मध्वाज्य - २५३
मन: सन्ता - २८०
मनुष्याः - २८४
मनुष्याणां - २५०
मन्त्रैः शाकल - २७०
मयि तेज - २४८
मलवद् - ७७
मलाप - २८०
मलावहेषु - ६
मलिनी - २६०
मलिनीकर - ३९
मत्स्यमांस - २५४
महानिशा - २२०
महापशु - २७७
महापातक - १०१
महापातक - २४९
महापातक - २६८
महापातक - २७०
महापातकजै - २
महापातकिनो - ८
महापापो - २६४
महाव्रतं - १६१
महासान्त - १३
महासान्त - २८३
मांसं दधि - १९०
मांसं गृध्रो - ३००
मांसमूत्र - १७६
मांसाशने - २२८
मातरं - १५२
मातरं - २८८
माता पिता - २०
मातापितृ - २०
मातापितृ - २१
मातापित्रो - २७९
माता मातृ - १५५
माता वा - १८४
मातुलस्य - १५६ (२)
मातुलस्य - १६०
मातुलानीं - १५१
मातुश्च - १५६
मातृकं - २५
मातृगमनं - ६
मातृगमनं - १५२
मातृगमनं - २४५
मातृपितृ - १५६
मातृष्वसृ - १४६
मात्सर्या - २९३
माधूक - २४०
मानसं - २८६
मानाद्रोषा - १५
मार्जनं - ६९
मार्जार - ४० (२)
मार्जार - ८९
मार्जारश्चैव - ८९
मासं पयसा - २५४
मासं वाऽपि - ११७
मासत्रये - १२
मासस्य - १४१
मासिकादिषु - १९४
मासिके - २८९
मासेना - २७५
माहिषं - १८९
मित्रद्रोह - २८८
मित्रस्यैति - ३०७
मिथ्याचारं - २९५
मुखे कृष्ण - २९९
मुखे भगाश्च - ८
मूत्रयित्वा - २६१
मूत्रोच्चारं - २६१
मूर्च्छी भ्रमी - २९६
मूलकर्म - २९३
मूलकृच्छ्रः - २७५
मूलफल - ८६
मूषिको - ३००
मृगभक्षै - ८
मृगमहिष - ४२
मृगारेष्टिः - २६९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृण्मय - २३४
मृण्मयानां - ८४
मृण्मयेना - ८५
मृतपञ्च - ७२
मृतपञ्च - २०२
मृतबन्धु - १७४
मृतसूतक - १७८
मृतसूतक - १८२
मृतानुगमनं - २५
मृते भर्त्तरि - २५ (२)
मृत्तोयै: - ७१
मृद्भाण्ड - २५१
मृष्टान्नेन - २९४
मेध्यं चतु - १७३
मैत्रं श्वेतं - ३०८
मैथुनं - १६२
मोहात् - २९०
मोहेन - १६
मौल्याद् - २९१
म्लेच्छी नटी - १५९

य

य: करो - १४७
य: कामतो - ६
य: कामतो - ९५
य: कामतो - २३८
य: प्रत्यव - २५७
यं कश्चिद् - २९९
यं ब्राह्मण - २१
यं यं लोक - ६०
य आत्म - ९
य आत्म - २७९
यक्षरक्ष: - २४०
यजमानो - १८१
यजेत - २३७
यज्ञायज्ञीयं - २६७
यज्ञोपवीती - १४३
यज्वान - २८८
यतात्मनो - १४
यतिहस्ते - ३१०
यत् किञ्चित् - १३८
यत् किञ्चित् - १४५
यत् किञ्चि - २६८
यत् पुंस: - १६८
यत्र देशे - २९४
यत्र प्रसू - ९१
यत्रोक्तं - २१०
यत्रोक्ता - २२९
यत् स्याद - ९४
यत्स्याद - २३५
यत्नादेव - १०९
यत्नोत्सर्गं - २३१
यथर्त्ता - ६४
यथा कथ - १४४
यथाकथ - २७२
यथा गो - २०
यथाग्नि - २२२
यथा जात - १०४
यथा जात - २२१
यथा तथैव - २८५
यथाऽन्य - २०
यथा पृथिव्यां - ५
यथा भूमि - १००
यथाऽभ्युद्ध - १०९
यथावयो - ११०
यथाविधि - १४२
यथाऽश्मनि - १००
यथैध - २६६
यथैधां - १०४
यथोप - २३५
यदग्नये - ३०८ (२)
यदङ्गं - २९८
यदनुक्तं - ६
यदन्न - १०५
यदन्नं प्रति - १७६
यदा कर्मसु - २११
यदा च - ११०
यदा भोज - २६४
यदि कश्चित् - २०३
यदि गोभि: - १६२
यदि चेद् - ११०
यदि पुत्र - २९०
यदि प्रविष्टो - २६
यदि विभी - ३०८
यदि भुञ्जीत - १८२
यदेव - ६३
यद्यकार्य - २६६
यद्यत् - २९५
यद्यप्यशील: - १७
यद्युत्ति - २६२
यद्येवं - २८६
यद्रजस्तु - ७८
यद्वा तद्वा - ३००
यद्वा तद्वा - ३०१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्विना - ६२
यन्त्रणे - १३४
यन्मेऽद्य - २३१
यमलोके - २८३
यमस्य - २९०
यवगोधू - १८६
यवस - १२७
यवागूं - २७८
यवाना - २७९
यवोऽसि - २७९
यश्चण्डालीं - १४७
यश्च यस्या - २९४
यश्चानध्या - २९५
यस्तल्पजः - २०
यस्तु चण्डाल - ५०
यस्तु चाण्डाल - ५१
यस्तु चोर - ३००
यस्तु धर्म - ९८
यस्तु भुङ्क्ते - १८५
यस्तु भुञ्जीत - १७८
यस्तु पुन - १६०
यस्तु रौद्र - २९७
यस्तु विप्र - २९४
यस्तु वेद - १७८
यस्त्वरोगा - १५
यस्य न - १३८
यस्य पिता - २५४
यस्यामावा - १४४
यां दिशं - २९
यां यां योनिञ्च - २९४
या गर्भिणी - २१
यागस्थं - ४४
यागस्थस्य - ६
यागस्थस्य - २४६
याचित - १०९
या पत्या - २१
या ब्राह्मणी - १६६
याम्यलोकं - २८४
याम्यैर्नरै - २८४
यावन्ति - १६७
यावन्ति - २१३
यावन्नाग्नौ - २६
यावन्नापै - ६९
यावन्नापै - ९२
यासु योनि - २९९
या स्त्री ब्राह्मण - २५
युक्तस्त्रिष - २७८
येऽक्षेत्रिणो - २०
ये च कुर्वन्ति - २९२
येन केन - ४९
येन शुद्धि - ११०
ये नास्तिका - २९५
ये मेह - २९५
येषां द्विजानां - २५४
ये हरन्ति - ३०२
यैर्न दत्तं - २९२
यैस्तेषा - ५८
यो गृहीत्वा - २०५
योऽग्निं त्यजति - २५०
योऽग्नीन - २५०
योऽनश्रीत्य - ७
योनिकार्यं - २८९
यो भवेन्मा - २८८
यो यदैषां - २८७
यो यस्य - १२८
यो येन - ११
यो येन - २४४
योऽवगुरेत् - २०८
योऽवमन्येत - २४९
यो वरुण - ३०८
योऽश्नाति - २८८
र
रक्तपीता - २५३
रक्षेत् - १६९
रङ्गोपजीवी - १८१
रजक - ५१
रजक - १५९
रजक - १६५
रजतस्य - ८३
रजसा - ७१
रजसा - २८७
रजस्वलां - १६० (२)
रजस्वला - ३०
रजस्वला - ४६
रजस्वला - ७५
रजस्वला - ७६ (३)
रजस्वला - ७७ (२)
रजस्वला - १६० (२)
रजस्वला - १८१
रजस्वला - २९३
रजस्वला - ३०५
रज्जुवल्कल - ८६
रत्नापहारी - ३०२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रथ्याकर्दम - ८८ (२)
रश्मिरग्नी - ८९
रसज्ञा - २९५
रागजं - ७८
राजन्यः - १८३
राजन्य - ४४ (२)
राजन्यवधे - ४४
राजन्यश्चेद् - १५८
राजसर्षप - २४३
राजानः - २८७
राजान्नं - १७९
राजा वा - १३८ (२)
राजा सार्व - २४६
राजीवान् - १८८
राज्ञ एव - २१५
राज्ञः प्रति - २५३
राज्ञश्च - ३१०
राज्ञोऽनुमति - १०९
रुक्मस्तेयी - १५३
रुद्रैका - २६६
रूपं चिकि - १७९
रेणवः - ८९
रेतः सिक्त्वा - १४८
रेतः सेकः - १४८
रेतोमूत्र - १७५
रोधादिना - ११८
रोधादिना - ११९
रोमकूपै - २६२
रोमाणि - १२४
रौरवाद्य - ८६

ल

लक्ष्यं शस्त्र - २३७
लताभेदा - २९५
लभेद् - २९०
लशुनं - १८६
लशुनं - १८७ (२)
लशुन - १८६
लशुन - १८७
लोकवेदाङ्ग - १०१
लाक्षालव - २५४
लुप्तधर्मा - २१४
लूताहि - ३००
लोमभ्यः - २३८
लोमानि - २३८
लोष्टमर्द्दी - २९५
लोष्ट्रैः स्तम्भै - २९७
लोहितकेन - २३४

व

वक्त्रमैथुन - ३०५
वक्ष्यतेऽतः - १७३
वचः पूर्व - ९८
वत्सर - २३६
वधबन्ध - २९७
वनस्थश्च - २६४
वराहैक - १७५
वर्णानां - ७६
वर्णिनां - २२९
वर्त्तमान - ३०६
वर्षशीता - ११७
वर्षे द्वे - १५७
वस्त्रं मृद - ८६
वस्त्रापहारी - ३०१
वह्निप्रज्वा - ७२
वाक्शस्त - ९२
वाग्दैवतै - २२८
वाचा कृतं - २७९
वाचा चाक्रो - २९१
वातव्याधि - ३०२
वादेन - २०७
वानप्रस्थो - २५७
वानर - ४२
वान्तो विरि - २१२
वापीकूप - ७२ (३)
वायवे - ३०८
वायव्यं - २१६
वायो शुक्रो - ३०७
वाराहञ्च - १८९
वारुणं - २१६
वारुणं वा - ३०७
वार्धुषिक - १८१
वासो दद्या - ४१
वासोभि - ८०
व्रात्यता - ६
व्रात्यानां - २५२
विक्रीय - २५८
विख्यात - २६५
विघ्नमाच - २८८
विचित्रा - २९६
विडाल - १८२
विडाल - १८३
विड्वराह - १७४
विड्वराह - १७५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विण्मूत्र - ८४
विण्मूत्र - १७५(२)
विण्मूत्रो - ९१
वितस्ति - २२५
विद्याऽप - २९७
विधवा - १५९
विधिना - २६८
विधेः प्राथ - ९४
विधेः प्राथ - २३५
विनाऽद्भि - २६१
विनाऽपरा - २९३
विनायको - २७७
विना यज्ञो - २६२
विपन्नानां - १३५
विपाकः - २८७
विप्रः पञ्च - २९०
विप्रगर्भे - ७०
विप्रदण्डो - २०८
विप्रदुष्टां - १६८
विप्रवृत्ति - २९९
विप्रस्य - २२८
विप्रा द्वाद - २८०
विप्रार्द्धं - ४५
विप्रार्द्धं - १८३
विप्रा शूद्रेण - ७०
विप्रेणैवा - १५७
विप्रे तु - ४५
विप्रो नृप - १५७
विराजं - २६६
विशेषाद् - २८८
विश्वास - २९०
विषं चोप - १८०
विषाग्नि - २८८
विषोद्बन्ध - ९
विष्णुच्छाया - २९३
विहितं - ९
विहितं - ९५
विहितस्या - ३
वृको मृगेभं - ३००
वृक्षगुल्म - २५५
वृक्षमूल - १४३
वृक्षाश्रम - ९
वृथापाकस्य - २०५
वृथाऽऽरामा - १८१
वृद्धः शौच - ८
वृद्धौ च - २२४
वृषगावौ - १०
वृषभै - ४३
वृषभै - ११५
वृषभैक - ४३
वृषभैका - ११६
वृषल्या - १५८
वृषस्य - २९७
वेदपाठा - ९७
वेदविक्रयिको - २९३
वेदविद्या - २९
वेदविद्या - १०७
वेदाग्नि - २८९
वेदाग्न्यु - २५०
वेदाभ्यासो - १०४
वेदाभ्यासो - २२१
वेदाभ्यासो - २६६
वेदोक्तं - २८९
वेदोदिता - २६१
वेदोपजी - २९१
वेश्यापहारी - ३०१
वैश्यकर्मा - २९४
वैश्ययोषितो - १६६
वैश्यश्च - १९२
वैश्यश्चेद् - १५८
वैश्यस्य - १९
वैश्यस्या - १९३
वैश्यहत्यां - ४३
वैश्यहा - ४४
वैश्याशौचे - १९२
वैश्ये त्रैवा - ४४
वैश्येन - १८४
वैश्ये षष्टि - १९१
वैश्योच्छिष्ट - १८३(२)
वैश्योच्छिष्टा - १८३
वैश्वदेव - ३१०
वैश्वानरीं - २२२
व्यभिचारा - ७०
व्याभिचारा - १६८
व्यभिचारात्तु - १५
व्यभिचारिणीं - १६
व्यवहारे - २९६
व्याघ्रं श्वानं - ४१
व्याधिः स्यात् - २९६
व्याधिनाशो - ३०७
व्यापन्नानां - १३५
व्रतं निशा - २८०
व्रतस्था - १५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रतस्यास्य - २७९
व्रश्चना - १८६

श

शक्तिजाति - २८३
शतसाह - ३०२
शब्दे च्छन्दसि - १०७
शरणागतं - २६०
शरीरं - ६१
शरीरं - ११०
शरीरा - ३०६
शरीरजैः - २८६
शरीरस्य - १५०
शवविण्मूत्र - ८६
शस्त्रमुद्बन्धक - ८
शाकमूल - ८६
शाकहर्त्ता - ३०१
शावे च - १९२
शासनात् - ३०९
शास्त्रकर्त्ता - २८८
शास्त्राज्ञाः - ९७
शिरःकपाली - २३३
शिरोव्रतैश्च - १०१
शुच्यप्यशु - १७४
शुद्धं पवि - १७३
शुद्धा भर्तुः - ७८
शुनां मांसं - १८९
शुना दष्ट - ३०(२)
शुना मांसा - १८६
शुनोच्छिष्ट - २०४
शुभाना - २८४
शुभाशुभ - २८६
शुश्रूषित्वा - ११६
शूद्रः समा - १०८
शूद्रः समा - २३९
शूद्रं गत्वा - ७१
शूद्रं हत्वा - ४४
शूद्रगर्भे - ७०
शूद्रदार - १५७
शूद्रयाजकः - २५२
शूद्रयोच्छिष्ट - ७६
शूद्रश्च - ३०३
शूद्रश्चेद् - १५८
शूद्रस्तु - १५७
शूद्रस्य - ७१
शूद्रस्य - १९२
शूद्रस्य - २९९
शूद्रस्यो - १८४
शूद्रां गत्वा - १५८
शूद्रागर्भे - १५९
शूद्राणां - १५९
शूद्रान्नं - १७८
शूद्रान्नं - १८०
शूद्रान्न - १७८(२)
शूद्रान्ने - १७८
शूद्रायाः - १६६
शूद्रात् - २९१
शूद्राप्रेष्यं - २४८
शूद्राशौचे - १९३
शूद्रेषु - १९७
शूद्रे संव - ४४
शूद्रे स्त्रीणा - ४४
शूद्रेोच्छिष्टं - १८३
शूद्रोच्छिष्ट - १८३(२)
शूद्रोच्छिष्ट - १८४
शूद्रोच्छिष्ट - २०३
शूद्रोच्छिष्टा - १८४
शूद्रो ज्ञाना - १०६
शूद्रो वा - ५३
शूद्रो वैश्यो - १९२
शून्यागारे - १३३
शृगाल - १७४
शृगालवृक - ३०
शृङ्गभङ्गे - १२६
शृङ्गिदंष्ट्रि - ८
शृणुष्व - ११०
शृतान्नं - ६६
शोणितं - २०८
शैलूष - १८१
शौचमावि - ८५
शौण्डिकान्नं - १८१
श्येनो मार्गा - ३००
श्राद्धं कुर्यात् - २८०
श्राद्धकर्म - ८
श्रुतिविषयितं - २७
श्रुतिस्मृती - ४
श्रुत्वा भवति - २९३
श्रोत्रियर्त्वि - ६
श्वकाक - ६६
श्वकाको - ८९
श्वकाको - १७५
श्वकाको - १८२
श्वकुक्कुट - ४९
श्वचर्मणि - १०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वजीवि - १८१
श्वनकुल - ४०
श्वपाकं - ४९
श्वपाक - २९२
श्वभिर्हत - ९०
श्वमांस - १९०
श्वमार्जार - ४०
श्वविडाल - १७४
श्वसूकर - २९९
श्वसूकर - ३०६
श्वशृगाल - २९
श्वहताश्व - ८९
श्वा च नित्यं - १७४
श्वा ततो - ३०३
श्वानं हत्वा - ४०
श्वानयोनिं - २९९
श्वानो वा - ३०
श्वा शृगाल - ३०३
श्वोच्छिष्टा - १८३

ष

षट्पलं - १०
षडहो - २८३
षड्रात्रञ्च - १८४
षड्रात्र तु - २२८
षण्ड: पलाल - ३०१
षण्डन्तु - २३८
षण्डश्च - ३०४
षण्डस्य - १८०
षण्णामेकैक - १३
षण्मासा - १७८
षष्टिवर्ष - २९९

स

संक्लिष्टा: - २९६
संयोगं - २८९
संयोगं - ३००
संन्यस्य - २५७
संपृक्ता - १६४
संलाप - १२
संवत्सर - २५५
संवत्सरो - २५०
संवत्सरेण - १२(२)
संवत्सरेण - १४
संशये - ९६
संसर्गे - १२
संहोमे - २६८
स एवा - ३०८
स एवैनं - ३०८(२)
स कन्या: - २९२
स किल्वि - ११८
सकृज्जप्त्वा - २७०
स कृत्वा - १५६
सखिभार्यां - १५६
सखिभार्यां - ३०३(२)
सखिभार्या - १४८
सखिसयोनि - १६२
सखीस्वयो - १५५
स गुरुं - १५२
सगोत्रां - १६०
सगोत्राञ्च - ३०५
सगौर - ८५
सङ्कटे - २२७
सङ्करी - २५९
सङ्घातं - २
सचेलं - ९६
सजातीये - २१
सञ्चितेषु - ३०७
स तस्यैव - २७१
स तानुवाच - २८६
सति मूले - २८३
सत्येन - ११०(२)
सत्वं ज्ञानं - २८७
सत्वं रज - २८७
सदाऽपहत - २९६
सदृशं तु - २०
सद्येन - २१६
सद्यो नि:संशयं - ९६
सनाभिनीं - १५६
सन्दिग्ध - ७९
सन्ध्यामा - २६४
सप्तम्यां - ३०७
सप्तहस्तेन - २२५
सप्तागारा - २३४
सप्तागारा - २३५
स भूत्वा - २९३
समद्वि - २३७
सममब्रा - २३७
समर्घं - १८१
समानानि - २४०
समालिङ्गेत् - १५०
समुत्कर्षे - २४९
समुद्रयाने - २५९
सम्पादयेत् - १४४
सम्बन्धिन: - १५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्मार्जनो - ९१
स याति - ३०४
सर्पस्य - २६०
सर्पहन्ता - ३९
सर्वं पुनाति - २७७
सर्वं वा - २३३
सर्वतः - १९०
सर्वपाप - २६८
सर्वपापेषु - २७९
सर्वमर्द्धं - ४७
सर्वस्वं - २३३
सर्वस्वं - २३८
सर्वस्वेनापि - ३
सर्वाः समु - २८२
सर्वाकरे - ६
सर्वाङ्ग - २९६
सर्वाण्य - १४३
सर्वान्नानु - १८९
सर्वभक्ष्य - २८६
सर्वेषां - ११०
सर्वेषां - १६१
सर्वेषा - ११६
सर्वेष्वेतेषु - २१२
सर्वेष्वेव - २७२
सवर्णा - १९२
सवर्णा - ३०५
सवर्णानां - १९२
सवृषणं - १४९
सव्याहृति - २६६
सव्रतस्तु - २९
सव्रतः - ३१०
सशिखं - ११४
सशिखं - ११८
सस्यान्य - ३००
सह द्विजैश्च - ३०
सहस्रं - १८९
सहस्र - २६६
सहस्र - २७१
साक्षादेवैनं - ३०८
साध्वीनामेव - २६
सामान्य - २८८
सायं द्वाविं - २७२
सायं प्रात - १४४
सायं प्रात - २७३
सायं सगो - १२०
सार्द्धं चान्द्रा - १९४
सावित्रीं - ११५
सावित्रीं - २७८
सावित्री - १०१
सावित्री - २५४
सावित्र्यष्ट - २१४
सिद्धमन्नं - ६७
सिद्धहविषां - ६६
सिद्धान्नं - १८३
सिद्धान्न - २५३
सिन्धुसौराष्ट्र - २६३
सिंहव्याघ्र - ४२
सुखानि - २८५
सुप्त्वा क्षुत्वा - २४८
सुरां पीत्वा - २७०
सुरापः - २७०
सुरापानस्य - २०३
सुरापाने - २४१
सुरापाने - २४२
सुरापो - २९९
सुरापो - ३००
सुराभाण्ड - २०३
सुराभाण्डो - २०३
सुराया - २५३
सुवर्णं - ८३
सुवर्ण - ८३
सुवर्ण - २४३
सुवर्ण - २४४(३)
सुवर्णस्तेयं - २७९
सुवर्णस्तेयी - ३०२
सूकरः - ३०३(२)
सूकरोष्ट्र - ४२
सूचकश्च - २११
सूतान्नं - १७९
सूतिकायां - ८०
सूत्यन्नं - १८१
सूर्मी ज्वल - १५०
सूर्यस्य - २३१
सूर्याभ्यु - २६३
सूर्येण - ३०७
सूर्योदये - २६३
सोऽपि मृत्यु - २९०
सोमलोक - २१३
सोषैरुदक - ८५
सौनिको - १८१
सौवर्णी - २७७
स्कन्दितं - ६
स्तेन:प्रकी - २४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तेये ब्रह्म - २४४
स्त्रियश्च - ९० (२)
स्त्रियोच्छिष्ट - २०३
स्त्रियोऽप्ये - ३००
स्त्रीक्षीरं - १८७
स्त्रीगर्भिणी - ११७
स्त्रीणां नास्ति - १६७
स्त्रीणां - २६३
स्त्रीधृता - २६३
स्त्रीबाल - ८९
स्त्रीमुखं - ९०
स्त्रीशूद्र - २४८
स्त्रीशूद्र - २७२
स्त्रीशूद्रौ - १४३
स्थानासनाभ्यां - २३५
स्थापयित्वा - २००
स्थावराः - २८७
स्थावरं - १७३
स्थावर - २५५
स्नानं मौने - ५२
स्नानं त्रिषव - ११५
स्नानं दानं - २६२
स्नानमौने - २७१
स्पृष्ट्वा - ७५
स्पृष्ट्वा रज - ७६ (५)
स्फ्यशूर्प - ६९
स्मरणं - १४९
स्वकं गात्रं - ७७
स्वदारे - ३०५
स्वदासो - १९७
स्वधर्म - १६
स्वधर्म - २९४
स्वभार्यां - २२८
स्वमुच्छिष्टं - १८२
स्वमांसं - २९९
स्वयं च - १०९
स्वयं वा - १४९
स्वयं वा - १५०
स्वयमेवो - २१६
स्वर्गद्वार - २७७
स्वसुः सख्या - ६
स्वसुः सख्याः - २४६
स्वानि कर्मा - २९४
स्वामिद्रव्यं - २८९
स्वप्ने सिक्त्वा - २३१
स्वे क्षेत्रे - २०
स्वैरिण्यां - १५८
स्वैरिण्यां - २५६

ह

हंसं बकं - ३७
हंसं मत्स्यं - १८८
हंसमन्त्रं - ३०७
हंसश्येन - ३६
हत्वा गर्भ - १७
हत्वा द्विज - ३९
हत्वा पूर्व - ११९
हन्ता मन्तो - १३६
हत्वा मूषक - ३९
हत्वा लोका - १०५
हत्वा सवणिजं - ४४ (२)
हत्वा हंसं - ३६
हनने - ४७
हन्तानु - १८९
हन्ता मन्त्रो - २३६
हविष्पान्तीय - २७१
हविषा - ११६
हविष्य - २३८
हविष्यान् - २७३
हविष्यानि - २७४
हव्यकव्येषु - १७४
हसन्न तु - १४३
हस्तिनं - ४१ (२)
हस्तिनश्च - २८७
हस्त्यश्च - ४२
हस्त्यश्च - २८९
हानौ च - १४४
हिंस्रा भवन्ति - ३०४
हिङ्गुगुग्गुलु - २५४
हीनजातौ - ३००
हीनवर्ण - २९३
हुङ्कारं - २०७ (३)
हताधिकारां - १६८
हुत्वाऽग्नौ - २५६
हत्वा मट्वा - ३०२
हेमगो - ११९
होमकाले - २६३
ह्रासो वृद्धि - १४९

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(ख) पराशरमाधवीयस्य प्रायश्चित्तभागे उद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि, तेषामुद्धृतपृष्ठसंख्या च ।

(पृष्ठसंख्याया:पार्श्वे बन्धनीमध्ये स्थिता संख्या तस्मिन् पृष्ठे कियद्वारमुद्धृतं तत्सूचयति, यत्र बन्धनी नास्ति तत्रैकवारमेव मन्तव्यम् ।)

१. अग्निपुराणम् - पृ. २८८ (४), २८९ (४)

२. अङ्गिराः (स्मृतिकारः) - पृ. २ (२), ६, ९, २५, २६ (२), २९ (२), ३० (३), ३८, ४५, ४७, ५० (२), ५२ (२), ६३, ७९ (२), ८२, ८५, ९४, ९६ (८), ९७, ९८ (३), ९९, १०० (६), १०१ (५), १०३, १०४, १०७ (५), १०८ (५), १०९ (४), ११० (१५), ११६ (९), १२० (२), १२६ (२), १३१, १३५, १४६, १४७, १५० (३), १६१, १७५ (२), १७६ (२), १७८ (९), १८१, १८४ (२), १९० (२), १९३, २३२, २३६, २३९ (२), २४०, २४२ (२), २५६, २७४, २७८ (७) ।

३. अत्रिः (स्मृतिकारः) - पृ. १० (४), १६, ७६, ७७ (२), ८० (२), ८१, २७० ।

४. अपरार्कः (धर्मनिबन्धकारः) - पृ. ८ (७), ९(६) ।

५. अभिधानं (कोशग्रन्थः) - पृ. १८६ ।

६. आथर्वणम् (अथर्ववेदः) - पृ. ६०, १०१ ।

७. आदिपुराणम् - पृ. २४, ८४, ८५(३) ।

८. आपस्तम्बः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ५, १६, ४९ (२), ५०(३), ५१ (२), ५७, ५८ (४), ५९, ६०, ७२, ७७, ७८, १२१(३), १२२ (२), १२३, १२४, १२५ (२), १२६, १३०, १३५, १३८ (४), १५९, १६०, १७८ (२), १७९, १८४(२), २३४, २४४, २५४ (३), २५५(२), २६२(६), २६३ (२), २७२, २७३ (५) ।

९. आश्वलायनः (गृह्यसूत्रकारः) - पृ. २६२ ।

१०. उपमन्युः (स्मृतिकारः) - पृ. १५४ ।

११. उमामहेश्वरसंवादः (पुराणम्) - पृ. २८९ (७), २९१ (३), २९२ (४), २९४ (३), २९९(१०), ३०२ (१०) ।

१२. उशनाः (स्मृतिकारः) - पृ. १६, २४, २५, २९, ३९, ४४, ८० (४), ८३, ८६, ८९(२), १४९, १५८, १६०, १६४, १७६, १८३(१०), १८७, १९४, २१०, २६२ ।

१३. ऋग्विधानम् (वैदिकग्रन्थः) - पृ. ३०७ (१६) ।

१४. ऋष्यशृङ्गः (स्मृतिकारः) - पृ. १६४(४) ।

१५. कण्वः (स्मृतिकारः) - पृ. ११, १२, १५३, १५४, १५७, १६१, २३१, २५७, २८२ ।

१६. कल्पसूत्रकारः - पृ. २५ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१७. कश्यपः/काश्यपः (स्मृतिकारः) - पृ. ३८, ४०, ४२ (२), ७५, ८४, ८६, १७५, २३१, २३५, २९८(६), ३०० ।
१८. कात्यायनः (स्मृतिकारः) - पृ. १७, ११७, २१५ ।
१९. कूर्मपुराणम् - पृ. ५३, १८७, २१३ (६), २१५, २१६(२), २६८ (७), २६९(४) ।
२०. कौशिकः (स्मृतिकारः) - पृ. ९६
२१. गरुडपुराणम् - पृ. २९०(४), २९३(५)
२२. गर्गः (स्मृतिकारः) - पृ. १९२ (४), २२८(३)
२३. गौतमः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ४(३), ५(२), २२, ४३, ४४(३), ६३, ७४, ११७, १४२, १४७, १६०, १६१, १६२, १८६, २०८, २०९, २३४, २३५(३), २४३, २५२, २५७, २६१, २६३, २७३(५), २७४, २७५, ३०१, ३०३
२४. चतुर्विंशतिमतम् (धर्मनिबन्धग्रन्थः) - पृ. १५, १८(२), १९, २३, ४३, ४९, ५१, ७०(२), ७१(३), ९७(४), १०४, १०६(४), १०८(२), ११६, ११८(२), १५१(२), १५२, १५६(१०), १५८, १५९(४), १६०, १६१, १६२, १६७(४), १६८(२), १७५(२), १८०, १८६, १८७(४), १८९, १९०, १९३(४), १९४, १९७, २२२, २३०(३), २३९(२), २४४(२), २५३(१४), २५८, २६६, २६७(३), २६८(६), २६९, २७३, २७४, २८०, २८१(९), २८२(३)
२५. च्यवनः (स्मृतिकारः) - पृ. १०(२), ५६(४), ५९, ११३
२६. छन्दोगाः (छान्दोग्योपनिषद्) - पृ. १८९, २११(२)
२७. छागलेयः (स्मृतिकारः) - पृ. ९४, १९१(३), २८०
२८. जमदग्निः (स्मृतिकारः) - पृ. ६६(३), २८३
२९. जातूकर्णः (स्मृतिकारः) - पृ. ६, ३१, ११८, १५३, १८३, २४१, २५०, २५७
३०. जाबालः/जाबालिः (स्मृतिकारः) - पृ. १३, ४१, ४२, ९४, ११७, १५४, १६२, २०१, २५१(८), २७६(२), २८०(२)
३१. तैत्तिरीयब्राह्मणम् (वैदिकग्रन्थः) - पृ. १०४, २०८, २३३
३२. तैत्तिरीयसंहिता (वैदिकग्रन्थः) - पृ. ३०८(१७)
३३. दक्षः (स्मृतिकारः) - पृ. २१५, २३७(२)
३४. दीर्घतमा (स्मृतिकारः) - पृ. १५४
३५. देवलः (स्मृतिकारः) - पृ. १२, १५, २२, ४५, ४९(४), ५१, ६०, ६१(२), ७१, ७२, ७३(२), ८५(२), ८७(४), ९०(७), ९१(५), ९४(३), १०९(२), ११७, १४२, १५३, १७३(५), १७४(७), १७५, १९७, २०३, २२०, २३७, २४२, २६३, २७९, २८२(२)
३६. धौम्यः (स्मृतिकारः) - पृ. १९५
३७. नन्दिपुराणम् - पृ. २९४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३८. नारदः (स्मृतिकारः) - पृ. १५५(३), २१५, २५३(२)
३९. नारदीयपुराणम् - पृ. १५, १६, २७, २९१(५), ३०३, ३०४(२)
४०. पद्मपुराणम् - पृ. २८८(२), २९४(६), ३०४(२)
४१. पराशरोपपुराणम् - पृ. ३०६(११), ३०७(२)
४२. पुराणम् - पृ. ३०९
४३. पुलस्त्यः (स्मृतिकारः) - पृ. ३०(२), २४०(२)
४४. पैठीनसिः (स्मृतिकारः) - पृ. २५(३), ३०, ८६, ९०, ११७, १३६(३), २०८, २२०, २३६(३), २५१, २५२, २५८, २६४, २६५, २६८
४५. पौराणिकाः (पुराणकाराः) - पृ. २५५(२)
४६. प्रचेताः (स्मृतिकारः) - पृ. ४६, ७०, ७१(३), ११७, २५२, २५८
४७. प्रजापतिः (स्मृतिकारः) - पृ. ९, ७९(७), १५४, १५७, १७१, १७६, १७७, १७९(२), १९८, १९९, २००, २०१, २०८, २२८, २३१, २३९
४८. प्रभाकरः (मीमांसकः) - पृ. ४
४९. बृहत्संवर्त्तः (स्मृतिकारः) - पृ. १५९
५०. बृहद्यमः (स्मृतिकारः) - पृ. १७५, १७६(२), १८४, १८६(२), १९४(३)
५१. बृहद्याज्ञवल्क्यः (स्मृतिकारः) - पृ. २४१
५२. बृहन्मनुः (स्मृतिकारः) - पृ. १५१(२)
५३. बृहस्पतिः (स्मृतिकारः) - पृ. ३(३), ५, ९(२), १२, १५, २७, ६३, ७३, ८९, १०१, ११८(२), ११९(४), १७४, १७९, १८१(१२), २०७, २०८, २१६, २२१, २३९, २४०, २४१, २४२, २६१(२), २६२(२), २७०
५४. बृहस्पति-याज्ञवल्क्यौ (स्मृतिकारौ) - पृ. २६५
५५. बृहस्पति- हारीतौ (स्मृतिकारौ) पृ. ८९
५६. बृहद्विष्णुः (स्मृतिकारः) - पृ. १८३(२), २४०(२), २६९
५७. बौधायनः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ५(२), १२, १५, २९(३), ४४(२), ४६, ६१, ६६, ६९, ७०, ७६(३), ८२, ८४(२), ८६, ८८, ९१, ९४(२), ११०, १५०, १६०, १९६, २०७(४), २१६, २२९(२), २५८(२), २५९, २६८(२), २६९(२), ३०७(२), ३०८
५८. बौधायनशातातपौ (धर्मसूत्रकार-स्मृतिकारौ) - पृ. ९०
५९. ब्रह्मगर्भः (स्मृतिकारः) - पृ. ४६
६०. ब्रह्मपुराणम् - पृ. ८(११), ९, ९०, २२९, २८०, २८४, २८५(६), २९०(१०), २९७(४), ३०३(१२), ३०५(२)
६१. ब्रह्माण्डपुराणम् - पृ. १५, ८६(२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६२. भरद्वाजः (स्मृतिकारः) - पृ. १९४(४), १९५(३), २०४(२)
६३. भरद्वाजगृह्यसूत्रम् - पृ. २५०(२)
६४. भविष्यपुराणम् - पृ. ६५(२)
६५. भविष्योत्तरपुराणम् - पृ. २८५(४)
६६. भृगुः (स्मृतिकारः) - पृ. १५, २६३(३), २७४
६७. मध्यमाङ्गिराः - (स्मृतिकारः) - पृ. २३८(२)
६८. मनुः (स्मृतिकारः) - पृ. २, ३, ४(२), ५, ६(१२), ७, ११, १३, १४, १५(३), १७(३), २०(११), २१(६), २४, २९(२), ३२, ३६, ३७, ३९(३), ४०(२), ४१(२), ४३(४), ४५, ५३, ५९(३), ६३, ६९(४), ७१, ७३, ७४(२), ८३(२), ८४, ८५(२), ८६, ८९, ९०, ९१(३), ९२(२), ९४, ९५(२), १०४(३), १०५(२), ११५(९), १२८, १४२(२), १४६, १४७, १४८(२), १४९, १५०(२), १५२(२), १५४, १५५, १६०, १६२, १६८(३), १६९(२), १७०, १७३(२), १७४, १७५, १७६, १७९(२), १८२, १८३(२), १८५, १८६, १९०(७), १९६, २०३(२), २०७, २०८(३), २१२, २२१, २२४, २२५(३), २२८(२), २३१, २३३(२), २३४, २३५, २३७(३), २३८(२), २४१, २४२(२), २४३(३), २४४, २४६(२), २४७, २४८, २४९(२), २५०(४), २५१(५), २५२(२), २५४, २५५(२), २५६(४), २५७, २५९, २६०(२), २६१(२), २६३, २६५, २६६(३), २६८(२), २६९, २७०(२), २७१(२), २७२(५), २८५, २८६(८), २८७(१०), २८८(५), २८९, २९४(२), २९५(७), २९९(२), ३००(११)
६९. मनुविष्णुविश्वामित्राः (स्मृतिकाराः) - पृ. २०९
७०. मनुदेवलौ (स्मृतिकारौ) - पृ. २३५(२)
७१. मनुविष्णू (स्मृतिकारौ) - पृ. २५९
७२. महाभारतम् - पृ. ३, १६(३), १९(२), २६(३), २९५(६)
७३. मार्कण्डेयः (स्मृतिकारः) - पृ. १७, ७७, १९२(२), २६२, २७५(३)
७४. मार्कण्डेयपुराणम् - पृ. ८३, २९४(२), २९७(६), ३००(७), ३०१(५), ३०३(५)
७५. यमः (स्मृतिकारः) - पृ. ९, १०(२), १३(२), २२, ४०, ४४, ४६(२), ६७, ७३(२), ७४, ८३, ८८, ८९, ९०(४), ९१, ११६(७), ११७, १४२, १४४(२), १४५(३), १४७, १४८, १५०(२), १५७, १५९, १६२(२), १७५, १८३, १८४, १८७, २०३(२), २०४, २०७, २०८(२), २०९(२), २११, २२८(५), २३४, २३५(४), २३६(३), २५२, २५३, २५४(३), २६०(३), २६१(२), २६३(२), २६४(३), २६६(४), २६९, २७०(२), २७१(२), २७५(२), २७६(४), २७८(२), २७९(२), २८०(२), २९७(३), ३०२(२)
७६. याज्ञवल्क्यः (स्मृतिकारः) - पृ. २(५), ३, ८, १०(२), १३(२), १४, १८(३), १९, २०, २१(९), ३०(२), ३२, ३६, ३७, ३९, ४०, ४३, ४४, ४५(२), ४७, ५२, ५८(२), ६९, ७०(२), ८५(२), ८६, ८८(२),

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८९, ९०, ९२, ९३, ९५, ११४(२), १३५, १४८, १५०, १५१, १५२, १५३, १५५(२), १६६, १६८(२), १६९(२), १७९, १८०(५), १८३, १८६, १८८(५), १९०, १९६(२), १९७, २०७, २०८, २०९, २१०, २१५, २२९, २३१, २३३(२), २३७(३), २३८, २३९(२), २४१, २४३(२), २४६, २४७(२), २४८(१०), २४९, २५२, २५५, २५६, २५७(२), २६०, २६४, २६५, २६९, २७०(२), २७१(४), २७२(२), २७५(३), २७६(२), २८६, २८७(१०), २८९, २९१(३), ३००(४)

७७. योगशास्त्रम्(योगदर्शनम्) - पृ. २८३(२)

७८. लिखितः (स्मृतिकारः) - पृ. १७९

७९. लिङ्गपुराणम् - पृ. २१६(२)

८०. लौगाक्षिः (स्मृतिकारः) - पृ. ४७(२), ६७, १५४

८१. वराहपुराणम् - पृ. ३०४(४)

८२. वसिष्ठः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ९, १२, १९, २२(३), ३०, ४०, ४४, ४५, ४६, ५३, ७०, ७१, ८९, ११७, १४१, १४२, १४७, १४९(२), १५५, १५७, १५८(६), १६०, १६६, १६८, १९३(३), २१४, २२२, २३४, २३८(२), २४४(२), २४६(२), २५०, २५४(४), २५५, २५६, २६०, २६४, २६५(३), २६६, २७०, २७२

८३. वसिष्ठात्री (धर्मसूत्रकार-स्मृतिकारौ) - पृ. ९०

८४. वाजसनेयब्राह्मणम् (वैदिकग्रन्थः) - पृ. २३३

८५. वामनपुराणम् - पृ. २८९

८६. वायुपुराणम् - पृ. २९८, २९९(२), ३०२(३)

८७. वायुसंहिता (पुराणग्रन्थः) - पृ. २९१(२)

८८. विश्वामित्रः (स्मृतिकारः) - पृ. ११०, ११७, २८३(८)

८९. विष्णुः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ६(१६), १३, ३९(२), ४०(२), ४१, ४४, ४५, ५२(२), ७२(५), ८४(२), ११४(२), १३३(२), १४४(१०), १५२(२), १६२, १७५, १८१(११), १८२(३), १८३(११), १८६(५), १८७(२), १८८(५), १९२(६), १९३(२), २०२, २०३, २१२(२), २३४, २३६, २४५(२), २४६(७), २४७(२), २४९, २५०, २५९(४), २६०(२), २६६, २६७(२), २७५, २७८, २७९, २८०(४), २८५, २९९

९०. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् - पृ. २८४(६), २८५(३), २८८(३), २९३(१९), २९९, ३०१(४), ३०२(३), ३०४(५), ३०५

९१. विष्णुपुराणम् - पृ. ८(४), २८५

९२. वृद्धगौतमः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. २९१(२), २९६(३), २९८, २९९(२), ३०५(१४)

९३. वृद्धपराशरः (स्मृतिकारः) पृ. १७४(२), १९९(२), २११, २१४(८), २५७(३), २५८

९४. वृद्धप्रचेताः (स्मृतिकारः) - पृ. ११४(२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९५. वृद्धबौधायनः (धर्मसूत्रकारः) पृ. ३०५(२)
९६. वृद्धमनुः (स्मृतिकारः) - पृ. २२५
९७. वृद्धवसिष्ठः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ३, ७५, ७६(९)
९८. वृद्धविष्णुः (धर्मसूत्रकारः) - पृ. ७६
९९. वृद्धशातातपः (स्मृतिकारः) - पृ. १८४, २६१, २६४(२)
१००. वृद्धहारीतः (स्मृतिकारः) - पृ. २५३(२)
१०१. वैयासिकसूत्रम् (वेदान्तदर्शनसूत्रग्रन्थः) - पृ. ९५, १८९, २११
१०२. व्याघ्रः (स्मृतिकारः) - पृ. ९, १९(३), २०, २५, ४५, ११८, १५३, १५५(३), १५७(४), २४१, २५०, २६१
१०३. व्यासः (स्मृतिकारः) - पृ. २६(५), ४२, ४६, ६४, ७७(४), ८६, ९७, ११७, १३१, १३३(३), १५२, १७८(४), १९४, १९५, २०५, २१६(५), २३९, २४१(२), २९८, ३०६
१०४. शङ्खः (स्मृतिकारः) - पृ. ५, १९, २२, ३०, ३९, ४२, ४४, ६७(४), ८७, ८८, ८९, ११७, १२४, १२५, १२७, १३८(२), १४७(२), १५३(२), १७६, १८०(३), १८३(५), १८४, १८८(७), १८९(५), १९२(२), १९४(२), २०२, २०७, २३४, २३७(२), २४७, २५०, २५५(२), २५६(२), २५७, २५८, २६३(५), २७८(२), २७९
१०५. शंखलिखितौ (स्मृतिकारौ) - पृ. १७(२), २२, २५, ३९, ४४, ११४(२), १४९, १५१, १५८(३), १६०, १६२, १७४, १८१, १८७, १८८, २०९, २१०, २६५, २६९, २९७, ३००, ३०१, ३०२, ३०४
१०६. शाण्डिल्यः (स्मृतिकारः) - पृ. २५६, २५७
१०७. शातातपः (स्मृतिकारः) - पृ. ६, ८(२), ४२, ४४(२), ४९(४), ६२, ६६(३), ६७(२), ६८, ७७, ८२, ८३, ८९, ९५, १५९, १६०(२), १७४, १८४(२), १८६(२), २०१, २०३(२), २०५, २१०, २१२, २३३, २५०, २६१, २७०
१०८. शातातप - बृहस्पती (स्मृतिकारौ) - पृ. २०५(२)
१०९. शिवधर्मोत्तरपुराणम् - पृ. २८४, २९०, २९१, २९५(३), २९६(१०), २९९, ३००
११०. श्रुतिः (वेदः) - पृ. ६३, ६४, ९७, २०५, २४६
१११. षट्त्रिंशन्मतम् (धर्मनिबन्धग्रन्थः) - पृ. ८७, १२५(२), १५८(२), १६५, १६६(२), १८४, १९४, २३८, २४३(२), २४४(४), २५२(२), २५३, २६०
११२. संवर्त्तः (स्मृतिकारः) - पृ. ३६(२), ३७, ३९, ४१(२), ४३(३), ५६, ७२, ८१, ९१(३), ११४, ११५(५), १२१(२), १३४(३), १३५, १४७, १५२, १५३(२), १५५, १५६(४), १५७(२), १५९(२), १६०, १६१, १६५(३), १७४(२), १७५, १८२, २३४(५), २४३, २५७, २६४
११३. सामविधानब्राह्मणम् (वैदिकग्रन्थः) - पृ. १०५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

११४. सुमन्तुः (स्मृतिकारः) - पृ. २४, ४२, ४९, ८९, ११५, १४६, १५५, १५६, १६०, १६१, १७९(४), १८०, १८६(२), २०९, २३५(२), २३६, २३८, २४२, २४४, २६१

११५. स्कन्दपुराणम् - पृ. ४, २८८(११), २८९(३), २९२(१२), २९३, ३००, ३०२(२), ३०३(२)

११६. स्मृत्यन्तरम् (धर्मशास्त्रीयग्रन्थः) - पृ. ५(२), १२(३), १८, १९, ७८(५), ८०, ८१, ८२(२), ८४, ८९, ९२, ९५, १३६, १४८, १५८, १६४(६), १६६(२), १७६(२), १८२(२), १८५, १९०, १९७, २१०, २३९, २४७, २४९, २५१, २६२, २८०, २८३(३)

११७. स्वप्नाध्यायः (ज्योतिषग्रन्थः) - पृ. २११(२)

११८. हारीतः (स्मृतिकारः) - पृ. २१, २२, २५(३), २९, ३०(५), ३२(४), ३३(२), ३४(३), ४४(२), ४६, ४७, ४८(२), ५३(२), ५५(२), ५६, ५७(४), ६६, ७२(३), १०९(२), ११०(२), १११, ११६, ११८(५), १२९, १५१, १५४, १७५, १७६(२), १७७(३), १८२(३), १९३, २०३(४), २२८, २३१, २३९, २५०, २५३, २५४(७), २५५, २५८, २५९, २६४, २६५(२), २७२, २७६(२), २७७(१२), २७९(६), २८६, २९७, २९८, २९९

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहायकग्रन्थसूची

१. अग्निपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८५
२. अथर्ववेदः - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्
३. आङ्गिरसस्मृतिः - आड्यार लाइब्रेरी, माद्रास, १९५३
४. आपस्तम्बधर्मसूत्रम् - उज्ज्वलाटीकासहितम्, चौखम्बा संस्कृत सिरिज् अफिस्, वाराणसी
५. आपस्तम्बस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
६. ऋग्वेदः - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्
७. औशनसस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
८. काण्वसंहिता - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्
९. कश्यपस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
१०. कूर्मपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८३
११. कृत्यकौमुदी - बृहस्पतिः, संपा - डॉ. जयकृष्णमिश्रः, पुरी, १९८९
१२. कृत्यरत्नाकरः - चण्डेश्वरः, एसियाटिक् सोसाइटि, कलिकता, १९२१
१३. गरुडपुराणम् - व्यासदेवः, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, १९८४
१४. गौतमधर्मसूत्रम् - सूक्ष्माटीकासहितम्, हावेलि लेन्, पुरी, १९९१
१५. छान्दोग्योपनिषद् - (शाङ्करभाष्यसहिता) - गीताप्रेस्, गोरखपुरम्
१६. तैत्तिरीयब्राह्मणम् - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्, १९७९
१७. तैत्तिरीयसंहिता - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्
१८. दानमयूखः - (भगवन्तभास्करः) - नीलकण्ठभट्टः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८६
१९. नारदस्मृतिः - संपा- डॉ. व्रजकिशोर स्वाईं, चौखम्बा संस्कृत भवन, वाराणसी, १९९६
२०. पारस्करगृह्यसूत्रम् - मार्गदर्शिनीटीकासहितम्, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, १९८१
२१. प्रजापतिस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
२२. प्रायश्चित्तमयूखः - (भगवन्तभास्करः) नीलकण्ठभट्टः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८६
२३. प्रायश्चित्तविवेकः - शूलपाणिः, संपा - कुलमणिमिश्रः, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, १९८२
२४. बृहदारण्यकोपनिषत् - (शाङ्करभाष्यसहिता) - गीताप्रेस्, गोरखपुरम्
२५. बौधायनधर्मसूत्रम् - विवरणटीकासहितम्, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, वाराणसी
२६. बौधायनस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
२७. ब्रह्मसूत्रम् - शाङ्करभाष्यसहितम्, मोतिलालवनारसीदास, दिल्ली, १९८५
२८. ब्रह्मपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८५
२९. ब्रह्माण्डपुराणम् - व्यासदेवः, कृष्णदास एकाडेमी, वाराणसी, १९८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३०. भविष्यपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८४
३१. मत्स्यपुराणम् - व्यासदेवः, मेहेरचन्द लछमनदास, दिल्ली, १९८४
३२. मनुस्मृतिः - (मन्वर्थमुक्तावलीसहिता) मोतिलालवनारसीदास, वनारस, १९९०
३३. मीमांसासूत्रम् - शाबरभाष्यसहितम्, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पुना, १९८३
३४. मुण्डकोपनिषत् - (शाङ्करभाष्यसहिता) गीताप्रेस्, गोरखपुरम्
३५. यमस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
३६. याज्ञवल्क्यस्मृतिः - मिताक्षरासहिता, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८५
३७. लघुशंखस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
३८. वराहपुराणम् - व्यासदेवः, मेहेरचन्द लछमनदास, दिल्ली, १९८४
३९. वसिष्ठधर्मसूत्रम् - तत्त्वप्रकाशिकाटीकासहितम्, संपा. डॉ. विश्वनाथस्वाईं, पुरी, २००५
४०. वामनपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८३
४१. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् - व्यासदेवः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८५
४२. विष्णुपुराणम् - व्यासदेवः, गीता प्रेस्, गोरखपुरम्
४३. विष्णुस्मृतिः - संपा. जुलियस जोली, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, वाराणसी, १९६२
४४. वृद्धयमस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
४५. व्यासस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भ, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
४६. शङ्खस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
४७. शुद्धिप्रकाशः - मित्रमिश्रः, चौखम्बा संस्कृत सिरिज् अफिस, वाराणसी, १९८७
४८. शुद्धिमयूखः - (भगवन्तभास्करः) नीलकण्ठभट्टः - चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८६
४९. शुक्लयजुर्वेदः - स्वाध्यायमण्डल, पारडी, बलसाड, गुजुरात, चतुर्थसंस्करणम्
५०. शुद्धिसारः - गदाधरराजगुरुकृतः, संपा - डॉ. जयकृष्णमिश्रः, श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी, २००१
५१. संस्कारप्रकाशः - मित्रमिश्रः, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, वाराणसी, १९८७
५२. संस्कारमयूखः - (भगवन्तभास्करः) नीलकण्ठभट्टः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, १९८६
५३. संवर्त्तस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८
५४. हलायुधकोशः - हलायुधभट्टः, हिन्दीसमिति, लक्ष्नौ, उत्तरप्रदेशः, १९६७
५५. हारीतस्मृतिः - स्मृतिसन्दर्भः, नाग प्रकाशक, दिल्ली, १९८८

✡✡✡

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

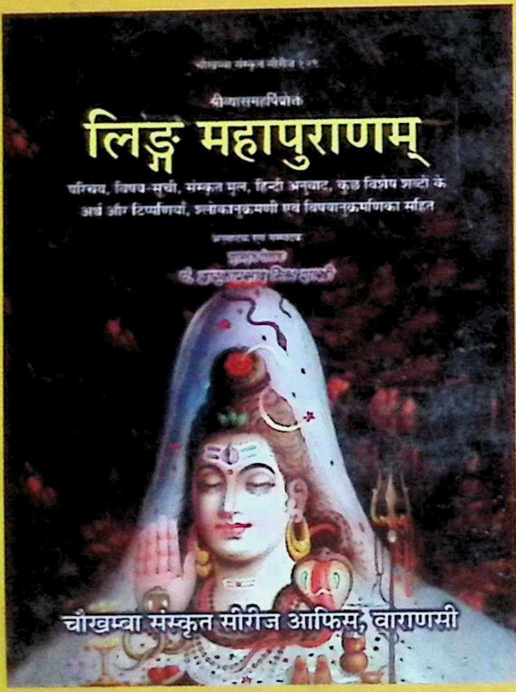

लिङ्ग महापुराणम्

महर्षि व्यास कृत

(परिचय, विषय-सूची, संस्कृत मूल, हिन्दी अनुवाद, कठिन शब्दों का अर्थ और टिप्पणियाँ, श्लोकानुक्रमणिका सहित)

अनुवादक एवं सम्पादक
पं. द्वारका प्रसाद मिश्र शास्त्री

हिन्दुओं के धार्मिक साहित्य में पुराणों का महत्त्वपूर्ण स्थान है। जनता श्रद्धापूर्वक पुराणों को सुनती है। महापुराणों की संख्या १८ है। इनमें से लिङ्गमहापुराण ग्यारहवाँ महापुराण है। इसमें दो भाग हैं — पूर्व भाग और उत्तर भाग। पूर्व भाग में १०८ अध्याय हैं और उत्तर भाग में ५५ अध्याय हैं। इस प्रकार दोनों भागों में १६३ अध्याय हैं तथा ग्यारह हजार श्लोक हैं।

इस पुराण के प्रारम्भ में अनुवादक महोदय ने 'लिङ्गपुराण का परिचय' नामक एक लेख दिया है। उसमें इस पुराण के नामकरण, इसमें वर्णित सभी विषय, इसे लिखने का उद्देश्य एवं सुनने के फल आदि का संक्षिप्त परिचय दिया है।

हिन्दी भाषी जनता के लिए इसका हिन्दी अनुवाद हिन्दी और संस्कृत भाषा के प्रसिद्ध विद्वान्, हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग के पुराण विभाग में पुराणों के पूर्व अनुवादक श्री द्वारकाप्रसाद मिश्र शास्त्री ने किया है। यह अनुवाद सरल भाषा और सुबोध शैली में किया गया है।

अनुवाद के अन्त में पुराण के अन्तर्गत कठिन शब्दों के अर्थ तथा सभी श्लोकों की 'अ' से 'ह' तक क्रम से व्यवस्थित श्लोकानुक्रमणिका उपयोग विधि सहित दी गयी है।

अन्त में, इस महापुराण में वर्णित विषयों के प्रसिद्ध शीर्षकों के अन्तर्गत पृष्ठ संख्या के निर्देश सहित अनुक्रमणिका भी दी गयी है।

इस प्रकार से महापुराण का यह संस्करण अपने आप में सर्वांगपूर्ण एवं अनुपम है। यह ग्रन्थ सबके लिए पठनीय और संग्रहणीय है।

मूल्य : रु. ७५०.००

designed by Shreyashi GRAPHICS, mo. 9839814784

Also can be had from : **Chowkhamba Krishnadas Academy**, Varanasi.

ISBN : 978-81-7080-384-3 (द्वितीय भाग), 978-81-7080-386-7 (सेट) ₹ 650.00

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu